В. Ф. ВЕРСТЮК

Махновщина

63.3(4 Укр)615
В35

В.Ф.ВЕРСТЮК

Махновщина

СЕЛЯНСЬКИЙ
ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
НА УКРАЇНІ
(1918—1921)

800429
Э

Запорізька обласна
бібліотека
ім. О. М. Горького

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА
1991

ПЕРЕВІРЕНО

ББК 63.3(2Ук)712
В35

Верстюк В. Ф.
В35 Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921).— К. : Наук. думка, 1992.— 368 с.— Бібліогр.: с. 354—362.
ISBN 5-12-002032-1 (в опр.): 5 крб. 80 к., 5000 пр.

У монографії розглядається соціальне явище, яке протягом десятиріч трактувалося радянською історіографією виключно негативно. Відкидаючи такий підхід, автор показує махновщину широким селянським, повстанським рухом, спрямованим як проти «білих» режимів, так і ліворадикального «воєнно-комуністичного» експерименту. Розповідається, чому і як виникали, але виявилися нетривалими союзи махновців з Радянською владою. Висвітлюється внесок повстанської армії у розгром Денікіна і Врангеля. В центрі уваги автора особи «батька» Махна та його найближчих соратників, долі яких тісно й химерно переплелися з діяльністю Л. Троцького, Л. Каменєва, Х. Раковського, В. Антонова-Овсієнка, П. Дибенка, М. Фрунзе, Р. Ейдемана. Розрахована на всіх, хто цікавиться історією України.

В $\frac{0503020400-498}{М221(04)-91}$ 54-91 ББК 63.3(2Ук)712

В монографии рассматривается социальное явление, которое десятилетиями трактовалось советской историографией исключительно отрицательно. Отбрасывая такой подход, автор показывает махновщину широким крестьянским, повстанческим движением, направленным как против «белых» режимов, так и леворадикального «военно-коммунистического» эксперимента. Рассказывается, как и почему возникали, но оказывались непродолжительными союзы махновцев с Советской властью. Освещается вклад повстанческой армии в разгром Деникина и Врангеля. В центре внимания автора личности «батьки» Махно и его ближайших соратников, судьбы которых тесно и причудливо переплелись с деятельностью Л. Троцкого, Л. Каменева, Х. Раковского, В. Антонова-Овсеенко, П. Дыбенко, М. Фрунзе, Р. Эйдемана.
Для всех, кто интересуется историей Украины.

Редакція літератури з історії та археології

Редактор *Т. К. Хорунжа*

ISBN 5-12-002032-1

© В. Ф. Верстюк, 1991

Всюду непрекращающиеся крестьянские восстания. Против кого, спросите вы? Против белых и против красных, смотря по тому, чья власть утвердилась. Вы скажете, ага, мужик враг всякого порядка, он сам не знает, чего хочет. Извините, погодите торжествовать. Он знает это лучше вас, но хочет он совсем не того, что мы с вами.

Когда революция пробудила его, он решил, что сбывается его вековой сон о жизни особняком, об анархическом хуторском существовании трудами рук своих, без зависимости со стороны и обязательств кому бы то ни было. А он из тисков старой, свергнутой государственности попал еще в более узкие шоры нового революционного сверхгосударства. И вот деревня мечется и нигде не находит покоя.

Б. ПАСТЕРНАК. ДОКТОР ЖИВАГО

А Махно, называющий себя, кстати сказать, анархистом, уже выпустил в местностях, им занятых, свои деньги. Мне говорили, что на них написаны два двустишия: «Ой, жінко, веселися, в Махна гроші завелися». И другое: «Хто цих грошей не братиме, того Махно дратиме».

Вообще это фигура колоритная и до известной степени замечательная. Махно — это средний вывод украинского народа (а может быть, и шире). Ни одна из воюющих сторон без него не обходилась. Вам он помог при взятии Донецкого бассейна. Потом помогал добровольцам, хотя бы пассивно, очистив фронт. При последнем занятии Полтавы махновцы опять помогали вам. А затем советская власть объявила его вне закона. Но он над этим смеется, и этот смех напоминает истинно мефистофельскую гримасу на лице нашей революции.

В. КОРОЛЕНКО. ПИСЬМА К ЛУНАЧАРСКОМУ

ПЕРЕДМОВА

Досить давно, працюючи в одному з архівів, довелося несподівано натрапити на листування, вірніше на декілька листів, якими в кінці 1934 — на початку 1935 рр. обмінялися секретар українського комітету по підготовці «Історії громадянської війни» З. Гуревич і колишній командуючий 2-ю Українською радянською армією А. Скачко. Суть листування зводилась до обговорення можливої публікації спогадів командарма про дії очолюваної ним армії. Пожовклі сторінки машинописного тексту на бланках із штемпелем «Комітет Півночі при Президії ВЦВК» напевно пішли б у відвали архівної породи, десятки тонн якої самовіддано переробляються істориками в пошуках потрібного матеріалу, якби... в центрі уваги дописувачів не опинилися дві на ті часи майже містичні особистості, яких не заведено було згадувати в радянській історіографії, хіба що за винятком різко негативних викривальних виступів, позбавлених будь-якої конкретики. Йшлося про Л. Троцького і Н. Махна. В грубих, але, як можна переконатися і тепер, міцно складених схемах історичного минулого країни ці постаті, що так різко і очевидно відрізнялися одна від одної, в 30-ті рр. зайняли місце в ряду непримиренних ворогів соціалістичної революції, робітничого класу, а з ним і всього радянського народу.

Але лист А. Скачка мав зовсім несподіваний ракурс: Н. Махно виступав в ролі викривача Л. Троцького. А втім, скористаємося першоджерелом: «Мене дуже цікавить, які заперечення мають товариші проти моєї «оцінки Махна». Зверніть увагу, що я зовсім не ідеалізую Махна, але даю йому оцінку як «явищу, що діалектично змінюється»... Хотілося б мені одержати заперечення вказаних вами товаришів. У всякому випадку, я думаю, що незгода деяких товаришів з моїми поглядами на роль Махна не може бути категоричною перешкодою для опублікування моєї праці...

Що важливіше — пом'якшити оцінку Махна чи розвінчати Троцького? Мені здається, що тепер, коли колгоспний рух уже остаточно переміг, коли селянство в масі своїй

стало колгоспним, а колгоспники стали опорою Радянської влади, нам нема підстав боятися якихось проявів махновщини і нема політичної потреби відображати її в найогиднішому вигляді, тим більше що і сам Махно помер.

Розтерти Троцького зараз набагато важливіше, ніж розтерти Махна, який втратив будь-яке політичне значення.

Боротьба з Троцьким з огляду на сучасний політичний момент набагато важливіша, ніж боротьба з Махном, особливо маючи на увазі останнє пожвавлення троцькістсько-зінов'євських покидьків.

Вся моя праця загострена проти Троцького і троцькістських тенденцій, що відчувалися тоді на Україні в діяльності Антонова-Овсієнка, і мені хотілося б знати, чи зустрічає цей напрямок моєї праці заперечення з боку редакції «Громадянської війни на Україні». ...Сподіваюсь, що Ви не затримаєте відповіді. З комуністичним привітом *Ан. Скачко*».

Відповідь не затрималась, і ніхто не заперечував проти паплюження Троцького. Та й хто б на це зважився в час, коли після вбивства С. Кірова органами НКВС у Ленінграді, Москві, Мінську і Києві були «розкриті» троцькістсько-зінов'євські терористичні контрреволюційні центри, спішно готувалися і проводилися судові процеси. Заперечення викликав парадоксальний і неприйнятний з точки зору сталінської історіографії спосіб знищення Троцького за рахунок, хай і часткової, реабілітації Махна. Через те спогадам Скачка так і не судилося з'явитися друком.

Протиставлення Махна і Троцького, звичайно, одразу ж кидалось у вічі, але за першим враженням приходило опікаюче передчуття несподіваного проникнення в заховані глибоко і надійно таємниці становлення вітчизняної історіографії. Так що ж є наша історична наука і яка цінність пропонованих нею версій Жовтневої революції і громадянської війни? Яка ж справжня роль Л. Троцького і Н. Махна в подіях тих буремних років? Чи дійсно махновщина — це уособлення куркульської контрреволюції і бандитського терору? Чому ж тоді такі живі в народі інтерес і увага до махновщини і її лідера?

У 20-ті рр. про махновщину досить часто і охоче писали, але більшість авторів виступала з політичними викриттями, доводячи неспроможність анархізму і анархо-махновщини, куркульський характер руху, зводячи його до різновиду політичного бандитизму. В спеціальних воєнно-історичних виданнях розглядалися характерні і успішні операції проти махновців. Серед великої кількості літератури науковим рівнем вирізнялася праця М. Кубаніна «Махнов-

щина». Її автор зробив сміливу на той час спробу визначити соціальний характер махновщини, переконував, що в 1919 р. махновський рух був загальноселянським і лише в 1920—1921 рр.— куркульським. На початку 30-х рр. ці висновки, незважаючи на їх половинчастість, було визнано шкідливими, і книга на довгі роки потрапила до спецфонду.

З початку 30-х рр. вивчення теми практично припинилось. Радянські історики не робили навіть спроб осмислити махновщину як соціальне явище, як феномен громадянської війни. Лише зрідка, через необхідність, з'являлися невеликі замітки в енциклопедіях та невеликі параграфи в узагальнюючих офіційних виданнях. Все, що з них можна було почерпнути, зводилося до твердження: махновщина — куркульський контрреволюційний рух на півдні України, що був успішно розгромлений Радянською владою в 1921 р. Для енциклопедичної довідки періоду застою цілком достатньо. Проте навіть побіжне знайомство з літературою 20-х рр., і особливо архівними матеріалами, спричиняло таку кількість питань, що ставало цілком ясно: махновщина не вкладається в домінуючу в літературі формулу — в останній більше безпосередньої політичної боротьби з махновщиною, ніж історії як науки. На жаль, це є загальний недолік нашої вітчизняної офіційної історії, яка протягом десятиліть інтерпретувалася не як об'єктивне відображення минулого, а як зручний і необхідний канал ідеологічного забезпечення, виправдання і апологетики пануючої політичної лінії.

Так що ж таке махновщина? Пошуки відповіді на це питання становлять основний задум книги. З публіцистики, яка протягом останніх років намагається ліквідувати явні прогалини в нашій історичній свідомості, читач вже знає, що махновці виступали не лише проти Радянської влади, а й проти всіх контрреволюційних режимів, які намагалися захопити владу на Україні. Чим пояснюється саме така позиція учасників махновського руху? Врешті, хто вони? Чого прагли? Яка мета змушувала їх три роки не випускати гвинтівку з рук, вести бої з чисельно переважаючими силами ворога? В чому причини їх успіхів і невдач? Наскільки махновщина закономірне явище на тлі громадянської війни? Чи можна було її уникнути? Якою мірою звинувачення, проти неї висунені, справедливі?

В контурних лініях перо журналістів позначило і характерні особливості головного героя руху — Нестора Івановича Махна. Чому і саме за яких обставин ця людина очолила цей рух? Яким був вплив Махна на формування

махновщини і у який спосіб рух формував свого «батька»? Як, врешті-решт, вигадки відділити від реалій його біографії? Питання, питання... Сотні різного роду питань, великих і малих, принципово важливих і курйозних, поставали перед автором під час написання книги. Чи на всі з них вдалося відповісти? Далеко ні.

Що ж тоді може чекати читач від книги? Насамперед зміни підходів, які дозволили б не лише окреслити схему організації розгрому махновщини, а дати принципову, аргументовану відповідь на питання про соціальну природу цього складного і суперечливого явища, дозволили б відчути його багатоплановість і еволюцію.

Потрібно віддати належне махновцям за їх героїчну боротьбу з гетьманськими, петлюрівськими, денікінськими, врангелівськими частинами, багато в чому ця боротьба збігалася з діями Червоної Армії. Потрібно зрозуміти і осмислити причини, які штовхали величезні маси селянства на антирадянську боротьбу. Махновщина тут не єдина, вона уніфікується із Кронштадтом, із антоновщиною, із повстаннями в Західному Сибіру, на Дону, Кубані. Все це тісно пов'язано з історією громадянської війни і «воєнного комунізму». Звичайно, така книга неможлива без залучення практично не використовуваних архівних матеріалів, співставлення різних точок зору.

На жаль, обмежений обсяг книги поставив перед автором ще одну дилему: або скоротити текст на чверть і дати детальний науково-довідковий апарат, або, навпаки, за рахунок останнього розширити текст. Ставлячи повноту дослідження на перший план, а також сподіваючись на інтерес до теми не лише з боку вузького кола науковців, автор обрав інший варіант, додавши до тексту лише список найбільш важливих і широко використаних джерел і літератури. Такий підхід вимагає сказати декілька слів про джерельну базу дослідження.

Махновщина була настільки помітним явищем громадянської війни, що не могла не відбитися в найрізноманітнішому за походженням колі джерел: від протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У до напівфантастичних оповідей очевидців, як, наприклад, нарис К. Герасименка «Махно».

Окремі ремарки щодо Махна знаходимо у телеграмах В. Леніна; важливі для розуміння теми і ленінські характеристики української партизанщини. Значно частіше різко негативно махновщина розглядається у творах і виступах Л. Троцького і Х. Раковського. При вивченні історії першого союзу Н. Махна з Радянською владою не можна не

скористатися унікальною у багатьох відношеннях працею В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне». Написана і видана на зламі 20—30-х рр., коли радянська історична наука вже відчула всю силу ідеологічного пресу, ця праця зберегла розмаїття документального матеріалу і вірність правді історії, в тому числі і щодо махновщини.

Невідомі подробиці про події осені 1918 р. знаходимо у книзі керівника повстансько-партизанських загонів у Павлоградському повіті, більшовика Г. Колоса «Заметки о подполье и вооруженной борьбе 1918—1919 гг.» Правдиво відтворюють складну ситуацію, що склалась влітку 1919 р. на Україні, зокрема в районі залізничної станції Помічна, В. Затонський у нарисі «Вир» та Ф. Анулов у спогадах про прорив Південної групи 12-ї армії. Цікавий матеріал про операції частин Червоної Армії проти махновців у 1920—1921 рр. наводять П. Сергеєв, М. Рибаков, М. Єфімов, Р. Ейдеман. Якщо з багатьма положеннями у працях Д. Лебедя та Я. Яковлева про махновщину не можна погодитися, то наведені в них документи роблять вказані праці важливими джерелами для вивчення теми. Такими ж є брошура М. Равича-Черкаського та книжки І. Тепера (Гордєєва) і В. Руднєва. Певна кількість документів надрукована у збірниках «Директиви командования фронтов Красной Армии», «М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны», «Гражданская война на Украине», але значно більша частина до цього часу не використаних документів знаходиться у державних і партійних архівах. Це матеріали, що характеризують політичне становище на Україні, повстанський рух, його рушійні сили, документи про діяльність махновських частин у складі Червоної Армії та участь їх у розгромі Врангеля, повідомлення про стан і кількість махновських підрозділів, їх передислокацію, взаємовідносини з населенням, переслідування махновців і їх остаточний розгром частинами Червоної Армії.

Окремо слід вказати на таку важливу групу джерел, як документи, що вийшли безпосередньо із штабу махновців-повстанців, їх військово-революційної ради. Виявити їх вдалося не так багато, але вони спростовують нав'язане історичною і художньою літературою враження про махновську армію як зграю бандитів, грабіжників і п'яниць. Ця армія була організована за зразком регулярних частин: мала свою структуру, командний склад, штаби, допоміжні служби, дотримувалася певних тактичних засобів, вела розвідку, несла караульну службу, демонструвала неабияку мобільність і боєздатність. До цієї групи документів слід віднести свідчення і спогади керівників махновщини. Серед останніх відзначимо опубліковану в Берліні 1923 р. «Историю махновского движения» П. Аршинова, а також три книги спогадів самого Н. Махна, які видрукувані у Парижі. На жаль, хронологічно останні доведено лише до грудня 1918 р. Змістовні нотатки залишив О. Чубенко — один з найближчих прибічників Н. Махна у 1918—1919 рр. Але перше місце серед цієї групи джерел належить спогадам В. Білаша. Протягом всього часу існування махновщини він входив до її керівного ядра, часто обіймав посаду начальника штабу або його оперативного відділу, мав величезний авторитет серед повстанців, часом не менший, ніж сам «батько» Махно, належав до цієї частини руху, яка прагнула до компромісів з Радянською владою. Спогади Білаша охоплюють весь період існування махновщини. Вони цікаві тим, що дозволяють побачити махновський рух зсередини, зрозуміти мотиви тих чи інших поворотів у політиці і практичній діяльності махновського керівництва, знайти додаткові свідчення про його неоднорідність, про реальний вплив ідейних анархістів на повстанський рух, перебільшений у вітчизняній літературі. Спогади В. Білаша написані до того ж на значному документальному матеріалі з використанням щоденника штабу армії (який Білаш вів у 1920 р. і де фіксувалися пересування, бої, втрати і трофеї повстанців, оперативних документів, махновської, анархістської і радянської періодики, листівок тощо).

Не можна проминути і свідчення білогвардійців. Генерали Денікін і Врангель виявляли до Махна інтерес; про бої з махновцями писали генерал Слащов та ін. Охарактеризувати всі наявні джерела і літературу по темі не така проста справа (зібрана автором бібліографія складає декілька сот карток з назвами книг, статей, повідомлень, документальних публікацій та архівних фондів) і, очевидно, вимагає спеціальної розмови. Варто лише зазначити, що не всі періоди махновщини документовано однаковою мірою і це суттєво впливало на роботу над книгою.

Певно, не всі факти, пов'язані з махновським рухом, знайшли в книзі повне відображення, значна кількість питань залишилась без відповідей; зрозуміло, що не всі висновки здадуться читачеві беззаперечними. Автор добре розуміє, що пропонована монографія не може вичерпати теми, і розглядає її як можливу версію однієї з найбільш драматичних сторінок історії громадянської війни.

ЧАСТИНА ПЕРША

Німецький окупаційний режим.— Зародження повстанства.— Нестор Махно: штрихи до біографії.— Біля витоків «воєнного комунізму».— Від терористичної групи до повстанського загону.— Взяття Гуляйполя.— Будь нашим «батьком».— Перший рейд.— Бої з окупантами.— Навколо Катеринослава

9 лютого 1918 р. країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія) підписали у Бресті мирний договір з делегацією Центральної ради. Це був перший мирний договір на шляху до завершення світової війни. Але до миру на Україні було далеко. Тут вже кипіла війна між прихильниками Радянської влади і Центральної ради. Останніх було менше. Центральній раді довелося залишити Київ і відійти на Волинь. Її представники у Бресті просили у німців військової допомоги. Підписуючи мирний договір, дипломати Німеччини і Австро-Угорщини якнайменше думали про створення суверенної України. На крок до миру їх штовхало насамперед військово-стратегічне становище. Країни Четверного союзу знемагали від війни на два фронти. Вивівши з боротьби Україну й Росію, вони планували перекинути значні військові сили на захід, де ще жевріла надія на успішне завершення війни. Підштовхувало й те, що договір з Центральною радою відкривав можливість використання сировинних і продовольчих ресурсів України. В Австро-Угорщині, де продовольче становище було майже катастрофічним, договір від 9 лютого називали не інакше як хлібним миром. Тож делегації Центральної ради не довелося двічі запрошувати німців і австро-угорців на Україну.

18 лютого 1918 р. почався наступ на Україну німецької армії, а декількома днями пізніше (27 лютого) до неї приєдналися і австро-угорські війська.

Володимир Винниченко, нещодавно голова Генерального секретаріату УНР, у кінці лютого занотував до свого щоденника: «Німці і австріяки наступають... Так, можливо, німці й принесуть самостійну Україну. Але чи вони ж цим задовольняться? Чи не схотять вони принести поміщицьку, мілітаристську, щиро буржуазну Україну? Рада ітиме разом з німцями. Делегація наша звернулася з проханням

допомоги. Але що прийдеться дати за це? Чи не буде зради соціальної на користь національної?

Серце стискається, і тоскно стає, і сумно, і тривожно».

Тривоги Винниченка підтвердилися дуже швидко. До травня 23 німецькі і 10 австро-угорських дивізій загальною чисельністю 450 тис. солдатів повністю окупували республіку. З перших днів перебування на території України вони почали відвертий і систематичний грабунок її багатств.

За роки першої світової війни і німці, і австро-угорці набули солідного досвіду «господарювання» на окупованих територіях Бельгії, Румунії, Польщі. Цей досвід вони широко використовували і на Україні. До липня 1918 р. тут уже діяла розгалужена система окупаційних військово-економічних організацій, на які безпосередньо покладалися завдання вивезення сировини і продовольства. Серед них виділялися «Імперське господарче бюро при німецькій делегації на Україні» і спецвідділ «Україна» при штабі австро-угорської Східної армії.

У квітні окупанти підписали з урядом Центральної ради декілька відверто грабіжницьких економічних і торгових угод. Та, швидко переконавшись, що Центральна рада з її прагненням до демократичного політичного устрою не зможе проводити на Україні потрібну окупаційному режиму політику, німецькі та австрійські генерали поспішили замінити її режимом гетьмана Скоропадського.

Уряд Української держави (таку назву отримала Україна у добу гетьманщини) став не лише слухняною маріонеткою у руках окупаційної адміністрації, але й відвертим провідником реакції. 18 травня міністр внутрішніх справ Української держави видав розпорядження про повернення поміщикам їх власності. 27 травня вийшов закон про право на урожай 1918 р., який теж захищав поміщицькі інтереси. На момент жнив гетьманська адміністрація видала тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства. За цим законом поміщики отримали право на примусову працю селянства під час жнив, сіножаті, оранки. 10 вересня уряд Скоропадського підписав нові угоди з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Для України вони виявилися відверто грабіжницькими. Окупанти отримали право на вивіз 75 млн пудів хліба, 9 млн пудів цукру, 13 млн пудів м'яса, великої кількості інших видів продовольства і сировини.

Гетьманський уряд, вишукуючи найменші можливості для того, щоб одержати хліб, якого постійно вимагали і німці, і австрійці, вдався ще до одного закону про передання хліба з урожаю 1918 р. у власність Української дер-

жави. Законом встановлювалася державна монополія на хліб, виробники якого повинні були на першу ж вимогу властей і по твердих цінах здати весь зібраний хліб, за винятком частини, необхідної для харчування і господарських потреб. Ті, хто ухилявся від здачі хліба, ризикували його реквізицією за зменшеними на 18 % цінами; у випадку, коли хліб знаходили схованим, ціни зменшувалися на 50 %. Отже, відвертий грабунок набув чинності закону.

Селянство налякати законом було важко, воно не бажало втрачати результати своєї тяжкої праці без достатніх компенсацій. Заготівля майже не давала наслідків. В кінці серпня міністр продовольства С. Гербель розіслав всім конторам державного хлібного бюро телеграму, в якій наполягав, щоб у тих місцевостях, де селяни не хотіли здавати хліб або здали лише незначну його частину, «негайно на підставі § 5 названого закону приступити до реквізиції лишків по знижених на 30 % цінах проти встановлених».

Якщо гетьманським органам влади для примусового вилучення хліба потрібен був прецедент у вигляді закону, то окупанти легко обходилися і без нього. Влітку 1918 р. вони розгорнули в українському селі справжню війну за хліб. Причому ставку робили на негайний вивіз урожаю 1918 р. Вони побоювалися, і не без підстав, що селяни після жнив так сховають хліб, що його марно буде шукати. 7 серпня державний секретар військово-продовольчого управління Німеччини писав у державне казначейство: «Якщо хліб не буде взятий тепер, негайно під час жнив, держави Центральної Європи, без сумніву, не отримають його, так як він буде схований, проданий вроздріб або відправлений у Великоросію».

Отже, влітку окупанти майже не звертали уваги на гетьманські продовольчі органи. Основним аргументом у справі заготівлі хліба стала збройна сила. Методика дій була простою: збройний загін займав село, зганяв людей на майдан і вимагав здати певну кількість хліба, худоби, інших продовольчих продуктів. Якщо вимоги не виконувалися, населення обкладалося контрибуцією, підлягало фізичній розправі і конфіскаціям. У більшості випадків хліб відбирався повністю, навіть насіннєвий фонд, вивозилися мука, худоба, фураж. Звичайно, в кожному конкретному випадку траплялися певні відмінності, але результат, як правило, був один: розорене село.

Дуже постраждали основні хліборобні райони України — Катеринославський, Херсонський, Одеський. 24 липня у с. Михайлівці Маріупольського повіту загін австро-угорської армії у складі 150 солдат і офіцерів висунув вимогу

негайно видати 160 гарб сіна і соломи, 10 возів картоплі, 60 пшеничних хлібів, 65 пудів сала, 35 гусей, 5 кабанів, 6 фунтів чаю, 1 пуд тютюну, 3 пуди капусти, 100 пудів пшона, а також 500 пудів пшениці і 800 пудів ячменю. Виборні від населення намагалися пояснити, що у селі уже неодноразово проводилися реквізиції і селяни не можуть виконати вимог. У відповідь командування загоном взяло 10 заложників, встановило на вулицях кулемети. У повідомленні Михайлівської земської волосної управи про інцидент зазначено, що «озброєні солдати проводили обшуки всюди — на горищах, в будинках, у льохах та інших спорудах, забирали у бідноти і біженців останні торби з мукою, добуті ними з великими зусиллями і дорогою ціною, і ніякі прохання змилосердитися не допомогли».

Земська управа Солонянської волості Катеринославського повіту 24 вересня повідомила: «...австрійські військові загони поспіхом вивозять, реквізуючи з району волості, хліб з економій землевласників і селян, незважаючи на протести і прохання місцевої влади». У с. Кринички того ж повіту, як зазначалося в одному з документів, «загін 41-го австрійського полку реквізує у населення хліб, незважаючи на видані з цього приводу правила і на те, що у деяких не вистачає зерна навіть на посів». Австрійські війська розгорнули таку бурхливу діяльність у повітах Катеринославщини, що губернський староста змушений був визнати: «Якщо подібні дії військ будуть продовжуватися, то і село швидко залишиться без хліба».

Подібна ситуація склалася і на Херсонщині. «...Серед населення зростає незадоволення постійними безплатними реквізиціями австрійськими властями хліба, нестача якого набуває іноді великих розмірів»,— стурбовано доносив у Київ херсонський губернський староста наприкінці червня.

Голова Білгородської волосної управи Київського повіту повідомляв, що «німецькі війська самочинно удираються у квартири селян і забирають їстівні припаси, хліб, фураж, а також коштовні речі, залишаючи селян у безвихідному становищі, причому загрожують зброєю у випадках опору потерпілих». Організований грабунок села військовими частинами окупантів довершувався індивідуальними безчинствами солдат і офіцерів, яким командування дозволило відправляти додому до 6 посилок щомісяця. Київський повітовий комісар доповідав по інстанції, що «... і вдень, часто вночі відбуваються набіги німецьких солдат, часом і без командного складу, які чинять справжні грабунки: розбивають скрині, забирають гроші, золоті речі, всілякий одяг, у тому числі і жіночий, інший домашній скарб». За

деякими даними, у вигляді солдатських посилок з окупованих німцями територій України, Білорусії, Росії було вивезено 43,8 млн пудів продовольства. Харківський губернський староста, узагальнюючи інформацію, яка надходила з різних місць губернії, доповідав у Київ, що безчинства німців «стають все частішими, набуваючи місцями масового, поголовного характеру», і висловлював тривогу, що в результаті такої практики «серед населення багатьох повітів визріває глухе невдоволення поведінкою німців і в окремих місцях створюється дуже тривожне становище, яке врешті-решт може набути небажаної форми окремих ворожих конфліктів, небезпечних для державного порядку...». Що ж, губернський староста, очевидно, мав підстави бути стриманим у своїх оцінках. Але те, що він називав «тривожним становищем, яке врешті-решт може набути небажаної форми окремих ворожих конфліктів», влітку 1918 р. перетворилося на визвольну війну українського народу проти окупантів і їх ставленика — гетьмана.

* * *

Збройний опір окупанти відчули з перших днів вступу на українську землю, 22 лютого ЦВК Рад України створив Надзвичайний комітет оборони, а наступного дня звернувся до трудящих республіки з відозвою створювати збройні загони, знищувати залізничні колії, вивозити хліб, промислове обладнання.

Першими у бій з окупантами вступили окремі революційні частини Південно-Західного фронту, загони Червоної гвардії. На захист Радянської влади в республіці першим піднявся робітничий клас. З робітників-добровольців формувалися бойові загони, які В. Антонов-Овсієнко, призначений 7 березня 1918 р. Головнокомандуючим радянськими військами України, звів у п'ять революційних армій. Вони мужньо ставали на шляху ворога, але чисельність їх не перевищувала 15—20 тис. бійців, сили були нерівними, і радянські війська змушені були відходити на схід.

А тим часом в Україні один за одним почали спалахувати селянські виступи. Ще 9 березня німецький полковник фон Штольценберг телеграфував з Києва головнокомандуючому Східного фронту: «Вороже ставлення селянського населення, яке під час реквізицій фуражу і хліба не зупиняється перед збройними виступами проти наших військ, зростає... Варто врахувати для наступних операцій, що у зв'язку із становищем, що склалося, кожної миті можуть виникнути відкриті військові зіткнення, хоча б і у формі партизанської війни».

Інший представник окупаційного режиму — Кордт інформував німецького посла у Києві 21 травня 1918 р., що ситуація в селах вибухонебезпечна: «Селяни затівають партизанську війну. Зброя у них закопана у лісах. У Полтавській губернії нещодавно вбитий своїми селянами поміщик Гриневич. У с. Ічні Чернігівської губернії у день російської Трійці селяни також убили свого поміщика з дітьми... Отак всюди по країні царюють безпорядки і розруха. Селяни говорять: «Шкода, що ми всіх буржуїв не прикінчили до приходу німців». Вони і слухати не хочуть про викуп землі».

Єдиним заходом, яким відреагували гетьманський уряд і командування окупаційних військ на опір селянства, як і робітничого класу, були численні репресії. Орган катеринославського комітету партії есерів газета «Мысль» 19 квітня повідомила, що у Новопокровській і Миколайпільській волостях озброєний кулеметами загін австро-угорських солдатів, до якого приєдналися німці-колоністи, їздить з села у село, де солдати збирають без винятку всіх громадян, шикують їх у лави і за вказівками місцевих німецьких колоністів-землевласників розстрілюють, б'ють нагайками без пощади, прив'язують до бричок і волочать по землі». Масові розстріли і екзекуції за рішеннями воєнно-польових судів стали страшними реаліями життя села навесні — влітку того року. Катеринославський губернський староста повідомляв у особливий департамент державної варти, що 16 червня в с. Лозоватці Верхньодніпровського повіту австрійці розстріляли 10 чоловік, а 9 — побили. Наступного дня інший загін у с. Володимирівці того ж повіту розстріляв 16 чоловік, 19 червня у с. Гуляйполі — 14, а до тюрми відправив п'ятьох. Ще один угорський загін 19 червня прибув у с. Акимівку, де за постановою воєнно-польового суду «за участь у грабунках, вбивствах і більшовицькій агітації» були повішені колишній голова місцевої ради Носовський, члени Червоної гвардії Андрющенко і Борисенко. Далі у рапорті старости йшлося про репресії у селах Миколаївці, Ликівці, Красному Куті, Мишуриному Розі, Куцеволівці. І це лише в одному рапорті.

На які наслідки сподівалося командування окупаційних військ, проводячи саме таку політику? Поодинокі навесні, розрізнені випадки збройного опору селянства окупантам до літа 1918 р. вилилися у ряд збройних повстань. Лондонська «Дейлі ньюс» 5 липня повідомила своїх читачів: «На Україні повстання з кожним днем розростається.

5 липня 1918 р.

Німці, підпалюючи цілі села з метою придушення повстання, лише збуджують проти себе ще більшу лють».

Повернення землі поміщикам, вилучення хліба, каральні експедиції викликали бурхливу реакцію селянства. На селянських сходах приймалися рішення чинити опір поверненню землі, а після втручання державної варти і окупаційних військ все частіше й частіше в донесеннях державців згадуються підпали маєтків і збройні сутички. З Катеринослава у міністерство внутрішніх справ телеграфували: «У Новомосковському повіті відбувається планомірне спалювання поміщицьких маєтків. Внаслідок нестачі військ і відсутності кінної і пішої міліції створюється на місцях критичне становище». В іншій телеграмі повідомлялося, що в сусідньому Олександрівському повіті відбуваються «потрави посівів, порубка лісів, розграбоване майно не повертається...»

Літо 1918 р. стало часом інтенсивного формування повстанських загонів, які у офіційних документах звалися не інакше як «більшовицькими бандами». Такі загони дедалі частіше вступали у відкриті бої з окремими гарнізонами і частинами австрійців та німців.

В Єлисаветградському повіті в кінці червня повстанці зненацька напали на австрійський загін, що займав с. Тишківці, і знищили 35 солдатів і офіцерів. Після цього карателі спалили 220 селянських хат і, як зазначається у повідомленні, «розстріляли багато більшовиків». 21 червня 1918 р. у газеті «Правда» з'явилося повідомлення про становище у Катеринославській губернії. Автор матеріалу на підставі наведених фактів сваволі робить висновок: «Режим безпросвітної реакції і безсоромна, нічим не прихована реставрація, безсумнівно, закінчиться вибухом всеукраїнського масштабу. Повсюди помітні не тільки ознаки революційного бродіння, але й ще спорадичні збройні виступи мас. Все селянство піднімається, і для придушення селянського повстання німцям доведеться кинути на Україну не один корпус надійних військ».

У червні—липні проти окупантів виступили селяни Звенигородського і Таращанського повітів Київщини. Повстанці, число яких досягло 30 тис. чоловік, громили гетьманську варту, німецькі загони, поміщицькі маєтки. Повстання перекинулося на частину сіл Уманського, Сквирського, Канівського повітів, мало революціонізуючий вплив на селян Волині, Поділля, Полтавщини, Херсонщини, де швидко множилися повстанські загони. Велике повстання охопило Дубенський, Старокостянтинівський і Кременецький повіти Волинської губернії, особливого розмаху набула партизансько-повстанська боротьба на Чернігівщині, де під керівництвом М. Кропив'янського діяв Центральний воєнно-повстанський штаб Чернігівської і частини Полтавської губерній. З діяльністю цього штабу була пов'язана невдала спроба ЦК КП(б)У і створеного більшовиками Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету (ВЦВРК) підняти на початку серпня на Україні загальне збройне повстання. Наказ, що з цього приводу був виданий ВЦВРК 5 серпня, призвів лише до розрізнених виступів, які окупантам вдалося придушити. Почалася нова хвиля репресій, окремі повстанські загони змушені були поспішно відходити до «нейтральної зони» — вузької смуги землі, що з травня 1918 р. розділила кордони між Україною і Росією. Саме тут, у «нейтральній зоні», з повстанських загонів почали формуватися перші українські радянські дивізії, на долю яких через декілька місяців випало багато випробувань і які прославилися при відновленні Радянської влади на Україні.

* * *

Штормові удари розбурханого селянського моря дедалі сильніше розгойдували корабель гетьманського режиму, і здавалося, от-от розіб'ють його вщент. В містах, однак, під прикриттям німецьких гарнізонів зберігалася ілюзія дореволюційного благополуччя. З весни на Україну ринула стара Росія. Гофмаршали, камергери, фрейліни, князі, генерали, фабриканти і заводчики шукали тут порятунку від жахів «совдепії», класового пайка, контрибуцій, виселень і ущільнень, пильного ока ЧК. Потяглися на Україну і маси російської інтелігенції, переважна більшість якої не зрозуміла і не сприйняла Жовтневої революції. Чи варто говорити про монархічно настроєне офіцерство? Гетьманський Київ став меккою білої контрреволюції. Життя міста здалося молодому Костянтину Паустовському бенкетом під час чуми і запам'яталося на довгі роки. Значно пізніше він згадував: «Відкрилася безліч кав'ярень і ресторанів, де ласощів і їжі вистачало не більш як на тридцять відвідувачів. Але ззовні все справляло вигляд потертого багатства. Населення міста майже подвоїлося за рахунок москвичів і петроградців. В театрах йшли «Ревность» Арцибашева і віденські оперети. По вулицях снували патрулі німецьких уланів з піками і чорно-червоними прапорцями.

Газети скупо писали про події в Радянській Росії. Це була неспокійна тема. Її намагалися не торкатися. Хай всім здається, що життя тече безхмарно.

2—3124

800429

Запорізька обласна бібліотека ім. О. М. Горького

На скетінг-ринзі каталися на роликах волоокі київські красуні та гетьманські офіцери. Розвелося доволі ігорних притонів та будинків побачень. На Бессарабці відкрито торгували кокаїном і приставали до перехожих десятилітні повії.

Що робилося на заводах і робітничих околицях, ніхто не знав. Німці почували себе невпевнено. Особливо після вбивства генерала Ейхгорна».

...У перших числах липня 1918 р. через «нейтральну зону» з РСФРР на територію Української держави прибули два молодики, плечі одного з яких прикрашали погони штабс-капітана, іншого — прапорщика. За тих умов на них ніхто не звернув уваги, не здивувало й те, що офіцери прямували не до столиці чи принаймні Харкова, Одеси, Катеринослава, а взяли квитки до станції Гуляйполе, що розташувалася в семи верстах від однойменного села Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Не кинулося в вічі й те, що обоє не мали особливої офіцерської постави і вишуканих манер. Це ледь не підвело. На ст. Лозовій, несподівано налетівши на якогось генерала, офіцери не знали як поводити себе у його присутності, за що і отримали зауваження. Не доїжджаючи станції Гайчур, обидва зіскочили з поїзда, непомітно обійшли станцію і попрямували до села Воздвиженки. Обізнаність з дорогами видавала місцевих мешканців, а надмірна обачність свідчила, що молоді люди уникають небажаних зустрічей. У Воздвиженці, налякавши своєю формою якогось селянина, змусили його везти себе до Гуляйполя. Не доїжджаючи села, візника відпустили і тут, здається, на деякий час розійшлися.

Худорлявий, хворобливого вигляду і невеликий на зріст штабс-капітан невдовзі з'явився у село Рождественку до селянина Захарія Клешні. Горище селянської хати стало його тимчасовою оселею. Рухливість обличчя, швидкий, пронизливий погляд, надмірна жестикуляція, емоційна, хоч і не виразна мова,— все характеризувало його як людину дії. І дійсно, довго не відлежуючись, він одразу ж сів писати листа, який адресував робітникам і селянам Гуляйполя. «Товариші, після двох з половиною місяців моїх мандрів по революційній Росії я повернувся знову до вас, щоб разом знову зайнятися справою вигнання німецько-австрійських контрреволюційних армій з України, поваленням влади гетьмана Скоропадського і тим, щоб не допустити на його місце ніякої іншої влади... Так будемо ж працювати, товариші, в ім'я відродження на нашій землі, в нашому селянському і робітничому середовищі справжньої української революції, яка з перших своїх днів взяла здоровий

напрям в бік повного знищення німецько-гетьманської влади і її опори — поміщиків і куркулів... Хай живе Українська соціальна революція! Ваш Нестор Іванович».

Лист був датований 4 липня 1918 р.

Ім'я Нестора Івановича Махна було добре відоме жителям навколишніх сіл завдяки його самовідданій революційній діяльності у 1917 — на початку 1918 рр. Та справжня слава і неймовірна популярність серед селянських мас ще чекали на нього. 4 липня він зробив до них лише черговий крок.

Так хто ж ця людина? Як сформувалася і виросла до керівника могутнього селянського руху, якому й дала своє ім'я?

Література про махновщину величезна, чимало сторінок в ній присвячено безпосередньо постаті Махна. Але відтворити його життя з повною точністю — не така проста справа. Воно обросло неймовірною кількістю найрізноманітніших деталей, часом фантастичних. Історикам ще довго доведеться сперечатися і вирішувати, що в тому правда, а що вигадка. Насамперед це стосується юнацьких років. Довгий час навіть рік народження Махна викликав суперечки. В одних виданнях за такий правив 1884, в інших — 1889. І лише нещодавно в метричних книгах Христо-Воздвиженської церкви виявлено запис, який свідчить, що у сім'ї селянина Івана Родіоновича Махна і його дружини Явдохи Матвіївни 26 жовтня 1888 р. народився син Нестор. Сім'я була багатодітна, до того ж батько помер досить рано. «Батька свого я не пам'ятаю, бо він помер, коли мені було лише 11 місяців,— згадував Махно.— П'ятеро нас, братів-сиріт, одне одного менше, залишилися на руках нещасної матері, яка не мала ні кола, ні двора. Невиразно пригадую раннє дитинство, позбавлене звичайних для дитини ігор і пустощів, затьмарене сильними нестатками й прикрощами, яких зазнавала наша сім'я, доки не піднялися на ноги хлопці і не стали заробляти самі на себе. На 8-му році мати віддала мене у 2-гу гуляйпільську початкову школу. Шкільні премудрощі давалися мені легко... Взимку я навчався, а влітку наймався до багатих хуторян пасти вівці або телят. Під час молотьби ганяв у поміщиків в гарбах волів, одержуючи за це по 25 коп. на день». Цікаву ремарку про дитинство Нестора знаходимо у аналітичній записці, підготовленій співробітниками оперативної частини відділу по боротьбі з бандитизмом секретно-оперативного управління ВУЧК у 1920 р.: «Нестор Махно народився у 1889 р. у с. Гуляйполі. Дитинство своє провів на гуляйпільській вулиці. Ця вулиця стала його школою і розвинула притаманні

йому якості сміливого і зухвалого партизана-батька». Ймовірно, це припущення чекістів, але де ж ще, крім вулиці, міг виховуватися цей хлопчина? А вулиця вчила вмінню постояти за себе, не поступитися ініціативою, прагненню виділитися чимось серед однолітків. У 15 років Нестор Махно став учнем робітника на одному з місцевих заводів, де пізніше опанував кілька спеціальностей, в тому числі працював і у ливарному цеху. Цікаво, що на остаточний вибір заводу як місця роботи вплинуло те, що при заводі діяв театральний аматорський гурток. Махнові хотілося його відвідувати, щоб навчитися розважати товаришів.

Під час революції 1905—1907 рр. з'явилася нова пристрасть: революційна діяльність. За спогадами близького товариша Олексія Чубенка, Нестор спочатку зійшовся з меншовиками, щоправда, йому доручали лише поширення листівок. Але й цього, очевидно, було досить для самоствердження і здобуття авторитету серед товаришів. Сталося це у 1907 р. А вже наступного «1908 р., коли приїхав у гуляйпільський район «Дядя Ваня» і читав там лекції з анархізму у відомому гуртку, то у цей гурток потрапив і Махно, який був тоді простим робітником-фарбувальником,— розповідав Чубенко.— Він швидко засвоїв ідею анархізму і почав щоденно відвідувати федерацію. Потім він подав заяву, що бажає бути у гуртку анархістів-терористів. Його прийняли і дали йому завдання взяти поштово-телеграфну контору, що він прекрасно зробив з Лепетченком... Невдовзі після цього приїхав відомий терорист Семенюта, який запропонував вбити пристава Караченцева... так як Караченцев власноручно бив політичних. Така пропозиція була схвалена одноголосно. Махно ж проявив уперше самовідданість, запропонувавши свої послуги, на що Семенюта і згодився». Але тут виникла можливість експропріювати чималу суму грошей, які везли на вокзал. Брав участь у цій операції і Махно, але, як розповідає Чубенко, згодом він прохопився і через місяць був схоплений поліцією. Є свідчення, що це не перший арешт Махна. До цього його двічі заарештовували за незаконне носіння зброї. Одного разу він несподівано відкрив стрілянину і поранив когось з поліцейських. За цей вчинок Махно потрапив до Олександрівської тюрми, і лише завдяки клопотанням матері та адміністрації заводу, де він працював, його випустили під грошову заставу в 2 тис. крб.

Врешті-решт схопили майже всю групу. Спроби організувати втечу не вдалися. Довго йшло слідство, а у березні 1910 р. відбувся суд. За провину підсудним ставилися терористичні акти, в тому числі і вбивства. Всі одержали

смертний вирок. Махно подав касацію, і йому як неповнолітньому, за законами Російської імперії, смерть замінили безстроковою каторгою. Відбувати її довелося у московських «Бутирках». Тут Махно пробув з 4 серпня 1911 по 2 березня 1917 р., доки Лютнева революція не відкрила двері тюрем для всіх політичних в'язнів Росії. Про перебування Махна в тюрмі майже не збереглося даних. Відомо, що деякий час його співкамерником і значною мірою вчителем анархізму був Петро Аршинов (Марін), який пізніше відіграв помітну роль в розвитку махновщини. Аршинов був родом з Амура — катеринославського передмістя, працював слюсарем, у 17 років вступив до соціал-демократичної партії і став на шлях боротьби з самодержавством. Згодом він змінив свої політичні погляди і під час революції 1905—1907 рр. входив до однієї з організацій анархістів-терористів.

За ряд терористичних актів у 1908 р. Аршинов був засуджений до смертної кари, але зумів організувати втечу з в'язниці, виїхав за кордон і два роки жив у Франції. У 1910 р. його арештували в Австро-Угорщині і на вимогу царських властей передали Росії. Новий суд — 20 років каторжної тюрми. Аршинов користувався у Махна авторитетом більшим, ніж будь-хто з анархістів. І. Тепер приписував Махнові неодноразово повторювану фразу: «На Україні взагалі є лише три анархісти: я, Аршинов і Ольга Таратута». Пізніше Аршинов взяв на себе обов'язок написати історію махновського руху, що й зробив на початку 20-х рр. У цій книзі він не втримався від ідеалізації Махна, проте його перебуванню у Бутирках присвятив лише декілька рядків: «В умовах каторги він (Махно) нічим особливим не відрізнявся від інших, жив, як і всі,— носив кайдани, сидів по карцерах, вставав на перевірку. Єдине, що привертало до нього увагу,— це його невгамовність. Він постійно перебував у сварках, в репресіях і бомбардував тюрму своїми записками. Писати на політичні і революційні теми було його пристрастю. Крім цього, сидячи в тюрмі, він любив складати вірші і в цій галузі досяг більшого успіху, ніж у прозі».

На жаль, ми не маємо будь-яких розгорнутих характеристик Махна як особистості в дореволюційні роки, які б могли засвідчити рівень його інтелекту, систему політичних поглядів, мотивацію поведінки. Можна лише припустити, що його характер остаточно сформувався в екстремальних умовах каторжної тюрми. Людина, яка витримала майже 6 років постійної боротьби за виживання, не маючи жодних перспектив, і не зламалася, повинна була мати непере-

січну силу волі і загострене почуття справедливості. Потрапивши до в'язниці, а потім на каторгу, Махно будь-що прагнув організувати втечу. Чалий — один з атаманів-махновців, в минулому матрос з повсталого панцерника «Потемкин», якому теж довелося зазнати каторги, розповідав, що Махно вигадував найрізноманітніші засоби для втечі і вражав при цьому тюремну адміністрацію винахідливістю. «За спроби до втечі Махно наказували карцером і нагаями. Але Махно не залишав думки про свободу. Його остання спроба до втечі була здійснена під час групових робіт. Махнові вдалося зникнути. Але зробили облаву, і він був знайдений, сховався у хліві за дровами і довго не здавався, відбиваючись сокирою. За цю втечу він поніс особливо важке покарання.

З цього моменту Махно стає невпізнанним, він починає хворіти, хиріти, пасивно ставиться до всього оточуючого і не бере участі у звичайних для безстрокових каторжан протестах. Годинами, як маніяк, Махно вовтузився де-небудь у темному кутку зі своїми величезними ніжними і ручними кайданами, наче намагався їх зняти і поламати.

Каторжани ставилися до Махна з непритаманною їм упередженістю. Їх лякав незвичайний вираз його очей, у яких відбивалася безмежна шалена злість до всього і до всіх».

Не беремося стверджувати буквальну точність останньої характеристики, до того ж розповідь Чалого дійшла до нас у переказі К. Герасименка, нарис якого «Махно» багатий на неточності і вигадки. Але в даному разі наведені свідчення збігаються з багатьма іншими, зробленими вже під час громадянської війни. В окремих випадках лють і цинічну злобу Махна можна пояснити класовими переконаннями, коли він віддавав виключно жорстокі накази нищити білогвардійських офіцерів. Але була і безліч ситуацій, до яких сила класового гніву не мала будь-якого відношення. Одного разу він наказав спалити у топці паровоза ні в чому не повинного попа, на початку 1920 р., коли значна кількість махновців відійшла від руху, з особливою хворобливістю «батько» переслідував їх і багатьох розстріляв. При загальному низькому рівні культури і освіти Махна каторга не могла не зачепити його потворними сторонами своєї дійсності. До того ж там він заслаб на сухоти і, певно, зіпсував зір. Зіниці очей були надзвичайно розширені, що надавало пронизливому погляду його невеликих сірих очей особливої моторошності. Не можна виключити й деякого розладнання психіки. «Маленький, худий, з женоподібним обличчям (він прекрасно гримувався під жінку), з чорними пасмами волосся, які падали на плечі, Махно справляв моторошне враження завдяки пронизливим очам з непорушним поглядом маніяка і жорсткою складкою навколо рота на змученому блідому обличчі... Погляд його рідко хто міг витримати спокійно, а одна сестра милосердя, що пробула у нього на допиті близько години (арештована була за зберігання офіцерських погонів, сувеніра світової війни), захворіла таким нервовим розладом, що протягом декількох тижнів зберігалась небезпека втрати розуму»,— писав М. Гутман, який спостерігав за Махном у листопаді — грудні 1919 р.

Більшість людей, яким довелося зустрічатися з Махном, відзначали в його характері неврівноваженість, схильність до імпульсивних, але не завжди продуманих дій, підвищену емоційність навіть у звичайній розмові, непередбаченість, а іноді і алогічність вчинків. Ці риси з особливою рельєфністю виявилися у діяльності Махна після звільнення з каторги.

Близько двох тижнів Махно провів у Москві, намагаючись знайти себе серед московських анархістів, але проблеми великого міста були йому чужі і незрозумілі, тягло до рідних місць. За порадою Аршинова він їде до Гуляйполя.

У кінці березня відлуння Лютневої революції ледь долетіло до цього великого південноукраїнського села. Махно був одним з небагатьох ліворадикальних елементів у Гуляйполі, які протистояли угодовцям, та ще й політкаторжанином. Влаштувавшись маляром на завод «Богатир», Махно розгорнув активну політичну роботу. У квітні виступив як один з організаторів «Селянського союзу», а згодом став його головою. Один з активних учасників тих подій, а пізніше і махновщини, Н. Зуйченко згадував: «Селяни охоче йшли до нас у «Селянський союз» і обрали своїм головою Махна, а робітники-металісти, які спочатку призначили Махна своїм секретарем, почали об'єднуватися з союзом деревообробників і теж обрали його головою. У кінці липня нам вдалося реорганізувати місцевий земельний комітет у районний і обрати його головою Махна. Крім цього, організували лікарняну касу і також провели головою Махна, а потім, скинувши міліцейського районного комісара, призначили на його місце теж Махна».

Цікаво, що у своїх спогадах Зуйченко звинувачує Махна у повній відсутності організаційних здібностей, у тому, що останній «без толку вмішувався у всі дрібниці, а на цьому грунті у нас було чимало сварок». Здається, основна причина цих незгод полягала в суперечностях, які виникали між Махном і групою анархістів Гуляйполя. Щонай-

менше Махно піклувався про чистоту анархістської ідеї і її втілення в життя. Характерний з цього приводу випадок наводить той же Зуйченко: «Одного разу ... приїжджає до нас Маруся Никифорова з якимось трьома анархістами. Вона виступила проти групи і Махна з тим, що ми прагнули керувати селом, якнайменше проповідували ідеї анархізму і не зобіжали поміщиків і торгову буржуазію. Вона говорила, що наша група перетворилася у якусь політичну партію і відійшла від своїх бунтівних завдань». У політичній діяльності Махна на той час анархізм відіграв швидше роль формального чинника, політичного фльору, який надавав гуляйпільцям і анархістам додаткової значущості у очах односельців. Анархізм був тут певною даниною традиції, що склалася у селі з часів першої російської революції, виявлявся він непослідовно, переважно зовнішньо, значно трансформуючись у селянській психології. Так, на відміну від промислових центрів Донбасу, Катеринослава чи Олександрівська, де з літа — осені 1917 р. почали формуватися загони Червоної гвардії, у Гуляйполі була створена Чорна гвардія. У серпні 1917 р. Махно став головою Ради робітничих і селянських депутатів у Гуляйполі. На районному з'їзді рад він виступив одним із ініціаторів прийняття резолюції, яка таврувала спроби Тимчасового уряду і Центральної ради прибрати всю повноту влади до своїх рук. У резолюції зазначалося, що «з'їзд Рад трудящих рішуче засуджує претензії урядів — Тимчасового уряду у Петрограді і Української Центральної ради у Києві — на управління життям трудящих і закликає ради на місцях, усе трудове населення, яке згуртувалося навколо них, ігнорувати будь-які розпорядження цих урядів. Народ — правитель для себе, у своєму середовищі. Це його споконвічна мрія, і настав час втілити її у життя. Віднині вся земля, фабрики і заводи повинні належати трудящим. Трудове селянство — господар землі, робітники — господарі заводів і фабрик».

Дехто з дослідників-істориків бачить у цьому документі прояв заперечення Махном будь-якої влади, а ця теза, як відомо,— одна з важливих складових анархізму. Нам же здається, що йшлося насамперед про заперечення реальної існуючої влади, яка протягом півроку не могла вирішити найболючіші соціальні проблеми; по-друге, йшлося про негайне проведення у життя загальнодемократичних перетворень, які у селянському середовищі були пов'язані насамперед з питанням про землю. Саме тому резолюція, запропонована Махном, була підтримана з'їздом. І в наступні періоди «анархізм» Махна, як і «анархізм» махновщини в

цілому, великою мірою базувався на прагненні саме до загальнодемократичних перетворень, які найбільше відповідали б інтересам селянської маси, інтересам дрібного виробника, напівпролетаря, який ще не розірвав остаточно зв'язки з селом. А саме такою була переважна більшість населення у районах майбутньої махновщини. Махно став активним провідником такої програми. Показовим щодо цього був виступ гуляйпільців проти спроби генерала Корнілова встановити у країні військову диктатуру. Як голова ради Махно віддав наказ про вилучення у населення наявної зброї і передачі її Чорній гвардії, а також про залучення до її лав всіх бажаючих трудових елементів.

З літа 1917 р. на Україні почала зростати хвиля селянських антипоміщицьких повстань, з липня по жовтень число аграрних виступів досягло 527. Часто селяни в стихійній злобі не спинялися перед розгромами маєтків. Масового характеру розгроми набули в Подільській, Київській, Волинській губерніях. В Гуляйпільському районі «земельний комітет» і рада організовано провели облік усієї поміщицької землі, а потім і її розподіл, створили дві землеробські комуни. Спираючись на Чорну гвардію, Махно ще до жовтня 1917 р. розв'язав земельне питання у своєму районі. Ця акція безумовно підняла його авторитет і додала популярності серед селянства.

Перемога Жовтневого повстання в Петрограді різко змінила політичну ситуацію у країні. II Всеросійський з'їзд Рад висунув найдемократичнішу платформу розвитку (демократичний мир, безплатна передача поміщицьких, удільних і монастирських земель селянству, демократизація армії, встановлення робітничого контролю над виробництвом, своєчасне скликання Установчих зборів, право націй на самовизначення та ін.), що знайшла повну підтримку трудящих. Вітали перемогу соціалістичної революції і в Гуляйполі, серед її прибічників був і Махно. Пізніше він писав: «Я стверджую з практичного досвіду районів, за якими я серйозно спостерігав, що у перші два місяці, а саме в листопаді та грудні, торжество Жовтневого перевороту в Росії українськими трудівниками на місцях лише віталося». Водночас до спроб Центральної ради захопити на Україні владу шляхом проголошення УНР Махно поставився негативно. За свідченнями Зуйченка, гуляйпільці вороже зустрічали маневри Центральної ради і Каледіна, почали збирати сили на відсіч їм. У кінці 1917 р. у Махна через Марусю Никифорову встановилися безпосередні контакти з більшовиками Олександрівська: «...ми отримали телеграму із Синельникового: «27 жовтня Донський корпус

Краснова з Керенським іде на Петроград для приборкання більшовиків».

— Душити, топтати і гнобити буржуазію і офіцерів! — пронеслося над Гуляйполем. Наша гвардія метнулася по маєтках за контрибуцією і продовольством. Ми знали, що доведеться воювати, і готувалися. Так було до грудня...

...А Махно все твердив: Подивіться, у вас під носом досі сидять ставленики української Ради, спершу їх треба було б викинути з Олександрівська, а згодом говорити про Ростов...

Після цього ми почали готуватися до походу. На Україні пахло порохом. Робітники організовували дружини... Частина нашої Чорної гвардії під командуванням Махна ... 22 грудня виїхала на допомогу олександрівським робітникам і загону Марусі.

Маруся тоді працювала з більшовиками у об'єднаному революційному штабі, куди запросили і Махна. У міські справи ми не втручалися, а під керівництвом Махна зайняли Кічкаський міст і роззброювали козаків, які їхали з фронту. Рядові козаки охоче віддавали зброю, лише просили залишити їм коней і сідла. А офіцери, навпаки, коней залишали, а погони і зброю ніяк не віддавали. Що з ними діяти! Спочатку просили, панькалися, а згодом набридло. Як тільки хто опирається — візьмуть за руки, за ноги, розгойдають добряче і — шубовсть у Дніпро. Скільки їх там було — не полічити!»

Контакти Махна з більшовиками тривали і під час спроби Радянського уряду України організувати народну відсіч німецьким і австро-угорським окупантам навесні 1918 р. Для боїв з регулярними військовими частинами Чорна гвардія виявилася малоздатною з тієї причини, що, хоч чорногвардійці були з ніг до голови обвішані зброєю, обперезані кулеметними стрічками, більшість з них пороху не нюхали. Тому Махно вирішив реорганізувати загін, використавши для цього солдат-фронтовиків. Навколо Гуляйполя розгорнулися земляні роботи — копалися окопи на випадок оборони села. У березні до Гуляйполя заїхав О. Беленкович — начальник південних резервних радянських військ. У нього залишилося найкраще враження від продемонстрованого Махном загону. Він не стримався і вигукнув: «Гуляйполе — це маленький червоний Петроград» — і тут же виділив для загону 3 тис. гвинтівок, 2 вагони набоїв, 9 вагонів снарядів і 6 гармат, які Махно з підлеглими отримали на станції Пологи. Проте наступні події ледь не скінчилися для Махна трагічно. Під впливом офіцерів, що були у загоні, як пояснював це пізніше сам

Махно, чи, можливо, під враженням від падіння Катеринослава, а згодом і Харкова фронтовики вирішили припинити боротьбу, а штаб на чолі з Махном арештувати. Завчасно попереджені члени штабу змушені були тікати. Махно писав у спогадах, що його на той час у Гуляйполі не було: за викликом командуючого 1-ю революційною армією П. Єгорова він виїхав до с. Федорівки Мелітопольського повіту. Там і дізнався, що Гуляйполе захоплене німцями без бою. З радянськими військами Махно відступав аж до Таганрога, де, як відомо, перебував ЦВК Рад України і її радянський уряд — Народний Секретаріат. 18 квітня на сесії ЦВК Рад України було вирішено створити Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів, так звану дев'ятку на чолі з М. Скрипником. 19—20 квітня тут же відбулася нарада представників більшовицьких партійних організацій, на якій дискутувалися принципи створення Компартії України. Зібралися у Таганрозі на нараду і анархісти гуляйпільської групи. Якогось єдиного плану дій у них не було, хоч всі стояли за продовження революційної боротьби. Махно вирішив податися до Радянської Росії, спочатку поїхав у Ростов, потім — у Царицин, був у Астрахані та Саратові і лише після місячних мандрів Волгою попрямував до Москви, де з'явився на початку червня.

* * *

Ніхто з дослідників махновщини не надавав особливого значення перебуванню майбутнього «батька» у Москві. Цей факт його біографії завжди відтворювався як один з прохідних, а в історії махновщини як соціального явища завжди розглядався за хронологічними межами. Для цього були підстави, зокрема гострий брак документального матеріалу. Махно на той час був настільки мізерною політичною фігурою (якщо взагалі нею був), що столиця його появи не помітила і не зафіксувала в якихось документах. Все, що ми знаємо, пізніше сам Махно описав у спогадах. Насамперед він розшукав П. Аршинова, розповів про свою діяльність у Гуляйполі та поразку революції на Україні. Московські анархісти теж переживали не кращі часи. У квітні ЧК заборонила їх організацію, залишилися окремі групи, більшість ідейних анархістів займалася культурно-просвітницькою роботою. З багатьма з них Махно завдяки Аршинову міг побачитися. Сильне враження справив на нього П. Кропоткін — один з видатних теоретиків анархізму, людина, яка ще за життя стала легендарною. Зага-

лом Махнові, людині нестримної енергії, яка протягом 1917 р. очолювала ледь не десяток громадських організацій і, за висловом Зуйченка, всюди совала свого носа, більше покладалася на практичні справи, ніж на глибину теорії, диспути і лекції ідейних анархістів, їх відірваність від революційного тогодення залишилися незрозумілими. Через декілька місяців він ділився своїми враженнями: «У Москві я зустрічався з рядом анархістів московських і тих, що приїхали з інших міст. Я зустрічав серед них видатних працівників революційного анархізму. Але більшість з них у даний момент, на мій погляд, не лише не знаходяться на своєму місці, але навіть займаються нині не тим, чим їм було б потрібно займатися. Багато з наших товаришів, у яких є, здається, чому повчитися всім нам, читають там лекції, пишуть чимало журнальних статейок, але не всі ці лекції до моменту. Я був на лекції товариша Рощина. Лекція про Л. М. Толстого і його творчість, якщо не помиляюся. У всякому випадку про Толстого. Ця лекція, незважаючи на серйозне вступне слово товариша Борового, ні робітникам, ні революційній інтелігенції, що близько стоїть до них, не потрібна в даний момент». Він не приховував свого розчарування ставленням ідейних анархістів до справи революції; досвід Гуляйполя підказував йому, що збуджена революцією нуртуюча енергія робітничого і селянського середовища інтенсивно шукає практичного і найшвидшого вирішення соціальних і економічних суперечностей старого суспільства. Очевидно, саме це змусило Махна зануритися у вир політичного життя столиці. Він жадібно вчитувався у пресу, не пропускав ні мітингів, ні зборів, був на засіданнях Всеросійського з'їзду профспілки текстильників, слухав виступи лідерів партії лівих есерів М. Спиридонової і Б. Камкова. Проте, незважаючи на увагу до них, він насамперед намагався зрозуміти більшовицьку платформу. Тому не пропускав нагоди послухати більшовицьких вождів. Так, на одному з мітингів він вперше побачив Л. Троцького, стояв у юрбі, слухав і гадки не мав, що через деякий час їх шляхи тісно і трагічно переплетуться. Махно був вражений красномовством «трибуна революції» і пізніше згадував: «Його промови не можна було порівнювати ні з виступами писаки Зінов'єва, ні з промовами Бухаріна. Він умів говорити, і ним можна було захоплюватися. Правда, цьому багато в чому сприяв особливо гострий, в розумінні бойовитості партії більшовиків, час». М. Бухарін провів Махна до приймальні голови ВЦВК Я. Свердлова. Той під час розмови з гуляйпільцем зазначив, що він зовсім не схожий на московських анархістів. Очевидно, Махно справив на Я. Свердлова гарне враження, і голова ВЦВК вирішив влаштувати йому зустріч з В. Леніним. «Наступного дня, рівно о першій годині,— писав Махно,— я знову був у Кремлі у товариша Свердлова. Він провів мене до Леніна. Той зустрів мене по-батьківськи: однією рукою взяв за лікоть, іншою злегка торкаючись плеча, посадив у крісло... Сів навпроти мене й заходився розпитувати. З яких я країв? Як селяни сприйняли гасло «Вся влада Радам!» на місцях? Як вони організували відсіч противникам цього гасла? І чи бунтували селяни проти контрреволюційних німецьких військ? Якщо так, то чого їм бракувало, щоб злитися з червоногвардійцями (боротьба ж за наші спільні досягнення)?

Відповідав коротко.

Ленін з притаманною організатору і керівнику увагою намагався так продумувати свої запитання, щоб я найдетальніше зупинявся на них».

Знову ж таки підкреслимо факт зустрічі Махна з Леніним. Про це вже йшлося у літературі, але ця подія не підтверджена жодним документом, крім спогадів самого Махна. І все ж є підстави думати, що така зустріч мала місце. І справа не лише в демократичності вождя революції, його більш-менш регулярних зустрічах з представниками робітничого класу і селянства, а в характері розмови, яка відбулася. Махно згадує, що Ленін декілька разів, принаймні тричі, ставив перед ним запитання: як селяни сприйняли гасло «Вся влада Радам!». Махно відповів, що селяни стоять за владу Рад. Вони вважають при цьому, що обрані народом і у всьому йому підзвітні Ради повинні повністю визначати політику на місцях.

— У такому випадку селянство у вашій місцевості заражене анархізмом,— зазначив В. Ленін.

— А хіба це погано? — відреагував Махно.

— Я не хочу цього сказати. Навпаки, це було б відрадно, тому що прискорило б перемогу комунізму над капіталізмом і його владою,— резюмував Ленін і додав, що вважає анархізм селян тимчасовою і швидковиліковною хворобою.

За кількома фразами, якими обмінялися співрозмовники у цілком спокійній і толерантній формі, не можна не побачити двох принципово різних підходів до розуміння природи Радянської влади і її органів. Для Махна, і для більшості представників дрібнобуржуазної демократії, ради залишалися насамперед представницькими органами різних верств і прошарків трудящих мас, в селах — загальноселянськими органами, підзвітними в першу чергу своїм

виборцям і виконуючими їх волю. В свою чергу для Леніна Ради були елементами державного механізму, провідниками основного політичного принципу — диктатури пролетаріату; вони підлягали суворому вертикальному управлінню, повинні були беззаперечно виконувати волю вищої інстанції. В містах ради повсюдно стали такими після перемоги соціалістичної революції. Поступово вони втратили представницький характер, контроль за їх діяльністю зосередився в руках партії більшовиків. Відповідно розроблена система виборів надавала під час їх проведення перевагу робітничому класу, значна частина населення позбавлялася виборчих прав. У селах же Ради у першій половині 1918 р. зберігали загальноселянський характер, селянство завдяки декретам про мир і землю одностайно підтримувало Радянську владу, у зв'язку з чим Ленін неодноразово вказував, що Жовтнева революція у цей час мала буржуазно-демократичний характер. Щоб зробити її цілком і повністю соціалістичною, треба було змінити характер влади на селі, перетворити Ради у органи диктатури пролетаріату шляхом опори на бідноту. Вирішенню цього завдання В. Ленін у середині 1918 р. віддавав надзвичайно багато енергії. То був один з критичних моментів революції, пов'язаних з розгортанням класової боротьби на селі, формуванням основних принципів політики «воєнного комунізму», загальною ескалацією громадянської війни. Всі ці компоненти перепліталися. Перенесені на грунт України у 1919 р., вони стали активними чинниками формування махновщини як соціального феномену. Тож варто сказати про них детальніше.

* * *

У перші місяці після жовтня 1917 р. економіка країни пережила так звану червоногвардійську атаку на капітал, активно підтримувану «лівими комуністами». Цей наступ далеко виходив за межі обіцяного на II Всеросійському з'їзді Рад робітничого контролю за виробництвом. Пролетаріат безпосередньо брав фабрики і заводи у власні руки, буржуазія експропріювалася, і зовсім не в тих масштабах, які гарантували стабільність політичної влади. За період з листопада 1917 по березень 1918 р. у межах 31 губернії європейської частини країни було націоналізовано 836 переважно великих промислових підприємств. Проте досвід тих перших місяців показав, що беззастережна націоналізація сама по собі нічого не дає, а лише ускладнює становище. Ринок, підірваний за роки імперіалістичної війни, почав шалено спустошуватися. Першим забив тривогу Ленін у березні—квітні 1918 р. Йому довелося витримати не одну суперечку з «лівими комуністами», і тепер вже не з приводу Брестського мирного договору, а в питаннях перспектив побудови соціалізму. Саме тоді, як наслідок таких суперечок (про це нині мало хто говорить), з'явилась його робота «Чергові завдання Радянської влади». Ленін доводив, що безпосередній перехід до соціалізму неможливий, пролетаріат не мав до цього ні достатніх знань, ні кадрів. Потрібен певний перехідний період через державний капіталізм, багатоукладну економіку. Тому втрачає сенс і безпосередня експропріація в таких розмірах.

Поки тривала «атака на капітал», а згодом суперечка про доцільність її продовження, ринок реагував на це посвоєму. За скороченням асортименту і кількості промислових товарів прийшла черга продовольчих. Імперіалістична війна завдала сільському господарству ряд тяжких ударів. Мільйони селян, переодягнутих у шинелі, були відірвані від землі, погіршилося забезпечення села інвентарем, тяглом. У 1916 р. царський уряд запровадив у країні хлібну монополію і дуже низькі закупівельні ціни на хліб. Селянство відповіло на це скороченням виробництва. Проте в 1917 р. ще вдавалося зводити кінці з кінцями. Як свідчить Джон Рід, після перемоги жовтневого повстання вони з Альбертом Вільямсом упрохали народних комісарів з військових справ В. Антонова-Овсієнка і П. Дибенка взяти їх у поїздку до Пулково. Дорогою виявилося, що всі їдуть без продовольчих припасів, а поїздка мала зайняти декілька днів. Ситуація запам'яталася Дж. Ріду не тим, що в магазинах не було продовольства, а тим, що у наркомів на хліб і ковбасу не було грошей. Але до весни 1918 р. продовольча ситуація загострилася: тінь голоду повисла над промисловими центрами, збуджувала населення, розхитувала політичні підвалини, що ледь склалися. Тільки в травні—червні 1918 р. Ленін у 24 статтях та виступах змушений був звертатися до проблем боротьби з голодом. Загалом він вбачав, що голод обумовили дві причини: по-перше, розруха сільського господарства, по-друге, саботаж з боку основного виробника товарного хліба — куркуля.

Перша причина ним лише констатувалася, оскільки надати широку економічну допомогу селу Радянська влада не могла, спроби налагодити товарообмін були малоефективними. Аналізу другої причини приділяється значно більше уваги. Саботаж розглядається не як результат коливання ринкової кон'юнктури, а як акт політичний, антирадянський. Тут, безперечно, важливу роль відіграло тодішнє

розуміння Леніним природи соціалізму як державно-капіталістичної монополії, яка спрямована на користь всього народу. В дискусіях з «лівими комуністами» Ленін відстоює держкапіталізм як вірний шлях до індустріальної організації виробництва, встановлення жорсткої дисципліни, обліку і контролю за виробництвом і розподілом продуктів. В цю модель дуже важко вписується, точніше, зовсім не вписується дрібний виробник, кустар, ремісник, селянин-одноосібник з їх тяжінням до ринку, до анархічної стихії. Саме ця обставина, за переконанням Леніна, і заважає просуванню вперед.

«Як вони могли в державному капіталізмі вбачати ворога? — апелює він до «лівих комуністів».— Переходячи від капіталізму до соціалізму, вони не повинні забувати, що наш головний ворог — це дрібна буржуазія, її навики, її звички, її економічне становище. Дрібний власник насамперед боїться державного капіталізму, тому що в нього одне бажання — урвати, дістати собі більше, розорити, добити великих поміщиків, великих експлуататорів. І в цьому дрібний власник охоче підтримує нас.

Тут він революційний більше, ніж робітник, бо в нього більше озлоблення, обурення, і тому на те, щоб добити буржуазію, він іде охоче, але не як соціаліст, щоб зламати опір буржуазії, почати будівництво соціалістичного господарства на принципах твердої трудової дисципліни, в рамках строгої організації, при умові правильного контролю і обліку, а щоб, урвавши собі якнайбільше, використати для себе і в своїх цілях плоди перемоги, нітрохи не цікавлячись інтересами загальнодержавними і інтересами класу трудящих в цілому».

Ні, в ту формулу соціалізму, яка вражала красою теоретичних побудов марксівського «капіталу» і десятки років здавалася міцнішою від металу, дрібний власник ніяк не вписувався. Він не піддавався організації, не тримав крок в струнких лавах будівників нового суспільства, не слухав команд і вперто гнув свою індивідуалістичну лінію. «Ми маємо одного надзвичайно небезпечного таємного ворога, який небезпечніший за багатьох відкритих контрреволюціонерів, цей ворог — смертельний ворог соціалістичної революції і Радянської влади... Ворог, про якого я говорив,— це стихія дрібного власника, який живе однією думкою: «урвав що можна, а там — хоч трава не рости»,— цей ворог сильніший за всіх Корнілових, Дутових і Каледіних, взятих разом,— доводить Ленін.— Ці дрібні куркулі, дрібні хазяйчики-власники, говорять: «нас весь час гнобили, нас давили весь час, ну як же нам не скористатися тепер таким зручним моментом?». Це явище є серйозною перешкодою, без подолання якої перемогти неможливо, бо з кожного дрібного хазяйчика, з кожного зажерливого хапателя росте новий Корнілов». Отже, ворог цілком визначений, він, правда, таємний, бо ще нічим особливим себе не проявив. Ще не охололи спогади про його революційність, більшу ніж у робітників, а вже треба готуватися до боротьби.

Протягом травня і наступних місяців 1918 р. у працях В. І. Леніна з'являється цілий ряд жорстких формулювань щодо куркульства. Всі вони зводяться до одного: куркуль — це підступний і непримиренний ворог Радянської влади. А з ворогом у соціалістичної революції стосунки можуть бути лише одні: рішуча боротьба. 9 травня газета «Беднота» опублікувала ленінські «Шість тез про чергові завдання Радянської влади». Остання з них проголошувала: «Диктатура пролетаріату є безумовною необхідністю при переході від капіталізму до соціалізму, і в нашій революції ця істина дістала своє повне практичне підтвердження. Але диктатура передбачає справді тверду й нещадну в придушенні як експлуататорів, так і хуліганів революційну владу, а наша влада надто м'яка. Підкорення, і до того ж безсуперечне, під час праці одноособовим розпорядженням радянських керівників, диктаторів, виборних або призначених радянськими установами, наділених диктаторськими повноваженнями (як того вимагає, наприклад, залізничний декрет), забезпечено ще далеко і далеко недостатньо. Тут позначається вплив дрібнобуржуазної стихії, стихії дрібновласницьких звичок, прагнень і настроїв, які в корені суперечать пролетарській дисциплінованості і соціалізмові. Все свідоме в пролетаріаті повинно бути спрямоване на боротьбу з цією дрібнобуржуазною стихією...

Залізна дисципліна і до кінця витримана диктатура пролетаріату проти дрібнобуржуазних хитань — таким є загальний і підсумковий лозунг моменту».

Перенесений в конкретну площину продовольчих проблем, такий підхід призвів до прийняття у травні — червні 1918 р. ряду надзвичайних заходів щодо села, а саме: було проголошено продовольчу диктатуру, хлібну монополію, похід робітничого класу на село за хлібом, створення комітетів бідноти, а згодом — продрозверстку. Характерною особливістю моменту стає широке запровадження надзвичайних заходів, в тому числі і в політичній сфері. Влітку 1918 р. на всій території РСФРР сільські Ради були замінені надзвичайними органами влади — комбідами. Прийнята у липні 1918 р. Конституція РСФРР позбавила полі-

тичних прав не лише представників колишніх експлуататорських класів: спеціальною 33-ю статтею прав позбавлялися «окремі особи і окремі групи, які користуються цими правами на шкоду інтересам комуністичної революції». Таке визначення давало можливість найширших інтерпретацій. Більшовики вважали, що без класової боротьби у селянському середовищі перемога соціалістичної революції на селі зокрема і у країні в цілому неможлива. Своє завдання вони бачили саме у тому, щоб не згладжувати класових суперечностей, а максимально загостирити їх шляхом створення комітетів бідноти.

Дрібнобуржуазні партії меншовиків і правих есерів виступили різко проти такої політики. В результаті 14 червня 1918 р. на засіданні Всеросійського ЦВК було розглянуто питання «про виступи проти Радянської влади партій, які входили у Ради». Використовуючи більшість у верховному органі законодавчої влади, більшовики без особливих труднощів добилися прийняття ВЦВК рішення «виключити зі свого складу представників партії с.-р. (правих і центру) і меншовиків, а також запропонувати всім радам Р.С.С. і Черв. депутатів відсторонити представників цих фракцій з свого середовища». Так меншовиків і правих есерів остаточно вигнали з рад. Єдиною дрібнобуржуазною партією, що там залишалася, були ліві есери. Вони теж виступили проти надзвичайних заходів, проти створення комбідів, продовольчих загонів. Ліві есери доводили, що продовольчу проблему треба вирішувати не політикою сили, а економічними важелями, приведенням у відповідальність цін на промислові і сільськогосподарські товари. Лише так можна було збільшити надходження хліба у міста. Вони вважали, що «селянська буржуазія, куркулі, люди, які мають на селі надлишок хліба»,— категорія надзвичайно неконкретна, аморфна, що відносини у селі набагато складніші і не вкладаються у схему поділу села на три соціальні групи: бідноту, середняка і куркуля. Тому і переконували, що диктатура тут нічого не дасть, крім кривавої різанини і мізерної кількості хліба, яка голодних у містах не наситить. Лідер лівих есерів Карелін застерігав, що внесення класової боротьби у селянське середовище сприятиме реанімації поміщика як політичної сили.

Багато з названих аргументів виявилися правомірними. Спроби більшовиків «воєнно-комуністичними» заходами вивести країну з кризи не дали позитивних результатів, а на кінець громадянської війни призвели до політичної кризи Радянської влади, коли терміново довелося запроваджувати нову економічну політику. Таким був безславний кінець

«воєнного комунізму». Але влітку 1918 р. він лише починався.

Бій більшовикам ліві есери намагалися дати на V Всеросійському з'їзді Рад на початку липня 1918 р., проте з'їзд, більшість якого складали більшовики, не згодився з пропонованими лівоесерівськими змінами до порядку денного. З'їздом була відкинута і їх пропозиція висловити недовіру Радянському уряду, ліквідувати Брестський мирний договір, змінити внутрішню політику. Перебіг подій набув крайніх за гостротою форм, і фракція лівих есерів (близько 370 з 1164 делегатів) залишила з'їзд. Наступного дня вони організовують вбивство німецького посла у Москві графа Мірбаха. Через декілька днів по цьому командуючий Східним фронтом лівий есер Муравйов повертає війська з фронту. Того ж місяця на території Радянської Росії було зареєстровано 96 повстань, які кваліфікувалися як куркульські, понад 100 разів продовольчим загонам довелося застосовувати зброю. Саме так розгорталися події громадянської війни. Підкреслимо, що почалася вона боротьбою з «демократичною контрреволюцією», а не з Колчаком, Денікіним та їм подібними.

Влітку 1918 р. антирадянські повстання спалахнули в селах Володимирської, Вологодської, Воронезької, Калузької, Пермської, Рязанської, Смоленської, Тамбовської, Тверської, Тульської та інших губерній. До лютого 1919 р. лише в губерніях Центральної Росії органами НКВС було зареєстровано декілька сот повстань.

Ленін писав, що куркулів збудив заколот чехословацького корпусу. Не можна відкидати і цю причину, але й не варто закривати очей на те, що географія повстань і дії продовольчих загонів майже збігаються, а отже, причиною цих подій стала боротьба за хліб, спроба влади вирвати його з рук безпосереднього виробника позаекономічними методами.

* * *

Багато з зазначених подій залишилися поза увагою Махна. Він не міг їм дати вичерпних пояснень. Сам же писав, що коли довідався про виступ лівих есерів у липні 1918 р., то був переконаний, що більшовики задавлять їх лише авторитетом Леніна і Троцького. Про Леніна Махно виніс враження як про мудрого політика і неодноразово підкреслював це згодом у спогадах, але й ствердився при враженні, що розгін чекістами анархістських організацій Москви і Петрограда відбувся саме з ініціативи вождя

революції. Весь час перебування у Москві Махно думкою настійно повертався на Україну і у Гуляйполе. Московські газети хоч і скупо, але давали необхідну інформацію: Україна напередодні повстання. 15 червня «Беднота», посилаючись на «Голос Києва», писала, що у північних повітах Чернігівщини відбуваються дуже сильні хвилювання селян. Озброєні селянські загони роззброюють солдат «австрійської армії, всі п'ять північних повітів губернії охоплені селянським повстанням». З'являлася інформація і про події на Катеринославщині, вони були не менш драматичними і особливо цікавими для Махна. 21 червня 1918 р. у «Правді» можна було прочитати: «У селі Кринички Катеринославської губернії відбувся бій між селянами і німцями. Все село згоріло. Загинуло понад 200 чоловік. При обеззброєнні мешканців с. Солоного вбито близько 500 німців і близько 300 селян». Махно вирішив на свій страх і ризик повернутися до Гуляйполя. Через декілька місяців йому доведеться стати на чолі повстанського руху, але в той час він цього не передбачав. Плани були значно скромнішими — спочатку зайнятися індивідуальним терором, згодом створити невелику терористичну групу і, якщо буде змога, організувати замахи на гетьмана та його найближчих посіпак, здобути шляхом експропріації гроші на революційну боротьбу. У Москві дістав надійні офіцерські документи і дві пари погонів. У Курську на вокзалі випадково зустрів О. Чубенка, якого швидко умовив повернутися на Україну. А як вони добиралися до рідних місць, читач вже знає.

* * *

Заходи перестороги, вжиті Махном після повернення у рідні краї, виявилися цілком слушними. На Катеринославщині панував терор державної варти та окупаційних каральних загонів. Хвилі розстрілів, арештів і контрибуцій не минули більшості сіл Олександрівського повіту і району Гуляйполя. Арештованими виявилися гуляйпільські ревкомівці, більшість членів ради робітничих і селянських депутатів, які залишилися у селі. Був повністю розформований і роззброєний загін, з такою енергією створюваний Махном. Частина його бійців була арештована і знаходилася у Олександрівській в'язниці, решта розстріляна. Про все це Махно довідався через декілька днів, крадькома пробравшись до села. У нього не вгавало жагуче бажання зібрати минулорічних своїх сподвижників і перейти до безпосередніх дій, але, як він пише, «багатьох моїх друзів-

селян я не міг вже бачити: одних було розстріляно, інших посаджено до в'язниці...». Серед розстріляних були Горілик, Мойсей Калиниченко, Степан Шепель. Не минули репресії і рідних Махна. Його революційна безкомпромісність багатьох зачепила. Тож, коли нова гетьманська влада утвердилась у Гуляйполі, двір матері був оточений. В хаті побили вікна, накидали всередину її соломи і підпалили. Згоріло все обійстя: хата, клуня, хлів — нехитрий скарб вдови, який наживався її та синівською нелегкою працею. У Гуляйполі жив і старший брат Махна Омелян. Під час першої світової війни він втратив око, був сильно контужений, весь час хворів, у революційному русі участі не брав, до того ж мав велику сім'ю — п'ятеро неповнолітніх дітей. Але арештували і Омеляна. Все, що було на братовому подвір'ї,— хату, хлів і бричку (а на більше не розжився) — карателі спалили, а через деякий час брата розстріляли. Можна лише здогадуватися, яке полум'я люті бушувало у Несторовій душі. Декілька днів він, переходячи від однієї хати до іншої, з одного кутка села на другий, намагався створити розрізнені підпільні групи з 3—5 чоловік кожну, а головне — виношував план, як висадити в повітря штаб австро-угорської частини, що розташувалася у Гуляйполі, та приміщення сільської державної варти.

Нова хвиля репресій змушує Махна терміново повернутися у Рождественку, а згодом перебратися ще далі, за 80 верст від Гуляйполя, у с. Тернівку. Там мешкав його дядько по матері Йосип Передерій, у хаті якого Махно знайшов притулок. Жив по фіктивних документах, виданих на ім'я Івана Яковлевича Шепеля, вчителя з Матвієво-Курганської волості Таганрозького округу. Документи ці, як пише сам Махно, було видано йому В. Затонським у квітні 1918 р. у Таганрозі. Там у них відбулася тривала розмова. В. Затонський, займаючись організацією підпілля на Україні, радив Махнові їхати до Харкова, але той вирішив податися на Волгу. Тепер документи знадобилися. До речі, певно, цей невеликий епізод у житті Махна, коли він видавав себе за вчителя, пізніше виріс у легенду про Махна як вчителя за фахом. Легенда закріпилася і на сторінках деяких книжок, автори яких не так займалися дослідженням діяльності Махна, як збирали байки про цю колоритну постать. Цікаво, що в Тернівці не особливо повірили у його вчительство. Несподівано виникли і поширилися чутки, що Шепель не вчитель, а гетьманський провокатор, і сільська молодь вирішила з ним розправитися.

Махно змушений був розкрити карти і зізнатися, що переховується від властей. Хтось доніс у волосне правління, тому знову довелося перебиратися на нове місце. Спочатку у Славгород, звідти у Новогупалівку, а врешті переїхати на правий берег Дніпра. Переховуючись по різних селах, Махно знайомиться з революційно настроєними селянами, намагається їх організувати. Весь час його не полишає думка про створення бойових груп у Гуляйполі, поступово окреслюється план боротьби з гетьманським режимом і окупантами. 7 серпня Махно робить чергову спробу зв'язатися з односельцями, пише їм листа: «Першим нашим завданням повинен стати розподіл наших людей у Гуляйполі так, щоб вони були у кожній сотні (частині села) у достатній кількості. На цих людях лежить обов'язок об'єднувати навколо себе можливо більшу кількість енергійних і сміливих, здатних до самопожертви селян, потім вони повинні виділяти з цих угруповань особливо сміливих селян і з ними здійснювати у різних місцях і по можливості одночасно напади на поміщицькі і куркульські маєтки з метою вигнання з них як господарів, так і викликаних німецько-австрійських солдат-охоронців... Якщо напади не можуть бути організовані одночасно у різних місцях, то повинні мати місце, у крайньому разі, з невеликими проміжками часу один за другим і повторно. Напади не повинні носити характер грабунку». План елементарно простий, в основі його деструктивна ідея — фізичний розгром і розправа з заклятими ворогами селянства — поміщиком і куркулем. Тут увесь Махно. Багато разів очевидці передавали його рублені фрази: «разбил кадетов, и только», «порубить их, и только», які значною мірою визначали його політичне кредо: бунт. Саме так він виступав на мітингах і селянських сходах. Слід зауважити, що в примітивній, ледь політизованій свідомості переважної маси селянства така платформа знаходила величезну підтримку і повне розуміння. Ця знедолена віками маса, можливо, ще з гайдамацьких часів зберігала віру, що саме таким чином можна досягти соціальної справедливості. Їй потрібен був саме такий проводир, і вона знайшла його в непоказній ззовні постаті Махна, піднявши його високо над собою, вручила йому власну віру, долю і життя. Махнові не відмовиш у тонкому розумінні психології селянської душі, але більш важливим було те, що ця психологія була його власною психологією, і саме тому він був такий зрозумілий селянській масі і користувався в неї незаперечним авторитетом, якому могли позаздрити чимало професійних політичних діячів. «Махно говорить різко, незграбно, то знижуючи, то підвищуючи голос, повторюючи за кожною фразою, яка складається з 5—10 слів, свою постійну, повну гніву фразу «і тільки», він говорить про неминучу загибель міст, про те, що міста не потрібні у житті вільних людей, про необхідність жителям міст, не виключаючи робітників, до яких Махно взагалі ставиться з прохолодою, зараз же, негайно залишати міста і йти у села, степи, ліси і там будувати нове, вільне селянське життя...— пише К. Герасименко, який спостерігав за Махном у другій половині 1919 р.— Після Махна майже завжди виступає Волін. Переконливість доказів, якими оперує старий теоретик анархізму, майстерна побудова промови, розрахованої на рівень аудиторії, та його вміння вгадати таємні бажання цього натовпу, надзвичайний пафос, рівний за силою, можливо, лише Троцькому,— все це все ж проходить повз натовп, зворушений нескладною мовою «батька» Махна».

* * *

У двадцятих числах вересня Махно знов у Гуляйполі. Уже помітною ставала деморалізація окупаційних військ. Спроби німецького і австро-угорського командування перекинути частину військ з України на західний фронт викликали опір солдат. Між військами, які залишалися вірними присязі, і тими, що відмовлялися виконувати накази, часом виникали бої. Все це сприяло розгортанню революційної боротьби. В Гуляйполе з навколишніх хуторів та інших місць поступово повернулися найближчі соратники Махна по 1917 р. Члени Чорної гвардії зібралися разом обміркувати, що і як робити далі. Так відбулася перша нарада. Серед її учасників Махно згадував Сидора Лютого, Олексія Марченка і Семена Каретникова. Зі спогадів О. Чубенка склад наради постає більш розширеним: Махно, Чубенко, брати Каретникови — Семен та Пантелей, Марченко і Гусар. Зустрілись всі на горищі у селянина Семенюти. Немов би на підтримку своєї версії Чубенко наводить епізод, який, між іншим, засвідчує участь Гусара у нараді, дає перше уявлення про характери майбутніх лідерів махновщини. Через деякий час після початку наради Гусар непомітно вийшов і підпалив сусідську хату, мотивуючи свій вчинок тим, що господар був власником і до того ж міг на них донести.

Махно, добре обізнаний з ситуацією в районі, в силу свого гарячого характеру одразу ж запропонував перейти до збройних нападів на поміщицькі маєтки, і в першу чергу застосувати терор до тих землевласників, які намагали-

ся відібрати у селян землю, одержану за допомогою Махна у 1917 р. Марченко, більш обережний, пропонував зачекати, поки з Курська не перейдуть у наступ більшовики і анархісти. На це Махно відповів, що анархісти, яких він спостерігав у Росії, ні на які активні дії не здатні і нічого суттєвого чекати від них не доводиться. Тим і переконав своїх однодумців. З виступом вирішили не гаятися.

* * *

27 вересня Олександрівська газета «Зоря» у статті під заголовком «Кривавий терор у повіті. Убивство 12-ти чоловік» розповідала про дії «розбійничої ватаги», яка почала діяти у районі Михайлово-Лукашівської і Гуляйпільської волостей. «Судячи з повідомлень з повіту,— зазначалося у газеті,— першою справою ватаги у цьому районі було вбивство поміщиці Є. І. Гесіної... Ватагу очолюють п'ять кінних бандитів, які називають себе козаками кінної сотні Олександрівського повітового коменданта». Далі у газеті повідомлялося, що бандити розстріляли на кладовищі с. Михайлове-Лукашове голову місцевої волосної державної варти Іванова, потім на дорозі було знайдено ще п'ять трупів, у яких пізніше впізнано офіцерів та двох козаків повітової охоронної сотні. Через день на хут. Марфополь бандитами були захоплені, а згодом розстріляні гуляйпільський волосний голова Чебиряк, вартовий Манько і три австрійських жандарми. «В погоню за ватагою направлено загін варти, солдат кінної сотні і австро-угорські загони. Ватага ця, за даними, що надійшли, нараховує 20—30 чоловік, причому у розпорядженні бандитів є кулемети, гвинтівки, бомби та ін. Нікого з учасників її затримати поки не вдалося»,— завершувала свій перший, але далеко не останній репортаж на цю тему газета. Розбійницькою ватагою були не хто інші, як Махно і його товариші *.

* На жаль, про перший період дій загону Махна до цього часу відомо мало достовірного. Більшість дослідників махновщини, починаючи з Кубаніна і Руднєва, пише, що першою справою махновців був напад на економію поміщика Резникова, чотири сини якого були офіцерами державної варти. Тут взято 7 гвинтівок, 1 револьвер, 7 коней і 2 сідла. Наступної ночі з ініціативи Махна вирішили взяти у с. Жеребець відділення якогось банку. «Экспропріація» дала 28 тис. (за іншими авторами, 38, а то і 44 тис. крб.), за 4 тис. крб. купили кулемет «Кольт» у односельців. Сповненою розбійницького романтизму виглядає історія розгрому садиби поміщика Миргородського, на бал до якого махновці з'явилися переодягненими у форму варти. Очевидно, цей факт, зафіксований у спогадах О. Чубенка, якщо і мав місце, то значно пізніше, десь наприкінці жовтня, коли індивідуальний терор уже був витіснений активною повстанською боротьбою. Які є підстави так вважати? По-перше, судячи з діалогу, який відбувся у вітальні панського будинку, ім'я Махна в повіті вже було добре відоме. Однак газети, розповідаючи про безчинства ватаги у вересні, не називають ім'я її ватажка, і це зрозуміло: вона лише з'явилася і діє дуже обережно. Інша деталь: у будинок Миргородських Махно пішов разом з Щусем, а зустріч Махна з Щусем і об'єднання їх загонів сталися у Дібрівському лісі після 19 жовтня. Таких суперечливих фактів в історії махновщини дуже багато, над їх виявленням і вивченням дослідникам доведеться ще довго працювати. В даному випадку справа не в достовірності фактів. При всій зовнішній відмінності окремих фактів жоден з них не суперечить загальному висновку: ядро майбутнього махновського руху зародилося у формі бойової селянської терористичної організації. Саме жителі навколишніх сіл становили більшість командного складу махновських загонів.

У спогадах Махна частина наведених фактів знаходить підтвердження, щоправда, у викладі «батька» вони виглядають більш значущо. Наприклад, поблизу с. Лукашове махновці натрапили не на п'ять вартових, а на «загін гетьманської варти і роззброїли його, а частину офіцерів розстріляли, потім повісили керівника Лукашівської сільської варти». Інцидент на хут. Марфополь Махно описує як бій з загоном німців чи австрійців і вартових чисельністю 22—25 чоловік. Але заради об'єктивності зауважимо, що цим першим сутичкам Махно особливої уваги не надавав, вважаючи їх «лише дорожніми епізодами, але не діями нашими проти контрреволюції».

Спочатку загін не наважувався вступати у бої із підрозділами регулярних військ. Рятуючись від їх переслідування, повстанці почали розробляти власну тактику дій: швидкісні переміщення з місця на місце, польовими дорогами, балками, користуючись не лише кіньми, але й тачанками (чотирьохколісними ресорними візками, які завезли на південь німці-колоністи. Тачанку іноді називали каретою), часто переодягалися у форму варти, видавали себе за весільні процесії, які начебто переїжджали з села в село, чи селян, які їхали базарувати. З самого початку повстанської боротьби особлива увага приділялась розвідці, яку вели і селяни-прибічники, і безпосередньо махновці. У розвідку неодноразово ходив сам Махно, виявляючи при цьому сміливість і винахідливість. Гуляйпільська вчителька Н. Сухогорська розповідала, як вона випадково зустріла Махна на вокзалі в Пологах, зайнятих австрійцями. Вокзал був яскраво освітлений, тому що саме тут розташувався австрійський штаб. Махно ж, переодягнений робітником, у темних окулярах спокійно розгулював у юрбі. Неодноразово з повним успіхом Махно переодягався у жіночий одяг і навіть грав роль нареченої. Одним словом, розвідка у махновців була добре організована. Характерними для мах-

новців були рейди, які дозволяли відірватися від переважаючих сил ворога, а потім несподівано з'явитися у місці, де їх не чекали, і там нанести удар. Плануючи вступити у бій, повстанці-махновці великого значення надавали фактору несподіваності. У цій тактиці було значно більше селянської винахідливості, ніж будь-якого знання військової справи. При випадку сам Махно не приховував цього факту. Описуючи бій повстанців на залізниці Олександрівськ—Синельникове, він, певно з деякою іронією, підкреслив: «Все було наготовлено, що в таких випадках необхідно, як з нашої своєрідної селянської точки зору, так і з точки зору неприйнятної місцями нам, селянам, мало зрозумілої академічної стратегії».

На дії махновців окупаційні власті відповіли посиленням терору. На хут. Марфополь після випадку, про який йшлося, прибув каральний загін, що влаштував розправу над селянами, яких били шомполами. Господарів будинку, де зупинялися Махно і Марченко, розстріляли. На жителів наклали контрибуцію в 60 тис. крб., до того ж вимагали сплатити її протягом доби. Такі обставини змусили товаришів Махна розділити загін на групи по декілька чоловік і відправити їх по району з метою організації нових бойових загонів. Ця тактика досить швидко себе виправдала: газета «Зоря» з тривогою писала, що «анархістсько-розбійницькі виступи у Олександрівському повіті зростають і нині набули значних розмірів. Бандити продовжують «наскоки» добре озброєними ватагами, тероризуючи мирне населення. У багатьох випадках виступи спрямовуються проти повітової варти, приміщення якої піддаються часто запеклим рушничним і кулеметним обстрілам». У с. Іванівку, повідомляла газета, 1 жовтня уже вдруге ввійшла «банда грабіжників чоловік з 20-ти». Одна частина їх залишилася на центральній площі, а інша під чорним прапором, на якому з одного боку було написано «страшна смерть буржуям», а з іншого — «веселе життя біднякам», пішла експропріювати двох місцевих торгівців.

Та всі ці факти поблякли перед повідомленням про захоплення повстанцями Гуляйполя у ніч на 16 жовтня. Після того, як загін на деякий час було розпущено, Махно з товаришами (це була та перша група з семи чоловік) повернувся до Гуляйполя. Наступної ночі зібралися всі члени сільської підпільної організації і вирішили провести огляд повстанських сил з навколишніх сіл та хуторів. Несподівано для багатьох зібралося понад чотириста чоловік *

* О. Чубенко називає іншу цифру — 100 чоловік.

«Я особисто, та й не лише я, дивлячись на бойові селянські колони у відкритому полі, на стрункі їх ряди, розчулився»,— згадував Махно. Залишимо без уваги явні перебільшення про стрункість лав, але кількість повстанців одразу ж породила у Махна і його товаришів новий імпульс — негайно захопити Гуляйполе, з якого напередодні було виведено окупаційні війська. Не відмінили наступ навіть тоді, коли довідалися, що одна німецька рота повернулася до села. З німцями впоралися досить «легко і безболісно», як пише Махно. Захопивши село, повстанці взяли під контроль пошту, телефонну і залізничну станції, створили революційний орган влади (в одних джерелах він називається «військово-революційним штабом», у інших — «Гуляйпільським районним революційним комітетом»). Всю ніч Махно з Марченком провели у сільській типографії, де друкувалася листівка-звернення до односельців.

Наступного дня у селі скликали мітинг. Він був велелюдним. Махно звернувся до населення із закликом саботувати владу окупантів, відмовляти їм у всьому. Полонених австрійських і німецьких солдат він переконував, що командування веде їх згубним шляхом, що краще повертатися додому і там боротися за революцію. Полонених солдат відпустили і навіть наділили певною сумою грошей, які були експропрійовані у військовій касі.

Як бачимо, і цього разу повстанці не виступали прихильниками якоїсь політичної течії чи партії, для них було досить загального гасла боротьби з гетьманським режимом, яке поєднувалося з ідеєю відновлення Радянської влади. Підстави думати так дає текст телеграми, яку, за свідченням О. Чубенка, 16 жовтня було начебто відправлено з Гуляйполя. Вона була складена у характерному для махновських телеграм стилі: «Всім, всім, всім! Районний гуляйпільський ревком повідомляє про захоплення повстанцями Гуляйполя, де відновилася Радянська влада. Оголошуємо повсюдне повстання робітників і селян проти душителів і катів української революції австро-німецько-гайдамаків. Гуляйпільський районний революційний комітет». Таке поєднання було цілком органічним. Звільнення від гетьманського ярма значна частина селянства України пов'язувала з відновленням Радянської влади. Такої ж точки зору дотримувався і Махно.

Із зайняттям Гуляйполя його ім'я знову опинилося у центрі уваги повіту. «Зоря», коментуючи події у Гуляйполі, повідомила, що там «утворився військово-революційний штаб. Комісаром штабу перебуває відомий громадянам м. Олександрівська Махно, сподвижник Марії Никифоро-

вої». Далі газета повідомила, що 17 жовтня між головою повітової земської управи К. Міхном і Н. Махном відбулася телефонна розмова. Махно заявив, що на даний момент у селі повний порядок, навколо тиша, штаб організував охорону села. «Махно просив не вірити поширюваним чуткам про жертви»,— додає в кінці репортажу газета.

Зауважимо, що в цей період Махно не прагнув одноосібної влади і керівництва повстанським загоном, це відзначило пізніше багато махновців. Всі великі і малі справи повстанське ядро намагалося вирішувати колегіально. Якщо Махно і висувався поступово на перший план, то не як командир загону (очевидно, у цьому амплуа він би залишився фігурою малопомітною), а як соціальний лідер, який вдало акумулював енергію повстанської стихії і спрямовував її у бажане більшістю русло.

Захоплення Гуляйполя з точки зору історії махновщини варто особливої уваги. Воно знаменувало зміну у тактиці боротьби, індивідуальний терор відходив на другий план, поступаючись першістю повстанському руху. Не буде перебільшенням вважати, що взяття Гуляйполя по суті стало днем народження махновщини як селянського повстанського руху, спрямованого проти гетьманського режиму та його військової опори — окупаційних німецької та австро-угорської армій.

Пройшло два дні, і австрійське командування кинуло на зухвалих повстанців великі військові підрозділи. Був бій, але його перебіг можна було передбачити наперед. Надто нерівними були сили. Австрійці зайняли Гуляйполе 18 жовтня, о п'ятій годині вечора, повстанці відступили у бік Дібрівського лісу, до Великої Михайлівки. Від селянських дітей довідалися, що у лісі переховується місцевий повстанський загін під командою Щуся. Махновці і раніше чули про цей загін, але тоді ним командував матрос Брова. Махно пише: «У описах загін цей зображувався як загін типу кавказьких розбійників. Тому я його діяльністю не цікавився. Тепер же він виявився під командою товариша Щуся. Останнього я дещо пригадував». Щусь походив з с. Великої Михайлівки, був молодшим за Махна на 5 років. Народився він у бідній селянській сім'ї, у 1915 р. потрапив на службу до Чорноморського флоту, а у 1917—1918 рр. був одним з членів гуляйпільської Чорної гвардії.

Махно вирішив поїхати до Щуся, щоб запропонувати йому об'єднати сили повстанців. Зробити це виявилося порівняно неважко: Щусь згодився на пропозицію гуляйпільців. Саме тут, у Великій Михайлівці, коли загони об'єдналися, у Махна виникла ідея «силами цієї одиниці здійснити великий рейд понад Юзовкою, Маріуполем, Бердянськом по всіх селах і хуторах з метою агітації і організації бунту, революції і збору зброї та засобів для підтримки цієї великої справи».

Та поки цю ідею довелося відкласти на майбутнє. Через три дні до Великої Михайлівки, де теж була відновлена Радянська влада, почали підходити каральні загони. Повстанці відійшли у ліс і почали вирішувати, чи вступати у бій, чи ухилитися від нього. Загін, який Махно характеризував як «одне нерозривне ціле», розділився навпіл. Щусь категорично відмовлявся вступати у бій, не вірячи у його успіх. І знову Махно виявився на висоті становища. Він проникливо говорив на користь боротьби, доводив, що краще вмерти за свободу, ніж жити під гнітом, «сидіти у лісі і чекати, коли прибудуть буржуазні синки та наймані вбивці і знищать нас». Промова вразила присутніх. Вони закричали, що згодні йти за Махном, і саме тут нарекли його «батьком»:

— Віднині будь нашим «батьком» і веди куди знаєш! — заявили повстанці.

Розробили нескладний план операції, розділилися на дві частини і вдарили з різних боків.

Повстанці з таким запалом кинулися на ворога, що той, залишивши чимало зброї і полонених, безладно відступив. У Великій Михайлівці запанувало революційне піднесення, звільнили заложників, зібрали мітинг. Полонені австрійські солдати були відпущені, а варту знищили. Успішний бій підняв повстанство в очах місцевого населення, і наступного дня Велику Михайлівку заполонили юрби селян з навколишніх сіл, бажаючих пристати до загону. Всього таких, зазначає Махно, було близько 1500, але три чверті з них не мали зброї і їх довелося відправити назад. Перемога сприяла зростанню особистого авторитету Махна. Він несподівано став не лише керівником загону, а й символом повстанського руху. Махнові це надзвичайно імпонувало, хоч він не розраховував саме на такий перебіг подій і спочатку почував себе ніяково: «...прикладене до мого прізвища слово «батько» не сходило з вуст старих і малих селян, обивателів і революційних загонів. Мені особисто здавалося і дивним, і незручним слухати звертання до мене селян і повстанців замість «товариш Махно» «батько Махно», а іноді — «товариш-батько Махно». Цей епітет «батько» мимоволі прилип до мого прізвища, починаючи від дня подій у селі Великій Михайлівці (Дібрівці). Він передавався селянами, селянками і навіть дітьми з вуст у вуста:

в будинках, у сім'ї, на вулиці і зборах. Слово «батько Махно» зробилося єдиним неподільним в устах селянської маси.

— Чи добре це? — задавав я іноді собі це питання. Але відповіді на нього не знаходив. Мої друзі умовили мене, що так звикли називати мене в народі. Це заспокоїло мене». Протягом усієї громадянської війни Махно дуже дорожив цим народним титулом і незмінно їм підписувався.

Австрійці зрозуміли, що недооцінили повстанців. За декілька днів вони зібрали значні сили, в тому числі й артилерію. Велика Михайлівка була спалена вщент, згоріло, за одними даними, понад 600 селянських дворів, за іншими — 900. Почалися розправи над жителями. Повстанці, блоковані у лісі, який інтенсивно обстрілювався артилерією, героїчно вели оборону. Махно, Щусь і Лютий дістали поранення від осколків. Треба було шукати порятунку. Врятувало добре знання місцевості. Перейшовши вбрід річку Кам'янку, загін вислизнув з оточення.

* * *

Почалися довгі і небезпечні мандри по повіту і за його межами. Затримуватися на одному місці було неможливо — каральні загони йшли слідом. З іншого боку, повстанці не уникали найменшої можливості поквитатися з великими землевласниками, куркулями і німцями-колоністами, тобто тими соціальними верствами, які складали опору гетьманського режиму. Так, була повністю спалена німецька колонія Красний Кут, жителі якої виставили каральний загін проти повстанців Великої Михайлівки. У полум'ї згоріли Фесунівські хутори. Махно виправдовував ці варварські акції, вважаючи їх неминучим наслідком революційної боротьби. «Важка це була картина: знищення життя куркулів, що розперезалися у боротьбі з революцією. Але знищення це було необхідним... інакше вчинити по відношенню до колонії «Красний Кут» ми не могли... Знищенням цієї колонії і послідовно ряду інших куркульських хуторів по можливості разом з її господарями, прямими учасниками спалення села Дібрівки, знущань над його жителями, вбивства кращих з молоді, ми повинні були зробити останнє наше попередження буржуазії». Терор не був для повстанців чимось виключним, навпаки, він постійно супроводжував повстанський рух. Лишити людину життя могли в один момент, не тільки не співставляючи кару з провиною, а й взагалі особливо не вдаючись у її з'ясування. Зброя у руках і повна відсутність відповідальності оголювали у людях найганебніші пристрасті, стримувані у нормальному житті моральними нормами та законом.

Махновці винищували дрібні каральні загони, громили варту, наводили жах на поміщицькі маєтки. Щоб заспокоїти представників панівних класів, австрійці і державна варта на початку листопада поширили чутки про те, що в одному з маєтків Махно був схоплений і розстріляний. Чутку підхопила місцева преса, проте через декілька днів довелося визнати, що, всупереч офіційним повідомленням австрійського штабу про вбивство Махна, він живий і продовжує тероризувати повіт. Географія дій загону постійно поширювалася, з'являлися нові повстанські загони, які теж вважали себе махновськими. Махно намагався координувати їх дії. Так з'явилась одна досить цікава постанова. Вона дає уявлення про характер дій повстанців і про стосунки з населенням, їх розуміння соціальної справедливості і уявлення про правопорядок. Йдеться про спеціальну постанову про вилучення зброї у населення, що була вироблена на спеціальній нараді, підписана Махном, Щусєм, Каретниковим, Марченком та іншими і поширена по району. В ній зазначалося, що з метою швидкого озброєння революційного селянства основний штаб повстанського революційного руху й основна повстанська збройна сила, що при ньому знаходиться, вирішили ввести правило, згідно з яким «кожен наш загін, займаючи той чи інший хутір у землевласників, німецьку колонію чи поміщицький маєток, повинен, у першу чергу, скликати всіх господарів цих маєтностей і, визначивши розмір їх багатства, накласти грошову контрибуцію і оголосити збір зброї і набоїв до неї. Все це повинно відбуватися під безпосереднім керівництвом командирів загонів і за умови суворої революційної відповідальності їх [командирів].

При цьому за кожну здану власниками-багатіями гвинтівку з 50 набоями до неї загони повинні повернути їм 3 тис. крб. із загальної контрибуційної суми. Якщо господарів, бажаючих здати зброю, не знайдеться, загони повинні проводити у них найретельніші обшуки... кожного, у кого буде виявлено зброю, розстрілювати. Коні, необхідні для підвід і вершників революційної повстанської сили, що нами організується, беруться у вказаних господарів за принципом: у кого їх більш як 4—5 — 1—2 коня беруться безкоштовно. У кого від 2 до 4 — 1—2 беруться в обмін на гіршого коня... Тачанки... беруться безкоштовно. Брички, у кого одна чи дві, беруться з заміною. У кого більше двох, дві беруться безкоштовно. Всі активні збройні вороги нашого руху і революції, яку наш рух готує, розстрілюються

на місці їх дії і одразу ж після збору про них даних через населення.

У вигляді кращого способу революційного суду над ними повинен практикуватися завжди і всіма загонами імені «Батька Махна» попередній опит сільських сходів тих місцевостей [сіл], де вони діяли і трапилися нашим загонам.

Непідкорення цій пораді-розпорядженню призведе до застосування революційних заходів аж до всенародного оголошення цих загонів [формуваннями] нічим не зв'язаними з загальним штабом революційного повстанського українського руху на чолі з батьком Махном».

Протягом двох-трьох тижнів загін невпинно рухався від села до села, нагромаджуючи зброю, експропріюючи власників, встановлюючи зв'язки з поодинокими повстанськими загонами, ведучи постійні бої з вартою і окупантами. Так, махновці здійснили задум Махна про рейд по території південних повітів: крім власного, пройшли весь Маріупольський, побували у Бердянському і Павлоградському. Успіхи чергувалися з поразками, більшість з повстанців лише опановувала військову справу. Цілком зрілий зразок партизанської тактики повстанці продемонстрували в бою неподалік від ст. Новогупалівка. В полі, на залізничному полотні, вони блокували ешелон німців, з одного боку підірвавши колію, а з іншого — спрямувавши на ешелон декілька паровозів. У розбитих від аварії вагонах, з яких німці тікали, налякані стріляниною, залишилося чимало зброї, награбованого провіанту, шкіри та інших товарів. Все майно, за винятком зброї, махновці роздали жителям Новогупалівки. До речі, махновці завжди щедро ділилися трофеями з місцевим населенням.

Аналізуючи результати рейду, Махно розумів, що дії поодиноких ініціативних груп чи повстанських загонів не ефективні, у такий спосіб регулярну військову силу не здолаєш. Так «батько» почав думати над об'єднанням всіх повстанських загонів.

Тим часом взяли курс на Гуляйполе. Останні успіхи приспали пильність. А на війні як на війні, несподіваний удар ворога ледь не перекреслив усі плани. Було це у с. Темирівці, де зупинилися на ніч. Махно писав, що за декілька тижнів вперше він спав роздягнений. Чубенко твердить, що Махно був п'яний, п'яними були і повстанці. Загін налічував близько 350 бійців — солідна сила. Але ворогу вдалося вночі оточити загін. Махна розбудив стукіт кулеметів. Терміново розбилися на дві групи, одна стримувала наступ карателів, інша кинулася у прорив на Малу

Темирівку. З оточення вийшла лише половина загону. Бій було програно з величезними втратами, Махна, Каретникова і Щуся поранено. Особливо дісталося Щусю: куля пробила йому обидві ноги нижче стегна. Як буває у таких випадках, настрій різко змінився, і той, хто ще вчора мав твердий авторитет, був визначений основною причиною невдачі. «У смерті товаришів ми цілком і повністю звинувачували Махна,— пише О. Чубенко.— Похиливши голови, ми рухалися до Дніпра на з'єднання з повстанцями сіл Михайлове-Лукашове і Жеребець. Там ми сподівалися знайти підкріплення, перепочити і пополювати на поміщиків.»

* * *

У жовтні 1918 р. у Австро-Угорщині спалахнула і перемогла буржуазно-демократична революція. Габсбурзька «клаптикова» монархія розпалася водночас, як картковий будиночок. З листопада її війська на фронтах світової війни склали зброю. Через вісім днів капітулювала Німеччина, їй вже було не до України, солдати окупаційних військ вимагали термінового повернення на батьківщину. Лишившись могутньої підтримки, гетьман Скоропадський відчув, що влада випадає з рук. Спроби переформувати кабінет, знайти надійну соціальну опору ні до чого не приводили. Революційна боротьба поширювалася на міста і села. Активізувалися виступи робітничого класу Донбасу, Харкова, де були міцні більшовицькі підпільні організації. 11 листопада почався загальний страйк робітників Катеринослава, його підтримали студенти, розпочалися вибори до міської Ради робітничих депутатів. Через тиждень робітники однієї з околиць міста Кайдаків роззброїли державну варту, а незабаром зайняли Амур-Нижньодніпровськ. Катеринославський губернський староста Черніков з тривогою повідомляв у Київ 27 листопада: «Частина губернії охоплена повстанським рухом петлюрівських, більшовицьких і анархістських банд: грабунки носять стихійний характер. У Катеринославі вокзал і частина міста, що прилягає до нього, міст на Дніпрі і Амур-Нижньодніпровськ у руках залізничної охорони, яка складається з петлюрівців і червоногвардійців. В ніч на 25 листопада були перерізані всі телеграфні дроти, вчора ввечері відремонтовані при сприянні добровольчої дружини: повстанці у Катеринославі поки що утримуються від захоплення всієї влади через недостатність сил і відповідної зброї... Більшовики і анархісти виявили діяльність, захопивши Брянський район, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, частина Катеринославського

4—3124

повіту в руках повстанців; варта і адміністрація частково арештовані, частково розбіглися. Повідомлення з повітів не надходять. У перерахованих містах робітничими комітетами відновлені демократичні органи самоврядування; варта замінена міліцією».

Могутній повстанський селянський рух охопив Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Поділля. Настав час загального повстання проти гетьманщини. Найоперативніше ситуацією скористався блок українських дрібнобуржуазних партій, об'єднаних в Український національний союз. 14 листопада у Києві його представники таємно створили Директорію, члени якої наступного дня вже з Білої Церкви звернулися до народу України з закликом до збройної боротьби з гетьманом. Частина гетьманської армії, яка лише восени почала формуватися, перейшла на сторону Директорії. 20 листопада її війська оточили Київ. 14 грудня гетьман Скоропадський зрікся влади і виїхав до Німеччини.

Вузол політичних пристрастей затягувався все міцніше. 28 листопада за рішенням ЦК КП(б)У було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, він виступив ініціатором відновлення Радянської влади. Уряд спирався на військові сили українських повстанських дивізій, зосереджених у «нейтральній зоні», але для успішної боротьби з Директорією цього було замало.

Ще 22 листопада 1918 р. командуючий групою військ Курського напряму, до якої входили українські дивізії, В. Антонов-Овсієнко змушений був писати В. Леніну про труднощі у формуванні групи і недооцінку їх з боку головкома: «Я вичерпав всі інстанції і тепер турбую Вас. Допоможіть, Володимире Іллічу, нас кличуть з України. Робітники повсюди виносять привітання більшовикам, таврують радівців. І радівці справляють перемогу завдяки нашій бездії і спішно організуються. А до Києва підтягуються гетьманці, у Катеринославі (за чутками) сидять «добровольці», у Донецький [басейн] тягнуть козаки. За таких умов я вирішив йти вперед. Зараз можна голими (та сміливими) руками взяти те, що потім доведеться брати лобом». Того ж дня В. Антонов-Овсієнко звернувся у РВРР з пропозицією розпочати наступальні операції і твердо наполягав на співдіях.

30 листопада рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України була створена на основі групи військ Курського напряму Українська радянська армія. Була вона, правди не приховати, малочисельною і розгорнути широкі активні дії на Україні не могла. Між тим становище максимально загострилося. У грудні 1918 р. Україна перетворилася на величезне поле бою, де діяли війська різних політичних угруповань. До німецьких і австро-угорських окупантів додалися антантівські інтервенти, які розпочали висадку своїх підрозділів у чорноморських портах.

20 грудня В. Антонов-Овсієнко писав головкому: «...добровольці посилюються у Криму, ще захищають Херсон від наступаючих з Миколаєва петлюрівців, утримують Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь; намагаються зорганізуватися у Харкові (мобілізація офіцерів), закріплюються в Ізюмі. Вони діють у зв'язку і узгодженості з Красновим і Денікіним і спираються на висунуті у Юзівку, Дебальцеве, Родакове, Луганськ козачі каральні загони. Їх чисельність на території України не піддається обліку, бо вони діють невеликими партіями, повсюди розсіяними, і місцями вже зливаються з петлюрівцями в єдиних діях проти нас». Армія Директорії на той час налічувала 48 тис. багнетів і шабель при 60—70 гарматах. Вона продовжувала зростати за рахунок мобілізації і розгортання 8 корпусів колишньої гетьманської армії. Німецькі окупаційні війська — 8 дивізій — більше мріяли про повернення на батьківщину, охоплену полум'ям революції. Вони проголошували «нейтралітет», але в багатьох випадках входили в контакт з петлюрівцями.

Українська радянська армія мала на кінець грудня у своїх лавах до 12 тис. багнетів і шабель при 18 гарматах. Така різниця військових потенціалів сторін непокоїла В. О. Антонова-Овсієнка як військового. Як політичний діяч він розумів, що ситуація на Україні неоднозначна. Жодна з сторін, що претендували на владу, не мала абсолютної переваги сил. В такому випадку останнє слово належатиме повстанській масі. Який шлях вона обере? Кому віддасть свою підтримку? Стоятиме лише за національне самовизначення чи піде далі шляхом соціальних зрушень? Інформація, яка надходила з України, переконувала в тому, що ситуація там сприятлива для відновлення Радянської влади. «Насамперед петлюрівські загони значною мірою містять елементи, схильні до підтримки Радянської влади,— доповідав В. Антонов-Овсієнко головкому.— У Глухові петлюрівці арештували офіцерів, перейшли на наш бік. На Лівобережній Україні основним ядром повстанців є їх полтавська організація, яка нараховує до 4000 чоловік і має деякий запас зброї. Повстанські настрої сильні у Конотопському, Путивльському і Чернігівському повітах і в деяких повітах Харківщини (у Гайворонському, Змієві, Чугуєві). На Правобережній Україні Радянська

влада може розраховувати цілком на південні повіти Київської губернії і на весь Криворізький басейн. У Катеринославі Рада відновлена, весь Новомосковський повіт і Верхньодніпровськ у руках робітничих Рад. Павлоград захоплений радянським загоном, який веде наступ на Лозову... У Донецькому басейні діє оперативний штаб обласного революційного комітету. Він разом з загонами Махна розчищає басейн від білогвардійців і відновлює в ньому Радянську владу».

* * *

27 листопада махновці без особливих зусиль і тепер вже надовго зайняли Гуляйполе. Німці і австрійці припинили активне втручання у внутрішні справи України, їх війська стягувалися на залізничні станції, солдати з нетерпінням чекали відправлення додому. «Гуляйполе, Дібрівку і Рождественку було залишено окупантами напризволяще,— писав Чубенко.— Вони групувалися переважно на залізничних вузлах: Пологи, Чаплине, Волноваха і, якщо на них не нападали, не виявляли себе наступальними діями. Ці села нами було захоплено без бою. Звідси ми почали загонами розходитися на всі боки.

Селянська молодь ставала до зброї. Станції Чаплине і Пологи було остаточно захоплено нами до 10-го грудня». Наприкінці листопада — на початку грудня 1918 р. махновські повстанські загони стають помітною військовою силою. Для цього були вже певні підстави. Махно хоч і не стояв на більшовицьких позиціях, проте інтенсивно підтримував гасла відновлення Радянської влади. Він не обмежував доступу до своїх загонів комуністам, на місцях махновці і більшовики, особливо в районі Юзового, як правило, мирно співробітничали, член більшовицького підпілля Ф. Зайцев згадував, що їх загін наприкінці листопада виступив на Максимилянівку для з'єднання з махновським загоном батька Клепенка. У цьому загоні, за свідченням Зайцева, комісаром був «наш комуніст т. Сотников». Обидва загони, об'єднавшись, вступили на ст. Максимилянівці у бій з загоном поміщика Шаповалова чисельністю 150 чоловік кінноти і піхоти при двох кулеметах. Такі випадки були не поодинокі, доповідь В. Антонова-Овсієнка Й. Вацетісу — краще підтвердження того. Тісні контакти з більшовиками привели до створення у Гуляйполі першого коаліційного штабу повстанських загонів району.

До Революційного штабу (так він називався) увійшли Махно (командуючий загонами), Чубенко (начальник штабу), а його членами стали комуніст (лівий) Херсонський, лівий есер Миргородський і анархіст Горев. Факт цей знаменний з різних точок зору. По-перше, він свідчить про поступову політизацію повстанського руху. Це могутнє соціальне явище повинно було привернути увагу політичних партій. З іншого боку, і більшовицькі, і махновські повстанські загони практично не відрізнялися ні соціальним складом, ні завданнями, які перед собою ставили. І ті, і інші насамперед були формою прояву революційного руху проти влади поміщиків, який охопив всі верстви села. Ця обставина дозволяла порівняно легко знаходити шляхи до компромісів і союзів між окремими частинами повстанства. Спільність ворога не могла не підштовхнути до спільних дій. Логіка революційної боротьби диктувала саме такий шлях. Створення революційного коаліційного штабу свідчило і про те, що махновське керівництво не віддавало переваги якійсь одній політичній партії, а виступило за широке об'єднання всіх антипоміщицьких сил, прекрасною основою для якого було гасло відновлення влади Рад. Це зовсім не означало, що відносини Махна з більшовиками вичерпувалися повною згодою і взаєморозумінням. Навпаки, складалися вони досить драматично, непослідовно і суперечливо. Особливо показовими з огляду на це були події кінця грудня 1918 р., пов'язані зі спробою захопити Катеринослав.

Ще на початку грудня Махно намагався вступити у контакт з більшовицькою організацією Олександрівська, пропонуючи їй допомогу для захоплення міста. Але його пропозиція не знайшла підтримки. Орган більшовиків Катеринослава газета «Звезда» 4 грудня 1918 р. інформувала про ситуацію у Олександрівську: «У місті знаходяться 200 червоноармійців. Щоб запобігти кривавому зіткненню з петлюрівцями, місто поки що не взяте. Махно надсилав у штаб кур'єрів, обіцяв допомогти повстанцям. Але, не бажаючи зв'язувати своє ім'я з особою, яка користується «бандитською» популярністю, штаб відмовився від цієї послуги». Одночасно більшовики почали ретельно приглядатися до Махна. Командир більшовицького повстанського загону Максименко пізніше згадував, що одного разу (точно дату встановити не можна, ймовірніше, це було 8—9 грудня) він був викликаний Г. Колосом, який керував більшовицькими повстанськими загонами, до Нижньодніпровська. Тут Максименко дістав наказ продовжувати із загоном наступ і захопити станції Просяну і Гайчур. Крім цього, у завдання входило «здійснити розвідку на Гуляйполе, не стикаючись з махновськими загонами, з'ясувати їх чисельність і озбро-

єння. Згодом, коли ст. Гайчур була захоплена, туди прибув Колос із дорученням від Катеринославського губревкому «вести переговори з Махном для того, щоб створити єдиний фронт проти білих і петлюрівців».

Максименко супроводжував Колоса до Гуляйполя. Махна вони знайшли хворим, але це не завадило переговорам, які пройшли з успіхом. «Батько» виявив згоду підпорядковуватися губревкому більшовиків у питаннях щодо створення єдиного фронту проти білих, німців, гетьманців, петлюрівців. Махновці надіслали свого представника (Марченка) у губревком і захопили разом з повстанськими загонами більшовиків лінію Керменчик — Гуляйполе — Пологи — Царекостянтинівка. Звідти їм належало просовуватися на схід. Максименко пише, що на той час в загоні Махна налічувалося 300—400 піхотинців і 150 кавалеристів. За особливим сигналом з найближчих сіл могло зібратися ще близько 2000 озброєних селян. Певно, йшлося лише про центральне ядро махновських загонів, яке знаходилося при штабі. Крім цього, виділялися активними діями повстанські загони Білаша, Гончаренка, Куриленка, Красковського, Петренка, Правди, Тихенка, Вдовиченка. 10 грудня махновці захопили ст. Пологи і Чаплине, 12 грудня вони вислали загін під командуванням Красикова на Царекостянтинівку. Чубенко з загоном у 100 бійців взяв Оріхове.

Майже одночасно з більшовиками до штабу Махна з пропозицією укласти «спілку проти білого Дону» звернулися петлюрівці. Махно негативно ставився до Директорії, але вирішив скористатися випадком, щоб поповнити запаси зброї. 15 грудня у Катеринослав прибули Чубенко, Горев, Херсонський і Миргородський, які і вели переговори з отаманом Горобцем. Домовилися про спільні дії проти білогвардійців, а також про те, що петлюрівці забезпечать постачання махновських частин зброєю, одягом і провіантом, одержуючи в обмін право проводити мобілізацію до армії на території Гуляйпільського району. Того ж дня махновці отримали вагон набоїв і піввагона гвинтівок, а за доброго хабаря на артскладі — ще й бомби і вибухівку.

Махно не збирався дотримуватися цієї угоди. Того ж дня (15 грудня) він з загоном захопив ст. Синельникове і порубав роту петлюрівців. Це трохи не коштувало життя Чубенку та іншим членам делегації. Вони ледь умовили атамана Горобця в тому, що це якась провокація. В наступні дні сутички махновців з петлюрівцями повторилися, а в останній декаді грудня переросли у справжню війну, що завершилася невдалою для махновців спробою взяти Катеринослав.

* * *

Грудень 1918 р. для Катеринослава став часом нелегких випробувань. Після того, як гетьман відмовився від влади, в місті на неї реально претендували дві сили: губернський комісар Директорії і Рада робітничих депутатів, відносини між ними були не просто напруженими, а й ворожими. Боротьба за владу позначилася на всіх сферах життя міста. 20 грудня з Катеринослава у Харків повідомляли: «Місто поки фактично без влади. Правда, Директорія призначила губернського комісара, а останній — повітових, є і комендант міста, призначений Директорією, є вільне козацтво і тому подібне. Але все це у місті, на околицях, таких, як Чечелівка, Кайдаки, Амур-Нижньодніпровськ,— влада Рад. Станція Катеринослав у руках Директорії, а ст. Горяїнове вже радянська (це перша станція від Катеринослава у бік Довгинцевого), половину моста через Дніпро займають петлюрівці, а іншу половину — з Нижньодніпровська — більшовики. Результат — вже 12 днів немає руху пасажирських поїздів, а нині припинився повністю і рух товарних [поїздів].

...У останні 15 діб ми пережили ряд невеличких битв між добровольцями і петлюрівцями. Добровольці пішли з міста. В місті два дні був стан облоги. Тепер чекаємо, що почнуть битися петлюрівці з більшовиками і махновцями...

О п'ятій годині починається стрілянина між охороною і грабіжниками. До цієї стрілянини тут вже настільки звикли, що ніхто навіть уваги не звертає.

О четвертій годині вечора зовнішній вхід у квартирах зачиняється, оглядаються, чи у порядку гвинтівки (у нас у квартирі їх 4 штуки), чергові йдуть на охорону на вулицю, інші мешканці, призначивши чергового по будинку (всередині), лягають спати. Це буквально без перебільшень. Ось таке тепер життя у Катеринославі.

Настрій робітників такий: $^1/_3$ безумовно більшовицьких настроїв і стоїть на платформі «Вся влада Радам», а $^2/_3$ поміркованої течії з гаслом Установчих зборів вимагають, щоб на заводах не було збройної сили, управління заводами було у руках заводської адміністрації і заводських комітетів. Але більшовики роблять своє, меншість обирає ради, і треба думати, що такі будуть».

22 грудня петлюрівці вирішили перейти у наступ і розігнали Раду робітничих депутатів. Більшовики, на противагу, оголосили страйк, а 25 грудня губревком виступив з ультимативною вимогою звільнити трьох заарештованих більшовиків, в разі невиконання вимоги погрожував збройо-

ним виступом. Областком КП(б)У почав мобілізацію сил для повстання. Д. Лебідь у книзі, присвяченій боротьбі з махновщиною, розповідає, що областком мав директиву від ЦК КП(б)У в разі необхідності вступити в угоду з Махном, що й було зроблено. «Батько», який перебував неподалік від Катеринослава, на ст. Синельникове, погодився прибути у Нижньодніпровськ.

Від самого початку в акції захоплення Катеринослава було більше авантюризму і прожектерства, ніж здорового глузду і тверезого розрахунку. Не було в ній також ні особливої військової, ані політичної необхідності. Багато чим вона нагадувала серпневий наказ № 1 про початок загального збройного повстання на Україні, який завдав повстанському руху лише шкоди. Попередня розвідка виявила, що у місті досить сильний петлюрівський гарнізон (близько 4 тис. бійців, понад 250 кулеметів, 3 артбатареї, 3 бронепоїзди, 2 автопанцерники), тоді як під командуванням більшовиків знаходилося не більш як 700 повстанців, з яких лише частина могла взяти участь у бою за Катеринослав. Махно привів до Нижньодніпровська, де розташовувався губревком і зосереджувалися сили для штурму, 400 піхотинців і 100 вершників, при них було 6 кулеметів. У ніч з 26 на 27 грудня губревком і командири махновців довго з'ясовували ситуацію і виробляли можливий план дій. Сил було замало, але лишалася надія, що на підтримку виступлять робітники міста. Існувала також домовленість з командиром однієї з петлюрівських батарей Мартиненком про перехід на бік повстанців.

Махно вагався. Судячи з його пізніших розповідей, він розумів, що закріпитися у місті і втримати його довгий час не вдасться, але надто спокусливою виглядала можливість захопити великі запаси зброї, яка зберігалася там. Саме зброя і була основною причиною, яка змусила його прибути до Нижньодніпровська. Сумніви Махна поділяла і частина його командирів, але губревкомівці наполягали, і врешті він згодився. Не виключено, що не останню роль в остаточному рішенні «батька» йти на Катеринослав відіграв факт його призначення головнокомандуючим.

Початок операції був здійснений блискуче, в манері чисто махновській. Вдосвіта, коли пильність застав була мінімальною, повстанці, посаджені у робітничий поїзд і відповідно одягнені під робітників, легко оволоділи мостом і вокзалом, звідки окремими загонами почали просочуватися в різні райони міста. Закипів бій, початок якого петлюрівці програли. Але згодом вони зібралися з силами і почали чинити опір. Особливо завзято билися штабні офіцери.

До того ж швидко виявилося, що махновці зовсім не вміють вести вуличні бої в умовах великого незнайомого міста, їх розстрілювали з дахів і з підвалів. Махно, не довго думаючи, вирішив придушити найсильніші осередки опору вогнем артилерії, від чого, звичайно, сильно постраждали місто і мирне населення. З 27 по 30 грудня, майже не вщухаючи, у місті йшов бій. Лише о 8-й годині вечора повстанці захопили останній опорний пункт петлюрівців — Феодосійські казарми. На якийсь час влада Директорії у місті була ліквідована, її прибрав до своїх рук військово-революційний комітет. 30 грудня він видав «наказ № 2», яким сповіщав населення, що з метою відновлення нормального життя тимчасово вся виконавча влада у місті передається групі комісарів. «Призначаючи досвідчених чесних революціонерів на відповідальні посади, губернський військово-революційний комітет впевнений,— зазначалося у наказі,— що означені товариші будуть твердо захищати справу революції, і наказує всім особам і закладам безумовно виконувати всі їх накази по відповідних галузях».

Першим у списку було опубліковано прізвище і ім'я товариша Нестора Махна. Він титулувався головнокомандуючим Радянської Революційної Робітничо-селянської армії Катеринославського району. Певно, треба думати, йшлося про те, що Махно очолить всі повстанські загони на території Катеринославщини. Але хто міг знати, що цю посаду йому доведеться обіймати лише добу.

28 грудня по місту прокотилася хвиля грабунків і погромів. З цим явищем катеринославці були знайомі і раніше, але розміри, яких воно набрало в останні дні грудня 1918 р., не йшли ні в яке порівняння з минулим. Особливо постраждав один із міських центрів — Озерний базар. Більшість магазинів на ньому була пограбована, а на довершення спалахнула пожежа. Пізніше, у 20-х рр., коли у радянській літературі почали з'являтися спогади про боротьбу з махновщиною, їх автори одностайно відзначали, що грабунки у Катеринославі були справою махновців. Д. Лебідь на підтвердження цього наводить свідчення одного з очевидців, члена областкому КП(б)У, прізвище якого він, правда, не називає: «...махновські грабунки досягли страшних розмірів: його «хлопці» валками тягли пограбоване». Певною мірою причетність повстанців до грабунку визнав і сам Махно. Він розповідав, що Озерний базар був ним цілком конфіскований і використовувався як продовольча база.

Махновці загострили ситуацію й тим, що повипускали з міської в'язниці всіх, хто там сидів. Серед в'язнів було

чимало кримінального елемента. Махно пізніше шкодував про це. «З усіх тюрем і будинків ув'язнення ми випустили арештованих, думаючи, що хлопці наші, але через день довелося самому трьох розстріляти за грабунки»,— розповідав він.

Повна безкарність будь-яких протиправних дій у такі моменти робила місто жертвою любителів легкої поживи, кількість яких зростала неймовірно.

У коментарях до спогадів В. Білаша про махновщину учасник боїв за Катеринослав П. Тесленко зазначає, що «при взятті нами міста до нас приєдналися повстанці, робітники і селяни з околиць». Хто хоч трохи цікавився історією громадянської війни, той добре знає, якою страшною силою по відношенню до міста виступала саме ця категорія — «селяни з околиць». Весною 1919 р. вони громили Поділ і Куренівку у Києві, влітку 1919 р.— десятки повітових містечок на Правобережній Україні. Антагонізм до міста як експлуататора супроводжував повстанство, в тому числі й махновське, протягом часу його існування. Можна сказати, що це була органічна і невиліковна вада руху, яка, можливо, вперше з таким розмахом і відвертістю виявилася під час захоплення Катеринослава. Махно, очевидно, не передбачав такого перебігу подій та їх масштабу. Його репутація як революціонера виявилася на межі повної дискредитації. Він кинувся на вулицю і почав власноручно розстрілювати грабіжників, а потім випустив відозву до громадян м. Катеринослава і губернії, в якій засуджував грабунки і застерігав, що до їх учасників буде вжито крайніх заходів: «При зайнятті міста Катеринослава славними партизанськими революційними військами у багатьох районах міста посилилися грабунки, розбій і насильство. Чи відбувається ця вакханалія у силу певних соціальних умов, чи ця чорна справа здійснюється контрреволюційними елементами з метою провокації, у всякому разі це робиться. І часто робиться іменем славних партизан-махновців...

Щоб запобігти розгулові паскудства, що чинять безчесні люди, які ганьблять усіх чесних революціонерів... я ім'ям партизанів усіх полків оголошую, що всілякі грабунки, розбої чи насильства ні в якому разі допущені не будуть у даний момент моєї відповідальності перед революцією і будуть мною припинятися у корені. Кожен злочинець, який учинив злочин взагалі і особливо під іменем махновців чи інших революційних загонів, що творять революцію під гаслами відновлення радянського ладу, буде нещадно розстрілюватися, про що оголошую всім громадянам, закликаючи їх також боротися з цим злом, яке підриває у корені не тільки надбання революції, але і взагалі життя чесного громадянина.

Головнокомандуючий *батько Махно*».

31 грудня під Катеринославом з'явилися значні петлюрівські підрозділи атамана Самокиша, які підійшли від ст. Долинської. Організувати оборону міста ні Махно, ні військово-революційний комітет не змогли. Чвари навколо організації ревкому заступили необхідність зміцнювати оборону міста. Схоже на те, що Махно зовсім не збирався цим займатися. Дивно вів себе й губревком. Він не став вводити у місто свої повстанські загони, мотивуючи рішення тим, що вони могли опинитися під згубним впливом махновців. Як то кажуть коли між товаришами зникає злагода, хорошого від цього не чекай. Виявилося, що місто легше захопити, ніж захистити. Махновці поквапливо відступали під натиском частин Самокиша, аж поки не підійшли до мосту, щоб переправитися на лівий берег Дніпра. Тут несподівано їм у спину вдарили постріли. Махно пізніше твердив, що це була робітнича дружина, яка знаходилася під впливом меншовиків і правих есерів. Г. Колос, не спростовуючи факт удару з тилу, запевняв, що то були не робітники, а «стріляли «санітари», вірніше — переодягнені санітарами білогвардійці і петлюрівці». Від несподіванки махновці розгубилися, лише частина їх з Махном прорвалася через міст, інші кинулися хто куди, ставши легкою здобиччю ворога. Відступ з Катеринослава коштував махновцям більш як половини загону, до Гуляйполя повернулося лише 200 чоловік. Повстанські більшовицькі загони на чолі з Г. Колосом відступили на Новомосковськ. Обидва керівники, вчорашні союзники, звинувачували один одного у зраді. Як згадував Максименко, «на другий день після відступу з Катеринослава прибув тов. Колос і на засіданні Гришинської організації повідомив про махновсько-есерівську зраду». Після поразки під Катеринославом Махно був позбавлений звання головнокомандуючого, яке перейшло до Колоса. Звичайно, його повноваження на махновські загони не поширювалося. Сам же «батько» був вражений катастрофою. Всю дорогу до Гуляйполя він не переставав лаяти більшовиків і твердити, що «треба до біса порозганяти всі більшовицькі штаби». Але розгубленість його тривала недовго, ситуація вимагала активних дій, махновське повстанство стояло на порозі об'єднання своїх дій з діями Червоної Армії України.

ЧАСТИНА ДРУГА

Створення Українського фронту.— Об'єднання повстанських сил.— 3-тя Задніпровська бригада.— Взяття Маріуполя.— Світова революція кличе на захід.— Квітневі бої з Шкуром.— Зародження конфлікту.— В. Антонов-Овсієнко і Л. Каменев у Гуляйполі.— Травневі бої з Шкуром.— Л. Троцький: проголошення махновців поза законом

3 січня війська Української радянської армії увійшли у Харків, де вже палало робітниче повстання проти петлюрівців. Але дії радянських військ на Україні мали обмежений характер і розглядалися головним командуванням як другорядні. Головком Й. Вацетіс у директиві від 1 січня 1919 р. у відповідь на одну з доповідей В. Антонова-Овсієнка різко виказував останньому: «У вашій доповіді на ім'я Троцького, Сталіна і моє ви пишете, що Революційна рада Української радянської армії поставлена у виключно несприятливе становище, що зовсім не відповідає тим завданням, розгортання яких нагально вимагає від нього загальна стратегічна і політична ситуація на Україні. Через те, що Української армії ви ще не сформували, то ніяких стратегічних завдань їй не може бути дано... Вам ясно вказано зайнятися формуванням українських регулярних частин на основі штату, який у вас є. Це і є для вас директива, і поки цього достатньо, тому що у вас жодних регулярних частин не було». Але оскільки українським частинам не відводилася відповідна дільниця на фронті бойових дій, то і постачання їх всім необхідним для формування армії не здійснювалося. Головним стратегічним напрямом боротьби на Півдні РВРР на той час визначила Дон. Від успіху боротьби з білогвардійцями на Дону залежала доля України. У цитованій вище директиві від 1 січня Вацетіс напутливо підкреслював: «...мною вам неодноразово пояснювалося, і ви з цим цілком погодилися, що наші шляхи на Україну йдуть через Дон, отже, коли прийде час, то у вирішенні українського питання візьмуть участь всі необхідні для того сили Червоної Радянської Армії».

Можливо, Антонову-Овсієнку і надалі б довелося діяти малими силами на свій страх і розсуд. Але у зв'язку з висадкою значних експедиційних інтервенціоністських десантів Антанти становище на Півдні виявилося ще більш

загрозливим. У кінці грудня до Одеси прибуло близько 30 тис. солдат і офіцерів армій інтервентів, у Севастополь — близько 5,5 тис. Миколаїв захопив загін морської піхоти у кількості 800 чоловік. У порти регулярно прибували транспорти зі зброєю та військовим спорядженням. На чорноморських рейдах стояло 35 військових антантівських кораблів. Найближчими планами союзного командування, доповідав начальник польового штабу РВРР Ф. Костяєв, передбачалася передислокація в Одесу трьох французьких, двох італійських і однієї грецької дивізії, розгортання на півдні України 100-тисячної армії, крім того, Греція була поставлена перед вимогою перекинути у зазначений район 50-тисячний корпус. «У зв'язку з іншими політичними і воєнними подіями нема сумніву, що в найближчий час всі ці сили, після зосередження і закріплення на Україні і в Донецькому басейні,— зазначалося у доповіді,— будуть спрямовані проти Російської республіки, маючи об'єктом радянську армію, що перегороджує шляхи на оперативних напрямках до Москви». Начальник польового штабу РВРР вважав, що дії союзних військ будуть повністю залежати від розвитку політичних подій на Україні. Тому він пропонував організувати новий Український фронт і почати негайне розгортання тут військових частин у складі двох армій. На цей раз доповідь одержала принципову згоду головкома Й. Вацетіса. Збройна боротьба на Україні повинна була мати важливе стратегічне значення. Тому 4 січня 1919 р. РВРР видала наказ про створення Українського фронту. Командуючим фронтом призначався В. Антонов-Овсієнко, начальником штабу фронту — В. Глаголєв, членів Реввійськради визначив Український радянський уряд.

* * *

Починався новий етап у звільненні України від військ петлюрівців, денікінців і Антанти. До початку січня вище командування Червоної Армії змогло зосередити на півдні близько 42 тис. багнетів і шабель, в тому числі під безпосереднім командуванням Антонова-Овсієнка — 12 тис. бійців і 20 гармат. Така кількість військ не дозволяла вести активні бойові дії, тому серйозними були розрахунки на партизансько-повстанські загони, число яких зростало з кожним днем.

У директиві головкома про склад і завдання Українського фронту прямо зазначалося, що по відношенню до

останнього «партизанські українські загони були б складовою частиною». А поза тим: «На всій території України мають бути широко використані дії партизанських загонів і політична робота». Найближчим бойовим завданням Укрфронту визначалося просування до лівого берега Дніпра з захопленням найважливіших міст і переправ через головну водну артерію республіки: Катеринослава, Кременчука, Черкас, Канева і Києва.

13 січня 1919 р. наказом Реввійськради Українського фронту створювалася Харківська група військ, до складу якої ввійшли військові частини і партизанські загони, що діяли на дільниці з розмежувальними лініями Готня — Боромля — Гадяч і Куп'янськ — Лиман. Командуючим групою було призначено В. Ауссема. У наказі штабу фронту від 13 січня Харківській групі ставилося найближче завдання — оволодіти Полтавою і ст. Лозова. Через декілька днів у це завдання було внесено окремі, але важливі для досліджуваної нами теми корективи. 17 січня командуючий Укрфронтом запропонував В. Ауссему одночасно з ударом по Лозовій ударити на Костянтиноград, а також вступити у зв'язок з Н. Махном, після чого основну увагу зосередити на захопленні Полтави. В той же день Антонов-Овсієнко уточнив завдання щодо Махна: «...Розкиданість наших частин треба скоротити. В південному напрямку поки обмежитися розчищенням дороги до Махна, загони якого треба реорганізувати у полки 13-й, 14-й та ін., закріпитися міцно у Лозовій, Павлограді, спираючись на ці полки».

Безпосереднє виконання завдання «розчищення дороги до Махна» було покладено командуючим Харківською групою на окремий загін П. Дибенка. Голова Центробалту у 1917 р., один з трьох перших керівників збройними силами Радянської республіки П. Дибенко весною 1918 р. був відданий до революційного суду за самочинні дії загону моряків, яких він очолював під час оборони Нарви. Суд виніс Дибенку смертний вирок, що згодом був відмінений.

На Україні Дибенко з'явився на початку січня 1919 р. Бронепоїзд № 8, озброєний 8 гарматами і 17 кулеметами, з командою з 160 матросів на чолі з Дибенком 3 січня ввійшов у Харків. Наказом по Українській радянській армії бронепоїзд був підсилений батальйоном і ротою особливого призначення. Саме ці підрозділи склали окремий загін під командуванням Дибенка, який через декілька днів по тому влився окремою військовою одиницею до складу Харківської групи військ. 6 січня загін П. Дибенка розбив петлюрівців поблизу ст. Мерефи, захопивши чималі трофеї, в тому числі артилерійські гармати і запас снарядів до них.

А потім, як ми вже знаємо, одержав наказ про просування до Лозової і Павлограда для встановлення контактів з Махном.

* * *

Після невдалої спроби захопити Катеринослав у кінці грудня 1918 р., спроби, яка завдала відчутного морального і фізичного удару повстанцям і самому батьку Махну, вони напрочуд швидко відновили свої сили. Як і в багатьох подібних ситуаціях, основну роль тут відіграв надзвичайно високий ступінь революційного піднесення мас, готових до збройної боротьби з контрреволюцією, однак не можна відмовити і організаційним здібностям соратників Махна. Уже на початку січня 1919 р. у зведеннях радянського командування відзначався бій махновців з білогвардійцями-добровольцями за 12 верст від ст. Краматорівська.

Територія, на якій діяли повстанські загони махновського гатунку, була досить великою, фронт їх бойових дій простягнувся на 150 верст. Одночасно бої йшли у різних напрямках і з різним противником. З боку Олександрівська наступав петлюрівський загін у кількості 1200 бійців, по лінії Пологи — Блюменталь — Новомихайлівка розгорнулися бої з п'ятитисячною єгерською бригадою, сформованою з німців-колоністів. З боку Великого Токмака тиснули білогвардійські частини (4500 багнетів) під загальним командуванням генерала Май-Маєвського.

Справа боротьби з ворогом ускладнювалася ще й тим, що у повстанців не було достатньої організаційної єдності. Багато з них лише номінально визнавали зверхність Махна, діючи самостійно за власною ініціативою і розсудом, переважно в межах свого села або волості, на сходах більшістю голосів вирішуючи, коли і на кого нападати або тримати оборону. Декілька таких загонів описав у своїх спогадах В. Білаш. Ст. Оріхове, куди на завдання махновського штабу прибув Білаш, займав загін Дерменжі, колишнього матроса з панцерника «Потемкин», анархокомуніста і терориста-безмотивника. «Пероном розгулювали повстанці у бойовій готовності. Версти за дві на південному горизонті в окопах виднівся наш цеп, зрідка він стріляв у ворога (німців-колоністів), що підступав. Позаду станційної будівлі грала гармошка, було чути хвацькі вигуки: «Ой, яблочко, куда котишься, попадешь к Дерменжи — не воротишься».

«Ми пішли подивитися,— пише далі Білаш.— Чоловік двісті стояли колом. Всередині носився навприсядки кре-

мезний чолов'яга середніх років. Довге чорне волосся звисало на плечі, падало на очі. «Рассыпалися лимоны по чистому полю, убирайтеся, кадеты, дайте нам во-о-олю»,— вигукував він.— Це наш батько Дерменжі,— пояснив один з повстанців.

Раптом на позиції застрекотіли кулемети і гвинтівки. Два вершники скакали на весь кар'єр.

— Німці наступають!

«Батько» крикнув:

— Ну, синки, збираймось...

— На фронт, на фронт з гармошкою! — заревів натовп.

І вони, спотикаючись, поспішаючи, врозбрід побігли на позицію.

Противник був несерйозний, і незабаром стрілянина стихла. Дерменжі знову з'явився на станції». Більш разючою була описана Білашем зустріч з загоном безногого «батька» Правди. При зустрічі він, сидячи на тачанці і розмахуючи милицями, почав кричати: «Хто приїхав, що говорить?.. Я сам батько... У нас свій штаб... Що мені Махно?»

З такою організацією повстанських сил даремно було і сподіватися на успішні і цілеспрямовані воєнні дії. Тому на початку січня в штабі Махна виникла ідея скликання повстанського з'їзду махновського району, що вирішив би питання про об'єднання всіх загонів в єдину військову одиницю. У з'їзді, який відбувся 3—4 січня на ст. Пологи, взяло участь понад 40 делегатів. Промовці зазначали гостру потребу в зброї і патронах, а також відсутність достатньої координації дій. З'їзд прийшов до рішення створити оперативний штаб, який би був вищим військовим органом південної ділянки фронту і його тилу. На свій розсуд він повинен загони об'єднати у полки, надати їм тилову базу, здійснювати організацію нових частин, розподіляти запаси зброї, організовувати фронтові штаби і керувати бойовими операціями. Всі загони, що не підкоряються, підлягають роззброєнню, а їх командири — загальноповстанському суду.

Начальником оперативного штабу було обрано В. Білаша, членами — О. Марченка, І. Новикова, Коляду, Пономаренка, В. Куриленка.

Начальник оперативного штабу склав план реорганізації повстанських загонів, який 4 січня у формі наказу розповсюдили по району. Згідно з наказом створювалося 5 полків із загальною кількістю 6200 повстанців, однак у половини з них не було зброї. У перший полк об'єднувалися Новоспасівський (1500 багнетів), Роздорський (600 багнетів), Воскресенський (400 багнетів) загони. Командиром полку призначався Вдовиченко. Другий полк під командуванням Дерменжі об'єднав Пологовський (400 багнетів), Кирилівський (400 багнетів) і Семенівський (300 багнетів) загони. Третім полком командував Паталаха, до нього ввійшли загони: Басанський (500 багнетів), Петропавлівський (500 багнетів) і Вербівський (даних про чисельність нема). Командиру четвертого полку Онищенку підпорядковувалися Малотокмацький (400 багнетів) і Оріхівський (700 багнетів) загони. П'ятий полк об'єднував Жеребецький (300 багнетів) і Комишуватський (200 багнетів) загони під загальним командуванням Зубкова.

Всі полки називалися повстанськими імені батька Махна з зазначенням порядкового номера і повинні були складатися з трьох батальйонів, які, в свою чергу, мали по три роти, роти — по три взводи.

Командирам полків пропонувалось створити штаби полків, а загони, залишивши їх територіальну назву, перетворити на батальйони і переобрати командирів. Командирам, які втратили командні посади, пропонувалось прибути в оперативний штаб для штабної роботи. Штабом полків наказувалось розташуватися: першому у с. Царекостянтинівці, другому — на ст. Пологах, третьому — у с. Басані, четвертому — на ст. Оріхове, п'ятому — у с. Жеребець.

Оперативний штаб організував чотири бойові дільниці, які очолили Куриленко, Коляда, Онищенко і Зубков, а на 8 січня призначив наступ.

Незважаючи на значну кількісну перевагу сил ворога, наступ повстанців розвивався успішно. Примусово мобілізовані ворогом селяни величезними масами переходили на бік повстанців. Білаш відзначав, що на 20 січня махновці вже мали на фронті 15 000 багнетів, 1000 шабель, до 40 кулеметів, а лінія фронту збільшилася до 225 верст. Крім того, в різних районах відокремлено діяли ще кілька махновських загонів, що мали значний, але погано озброєний резерв. Загальна кількість повстанців на той час становила 20 тис. чоловік. «Звідусіль віяло перемогою, і махновщина зростала з кожним днем. Чим глибше проникала в село примусова мобілізація противника, тим більше зростало повстанство. Мобілізовані переходили на наш бік, забираючи з собою зброю...» — писав Білаш.

Проте після 20 січня ситуація різко змінилась. На допомогу Май-Маєвському і колоністам почали прибувати денікінські і красновські частини. З Кавказу було перекинуто десант в 2000 багнетів і 300 шабель, що висадився в Генічеську і підійшов до Великого Токмака. У цей район

прямував також 10-тисячний десант з Бердянська. Білогвардійський загін чисельністю 5000 багнетів і 200 шабель просувався з Маріуполя до Царекостянтинівки, а інший (2000 багнетів, 800 шабель) йшов через Волноваху і Авдіївку.

Білогвардійці завдавали концентрованих ударів, що були спрямовані в серце махновщини — Гуляйполе. Вони захопили Оріхове, Пологи, Туркенівку, Воскресенку. Повстанців відтиснули до Гуляйполя. Його населення копало окопи довкола села. Станцію Гуляйполе захищав загін з 180 повстанців під командою Чубенка і Каретникова. Побоюючись підходу білогвардійців з боку ст. Пологи, повстанці розібрали залізничну колію, викинули на її місце 6 вагонів мокрого піску, який замерз і не дозволяв швидко відновити колію. Пізніше махновці дуже часто вдавалися до таких дій, захищаючись від ударів бронепоїздів.

* * *

21 січня загін П. Дибенка захопив Синельникове. Про це знали махновці. Від Дибенка надійшла телеграма, в якій він пропонував Н. Махнові відрядити представника для переговорів про подальші дії. Одержавши телеграму, Махно уповноважив О. Чубенка на переговори, наказавши не вступати в політичні суперечки, а просити лише набої, снаряди, артилерійську батарею. 25 січня Чубенко виїхав у напрямку Катеринослава, на який вели наступ червоні частини. 26 січня в Нижньодніпровську під Катеринославом відбулася його зустріч з П. Дибенком, в ході якої було досягнуто попередньої домовленості про воєнну угоду. Про наслідки свого візиту Чубенко одразу ж повідомив повстанський штаб. З його спогадів можна зрозуміти, що розмова з Дибенком носила загальний характер, сторони намагалися одержати якнайбільше інформації, досягти згоди про спільні дії, до того ж махновцям дуже потрібні були боєприпаси, і вони їх отримали. «Приїхавши в Нижньодніпровськ, я доповів про свій приїзд товаришу Дибенку,— писав Чубенко.— Він покликав мене і почав розпитувати, як у нас збудовано військо, скільки його і яка його політична забарвленість? Я сказав йому, скільки нас, а в цей час було вже 4 тисячі, і сказав про те, що ми всі йдемо за Радянську владу, але я не уповноважений говорити на політичні теми, а уповноважений лише просити його, щоб він дав нам набої і бронепоїзд, а про політику він говоритиме з Махном сам, коли приїде... Дибенко вислухав мене і сказав: «Ох, як набридли мені ці анархісти». Я йому відповів: «А чому ж

ви питаєте про нашу політичну забарвленість?» Дибенко розпорядився, щоб мені дали 500 тис. набоїв і вислали бронепоїзд № 8. Я ж, одержавши набої, вирушив до Гуляйполя, слідом за мною прибув бронепоїзд, а через два дні — відряджений Дибенком на підтримку 3-й Павлоградський полк».

Отримавши матеріальну допомогу, загони Махна деякий час продовжували діяти самостійно. В дислокації частин групи військ Харківського напряму на 15 лютого вони (два полки загальною кількістю 6700 бійців) перераховуються як окремі військові одиниці. Лише в другій половині лютого командування Українського фронту приступило до реорганізації розрізнених повстанських загонів, намагаючись надати їм вигляд регулярних частин. 19 лютого командуючий групою військ Харківського напряму А. Скачко підписав наказ про створення на базі загонів Дибенка, Григор'єва і Махна стрілецької Задніпровської дивізії, в якій загони Махна розгорталися у три полки і складали 3-тю Задніпровську бригаду. Командувати бригадою доручалося Махну.

О. Чубенко згадував, що цю новину махновцям повідомив Дибенко, який спеціально приїжджав до їх штабу на ст. Пологи. Тоді ж, очевидно, були остаточно вироблені умови, на яких повстанці-махновці увійшли до складу Червоної Армії. В спогадах Білаша вони сформульовані так: «1. Всі загони і полки ім. Н. Махна входять до складу Червоної Армії як бригадна одиниця і називаються 3-ю Задніпровською бригадою ім. батька Махна; 2. Військове спорядження, продовольство і фінанси вона одержує за штатною розверсткою від Червоної Армії, перед якою звітується за всіма статтями витрат; 3. Внутрішня організація залишається попередньою: виборність командного складу, регулювання штабом взаємовідносин між полками; 4. Комбригом призначається б. Махно, йому для допомоги, як у штаб бригади, так і в полки, червоне командування посилає політичних комісарів з обов'язками політичного виховання частин і контролю за проведенням розпоряджень центру; 5. Всі дрібні і великі загони та полки зливаються в регулярні штатні полки і проводяться наказом по 3-й Задніпровській бригаді; 6. Бригада в оперативному і адміністративному відношенні підпорядковується по інстанції начдиву Задніпровської і командуючому фронтом».

Так склався перший союз Махна з Радянською владою. З кінця січня 1919 р. махновські повстанські загони почали активно взаємодіяти з частинами Червоної Армії (група П. Дибенка), а в лютому увійшли до складу новоствореної

Задніпровської дивізії як 3-тя бригада. Союз з частинами Червоної Армії дозволив махновцям вийти зі складного воєнно-оперативного становища, визволити район Гуляйполя, поліпшити озброєння, поповнити склад бригади новими загонами повстанців. Наявність загонів Махна, що відвертали на себе значні сили білих, допомогла командуванню Українського фронту виконати директиву головкому про вихід військ фронту до Дніпра, а також підтримати правий фланг групи військ Курського напряму під командуванням Кожевникова, що входила до складу Південного фронту і наступала на Донбас. Саме повстанці заполонили розрив, який створився між Українським і Південним фронтами і дорівнював 160—180 верстам.

* * *

Незважаючи на те, що попередня директива Укрфронтом була виконана, головком не поспішав давати В. Антонову-Овсієнку нові вказівки про наступ за лінію Дніпра. В його директиві від 6 лютого містилася вимога міцно захопити узбережжя, закріпитися у найважливіших містах на Дніпрі — Києві, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі і вести на правому березі розвідку в найголовніших напрямках на південь.

В той же час головком, виявляючи занепокоєність концентрацією сил білих у Донбасі, куди після розгрому червоних частин на північнокавказькому фронті білі змогли перекинути більш як дві дивізії, вимагав від Антонова-Овсієнка надати додаткову допомогу групі Кожевникова, вислати в район Бахмута — Микитівки бригаду піхоти і дві артилерійські батареї.

На початку січня на Дону пройшло об'єднання козачих військ генерала Краснова з Добровольчою армією генерала Денікіна, створилися так звані Збройні сили Півдня Росії. Зав'язався новий вузол контрреволюції; цього не міг не бачити Й. Вацетіс, і йому, як головкому, потрібно було думати, якими силами і у який спосіб цей вузол розрубати.

1 лютого командування Південного фронту, чиї війська діяли проти денікінців, одержало директиву про наступ з метою оволодіння Новочеркаськом і Ростовом-на-Дону і виходу на лінію Великокняжеська — Ростов — район Донбасу. Відповідно до загальної директиви групі військ Курського напряму було поставлено завдання — звільнити Донбас і вийти на лінію ст. Красновка — ст. Міллерове — Криворіжжя. Як уже згадувалось, Український фронт, не маючи самостійних завдань у Донбасі, повинен був надавати

допомогу Південфронту військами із своїх резервів. Вимагалось ці війська кинути в район Бахмута і Микитівки.

Призначений 14 лютого замість В. Ауссема, у якого виникли суперечності з В. Антоновим-Овсієнком, командуючим Харківською групою військ А. Скачко швидко сформував Донецьку групу під керівництвом комбрига Онищенка, яка в оперативному відношенні підлягала командуючому Курською групою військ Н. Кожевникову і повинна була діяти в напрямку на Микитівку і Ясиновату.

Далі на південь, до узбережжя Азовського моря, простягався район бойових дій махновців. На початку лютого разом з присланими на допомогу частинами Дибенка махновці в запеклих боях звільнили Гуляйполе і розташовані поблизу нього містечко і ст. Оріхове, села Новокарлівку, Новоселицю, Марфополь, Федорівку. Лютий пройшов у безперервних боях. 6 лютого було звільнено від білогвардійців ст. Посьолок і м-ко Пологи на бердянському напрямку, при цьому взято 2 гармати, бронепоїзд, багато кулеметів і гвинтівок. Оперативне зведення штабу групи військ Харківського напряму про цей бій повідомляло: «Добровольців, козаків, чеченців розбито, вони тікають. Відзначається блискуче керівництво командирів частин, на чолі з батьком Махном». На мелітопольському напрямку 17-й махновський полк з бою взяв ст. Пришиб та Михайлівку.

Повстанці і далі розвивали активні дії в цьому районі. В результаті до 12 лютого вони оволоділи селами Воскресенка, Кінські Роздори, Басань, станціями Магедове, Орлов, хуторами Новоукраїнка, Новосельці, Широкополе, Флорівка, потім просунулися до Великого Токмака, ст. Царекостянтинівка. В цей момент серед повстанців і селян Півдня України, включаючи і махновський район, панував революційний настрій, прагнення до боротьби з білогвардійською контрреволюцією. Район мав величезні людські ресурси, які при бажанні і за наявності необхідних умов можна було б перетворити на військові формування. Але це не було зроблено, В. Антонов-Овсієнко неодноразово вказував на цей прорахунок. У «Записках о гражданской войне» (т. 3) він пояснював причини недостатньої, як виявилось, допомоги з свого боку Південному фронту в лютому тим, що Укрфронт «не міг також знехтувати загрозою реорганізації сил Петлюри союзниками, що вимальовувалася на Чорноморському узбережжі. Крім того, українські частини, які зросли із селянського повстання проти окупантів і куркульсько-поміщицької реставрації, навряд чи зберегли б боєздатний стан після перекидання в Донбас, район вельми віддалений від їх домашніх вогнищ, над

яким ще висіла петлюрівсько-антантівська загроза (в той час ми ще не мали настільки дисциплінованих частин, щоб перекидати їх на свій розсуд). Проте і на місці, в районі дій Махна, було достатньо сил для організації цілої армії. Величезним недоліком було те, що ми так мало попрацювали над реорганізацією бойових сил Гришино-Гуляйпільського району».

Реорганізація загонів Махна в регулярні полки була проведена значною мірою формально: незначна кількість політпрацівників і штабних командирів, відряджених Дибенком, буквально розчинилась у величезній повстанській масі і не змогла ні організувати, ні спрямувати її бойову і політичну діяльність. По суті, бригада залишалася партизанським формуванням.

На початок березня вона зросла до 7 тис. чоловік, тоді як її поповнення здійснювалося старими партизанськими методами: кожне село на добровільних засадах формувало свій загін. Проте й тут виникали певні суперечності. Найконфліктніший випадок, пов'язаний із загоном с. Великої Михайлівки, Махну довелося обговорювати на лютневому районному з'їзді повстанців. Суть конфлікту полягала в тому, що великомихайлівці відмовлялися рушати на фронт, оскільки, на їх думку, інші села повільно організовували загони, а отже, доводилося захищати інших.

В цілому протягом 1919 р. частини Махна зберігали територіальні ознаки формування: в кожному полку, як це переконливо показано в праці М. Кубаніна, існувало ядро вихідців з одного села чи волості. Наявність подібного елемента — яскравий приклад партизанського характеру частин. Та цим справа не обмежувалася. Є декілька документів, які дозволяють відтворити досить повно стан 3-ї Задніпровської бригади у березні 1919 р.

Із зведення, складеного політкомісаром бригади 5 березня, можна побачити, як мало на той час було зроблено для дійсної реорганізації махновських загонів у регулярну бригаду. Комісар доповідає, що штабу бригади фактично не існувало. Бригадою керували кілька чоловік на чолі з командиром. Всі справи, крім оперативних, вирішували полкові і ротні комітети. Командні посади посідали на виборних засадах. На момент підготовки зведення лише почалася робота по створенню окремих штабних служб. Політичні комісари працювали у трьох полках, крім них у полки було відряджено ще по одному політпрацівнику. У бригаді не було жодного комуністичного осередку. Нерегулярно надходили газети, не вистачало політичної літератури.

В середині березня 3-тю Задніпровську бригаду відвідала «комісія № 7» Вищої військової інспекції УСРР, яка склала досить об'ємний звіт про стан бригади. Основні спостереження і висновки комісії близькі до висновків політкомісара бригади. Наведемо лише найхарактерніші з них:

«Частини бригади розташовані в повітах Мелітопольському, Олександрівському, Маріупольському, Бердянському, Павлоградському. Комуністичні організації в повітах дуже слабкі. Робота їх майже не доходить до сіл. Частини «батька» Махна міцно просякнуті духом і тенденціями відчайдушного вільного Запорожжя. Бригада ... і тепер більше схожа на окремі партизанські загони. «Батько» вважає своїми всі інші частини, які стикаються з бригадою. Приблизний склад бригади 6000 чоловік.

Настрій частин революційний, бойовий, бадьорий. Сильні духом, вони маленькими загонами переможно рухаються під вогнем противника вперед. Декласованих елементів в бригаді багато. Сильно розвинений антисемітизм ... Мародерство в частині сильне. Хоч платня не видається, у штабі і в червоноармійців грошей вдосталь від контрибуцій і розправ із «шпигунами» і «буржуями», часто без суду і слідства. П'янство і дебош квітнуть. Анархісти й штаб під виглядом виборності командного складу проводить своїх людей — ставлеників Махна. Серед командного складу все ж є порядні люди, прихильники комунізму. Наші політкоми при «батькові» грають більше демонстративну, ніж політичну роль. Слід відзначити, що недоліки інтендантського постачання компенсуються реквізиціями, мародерством».

Із висновків комісара і комісії з'ясовується, що бригада практично не постачалась централізовано, бійці не одержували платні. Особливо гостро стояло питання про озброєння. Ще 30 січня Скачко відзначав, що з 4000 махновців близько 3000 не озброєно. На початку лютого він звертався в штаб Укрфронту з проханням виділити 8000 гвинтівок, без яких не міг організувати підтримку групі Кожевникова на Південному фронті. В розпорядженні його штабу не було жодної гвинтівки. Природно, що штаб групи практично нічим не міг допомогти повстанцям. Більше того, командуючий Ауссем 7 лютого вимагав від Дибенка зняти з лінії Гуляйполе — Гришине, де наступали махновці, бронепоїзд № 8 і перекинути його на іншу ділянку. П. Дибенко заперечував: «У мене найбільш загрозливим є напрям Гуляйполе — Гришине, звідки, знявши останній панцерник, залишаючи людей неозброєними, змушений буду відступати до Лозової, тому що мені загрожують з тилу. На цій ділянці

третю добу триває запеклий бій, і панцерник сьогодні знаходиться в бою. Підкоряючись, я виконую наказ, але заявляю: фронт утримати не можу».

Наведений вище матеріал переконує в правильності висновків, зроблених Антоновим-Овсієнко, а саме: що командування Укрфронту, Наркомвоєн УСРР, партійний і радянський апарат недостатньо попрацювали в махновському районі і не змогли повністю взяти повстанський рух під свої організаційні засади, під свій вплив. Більше того, цей вплив був недостатнім, а в окремих випадках просто умовним і в інших частинах Укрфронту. Командуючий фронтом не приховував цього: «Звичайно, випадки невиконання нашими частинами військових наказів були неподинокими. Ці частини тяжіли до «ешелонів», виявляли іноді стихійність до мародерства. Але всі ці негативні явища були на той час властиві і найрегулярнішим частинам інших фронтів ... Звичайно, ми не могли вважати і не вважаєм Українську армію скільки-небудь сформованою: її оформлення в істинно регулярну вимагало насамперед завершеної організованості радянського тилу. Не можна будувати регулярну армію, не врегулювавши питань про її кадри, поповнення шляхом планомірних мобілізацій і постачання. Вказані передумови ми на Україні ще мали створити. Наші бойові успіхи на Україні були досягнуті в обстановці особливих специфічних труднощів. Ці труднощі збільшувалися розбіжністю в поглядах керівників Компартії України».

Розбіжності з приводу методів формування Червоної Армії існували не лише в керівництві Компартії України, але й в РКП(б). Значна частина комуністів вважала партизанський характер армії найбільш відповідним її революційним завданням, виступала проти перетворення її на регулярну армію при використанні військових спеціалістів-офіцерів старої царської армії. Питання довелося розглядати на VIII з'їзді РКП(б), який увійшов в історію партії як з'їзд боротьби з «військовою опозицією».

Нам ще доведеться повернутися до більш глибокого аналізу партизанщини. Тут лише зазначимо, що махновщина виросла з партизанщини як окреме явище. І звалювати відповідальність за це на плечі лише Н. Махна було б необ'єктивно.

Перебуваючи в напівпартизанському, напіврегулярному стані, бригада Махна з кінця зими 1919 р. сильніше втягувалася в безперервні бойові дії. В середині лютого білогвардійські частини продовжували зосереджуватися в Донецькому басейні і на узбережжі Азовського моря. Наркомвійськ УСРР відзначав в цей час появу вісьмох нових

офіцерських піхотних і кавалерійських полків в районі Микитівка — Дебальцеве. Накопичувались ворожі сили і в районі дій Задніпровської дивізії. На південь від ст. Пришиб розвідка встановила зосередження більш як 3 тис. добровольців, в Мелітополі — 1 тис., на південь від ст. Пологи — 2 тис. білогвардійців, добровольчий загін у 300 чоловік захопив Бердянськ. За даними радянського командування, на початку березня в Донбасі і Приазов'ї денікінці зосередили 8—9 піхотних і 2 кавалерійські дивізії, що становило близько 50 % всіх сил денікінців, які протистояли частинам Південного фронту. Частини Червоної Армії мали тут приблизно таку ж кількість багнетів, але втричі менше кавалерії. В зв'язку з цим вище військове командування УСРР для групи військ Харківського напряму завдання конкретизувало так: «...Задніпровській дивізії, що складена з партизанських загонів Григор'єва, Махна і формувань т. Дибенка, і 9-й дивізії ... наказано міцно закріпитися на Дніпрі, висунувши авангарди на лінію Бобринська — Знам'янка — Нікополь — Оріхове — Карлівка і звернувши основну увагу на ліквідацію ворога в Донецькому басейні».

В лютому в Донбасі воєнні дії мали переважно позиційний характер, бої йшли з перемінним успіхом. Загони Махна, як доповідали зведення, вели вперті сутички з частинами Кубанської козачої дивізії в районі Верхній Токмак — Волноваха. 19 лютого Скачко поставив 3-й Задніпровській бригаді завдання — оволодіти залізничною лінією Пологи — Ловячине — Волноваха, закріпитися на ній і підтримувати зв'язок з діючою на лівому фланзі групою Донецького напряму через станції Велика Анодоль — Оленівка — Доля. Поставлене завдання було виконане до середини березня. 15 березня махновці оволоділи Бердянськом, а через два дні — Волновахою. Це був помітний успіх, який не пройшов повз увагу головкому. 16 березня Укрфронту була направлена директива, яка вимагала розвитку наступу в цьому напрямку: «Розпочату операцію по захопленню міст північного берега Азовського моря через особливі умови сучасного моменту необхідно вести форсованим порядком до зайняття Таганрога включно, діючи в повному контакті з нашими частинами, що оперують в Донецькому басейні. Зайняття Маріуполя і вихід на лінію Маріуполь — Платонівка закінчити до 23 цього березня. Головком Вацетіс. Член РВРР Аралов».

Командуючий Укрфронтом одразу ж зателефонував у Миколаїв Скачку: «Необхідно всебічно розвинути успіх Махна і до 23 березня захопити лінію Маріуполь — Платонівка, діючи в контакті з частинами Донецького басейну».

16 березня він додатково дає вказівку командуючому групою військ Харківського напряму: «...зміцнити групу Махна для ліквідації Бердянська — Маріуполя».

Отже, махновці одержали завдання вести наступ в напрямку Маріуполь — Таганрог. На цей час вони залишились практично єдиним підрозділом Харківської групи військ у Донбасі, тому що інші або були передані в розпорядження Південного фронту, як того вимагав головком, або поступово змінювали напрямок своїх дій. 20 березня Скачко віддав наказ по групі, в якому відзначав: «Довіреній мені групі наказано: 1) оволодіти Одесою; 2) закрити Кримський півострів; 3) вийти на лінію Платонівка — Маріуполь».

На кінець березня частини групи звільнили значні території Херсонської і Таврійської губерній. Особливий успіх супроводжував частини 1-ї Задніпровської бригади, якою командував Григор'єв. Вони звільнили Миколаїв, Херсон. 23 березня григор'євці були відокремлені в групу військ Одеського напряму. На базі 2-ї бригади Задніпровської дивізії була створена Кримська ударна група, яку очолив Дибенко. По суті, Задніпровська дивізія як єдина бойова одиниця розпалась, її бригади не взаємодіяли між собою, загальне керівництво їх діями здійснював Скачко, якому все складніше стало робити це, тому що бригади вели бої в різних напрямках на фронті в сотні кілометрів. Крім того, пряме звернення командуючого групою до командирів бригад, обминаючи начальника дивізії, здавалось останньому принизливим і викликало незадоволення. Судячи з телеграфних переговорів між Скачком і Дибенком 22 березня, у їх відносинах відчувалась напруженість, а це ще більше виводило бригаду Махна з-під контролю.

Основну увагу командування Укрфронту і групи військ Харківського напряму в кінці березня — на початку квітня було прикуто до операцій по оволодінню Одесою і Кримським перешийком. А. Скачко, як видно з його спогадів, підштовхуваний недовір'ям до Григор'єва, виїхав на Одеський фронт, щоб безпосередньо керувати захопленням міста. Дибенко не міг приділити достатньої уваги бригаді Махна, хоч і намагався контролювати її дії, виїжджав під Маріуполь, але доповідав Скачку: «Бойові завдання виконуються під безпосереднім керівництвом Н. Махна і Озерова як начальника штабу».

Підійшовши до Маріуполя і оточивши його з суші, махновці на деякий час відклали штурм міста, оскільки білогвардійський гарнізон тут активно підтримували інтервенти. Ставало очевидним, що наказ головкому про захоплення Маріуполя до 23 березня не буде виконаним. Тому в черговій директиві командуючому Укрфронтом Вацетіс 21 березня виділив в спеціальний пункт завдання бригаді Махна: «Необхідно вжити енергійних заходів, щоб загони Махна виконали той наказ, який даний вам з приводу наступу Махна в загальному напрямку на Таганрог. Із сьогоднішніх даних розвідки виявляється, що в Маріуполі висадились сильні частини французьких військ, це необхідно з точністю з'ясувати, і цей десант знищити». Можна припустити, що головком і після цього залишився незадоволеним якістю керівництва махновською бригадою з боку її вищих керівників, оскільки 26 березня з'явився його наказ командуванню Південного і Українського фронтів про передачу загонів Махна в підпорядкування Південного фронту. З цього моменту 3-тя Задніпровська бригада повинна була підпорядковуватись командуючому 13-ю армією Південного фронту, однак вона ще довгий час залишалась у складі Задніпровської дивізії. Це також призводило до відокремленого становища бригади. В цей же день, 26 березня, начштабу Українського фронту В. Глаголєв через командуючого групою військ Харківського напряму підтвердив наказ бригаді Махна «розгорнути енергійний наступ в напрямку Таганрога з метою оволодіти цим містом і зайти у фланг і тил ворога у Бахмуцькому напрямі».

Однак потрібно було ще відбити Маріуполь. В місті знаходився білогвардійський гарнізон чисельністю в 700 багнетів, з моря його підтримувала французька ескадра у складі крейсера і двох панцерників. Французькі офіцери керували будівництвом укріплень навколо міста. Маріупольський порт як для білогвардійців, так і для військ Антанти становив особливий інтерес. Тут була зосереджена величезна кількість зброї і спорядження, а також декілька мільйонів пудів вугілля. Зброя потрібна була денікінцям, вугілля — французам. Крім того, Маріупольський, Мелітопольський і Бердянський повіти були багаті на хліб. Спроби білогвардійців провести в повіті мобілізацію і взяти хліб мали мізерні, переважно негативні для них наслідки, в багатьох селах — Мангуші, Урзуфі, Новоспасівці, Деревецькій — утворилися повстанські загони, і Маріуполь опинився ізольованим від повіту.

В оперативному зведенні від 26 березня повідомлялося, що радянськими частинами зайнято розташовані поблизу міста села Маріїнське, Чермалик, Сартана, Стара Карань. Повстанці приєднувались до махновських частин, із Таганрозької округи до них пробився партизанський загін в кількості 1500 чоловік, згодом він був поіменованим 1-м Дон-

ським козачим полком. Почастішали перебіжки на сторону червоних селян, мобілізованих насильно в білу армію; 26 квітня таких перебіжчиків було 50. 27 квітня почався енергійний наступ на місто.

Бій за Маріуполь тривав три дні. Особливо впертим він був на території морського порту, де білогвардійці обороняись дві доби, однак, втративши 250 чоловік убитими і пораненими, вони змушені були залишити порт на кораблях французької ескадри. Величезну підтримку махновцям виявили робітники металургійних заводів Маріуполя, вони підняли повстання в тилу білих, обстрілювали відступаючих ворогів і навіть зуміли розібрати залізничну колію, якою курсував білогвардійський бронепоїзд. Вклад робітників у звільнення міста був вагомим, але він ніскільки не применшував заслуг 3-ї Задніпровської бригади. Її бійці билися героїчно, що й було засвідчено в одному з рапортів Дибенка, направлених у Раду Народних Комісарів УСРР: «В боях відзначились 8-й і 9-й полки, артилерійський дивізіон, розбивши вщент противника, захопивши багату воєнну здобич. Стійкість і мужність полків були несказанні. При наступі полки обстрілювалися противником і французькою ескадрою з 60 гармат. Незважаючи на згубний вогонь противника, полки йшли без пострілу до зіткнення з противником, після чого під командою доблесного командира 8-го полку, що неодноразово відзначався в боях, т. Куриленка, кинулись в атаку. Укріплення противника було взято штурмом. Ми втратили 18 чоловік вбитими, 192 пораненими. Ворог був відкинутий у море. Ці славні полки без відпочинку знову перейшли в наступ. Прошу нагородження 8-го і 9-го полків, артилерійського дивізіону особливими червоними прапорами і командира 8-го полку орденом Червоного Прапора. Командиру 9-го полку т. Тахтамишеву і командирам батарей артилерійського дивізіону оголосити подяку. Захоплено більш як 3,5 млн пудів вугілля. Французька ескадра після висунутого нами ультиматуму поспіхом залишила порт. За один день з порту вивезено 300 тис. пудів вугілля. Відвантаження вугілля продовжується». За повідомленнями Бюро української преси, крім вугілля, махновці захопили бронепоїзд і чотири навантажені товарами пароплави.

Згадане Дибенком вугілля і його вивезення із порту згодом стали однією з причин розбрату між органами Радянської влади і Н. Махном. Його звинувачували в сепаратизмі і спробах одноосібно розпоряджатися вугіллям. Між іншим, захоплене вугілля призначалося для французької ескадри. Після захоплення Маріуполя махновцями

французи прислали в місто делегацію, яка вимагала віддати вугілля, уже нібито куплене у білогвардійців. Не добившись позитивних результатів, французька делегація відбула назад на ескадру, куди також відправилася делегація махновців, що складалася з декількох членів нещодавно створеної Військреврадн бригади: Чубенка, Чучка, Михальова-Павленка і Васильєва. Командування ескадри пропонувало махновцям порвати з Радянською владою і більшовиками, після чого обіцяло широкий товарообмін і торговельні відносини, зокрема обмін вугілля на зброю. Однак махновці відмовились від такої спокуси, і Махно віддав наказ вивозити вугілля в район Гуляйполя, Пологів, Оріхового, Олександрівська.

* * *

Захоплення Маріуполя було одним з найбільших злетів революційного повстанства. Загальні інтереси в боротьбі з білогвардійцями переважали, тому суперечності, якщо вони й виникали, не впливали на розвиток подій. Ідеї Радянської влади цілковито володіли масами.

Трудяще селянство активно вступало до лав махновців, бригада зростала, її чисельність стримувалася лише відсутністю достатньої кількості зброї і обмундирування. Швидко зростав і авторитет Махна, він став помітною фігурою серед командного складу Червоної Армії, зріс і його вплив на маси. Один з політичних інспекторів, відвідавши 1-шу Задніпровську дивізію, відзначав неймовірну популярність Махна. Очевидно, тут відіграла роль і та обставина, що в лютому — березні Махно виступав активним прихильником Радянської влади, про що ми уже говорили, його анархізм в цей період непомітний, а щодо окремих анархістів він висловлювався дуже різко. В цьому плані цікавим є факт, що мав місце на лютневому районному з'їзді повстанців. Однією з перших на з'їзді виступила знаменита анархістка Маруся Никифорова, яка щойно повернулася з Москви, де була умовно засуджена радянськими органами на шість місяців ув'язнення. Никифорова виступила з нападками на Радянську владу і не знайшла підтримки у делегатів з'їзду, а Махно резюмував цей виступ так: «Якщо Никифорову судили комуністи, то, очевидно, вона заслужила цього. Наша справа воювати і бити білих, а не розбиратися, хто правий, а хто винний». В брошурі, присвяченій викриттю махновщини і анархізму, колишній анархіст і махновець І. Тепер (Гордєєв), однак, дає об'єктивну і точну характеристику політичних поглядів Н. Махна в цей

період: «До гуляйпільської групи анархістів Махно поставився вельми недружелюбно за їх чванливу поведінку щодо більшовиків... Ще в лютому 1919 р. під час побачення представника секретаріату Я. Алого (Суходольського) з Махном з'ясувалось, що останній вельми і вельми індиферентно ставиться до загальних завдань Набатівської організації і до тієї позиції, яку вона зайняла щодо Радянської влади. Махно тоді говорив: «Я насамперед революціонер, а потім анархіст», а іноді він стверджував, що остаточно перестав бути анархістом і що всі свої дії спрямує на зміцнення Радянської влади і ліквідацію контрреволюції.

В цілому політичне обличчя Махна навіть на момент Єлисаветградського з'їзду (2—7 квітня 1919 р.) не було ще з'ясоване. Можна було навіть тоді з впевненістю сказати, що ряд причин приведуть його до комуністів-більшовиків, ось чому в резолюціях Єлисаветградського з'їзду не згадано навіть ім'я Махна, незважаючи на те, що вельми пристойні за обсягом місця присвячені повстанству, його ролі і позиції анархістів щодо нього».

Про те, що Махно на початку 1919 р. був абсолютною загадкою для діячів анархістського «Набату», твердив і один з найавторитетніших «набатівських» лідерів С. Волін. Особисто він про Махна вперше почув у лютому 1919 р., коли почав редагувати «Харьковский набат». «Зайшли товариші до редакції і принесли свіжу газету, де була і така телеграма: «Місто Павлоград взяте анархістом Махно». Що це за Махно? Хто він? Чи вірно, що він анархіст? Чи можна йому довіряти? — питали мене товариші. Але я сам нічого ніколи не чув про Махна. Однак я одразу сказав товаришам, що треба дуже обережне і критичне ставлення до військового анархіста, який бере міста; що це може бути або абсолютно виключна особа, або це не анархістська справа... Відзначу, що наше боязке ставлення до Махна виявилося яскраво і характерно у тому, що до 21 номера конфедеративного «Набата» як цей «Набат», так і всі «Набаты» мовчали про Махна і махновський рух: ми вважали за неможливе зв'язувати «Набат» з Махном і тим покласти долю відповідальності на конфедерацію за майбутнє «махновщини»... Між іншим, тов. Йосип, спостереженням якого за людьми я маю підставу дуже довіряти, їздив на декілька днів «до Махна» і повернувся не дуже зачарований. У відповідь на мої розпитування він сказав мені, що мати сумніви в особистій чесності Махна він, правда, не має підстав, але що, на його думку, Махно — людина не сильного і не самостійного характеру, яка легко піддається поганому впливові, що у махновській організації і у махновському штабові є негативні персони, яких Махно терпить, і що, взагалі, зачаровуватися нічим, треба лише слідкувати за рухом, який повз самого Махна може за певних умов дати здорові результати...». Цікаво, що «набатівці» одразу ж помітили характерні риси особистості Махна, відсутність твердої волі і сильного характеру, підпадіння під чужий вплив, а як наслідок — несподівані і різкі зміни в поглядах і ідеях. Пізніше ці риси «батька» неодноразово проявлялися, їх не раз намагалися використати і анархісти.

В радянській місцевій і центральній пресі на початку 1919 р. Н. Махну була присвячена не одна схвальна стаття. Взяття Маріуполя практично збіглося у часі із взяттям 1-ю Задніпровською бригадою Одеси і вигнання з півдня країни антантівських інтервентів. Звичайно, звільнення Одеси і перспективи, що відкривались у зв'язку з цим для походу на Захід, на Балкани, затьмарили факт звільнення Маріуполя, проте не такою мірою, щоб його можна було проігнорувати. 9 квітня 1919 р. голова РНК УСРР Х. Раковський відправив на ім'я командуючого Українським фронтом телеграму, в якій просив передати всім полкам, ескадронам і батареям, всім частинам Червоної Армії гаряче привітання від імені Робітничо-Селянського уряду з нагоди звільнення Одеси, пропонував подати до почесних нагород командирів і частини, які особливо відзначилися в цій операції, а в кінці телеграми додав: «Одночасно з ними подати до почесних нагород червоноармійські частини, які відзначилися під Маріуполем, і їх командирів».

* * *

Кінець березня — початок квітня для керівництва Радянської України і КП(б)У був часом великих надій і ейфорії, що виникли в результаті отриманих перемог і надзвичайно сприятливого перебігу міжнародних подій. Частини Українського фронту одержували одну перемогу за іншою, більша частина України уже була радянською. III з'їзд КП(б)У і III Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбулися у березні, обговорили і затвердили плани соціалістичних перетворень.

На світовому політичному горизонті вирували революційні бурі, за революцією в Німеччині і проголошенням Радянської влади в Угорщині багатьом вчувався подих революції світової, в яку свято вірили і з нетерпінням чекали на неї. Світова революція, відзначав III з'їзд КП(б)У, «є незаперечний факт ... у всіх капіталістичних

країнах диктатура пролетаріату поставлена на порядок денний».

Надії на швидку перемогу світової революції звучать у виступах Раковського і Антонова-Овсієнка. Виступаючи на урочистому засіданні Всеукраїнського ЦВК, останній 7 квітня заявив: «Революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух перекидається в інші країни, і цей рух буде ще більше зміцнюватися з просуванням нашої Червоної Армії. В Києві ми стоїмо в коридорі, який веде в Європу». Увага командуючого Українським фронтом максимально зосереджена на організації військового прориву на допомогу Радянській Угорщині. Надання такої допомоги вважало необхідним все радянське і партійне керівництво. 23 березня головком Вацетіс доповів Леніну план передбачуваних спільних дій Червоної Армії і Армії Радянської Угорщини. В основу плану було покладено ідею встановлення спільного фронту між Угорщиною і РСФРР через Буковину.

23 березня головком надіслав командуючому Укрфронтом директиву з вимогою просунутися в західному напрямку до кордонів Галичини і Буковини. «Останнє необхідно для того, щоб встановити безпосередній тісний зв'язок з радянськими військами Угорщини»,— зазначалося в директиві. В одній із телеграм Ленін вказував Раковському: «Ще раз нагадую найважливіші два завдання: прорив через Буковину і взяття Ростова».

Та в тім-то й річ, що друге завдання на початку квітня під впливом окремих перемог багатьом військовим здавалося уже виконаним. Командуючий Укрфронтом 31 березня в доповідній записці на ім'я голови РНК УСРР ставив питання про необхідність вимагати повернення переданих раніше Південному фронту українських частин і доводив, що Південний фронт цілком справиться і так. Недооцінював становище на Південному фронті і голова РВРР Троцький, який головну перешкоду на шляху до повного розгрому денікінців бачив у весняних повенях і розкислих шляхах.

Досліджуючи ситуацію, що склалася в кінці березня — на початку квітня на Південному фронті, радянські історики визнають, що командування Червоної Армії неточно оцінило потенціал ворога, якому вдалося таємно зібрати сили і нанести несподіваний удар по частинах 8-ї армії червоних під Луганськом. Удар був настільки сильним, що становище червоних частин враз стало критичним. Не маючи необхідних резервів, командування фронту почало знімати війська з інших ділянок і перекидати їх під Луганськ, мобілізовувати робітників на захист міста. Спроби частин 13-ї радянської армії перейти в наступ в районі Дебальцеве — Рутченкове наштовхнулися на добре організовану оборону білих, і наступ захлинувся.

В цей час бригада Махна успішно вела наступ. Зайнявши Маріуполь, махновці продовжували просуватися, як того вимагали директиви і накази, в напрямку Таганрога. 1 квітня вони захопили Новомиколаївку, в 35 верстах на схід від Маріуполя, згодом села Безим'янку, Весело-Вознесенське і ще кілька населених пунктів у 46 верстах на захід від Таганрога.

Діючи у вузькій смузі вздовж узбережжя Азовського моря, бригада Махна поступово відривалась від правого фланга 13-ї армії. Ситуацією міг скористатися ворог, тому головком 2 квітня вимагав від Антонова-Овсієнка прискорити перекинення 3-ї Задніпровської бригади на допомогу 13-й армії. Бригаді ставилось завдання — вийти до Таганрога і захопити залізницю, що вела до ст. Іловайськ, якою білогвардійці надавали підтримку частинам генерала Май-Маєвського. Командування Українського фронту, очевидно, не хотіло лишатися 3-ї Задніпровської бригади, цілком боєздатної, яка діяла активно. Через те воно не поспішало виконувати вказівки головкома.

4 квітня Антонов-Овсієнко відправив у Серпухов у штаб Вацетіса телеграму, в якій просив відмінити розпорядження «про передачу 3-ї бригади, якою командує Махно, в розпорядження Південного фронту». Своє прохання командуючий Українським фронтом обгрунтовував тим, що передача «однієї бригади на інший фронт руйнує організацію Задніпровської дивізії, якою чудово командує П. Дибенко, і загрожує бригаді повним зруйнуванням».

Головком спробував настояти на своєму і різко відчитав свого підлеглого: «...ви досі ще фактично не передали бригаду Махна Південному фронту, як це вам було наказано. Це є новим доказом того, що бойові накази ви не виконуєте з необхідною точністю. Бригада Махна залишиться в складі Південного фронту доти, поки не буде розбитий вщент ворог, який воює проти Південного фронту». Та й ця дуже різка нотація не мала позитивного наслідку. Бригада Махна залишилася в складі Задніпровської дивізії і групи військ Харківського напряму. 15 квітня відповідно до наказу по військах Укрфронту про створення трьох Українських радянських армій вона увійшла до складу однієї з них — 2-ї і перебувала там до ліквідації Укрфронту.

Все це не могло не призвести до низки конфліктів, які вийшли за межі відносин між головкомом і командуючим фронтом. В їх розв'язанні довелося брати участь Леніну. 25 квітня він телеграфує в Київ Антонову-Овсієнку, від-

правляючи при цьому копії Раковському і Подвойському: «Одержав шифровку, а разом і ваш проект розподілу Південного фронту і Укрфронту. За перше дякую, а за друге лаю як за гру в самостійність. Перекинути українські війська для взяття Таганрога обов'язково зараз же і щоб там не було».

* * *

Поки в верхніх ешелонах радянського керівництва існували різні точки зору і відбувалося з'ясування стосунків, у штабі Денікіна досить точно оцінили небезпеку виходу червоних частин до Таганрога і його можливі наслідки. В зв'язку з цим, а також скориставшись тим, що бої в районі Луганська набули позиційного характеру, денікінці таємно провели перегрупування сил. Використовуючи різні форми і методи дезинформації, вони змусили командування Червоної Армії повірити в те, що й на далі центральне місце в боях за Донбас буде посідати Луганськ, а у смузі 13-ї армії і південніше її будуть вестися тільки пасивні дії, в той час як саме тут, на найслабішій ділянці Південного фронту, вирішили організувати прорив. Сюди було кинуто наймобільніші білогвардійські частини, ядро яких склав 3-й Кубанський кінний корпус генерала Шкура.

7 квітня кавалерійські частини корпусу, дякуючи своїй маневреності і підтримці бронепоїздів, прорвали оборонні позиції правого флангу 13-ї армії і, скориставшись відсутністю протидії з боку червоних, почали наступ на ст. Гришине, передбачаючи далі удари на Волноваху і Маріуполь. Між військами Українського і Південного фронтів, де і раніше фактично не існувало надійної взаємодії частин, виявився простір, заповнений противником. В той же час 8 квітня М. Подвойський в одному з наказів проголошував: «Нема перепони червоним військам, і всюди ворог біжить і кидає гармати, кулемети, полонених, поранених, ешелони і навіть кораблі. Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної Армії вже б'ють у підірвані склади буржуазних урядів Румунії, Галичини, Польщі, Австрії і Німеччини. Червона Армія нестримна». Саме в цей день частини правого флангу 13-ї армії, і зокрема бригада Махна, опинилися у складному становищі. Із зведень видно, що 8 квітня під ударами значних сил противника 79-й полк 9-ї стрілецької дивізії почав безладно відступати, залишивши станцію Єленівка. Цим був оголений лівий фланг бригади Махна, яка, відбиваючись в багнетних сутичках, повинна була відійти до Новомиколаївки. Махновці, крім того, зазнавали ударів з боку Таганрога.

Перед командуванням Укрфронту і групи військ Харківського напряму постало термінове завдання підтримати 3-тю бригаду. Скачку було наказано повернутися із Одеси до Катеринослава і на підтримку Махну кинути всі наявні резерви, а також бригаду П. Дибенка із Криму, замінивши її частинами Григор'єва. Безпосередньо в район бойових дій повинен був виїхати Дибенко, якому Скачко знову підпорядкував 3-тю Задніпровську бригаду. Але Дибенко вважав звільнення Криму більш важливим завданням і через це відкладав свій виїзд в район Донбасу. Він вважав за достатнє видати наказ, яким 9 квітня керівництво бойовими діями в районі прориву білих поклав на Махна. Наказ Дибенка достатньо вагомо свідчить, що і в цьому епізоді бригада Махна не грала ролі пасивного спостерігача, а знаходилася в центрі бойових дій, об'єднуючи зусилля багатьох розрізнених частин. Про активність махновців свідчить стрічка телеграфних переговорів двох штабних працівників від 9 квітня: «Становище на лівому фланзі дуже сприятливе, наші частини за 7 верст від ст. Доля, Петренко повідомляє, що Махно чудово віддубасив Шкуру за гриву, частини противника відступають».

А між тим становище, трохи стабілізувавшись, залишалось складним і невизначеним. Чисельність білогвардійців встановити не вдалося; Скачко вважав, що їх близько 5 тис. Протиставити їм достатню кількість військ він не міг і нервував, безперервно зв'язуючись то із своїм безпосереднім начальником Антоновим-Овсієнком, то з підлеглим Дибенком. 12 квітня він телеграфував командуючому фронтом: «Одержано донесення, що противник, діючи кавалерійськими частинами, знову прорвав фронт на стику Укрфронту і Південфронту і зайняв село Новомиколаївку, що за 7 верст від Волновахи, Карані, Розенфельда... Резерви П. Дибенка вичерпані. Він вислав останній батальйон і просить підкріплення, мені нема чого дати, бо і в мене нічого нема». В наступній телеграмі в той же день повідомлялося: «Волноваха взята противником, Маріуполь відрізаний. Прорив розширюється, у противника з'явилась уже піхота. Вся серйозність становища в тім, що частини 9-ї дивізії панічно тікають і полки самовільно [покидають] позиції біля Волновахи ... Деякі ешелони цих частин добігли вже до Пологів. Щоб затримати їх в Пологах і привести в порядок, висилаю в Пологи мій останній резерв — батальйон інтернаціоналістів під керівництвом Тищенка. Махно виїхав на фронт в Маріуполь, але він не зможе проникнути

на місце бою, тому що Волноваха в руках противника. Дибенко в Сімферополі, йому наказано виїхати в Пологи. За моїм наказом із Криму перекидається один полк на Пологи. Але з огляду на те, що, за вчорашнім донесенням комітету гришинських комуністів, всі частини 9-ї дивізії не становлять ніякої бойової сили, одного полку мало. Ми можемо вважати, що весь наш лівий фланг, починаючи від Гришиного і Волновахи, цілком зім'ятий. З огляду на це необхідна найтерміновіша підтримка надійними українськими частинами. Це не паніка. Доповідаючи про це, вважаю, що відповідальність за дальше погіршення становища лежить не тільки на мені, але і на фронтовому командуванні».

В. Антонов-Овсієнко визнав за необхідне поставити підлеглого на місце: «Відповідальність лежить цілком на Вас, тому що Вам було вказано не захоплюватись Кримською операцією».

Практично залишились безрезультатними і телеграфні переговори А. Скачка з П. Дибенком: «Начдив П. Дибенко. 12 квітня. Бригада Махна залишилась у повній вашій підлеглості. Ви відповідальні за неї і за лівий фланг групи. Наказую Вам зосередити на лівому фланзі всі сили, які є у Вашому розпорядженні, хоч би через це зазнала шкоди Кримська операція, і рішучим ударом ліквідувати прорив противника на стику бригади Махна і 9-ї дивізії. Скачко». Наступного дня П. Дибенко відповів: «З огляду на обставини, що склалися в Криму і вимагають моєї особистої присутності, сьогодні виїхати не можу. Всі заходи вжито для відновлення становища на ділянці 3-ї бригади». 14 квітня: «Війська Кримського напряму перевтомлені, роззуті і роздягнені, перекинути їх нема можливості, у випадку перекинення нема гарантії, що люди не розбіжаться. Зараз кинуто на Донський фронт 1-й ударний полк. Вживаю заходи для забезпечення гвинтівками неозброєних частин бригади Махна. Посилаю артилерію, гвинтівок 4 тис., до них набої. Виїхати нема можливості, тому що іде бій за оволодіння Севастополем, чим закінчується Кримська операція. Начдив П. Дибенко». Направлені Дибенком до Махна резерви були вкрай слабкі, погано озброєні і організовані. Вони не становили реальної військової сили. Про один з таких полків доповідав його політкомісар М. Ступаков. Коли він 6 квітня прибув у полк, то відразу зрозумів, що полк небоєздатний. Бійці відмовлялися йти у бій, посилаючись на те, що половина з них не має взуття і зброї. Найнепокірніших арештували, решту повантажили в ешелони і кинули на передову. 11 квітня біля с. Сліповка два батальйони

були розбиті. З батальйоном, що уцілів, Ступаков 12 квітня о 5-й годині ранку прибув за розпорядженням начальника бойової дільниці Білаша у Новомиколаївку. О 10-й годині того ж дня, писав комісар, «ми були оточені силами ворога — кавалерією і піхотою при бронеавтомобілі, трьохдюймовій гарматі і кулеметах, а в нас були берданки і один зіпсований кулемет, з якого не вдалося вистрілити жодного патрона. Мені пощастило прорватися з декількома червоноармійцями і добратися до ст. Волноваха».

Інший полк, що мав, до речі, назву «Ударного», за наказом Дибенка був кинутий у напрямі Волновахи, однак при переїзді через Мелітопольський повіт, рідні місця більшості бійців, весь полк розбігся по домівках.

Не надав суттєвого підкріплення 3-й Задніпровській бригаді і командуючий Укрфронтом. Його спроби знайти боєздатні частини, не знижуючи активності на західному напрямку, виявилися безрезультатними.

Залишалась надія на власні сили бригади Махна. 13 квітня Антонов-Овсієнко підбадьорив, за його висловом, Скачка такою телеграмою: «Відомості про Шкура перебільшені вдвічі. У мене точні відомості про Н. Махна: шість полків — купа загонів, виборне начало командирів і комісарів полків, звітності нема, платня і обмундирування одержуються нерегулярно. Займіться по-справжньому організаційною роботою, підтягніть Дибенка, надсилайте політпрацівників, і вам готові на місці цілком достатні сили».

* *

Тим часом бригада Махна перебувала в тяжкому становищі. Хронічні недоліки організації і постачання вкрай загострилися. 2 квітня політком Задніпровської дивізії писав, що в бригаді «всі повстанські війська дуже втомлені, просять відпочинку». Ще відвертіше про її стан в середині квітня говорив Скачко: «3-тя бригада Махна, перебуваючи безперервно більше трьох місяців у боях, одержуючи мізерні крихти обмундирування і маючи на додачу таких ненадійних сусідів, як 9-та дивізія, цілком виснажилась. І можна вважати 3-тю бригаду як таку, що тимчасово вийшла з лав».

Незважаючи на всю критичність становища, махновці відважно тримали фронт, а при першій можливості переходили в контрнаступ. Оперативні зведення другої декади квітня свідчать про запеклі і затяті бої, що велись з перемінним успіхом. 13 квітня повідомлялося, що ворог відтіснив наші частини до Волновахи, проте контратакою був

вибитий і відкинутий до с. Новомиколаївки. Зведення від 15 квітня повідомляло, що ст. Волноваха знову взята в ході затятого бою. 16 квітня надійшла інформація про захоплення махновцями Великої Анадолі за 10 верст північніше Волновахи, стверджувалось, що їх просування вперед триває. Про наступальні операції махновців також йшлося і в наказі головкома від 16 квітня, але його непокоїло те, що бригада «наступає на Таганрозькому напрямі вкрай повільно і майже не має успіхів», через те він вимагав найенергійнішої підтримки бригади Махна і з цією метою пропонував штабу Укрфронту «негайно вислати для підтримки цієї бригади ще одну бригаду Задніпровської дивізії». Це було 16 квітня, а наступного дня головком уже вимагав: «Терміново відправте на підтримку Махна для дії у зазначеному йому напрямку одну піхотну дивізію і один полк кінноти, крім бригади, призначеної 16 квітня. Про виконання повідомте».

Однак істотної підтримки Н. Махно так і не одержав, хоч і посилав П. Дибенку відчайдушні телеграми про негайну допомогу. Не виявляв особливого інтересу до бригади і не надавав їй матеріальної допомоги Південний фронт, в розпорядження якого вона була формально передана ще у березні. 12 квітня головком наказав штабу Південного фронту встановити зв'язок з бригадою Махна, а через тиждень вимагав провести розслідування і з'ясувати, чому такий зв'язок не встановлений. Та це практично нічого не змінило.

До кінця другої декади квітня сили бригади були повністю виснажені, і вона змушена була відступити. Відступ був санкціонований А. Скачком. 19 квітня він повідомив у штаб Укрфронту: «З огляду на неодержання до цього часу жодних підкріплень, про які я благав цілий тиждень з 12-го цього квітня, і з огляду на неможливість триматися з силами, що залишились, проти противника, в п'ять разів переважаючого в чисельності, для врятування залишків 3-ї бригади Задніпровської дивізії мною завтра, 20 квітня, віддається наказ... про відступ 3-ї бригади по лінії Бердянськ — Новоспасовське — Царекостянтинівка — Керменчик — Максимилянівка». А от у наказі головкома від 20 квітня констатується: «Дії Н. Махна в Маріупольському напрямі мають характер поспішного відступу». В. Антонов-Овсієнко прокоментував цей факт дещо інакше: «...бригада Махна наступом відтягнула на себе корпус Шкура і тепер розбита, як і 9-та дивізія».

Квітневі бої, відсутність рішучої і ефективної допомоги з боку командування Червоної Армії завдали нищівного

удару не лише по боєздатності бригади, а й значно підірвали її і раніше невисоку дисципліну і морально-політичний настрій червоноармійців. Декілька місяців бригада перебувала практично на самозабезпеченні, добуваючи харчі, боєприпаси, вишукуючи засоби пересування, що неминуче вело до загострення взаємовідносин з місцевими органами Радянської влади. Особливо гострий конфлікт розгорівся навколо хлібних вантажів, які П. Дибенко і Н. Махно систематично перехоплювали в Бердянському і Мелітопольському повітах, де працювали заготівельні експедиції Наркомпроду УСРР. За повідомленнями з Харкова, до їх рук потрапило 90 вагонів хліба, що призначалися для Донбасу.

Слід розуміти, що ні Дибенко, ні Махно не ставили перед собою завдання виморити голодом робітників Донбасу. Вони вирішували свої завдання, Наркомпрод — свої, але неузгодженість дій вела до згубних наслідків. Армія в цілому і Наркомпрод знаходилися в постійному конфлікті, який Антонов-Овсієнко охрестив «війною з Наркомпродом».

Свавілля Махна при відсутності справжнього контролю з боку військових і політичних органів вийшло далеко за межі продовольчих проблем, набуло політичного забарвлення. Якщо в лютому — березні Махно досить лояльно ставився до більшовиків, то в квітні він веде себе непослідовно. Звичайно, є спокуса все звести до особистості комбрига, його політичної неврівноваженості, яка, безумовно, мала місце, але причини зародження кризи були значно ширші і глибші. Детально на них ми зупинимося нижче, а тут лише зазначимо, що квітень виявив неприйняття трудящими масами України політики «воєнного комунізму». Воно виявилося у падінні продуктивності праці, протидії розверстці, антирадянських збройних виступах, занепаді дисципліни і зростанні дезертирства в частинах Української радянської армії.

Партійне і радянське керівництво республіки не змогло відразу правильно розібратися у зазначених тенденціях і їх причини пояснювало виключно діями контрреволюції різних відтінків. Всі незгодні з запроваджуваним «воєнно-комуністичним» курсом розглядалися як вороги Радянської влади. Так трапилося і з Махном, махновщиною і селянським середовищем, що їх породило. На ім'я Раковського і Антонова-Овсієнка в останній декаді квітня після вимушеного відступу махновців надійшло чимало телеграм і доповідних записок з обвинуваченнями Махна. Наведемо лише найкатегоричнішу телеграму члена РВР Південного фронту Сокольникова. 20 квітня він запитував Антонова-Овсієнка і Раковського: «...у зв'язку із здачею Маріуполя, пораз-

кою, втечею бригади Махна чи не вважаєте слушним момент [щоб] прибрати Махна, престиж якого похитнувся, і цим почати оздоровлення цієї ділянки Південного фронту?». Такого роду інформація йшла по закритих каналах, конфіденціально, сіючи недовір'я до Махна і його бригади у верхах, але не більше.

Цілком інший характер мав публічний виступ проти махновців харківської газети «Известия». 25 квітня на її сторінках з'явилася стаття «Геть махновщину!», назва якої розкриває зміст. Стаття мала характер виклику, махновщина в ній розглядалася як цілком сформоване негативне явище. Чи треба говорити, як боляче її зустріли у махновському середовищі.

Кампанія, що розгорталася навколо 3-ї Задніпровської бригади і її командира, збентежила командуючого Укрфронтом, який не раз до того брав їх під свій захист. Тому він вирішив особисто проінспектувати махновські частини. В цей же час, 27 квітня, за завданням Політбюро ЦК КП(б)У в Катеринослав для розслідування «справи Григор'єва» прибув Я. Гамарник. Через дві доби він доповідав у Київ: «Мені була дана телеграма виїхати в Катеринослав у «справі «Григор'єва», тут же виявилось — такої справи нема ні в Епштейна, ні в Аверіна, ні в Реввійськраді, є лише деякі матеріали, до того ж неістотні, про Махна... констатую наявність тут безсумнівної паніки і зайвої знервованості, жодних серйозних матеріалів нема... Тільки що мене повідомили з політвідділу армії, що загони Махна піддаються переформуванню і відмінно б'ються в двох полках. Настрій, безсумнівно, на нашу користь».

Приїзд командуючого фронтом у Гуляйполе мав важливе значення для оздоровлення морально-політичної атмосфери в бригаді, показав її керівникам і червоноармійцям, що керівництво армії стурбоване станом бригади. У Антонова-Овсієнка відбулася тривала бесіда з Махном. Разом вони обійшли всі лазарети. Звідти командуючий фронтом відправив командуючому 2-ї Української радянської армії Скачку телеграму: «Ставиться Вам на вид вкрай занедбана бригада тов. Махна, як-от: відсутність медичного персоналу, відсутність медикаментів, а також відсутність зброї. В терміновому порядку пропоную Вам дати 5 млн крб., 4 гармати трьохдюймових, один бронепоїзд, 4 лікарів і медикаменти. Вислати на вимогу». За одержанням обіцяного 28 квітня у Катеринослав виїхали О. Чубенко і політком бригади Петров, які одержали все це у штабі 2-ї армії.

Сам Антонов-Овсієнко після повернення склав для Голови РНК УСРР Раковського і Наркомвоєна Подвойського

«Записку про Махна», в якій доводив безпідставність звинувачень, висунутих проти комбрига: «Безпосереднім ознайомленням переконався і стверджую, що:

1. Сам Махно, головні його бойові соратники і його полки проникнуті бажанням зламати контрреволюційне козацтво і офіцерство.

2. Махно і М. Никифорова ведуть агітацію за створення єдиного революційного фронту проти контрреволюції.

3. До ліво-есерів ставляться негативно.

4. Нашу партійну літературу Махно допускає і комісарів прийняв.

5. Виборні засади в частинах постійно зживаються, полкові комітети наказом № 12 зведено до рівня господарських комісій.

6. До агітації проти Радянської влади Махно не причетний, на третьому з'їзді у Гуляйполі не був, резолюції не підписував.

7. Проти погромної агітації виступає в пресі.

8. Марусю Никифорову до військової справи не підпускає, вважаючи, що її місце — справи «милосердя».

9. Махно і його штаб живуть дуже скромно; бандитизму не помітно.

10. Організаційна робота в районі помітна — налагоджуються дитячі комуни, школи, Гуляйполе — один із найкультурніших центрів Новоросії; тут три середніх учбових заклади. Зусиллями Махна відкрито до 10 госпіталів для поранених, організована майстерня, яка ремонтує гармати і виготовляє замки до них.

11. Поранені лежать з проясненими обличчями і рвуться в бій; слабкістю командного складу пояснюється недостатня боєздатність деяких частин.

12. Сили Махна — 4 полки до 6000 багнетів, до 20 кулеметів, 5 трьохдюймових, 2 сорокадвохлінійні, 2 сорокап'ятилінійні гармати, один бронепоїзд, набоїв дуже мало, половина гвинтівок італійські; обмундирування дуже убоге; половина людей — босі; восьмий полк погано дисциплінований.

13. Склад частин — всі колишні солдати; кадр чудовий — в Гуляйполе з війни всі повернулись не менш як унтер-офіцерами, матеріал прекрасний, але потребує великої обробки;

14. Для поповнення особого складу в частинах Махна (одних поранених в госпіталях до 100 чоловік, один полк, розташований в 3 верстах від Кутейникова, зовсім знищений козаками після втечі 9-ї дивізії) з'їздом 72-х волостей

оголошена «добровільна мобілізація» (точніше — добровільний набір).

15. Поблизу Махна крутяться (більше в тилу) декілька пройдисвітів, які чинять часом деякі капості; завдяки посиленню дисциплінованості частин Махна із них дезертирують бандитські елементи, які капостять в тилу; уславлений Правда — безногий каліка, організатор бойових частин — не бандит.

16. Наші політпрацівники в частинах Махна слабкі, боягузливі і не можуть протистояти вказаним шкідливим елементам.

17. Нападки на Махна дуже озлоблюють місцеве населення і червоноармійців його частини.

18. Історія з наступом на Олександрівськ, як з'ясувалося із розповіді Дибенка і Махна,— курйозна нісенітниця. Ніхто не наступав, батальйон йшов на відпочинок, панічно настроєні місцеві люди вигадали наступ.

19. Відступ із Маріуполя викликаний втечею 9-ї дивізії, бригада Махна знаходилась за 27 верст від Таганрога і 3 — від Кутейникова.

Висновок:

1. Махно проти нас не виступить.

2. Політична робота наша і можлива, і необхідна в усьому районі; цькування Махна повинно припинитися.

3. Район може дати величезні сили проти козацтва, однак лише якщо ми ним оволодіємо.

4. Потрібно послати кращих працівників для військової, організаційної роботи в цей район.

Командуючий арміями Укрфронту
В. О. Антонов».

Поїздка командуючого і винесені ним враження пригасили конфлікт і заспокоїли обидві сторони. 30 квітня Голова РНК УСРР особисто надіслав комбригу 3-ї Задніпровської телеграму, в якій не було ні різких звинувачень, ні глухих погроз, швидше це було вимогливе прохання: «В інтересах справи потрібно підняти дисципліну у Вашій бригаді і очистити її від тих елементів, які своїми діями настроїли проти себе робітників Донецького басейну і завдали шкоди Вашому імені». Відповідь Махна, хоч і містила протест проти харківських «Известий», але також була більше схожа на запевнення тримати революційний фронт: «В харківських «Известиях» від 25 квітня за № 97 вміщена передовиця під заголовком «Геть махновщину!», яка від початку і до кінця є мерзенною брехнею... подібна провокація, внесена в наш спільний єдиний революційний

фронт, грає на руку лише контрреволюції, яку ми повинні спільними силами розтрощити...» А 1 травня 1919 р., за свідченням І. Тепера (Гордєєва), на великому мітингу, організованому в Гуляйполі з нагоди пролетарського свята, Н. Махно стягнув з трибуни М. Никифорову, яка вкотре знову говорила про більшовиків як про зрадників революції.

На початку травня в Гуляйполе приїхав Надзвичайний особоуповноважений Ради Оборони Л. Каменєв у супроводі Г. П'ятакова, К. Ворошилова і В. Межлаука. На головній вулиці села на їх честь була вишикувана почесна варта повстанців, а на центральному майдані відбувся мітинг, на якому виступили Л. Каменєв і Н. Махно. З розповіді журналу «Пролетарская революция» дізнаємося, що Махно на мітингу говорив про подвиги Червоної Армії, яка прийшла на допомогу повстанцям, про нерозривність долі українських і російських трудящих, про те, що «більшовики нам допоможуть». Промову вітали оплесками. Від імені Радянського уряду до повстанців звернувся Л. Каменєв, він висловив надію, що махновці підуть далі разом з Червоною Армією до повної перемоги справи робітників і селян. На нараді з питань продовольства і радянського будівництва, яка відбулася в той же день у штабі Махна, не виникло непереборних суперечностей. Л. Каменєв вказав на окремі факти, що дезорганізують продовольчу, транспортну і військову справу, на відсутність у районі комбідів. Махно в основному згоджувався з Каменєвим, але підкреслював, що всі повстанці стоять за Радянську владу і співробітництво з більшовиками. Він лише прохопився наріканнями на діяльність ЧК і комісарів-призначенців. Вернувшись в Катеринослав, Каменєв опублікував і розіслав «Відкритий лист командиру 3-ї бригади тов. Махно», який хоч і містив деяку критику, в цілому мав доброзичливий характер і повністю знімав обвинувачення, що висувались проти махновців.

Здавалося б, криза, що так несподівано виникла, остаточно подолана, взаєморозуміння досягнуте і кожна з сторін зробить для себе певні висновки. Можливо, так би і сталося, коли б становище на фронті і у країні не загострилося вкрай. Влітку 1919 р. Радянська влада пережила найкритичніший момент свого існування, пов'язаний з її ліквідацією на Україні; виникла безпосередня загроза захвату білими Москви. В цій складній обстановці радянське керівництво УСРР не змогло виявити справжніх і глибинних причин своїх невдач і пішло найбільш легким шля-

хом, зваливши частину відповідальності за них безпосередньо на Махна, звинувативши його в дезорганізації фронту і виступі проти Радянської влади.

* * *

На початку травня ситуація в Донбасі залишалась складною. Бої йшли з перемінним успіхом, ворог нарощував кількість своїх військ на фронті. Проти 73 тис. червоноармійців він мав 100 тис., особливо відчутною була перевага білих у кавалерії. В. І. Ленін вимагав від В. Антонова-Овсієнка і М. Подвойського реальної допомоги Південному фронту, проте останні продовжували слабувати ілюзіями походу на Захід. 8 травня наказом по військах Укрфронту 2-га Українська радянська армія в повному складі передавалася у розпорядження Південного фронту, звідки й повинна була отримувати всі види постачання. Що ж реально отримав Південний фронт? Виявляється, нічого. Бо на той момент, як свідчить командуючий 2-ю Українською радянською армією А. Скачко, вся його армія складалася з бригади Махна: «Коли зрештою прийшов наказ Головкома про передання Півдфронту всієї Укрармії, Антонов вилучив з її складу і Кримську дивізію, перетворивши останню на окрему Кримську армію (наказ Укрфронту від 5 травня)... Після цього «вилучення» на початку травня від 2-ї Української Армії залишився тільки... один штаб... 20 травня я доповідав Півдфронту і Укрфронту, що нині вся 2-га Українська Армія складається лише з бригади Махна».

Про стан бригади на початку травня надходили суперечливі повідомлення: Політвідділ Реввійськради Укрфронту 3 травня інформував, що становище в бригаді Махна поліпшується, для чого вжито енергійних заходів. Там на противагу анархістській пропаганді видається газета «Красное знамя», яка користується широким попитом. В усіх полках, а їх було чотири, є комосередки. Разом з тим селянство, яке поповнює бригаду, в більшості не організоване, анархісти і ліві есери залякують його комуною і комбідами. Стосунки між командним складом і політпрацівниками напружені. Набагато критичнішою була доповідна записка, складена 4 травня членами Вищої військової інспекції. Їх непокоїв той факт, що район дії махновців зростав, а в найближчому тилу окремі загони розбійничали, бешкетували, а серед деяких велась антирадянська агітація, все це призводило до дискредитації Червоної Армії. В зв'язку з цим Вища військова інспекція пропонувала замінити

бригаду на фронті іншими частинами, провести її переформування і надати частинам вигляд регулярних, Махна ж від командування звільнити і розпочати над ним слідство, замінити переважну частину командного складу, а в полки влити комосередки з червоноармійців-робітників. Не беремося судити, чи пішла б на користь бригаді зміна командира і суд над ним, але перепочинку і реорганізації вона вимагала, і негайно. Можливо, в такому випадку її доля була б іншою.

Практично з боїв махновці не виходили. Як і в квітні, від них вимагалося продовжувати рух на Таганрог. На 7 травня вони, перейшовши у наступ, займали позиції по лінії Павлополь — В. Каракуба — Стила. Наступне завдання вимагало вийти на лінію Таганрог — ст. Квашине. Постачання, як і раніше, залишалося незадовільним. На початку травня бригада отримала лише 7 гармат і ті без замків. Відсутність зброї не дозволяла проводити повноцінне поповнення полків, хоч бажаючих вступити в бригаду було вдосталь. І тут Махно вдався до одного з відчайдушних і цілком партизанських способів отримати зброю, який, на нашу думку, досить повно передає характер його як людини і діяча. Ще у квітні, після захоплення Маріуполя, він вивіз з порту декілька мільйонів пудів вугілля, заготовленого білими для французької ескадри. Вугілля розмістили в районах дислокації бригади. А на початку травня Махно направив радянському керівництву України телеграму, в якій пропонував обміняти вугілля на зброю і спорядження, мотивуючи свою пропозицію тим, що повстанці не виходять з боїв, а щодо зброї знаходяться у найнесприятливіших умовах. Телеграма закінчувалась майже ультимативно: «І лише тоді ми дамо вугілля та інше, для чого доручіть вашому представникові налагодити зі мною товарообмін». Комбриг брав на себе явно більше, ніж йому дозволялося, а це збуджувало нові підозри.

9 травня герой взяття Одеси, кавалер ордена Червоного Прапора начдив Григор'єв зчинив антирадянський заколот. 15 тис. бійців його дивізії, посаджені в ешелони, при підтримці бронепоїзда почали швидко рухатися в напрямку Катеринослава, Кременчука, Черкас. Тилові частини Червоної Армії ледь чинили їм опір, а деякі з них під впливом григор'євського універсалу та пропаганди переходили на бік повсталих. З пропозицією об'єднання сил Григор'єв звернувся і до Махна. В Харкові і Києві розуміли, що союз двох повстанських атаманів зробить ситуацію катастрофічною. Коли спроби порозумітися з Григор'євим мирним шляхом ні до чого не привели, його оголосили поза

законом, а від Махна почали вимагати чітко заявити про свою позицію.

Одержавши 12 травня телеграфне повідомлення від Л. Каменєва про зраду Григор'єва, Махно направив своїм військам наказ, в якому вимагав вжити найенергійніших заходів задля збереження фронту: «Честь і гідність революціонера вимагають від нас залишатися вірними революції, народу, і чвари Григор'єва з більшовиками за владу нас не можуть змусити відкрити фронт для кадетів-білогвардійців». В такому ж ключі була надіслана відповідь Каменєву. Махно запевняв, що триматиме фронт, але відмовлявся випускати відозву проти Григор'єва до того часу, поки надіслана ним до григор'євців депутація особисто не з'ясує причини виступу і його характер. Така позиція «батька» була спочатку розцінена як зволікання і маневр. Виникла пауза, якої виявилося достатньо, щоб знову розкрутити маховик антимахновської пропаганди. З Олександрівська у центр полетіли телеграми про те, що на місто з метою захвату йдуть три махновських загони. Виконуючий обов'язки Харківського окрвоєнкома доповідав у Наркомвоєн, що розвідкою встановлено «безсумнівний зв'язок Григор'єва і Махна». Харківський меншовицький «Наш голос» 13 травня в статті «Нова небезпека» не без політичного злорадства щодо своїх постійних опонентів — більшовиків підлив масла у вогонь: «Ми не знаємо, чи приєднався вже Махно до Григор'єва, але ж ясно, що фізіономія Махна досить схожа на фізіономію Григор'єва, а фізіономія його армії абсолютно така, як фізіономія армії Григор'єва. А крім цих двох, скільки таких авантюристів...»

Слухи, які поповзли телеграфними стрічками дійшли і до Махна. 13 травня він б'є телеграму в центр: «...жодна з частин моїх військ не знята з фронту, жодного повстанця мною не направлено ні на Олександрівськ, ні в інший пункт Радянської республіки. Навпаки, повстанці ведуть успішний наступ на денікінському фронті і знаходяться в трьох верстах від Кутейникового». Потім надійшло ще декілька аналогічних телеграм. Даючи 14 травня інтерв'ю кореспонденту харківської більшовицької газети «Коммунар», Л. Каменєв категорично відкинув чутки про підтримку Григор'єва Махном.

Через декілька днів до Гуляйполя повернулась депутація махновців на чолі з О. Чубенком. Зіткнувшись дорогою з наслідками єврейського погрому, вчиненого григор'євцями, вона визнала їх дії як контрреволюційні. До цієї ж думки пристав і штаб. 17 травня вийшов перший номер

махновської газети «Путь к свободе», де в статті «Новый петлюра» Григор'єв був затаврований як «підступний національний контрреволюційний вовк, що намагається штовхнути народ на злочинний і згубний для революції шлях національного цькування і ворожнечі». Стаття закінчувалася закликом до робітників, селян і повстанців бути на сторожі і залишатися вірними соціальній революції.

Виступ Григор'єва остаточно поховав ілюзії походу на захід. Терміново довелося кидати на його придушення всі можливі резерви і навіть частину фронтових сил. Військам Південного фронту в цей час довелося брати участь у ліквідації антирадянського заколоту на Дону в районі стан. Вьошенської. Для організації наступу денікінських військ годі було чекати більш слушного моменту. 19 травня вони й перейшли у наступ. Один з найсильніших ударів був досить точно спрямований на хронічно слабке місце Південного фронту: стик 13-ї і 2-ї Української армій. В цей час махновці знаходилися в стані переформування бригади в дивізію. Розмови про таке переформування йшлися ще під час перебування 3-ї Задніпровської бригади у складі Укрфронту, принципова ж згода була одержана Махном від заступника Наркомвоєна УСРР Межлаука під час перебування в Гуляйполі делегації, очолюваної Л. Каменєвим. 9 травня Межлаук телеграфував у штаб 2-ї Української армії: «...проти переформування бригади Махна в дивізію заперечень не маю». Підтримував цю ідею і командуючий 2-ю Українською армією А. Скачко. Він вважав, що саме завдяки переформуванню і в штаб, і в полки махновців вдасться влити військових спеціалістів і політичні сили, що піднімуть дисципліну, нормалізують політичну обстановку, підвищать боєздатність. Махновські частини, які у квітні зазнавши помітних втрат, згодом почали переформування і були не готові до серйозних боїв. На 15 травня вони, наступаючи, оволоділи станціями Кутейникове, Амвросієвка і створили безпосередню загрозу основним залізничним комунікаціям денікінців у Донбасі і залізничній лінії Іловайськ — Таганрог. Це викликало активну захисну реакцію ворога. Штаб Махна доповідав: «Згідно з наказом по армії наші частини перейшли в наступ 11 травня по лінії від Морде до ст. Моспіне. Наступ розвивався успішно, були захоплені головні опорні пункти. Відсутність налагодженої і термінової доставки набоїв змусила залишити багато позицій і зупинити наступ. Крім того, частини абсолютно не мають набоїв і, просунувшись вперед, знаходяться в загрозливому становищі на випадок

серйозного контрнаступу противника. Ми свій обов'язок виконали, але вищі органи затримують постачання армії набоями».

Пізніше Антонов-Овсієнко у спогадах визнавав, що треба було зміцнити групу Махна, і якби цього вдалося досягти вчасно, можна було б розраховувати на успіх у Донбасі. Проте допомога Махну запізнювалася. Єдиний полк (55-й Український), який командування 2-ї армії змогло перекинути в район ст. Моспіне, 17 травня був розбитий кіннотою Шкура.

Як свідчить оперативний наказ по 13-й армії за 22 травня, ворог, зосередивши значні сили проти правого флангу 9-ї дивізії, яка теж була практично розгромлена у квітні, прорвався у стик між 9-ю дивізією і частинами Махна. Причому кінноту Шкура підтримували танки. Як правило, починаючи саме з цих подій радянська історіографія, не вдаючись до подробиць і аналізу деталей, одноголосно наполягає на зраді Махна і повній дезорганізації ним фронту і навіть приписує йому організацію антирадянського махновського заколоту, який сприяв наступу денікінців на Харків і Катеринослав. Тим часом документи свідчать про інше.

Довелося відступати, проте ще ніхто у цьому відступі не вбачав зради і трагедії. Махновці об'єктивно поступалися силою ворогові, не мали достатньої кількості зброї і боєприпасів. Командуючий 2-ю Українською армією повідомляв по інстанції: «Волновахський прорив власними силами армії не лише не може бути ліквідований, а й не уявляється можливим зупинити успіх ворога, що розвивається. Для ліквідації прориву і відновлення попереднього становища необхідна терміново не менш як одна піхотна бригада при відповідній артилерії і кінноті. Дивізія Махна відчуває гостру потребу в набоях і артилерійських снарядах. У резерві 2-ї армії лише 2-й інтернаціональний полк (400 багнетів)». Головком Вацетіс 23 травня, констатуючи факт відходу, вимагав від Укрфронту негайно направити протягом 24 годин в цей район боєздатну бригаду піхоти з дивізіоном артилерії. Як відомо, він протягом двох місяців наполягав, щоб Укрфронт перекинув війська, і все марно. Неодноразові звертання Леніна до керівників уряду України теж не допомогли. 16 травня на Україну приїздить голова Реввійськради республіки Троцький, який навесні 1919 р. розгорнув шалену боротьбу з партизанщиною у Червоній Армії. 19 травня він провів об'єднане засідання членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, на якому приймається рішення про ліквідацію Українського фронту. В поле його

зору одразу ж потрапляють махновські частини. Переформування бригади в дивізію викликають у Троцького бурхливу негативну реакцію. Не допомогли навіть дуже слушні заперечення Скачка. Тим часом командуючий 2-ю Українською армією вважав, що різка зміна політики щодо Махна може призвести до скорочення махновцями бойових дій, погіршення ситуації на фронті, а в такому разі і до відкритого розриву між Радянською владою і махновцями. «Якщо Півдфронт і РВР республіки вважають, що зараз настав момент рішучої політики щодо Махна, то наказ про відміну самочинного переформування бригади Махна в дивізію буде першим кроком такої політики, але, раз почавшись, така політика призведе до збройного зіткнення з Махном.

Передбачаючи збройну сутичку, варто пам'ятати, що вся 2-га Українська радянська армія лише й складається нині з бригади Махна, що українські частини з інших армій, які всі вийшли з повстанських загонів, не підуть проти Махна, і що для ліквідації Махна необхідно мати не менш як дві добре озброєні і повночисельні російські дивізії. Якщо такі реальні сили є в запасі Півдфронту, то тоді можна починати рішучу політику з Махном». Скачко як у воду дивився. Далі все відбувалося майже так, як він передбачав. У 20-х числах травня Махно бомбардував Харків і Катеринослав телеграмами з вимогами негайно дати зброю і особливо набої. Іноді повстанцям доводилося відбивати атаки ворога без жодного набою, в бою оволодівали зброєю противника. Все це вело до невиправданої масової загибелі бійців, лише в бою під Гришиним махновці втратили до 3000 чоловік. Махновськими полками поповзли чутки і вигадки про зраду повстанців керівництвом Червоної Армії, посилилися коливання у селянському середовищі, викликані політикою «воєнного комунізму». Махно намагався нейтралізувати їх і зберегти боєздатність частин. 24 травня він публікує в газеті «Путь к свободе» статтю, де, виклавши ряд заперечень проти інституту державної влади взагалі, на провокаційний заклик лівих есерів і меншовиків «виступити проти існуючої влади з метою її ліквідації і встановлення іншої, «кращої», дає пряму відповідь: «Ні і ні! Всяка ліквідація влади нині викличе до життя іншу владу, не кращу, а скоріше гіршу...». Проте на цей час ідеологічні розходження Махна з більшовицьким і радянським керівництвом, побудовані на протилежних оцінках «воєнного комунізму», стають досить очевидними.

7—3124

Якщо військові діячі (В. Антонов-Овсієнко, А. Скачко, П. Дибенко) були впевнені в тому, що Махно буде і далі вести боротьбу з денікінцями, то радянське і партійне керівництво займало щодо нього різко негативну позицію. 22 травня частини Червоної Армії захопили центр григор'євського заколоту — ст. Олександрію, частини заколотників було розпорошено, і вони вже не являли гострої небезпеки, становище на Південному фронті ще не сприймалося як катастрофа. 25 травня в розпал наступу Шкура Рада Робітничо-Селянської Оборони УСРР розглянула питання про Махна і винесла рішення, яке варто навести повністю: «1. Ліквідувати Махна в найкоротший строк. 2. Запропонувати ЦК всіх радянських партій (комуністів і українських соціалістів-революціонерів-комуністів) терміново вжити політичних заходів до ліквідації махновщини. 3. Запропонувати командуванню УСРР протягом доби розробити військовий план ліквідації Махна. 4. Запропонувати ЧЕКа прифронтової смуги організувати із своїх загонів полк, який повинен бути негайно кинутий в район дії Махна. 5. Звернутися до Реввійськради Південного фронту через Реввійськраду республіки для координації дій по ліквідації Махна. 6. Цю постанову довести до відома Реввійськради республіки телеграфом».

Читаючи цей документ, насамперед думаєш навіть не про морально-етичні принципи, якими керувалися члени Ради Оборони, готуючись до розгрому своїх навіть не вчорашніх, а сьогоднішніх союзників. Адже вони, хоч і потрапили у незавидну ситуацію, але виявляли готовність боротися з спільним ворогом,— дайте лише набої і гвинтівки. В першу чергу намагаєшся кваліфікувати їх дії з військової і політичної сторони. І тут постає питання: яким чином, ліквідувавши Махна, вони думали стабілізувати ситуацію на фронті? Адже всі підручники з військового мистецтва твердять, що при наступі ворога небезпечною є будь-яка заміна одних частин іншими. З іншого боку, бійці махновських частин були вихідцями саме з тих районів, де йшли бої, і підтримували найтісніші контакти з населенням, широкомасштабна операція проти Махна призвела б лише до загострення політичної ситуації в районі.

Думається, що подібне рішення було прийнято під впливом Троцького і кампанії боротьби з партизанщиною взагалі і українською зокрема. 20 травня орган ЦК КП(б)У «Коммунист» надрукував статтю Лева Давидовича «Українські уроки», написану з приводу ліквідації григор'євського заколоту, але автор не приховував, що мислить більш масштабно, констатуючи, що григор'євщина — це лише п'я-

ний прояв виродження партизанщини, саму суть партизанщини голова РВРР пов'язує з сутністю дрібної буржуазії, в тому числі і селянства, на здатність якого до революційних перетворень він дивиться відверто скептично: «Дрібний буржуа, навіть прийшовши до влади або примазавшись до влади, залишається в опозиції до самого себе: влада йому не по плечу, вона зв'язує його, лякає, бентежить, дратує або вимагає від нього незвичайної витримки і внутрішньої дисципліни. І ось, тримаючись за владу, він в той же час силкується вискочити з державної упряжі. В якості «міцного мужика» він влаштовує час від часу повстання під самими безглуздими гаслами, які фабрикуються для нього контрреволюційними авантюристами». Тут неважко вловити і безпосередні закиди в бік махновщини. Але йдеться не про ставлення Троцького до селянства, про це вже писалося, а про методи, якими він пропонував боротися з партизанщиною. Людина крайніх вчинків, на той час він довіряв лише «розпеченому залізу». Саме у такий спосіб він закликав розправитися з повсталими козаками в районі Вьошенської, до цього ж закликав і на Україні: «Період партизанства надто затягнувся на Україні. Саме тому ліквідація його набула такого хворобливого характеру. Нині вже доводиться застосовувати розпечене залізо. Але цю роботу треба виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі, і що ще більш важливо: треба покінчити з авантюризмом, треба створювати справжню армію, правильно організовану, з твердим єдиним внутрішнім режимом. Треба нещадно розігнати пройдисвітів-невігласів, які нікому і нічому не підкоряються». Ці небезсумнівні викладки голови РВРР здаються нам не чим іншим, як своєрідним теоретичним обгрунтуванням рішення Ради Оборони УСРР про ліквідацію махновщини. Будь-яке явище, якщо воно навіть виходило безпосередньо з середовища селянства або робітничого класу, але не узгоджувалося з теоретичними побудовами більшовиків, їх уявленнями про характер революції, одразу ж отримувало ярлик контрреволюційності. Так вийшло і з махновщиною. Відчувши, що вона не уніфікується з тими економічними, політичними і ідеологічними категоріями, які обстоювали більшовики. Останні не переобтяжували себе глибоким внутрішнім аналізом цього соціального явища, не відшукували його причин, не визначали рушійних сил, а просто вирішили скористатися сприятливою воєнною ситуацією. Нам ще довго доведеться відкривати для себе подібні «витрати революції»: ліс рубають — тріски летять.

Одразу ж постало питання: як рішення Ради Оборони

провести в життя? Військові (начальник оперативного штабу Укрфронту), як того вимагав пункт третій рішення, розробили проект плану, яким передбачалися два можливих варіанти ліквідації махновщини. В штабі, де добре знали співвідношення сил, розуміли всю безперспективність прямих воєнних дій проти махновців, які на той час нараховували до 20 тис. багнетів і 2 тис. шабель. Незважаючи на те, що в останніх боях два махновських полки були розбиті, за свідченням начальника оперативного штабу, «бригада становить дуже сильну бойову одиницю». У зв'язку з цим пропонувалось вивести частину махновських полків на інші ділянки фронту, навіть на інші фронти, або, скориставшись реорганізацією бригади в дивізію, влити в неї новий як командний, так і рядовий склад, щоб змінити дух махновських частин в бажаному напрямку. Практично це був той же варіант, який декількома днями раніше пропонував і відстоював Скачко. Причому автор плану явно схилявся до другого варіанту, тому що перший, на його погляд, здійснити було б надзвичайно важко. З одного боку, небажано знімати частини з фронту, з іншого — ще питання, чи захочуть махновці залишити свої райони і передислокуватися до інших. Інший спосіб здавався більш прийнятним. Пропонувалося піти на переформування бригади в дивізію з тим, щоб у процесі її реорганізації, оскільки «протяжність фронту, який займають загони Махна, настільки велика, що звичайно далеко перебільшує всі мірки, визначені для фронту не лише бригаді, а й навіть дивізії», розділити його [фронт] на декілька (2—3) дільниць. Крайню ліву з них з відповідним числом військ підпорядкувати начальнику 9-ї дивізії, центральну — командарму 2-ї, а приморську — тимчасово залишити за Махном. План потрапив до одного з членів Ради Оборони УСРР — А. Бубнова, який визнав його нездійсненним, оскільки, по-перше, Махно зрозуміє його мету і не підкориться, по-друге, зміна командного складу — справа довга й марудна, по-третє, «всередині бригади Махна нема сили для ліквідації Махна». Звідси «глибокий» висновок Бубнова: «...необхідний план концентрації навколо Махна збройних сил, взятих з різних частин. Це можна зробити шляхом поступового перекидання на Південний фронт нових частин, які повинні бути заздалегідь настроєні на особливе завдання і призначені для ліквідації Махна. Такого плану начальник штабу не розробив». І на цей раз, тепер вже востаннє, раціональне зерно було відкинуто. У вищих ешелонах вперто не хотіли рахуватися з реаліями життя. А втім, то були такі часи, коли люди дуже рідко йшли на

компроміси, безкомпромісність вважалась вищим проявом революційного духу.

Проте здійснення плану Ради Робітничо-Селянської Оборони УСРР прийшлося відкласти. Для цього не було жодних реальних можливостей. Ворошилов і Межлаук наприкінці травня телеграфували Раковському у Київ: «Вчорашнім засіданням ЦЕКа визначалося загальне становище діючих у Донбасі армій. Дане Вами розпорядження Дибенку ліквідувати махновщину підлягає негайній відміні. Це завдання виконає знову утворена Реввійськрада. Участь у ліквідації її (махновщини.— *В. В.*). Дибенка лише посилить махновщину, зробить її більш небезпечною, про відміну телеграфуйте Єгорову і нам».

Відклавши на якийсь час остаточну ліквідацію махновщини, військове командування все ж заборонило Махну реорганізувати бригаду в дивізію. 28 травня Реввійськрада Південного фронту повідомила про це рішення штаб махновців. Такий поворот справи, що неважно було передбачити, викликав у Махна бурхливу відповідну реакцію. Маючи дуже неврівноважений і вибуховий характер, Махно часто втрачав контроль над собою або вдавався до крайніх заходів, в чому, правда, був дуже схожий на багатьох інших революціонерів. Так було і цього разу. Не пройшло і півтори години після одержання телеграми з штабу фронту, як туди полетіла відповідь: «Я ніколи не прагнув вищого звання... і, залишаючись чесним революціонером щодо Революції і народу, заявляю, що з 2-ї години дня цього 28 травня не вважаю себе начальником дивізії, а відповідно і комбригом 3-ї. Надаю вільне право кожній бригаді, що складають 1-шу повстанську дивізію, переходити в розпорядження Півдфронта і Чикваная або розбитися на самостійні загони і працювати в інтересах народу — це їх воля. Сам же прошу надіслати людину, яка б прийняла звітність коштів, що видавалися штабом армії... Я більше зроблю в майбутньому в низах народу для революції — я йду. Батько Махно».

Можливо, «батько» сподівався, що штаб фронту, зрозумівши всю безвихідність ситуації, звернеться до нього з проханням залишитися і відмінить свій наказ. Проте цього не сталося, того ж 28 травня командарм-2 віддав наказ начдиву-7 Є. Чикваная виїхати в Гуляйполе для прийому бригади у Махна і призначення в ній нового командування. Декілька слів про 7-му Українську дивізію. За задумом Антонова-Овсієнка вона була створена в квітні і повинна була складатися з бригади Махна, окремої бригади Покуса, Кримської бригади і 5-го кавалерійського

полку. З бригади Покуса боєздатним був лише 55-й полк, який денікінці розбили 17 травня, інші полки повинні були формуватися в Катеринославі, але цьому завадила григор'євщина. Кавалерійський полк був кинутий проти григор'євців і до дивізії не потрапив, не потрапила туди і Кримська бригада. А. Скачко писав, що вона, певно, просто не встигла сформуватися. Таким чином, як і 2-га Українська армія, 7-ма дивізія складалася лише з бригади Махна, та й то до того часу, поки Махно не вирішив свою бригаду переформувати у дивізію. Нам не вдалося виявити в документах жодного натяку на те, що 28 чи в найближчі 1—2 дні Чикваная приїжджав у бригаду Махна для прийому командування, лише майже через місяць це зробив О. Круссер.

Реакція махновського штабу на заборону штабу фронту і спробу Махна залишити командування була швидкою і рішучою. 29 травня штабам Південного і Українського фронтів у Київ — Раковському, Харків — Каменєву і навіть в Москву — Леніну «штаб першої повстанської дивізії» надіслав телеграму, в якій висловив свою категоричну незгоду з рішенням Півдфронту як несправедливим щодо «вождя повстанців тов. Махна» і попереджав, що це рішення може мати фатальні наслідки: «Всі одинадцять полків повстанців, що входять в першу повстанську українську дивізію, вважають тов. Махна своїм найбільш близьким і природним вождем, поставленим всіма труднощами і довгим шляхом революції. Абсолютно достовірно, що з залишенням тов. Махном своєї посади цілі бригади не приймуть жодного командування. Безсумнівно, що це згубно відіб'ється [на становищі] на фронті і в тилу революції». Це, так би мовити, була емоційна, декларативна частина. В штабі цим не обмежилися і постановили: «1) настійно пропонувати Махну залишитися при своїх обов'язках і повноваженнях; 2) перетворити махновські частини в самостійну повстанську армію, керівництво якою доручити т. Махну». Далі в постанові зазначається, що створена щойно армія в оперативному відношенні підпорядковується Півдфронту, всі оперативні накази по армії будуть повідомлятися всьому командуванню, і на завершення: «...штаб першої повстанської української дивізії категорично запевняє, що всі можливі непорозуміння, які створюються, звичайно, невірною інформацією агентів влади, безумовно можуть і повинні ліквідовуватися товариським шляхом». Зав'язалась телеграфна дуель, оскільки, як слушно зазначив Антонов-Овсієнко, Реввійськрада Південного фронту за тих обставин була просто неспроможна на будь-які реальні дії проти

Махна. То ж телеграф передав, що Реввійськрада Південного фронту визнала дії і заяву Махна злочином, через що він підлягає арешту і суду Ревтрибуналу. В зв'язку з цим Реввійськраді 2-ї Української армії наказувалося застосувати негайно всі заходи до того, щоб Махно не уник кари.

Тим часом денікінці продовжували наполегливо атакувати, кіннота Шкура йшла вперед, білі захопили Гришине. 13-ту армію було розбито. Скачко просив підкріплень, однак їх не було. Більше того, в перші дні червня Троцький викликав на зв'язок Махна і запропонував йому зайняти своїми військами фронт, залишений 13-ю армією, тобто розтягнути частини ще на 100 верст. Махно почав доводити, що у нього для виконання завдання немає ні людей, ні зброї. Троцький наполягав, Махно відмовлявся. Так розмова тривала ще деякий час, аж поки Махно не зірвався на лайку. Зв'язок одразу ж припинився.

В такій ситуації виконком військово-революційної ради Гуляйполя, обговоривши становище на фронті, вирішив скликати 15 червня черговий з'їзд представників району. Радянським керівництвом ідея скликання з'їзду була кваліфікована як контрреволюційний крок. На проведення з'їзду було накладено табу. 4 червня його заборонили одразу двома наказами: наказом голови Реввійськради республіки за № 1824 і одним з перших наказів призначеного командуючим 14-ю (колишньою 2-ю Українською) армією Ворошилова. Наказ Троцького фактично розглядав Махна як ворога, одного з ініціаторів з'їзду, який «цілком спрямований проти Радянської влади на Україні і проти організації Півдфронту». А двома днями раніше, 2 червня, в газеті «В пути», що видавалася при поїзді голови РВРР, була опублікована стаття Троцького «Махновщина». Від махновщини, як і в свій час від григор'євщини, стаття не залишала каменя на камені. Це зрозуміло, але зараз про інше. В одній з архівних справ вдалося знайти машинописну копію цієї статті, остання частина якої раніше в пресі, а згодом у творах Л. Троцького не публікувалась. У нас немає достатніх підстав стверджувати, що цей текст належав Троцькому, хоч він багато в чому перегукується з вищенаведеними уривками з «Українських уроків». Він не потребує особливих коментарів, читач сам зможе дати йому належну оцінку: «Наступ противника сам поставив питання про ліквідацію махновщини... В даний момент ворог, що захопив більшу половину території, на якій Махно користувався популярністю, відірвав у нього соціальну базу. Даний момент найбільш зручний нам для ліквідації

махновщини вже тому, що, вводячи наші регулярні частини, ми можемо вбити авторитет партизанщини і батьківщини можливими нашими успіхами, завдяки чому авторитет регулярних частин може піднятися ще вище. Здача Гуляйполя для нас за політичних міркувань бажана». Іншими словами, мета виправдовує засоби. І Гуляйполе булотаки здано.

Про хід боїв у районі Гуляйполя на початку червня розповів в одному із звітів політком легкого артилерійського дивізіону Е. Міркін. Дивізіон був однією з небагатьох військових частин, які червоне командування змогло направити у район прориву кінноти Шкура. Цей звіт відтворює обстановку в районі Гуляйполя без будь-яких прикрас, його автор жодним словом не обмовився про зраду махновців, чимало яких загинуло в описуваних боях. Причину поразки Е. Міркін бачить у відсутності достатнього професіоналізму в управлінні червоними частинами, невмінні маневрувати військами, забезпечити взаємодію флангів, найти ефективну тактику проти обхідних флангових ударів кінноти Шкура, елементарній відсутності боєприпасів. «Склад дивізіону вдалося було довести до 360 чоловік, однак і на цей раз робота була перервана, тому що 26 травня був одержаний наказ одну батарею направити на Гришинський фронт. Незважаючи на наші зауваження, що у нас всього 30 коней, нема набоїв, одягу, амуніції, нас змусили виїхати на фронт, пообіцявши, що штаб 2-ї армії, який стояв тоді у Синельниковому, дасть нам все необхідне. У Синельниковому, однак, нам нічого не дали, заявивши, що у штабі ударної групи на ст. Чаплине ми одержимо матеріальну частину. Але і у Чаплиному ми зустрілися з таким же прохолодним ставленням. На наші зауваження про необхідність матеріалів керівники штабу ударної групи відповіли грізним «не рассуждать». Довелося з метою підтримки військової дисципліни «не рассуждать» і виконувати всі безглузді, а інколи злочинні накази. Коли ми прибули на ст. Чаплине, фронту не існувало, наші частини сиділи у вагонах на станції, ворога аж до станції Демуріне не вдалося виявити, наші бронепоїзди доходили до ст. Мечетна, не зустрічаючи жодних перепон. Нам наказано було виступити і зайняти позицію одним взводом на лівому фланзі від ст. Просяна, у балці Крутенька, і другим взводом — на правому березі поблизу с. Мала Михайлівка. Ніяких піхотних частин на фронті не було... Тільки через добу після нашого виступу на позицію прийшов махновський севастопольський полк у складі 130 чоловік, одночасно з іншим взводом виступив 2-й інтернаціональний [полк] у складі 340 чоловік. На цій позиції ми простояли без бою дві доби, після чого було наказано першому взводу пересунутися на позиції другого взводу до Малої Михайлівки, а другому йти у Велику Михайлівку в розпорядження 13-го полку.

Звідти 2-й взвод разом з 13-м полком рушив у напрямку через Новоуспенівку до Гуляйполя. Коли частини відійшли до Гуляйполя, ми одержали повідомлення, що Гуляйполе зайняте, і у верстах 10 від Гуляйполя ми зустрілися з кавалерійськими частинами ворога. Наше пересування відбувалося так: лівий фланг і центр займав 13-й полк, а правий фланг аж до залізничної лінії Чаплине — Пологи — 1-й Вознесенський кавалерійський полк, справа ж від [цієї] лінії жодних частин. Коли почався бій, денікінці обійшли з правого флангу Вознесенський полк, який у паніці кинувся тікати, відкривши артилерію. Завдяки самовідданості бійців 13-го полку, який повернув фронт, вдалося вивести артилерію і відступити. На другий день 13-й полк з підтримкою нашого взводу артилерії розпочав наступ, нам вдалося підбити єдину ворожу гармату, що стояла у Гуляйполі, і наші частини, що діяли з боку ст. Пологи, зайняли Гуляйполе, після чого нам було наказано зупинитися, відійшовши назад, у 4 верстах від Новоуспенівки, поблизу хутора. Ранком командуючий групою Трифонов наказав відвести всі частини з правого флангу поблизу Гуляйполя на лівий, оголивши, таким чином, правий фланг, а нам, які стояли на правому фланзі, про це не повідомили».

За браком матеріалу нині важко встановити, з якою метою Трифонов відвів частини від Гуляйполя і чи попередив він про це махновські частини. Але, як твердить Міркін, саме по цьому місцю білі завдали чергового удару і обійшли червоних з ослабленого правого флангу. Довелося відступати: «Ми відступили тоді до Великої Михайлівки; два батальйони 13-го полку були тоді оточені, частково перебиті, а частково взяті у полон. У В. Михайлівці ми вже не застали ніяких наших частин, за винятком 100 чоловік Великомихайлівського полку, які не могли бути надійним прикриттям артилерії. Не наважуючись відступати далі без наказу, я по телефону запросив командира і начальника штабу 7-ї дивізії, але звідти надійшов наказ залишатися на місці. Потрібно було витратити 8 годин для того, щоб довести необхідність відступу, причому за цей час було зайнято с. Гаврилівку, праворуч від шляху з Великої Михайлівки на Малу Михайлівку, і наш відступ відбувався вже на очах у ворога...

На той час на Чаплине прибули підкріплення у складі особливого загону ім. т. Троцького, що складався з 3000 багнетів і 200 шабель, 6 гармат при 35 кулеметах, і одного батальйону Донецької бригади при 4 гарматах і 15 кулеметах. Ці безперечно геройські частини були направлені на лівий фланг від ст. Просяної, а правий займали Інтернаціональний і Севастопольський полки при наших 4 гарматах. Картина повторилася: кращі сили у кількості близько 4000 з лишком при 10 гарматах зайняли фронт у 10 верст. Між тим як фронт у 17 верст захищало лише 500 чоловік і 4 гармати. Зрозуміло, що лівий фланг вів наступ, а правий у паніці тікав, причому не попередивши лівий, що призвело до обхвату, який на цей раз був дуже глибокий: білі обійшли Чаплине і захопили глибоко у тилу ст. Письменну. Особливий загін і Донецький батальйон були в цьому бою повністю розбиті, втратили більш як половину людського складу і понад 30 кулеметів... Ця картина обхватів повторювалася весь час у наступних боях під Синельниковим, Ігренню, Нижньодніпровськом, Запоріжжям і Верховцевим (останнім пунктом дій нашого дивізіону), і військові власті чомусь вперто не вживали жодних заходів, не кажучи вже про відсутність набоїв у потрібний момент і абсолютну бездію постачармії. За весь час, незважаючи на мої пошуки, я зустрів лише одного політкома...».

Отже, Гуляйполе було здане. Деякі з радянських керівників не приховували своїх радощів. Командарм-14 Ворошилов телеграфував голові Реввійськради республіки, головкому і командуючому Південним фронтом: «Махновія розбита Шкуром на гамуз. Окремі махнята волають про захист і покірність Радянській владі. Момент для ліквідації цього гнійника найзручніший. Наша біда — відсутність регулярних частин, якими треба зайняти махновський фронт і ліквідувати залишки банд». В цей час Ворошилов перебував з комбригом-3 в одному поїзді і мав наказ від командуючого фронтом про арешт Махна і передачу його в Реввоєнтрибунал, але нічого не міг зробити, тому що, хоч і носив звання командарма, не мав навіть полку під власною орудою. Агітаційно-пропагандистська антимахновська кампанія набула широкого розмаху. Не шкодував чорних фарб для Махна на Всеукраїнському з'їзді волвиконкомів Е. Квірінг, а його промову преса опублікувала під заголовком «Новий зрадник Махно». Харківські «Известия» підтвердили, що їх квітневий виступ не був випадковим, і вибухнули новою статтею «Ще раз геть махновщину!» Але партію першої скрипки в цьому оркестрі виконував Троцький. Його статтю «Махновщина» передрукували декілька

республіканських газет, наказ № 1824 розмножувався і зачитувався по всіх гарнізонах. В день його підписання Троцький мав зустріч з представниками преси, яким доводив, що оздоровлення Південного фронту — це насамперед ліквідація Гуляйполя. 6 червня в одному з наказів голови РВРР відверто говорилося про зраду Махна, а ще через два дні (8 червня) з'явився новий наказ під назвою «Кінець махновщини».

Тим часом «комбриг-зрадник» перебував на фронті. 6 червня на ст. Царекостянтинівці відбулася нарада командирів і штабних працівників дивізії. Обговорювалося питання про оголошення махновців поза законом. Результатом наради стало призначення начальником польового штабу повстанців В. Білаша, який користувався великою повагою серед махновців і наполягав на пошуках шляхів до примирення з червоними. Один з них Білаш бачив у відмові Махна від командування. Махно спочатку не згоджувався, але після деяких вагань відправив у штаби армії, фронту, вищим партійним і радянським керівникам телеграму, в якій просив прийняти у нього дивізію і у такий спосіб зберегти рештки повстанства. Відповіді не надійшло. Рапорт у штаб Ворошилова про звільнення від обов'язків начальника штабу бригади подав і Озеров. Своє рішення він мотивував тим, що від постійного перебування у повстанських військах і 53 ран став інвалідом і потребує лікування, крім того, на нього негативно впливає ситуація, в якій його щохвилини можуть оголосити «поза законом».

До 9 червня махновці змушені були відступити на лінію Новоспасівка — Царекостянтинівка — Гуляйполе — Гайчур — Чаплине. Того ж дня на ст. Гуляйполе відбулося нове термінове засідання членів польового штабу, військово-революційної ради і союзу анархістів. На порядку денному стояло одне питання: що робити далі? Думки розділилися. Одні наполягали звернути полки і відступити за Дніпро, інші — стояти до кінця на фронті, треті — передати основну масу бійців червоному командуванню, а з незначними силами піти у тил до білих. Нарада так і не прийняла рішення, бо почався новий наступ шкуровців і Махно виїхав на ст. Гайчур. Звідси 9 червня він направив ще одну телеграму, адресовану В. Леніну, Л. Каменеву, Г. Зінов'єву, Л. Троцькому, К. Ворошилову. В ній містилися гіркі роздуми людини, до якої варто було б і прислухатися: «У зв'язку з наказом Реввійськради республіки за № 1824 мною була послана у штаб 2-ї армії тов. Скацку і голові Реввійськради Троцькому телеграма, якою заявляв про складення з себе повноважень начдива, прохав надіслати

повідуючи народу лише любов до свободи і самодіяльності, незважаючи на глибоко товариські зустрічі зі мною відвідальних представників Каменєва і Ворошилова, в останній час офіційна радянська, а також партійна преса комуністів-більшовиків поширила про мене брехливі повідомлення, недостойні революціонера, важкі для мене. Мене виставляють і бандитом, і спільником Григор'єва, і змовником проти Радянської республіки в розумінні відновлення капіталістичних порядків. Так, у № 51 газети «В путь» Троцький в статті під назвою «Махновщина» задає питання: «Проти кого ж повстають махновські повстанці?» Протягом всієї своєї статті доводить, що махновщина є по суті новий фронт проти Радянського ладу, і ні одного слова не говорить про тяжкий білогвардійський фронт, на який з перших днів повстання селян проти гніту гетьмана-поміщика повстанство несло і несе незліченні жертви. Згаданим наказом реввійськради республіки № 1824 я оголошений змовником [проти] Радянської республіки, організатором заколоту на зразок григор'євського. Я вважаю невід'ємним революцією завойованим правом робітників і селян скликати самим з'їзди для обговорення питань як загального так і конкретного характеру, тому оголошення зверху таких з'їздів незаконним я вважаю порушенням революційних прав народу, разом з тим повинен заявити, що твердження, мов би я чи мій штаб є організаторами згаданого з'їзду, є фактичною неправдою. Я цілком усвідомлюю ставлення до мене центральної державної влади. Я абсолютно переконаний в тому, що центральна державна влада вважає повстанство в цілому несумісним з державним будівництвом в тому його розумінні, в якому це будівництво проводиться державною владою. Одночасно центральна влада вважає повстанство зв'язаним зі мною, і існуюча недружелюбність і ворожнеча центральної влади до повстанства переноситься переважно на мене... Відзначена мною ворожа, а в останній час наступальна поведінка центральної влади щодо повстанства, на моє глибоке переконання, з фатальною неминучістю веде до кривавих подій всередині трудового народу, створення серед трудящих особливого внутрішнього фронту, обидві ворогуючі сторони якого будуть складатися лише з трудящих і революціонерів. Я вважаю це величезним злочином перед трудовим народом і його свідомою революцією, який ніколи не можна буде пр

для попередження цього зла... Найбільш точним і вірним способом запобігти злочину, що насувається, я вважаю залишення поста, який я займаю. Думаю, що з моєю відставкою центральна державна влада перестане запідозрювати революційне повстанство в змовах проти Радянської республіки і поставиться до нього з усією серйозністю — як до живого діяльного дітища соціальної масової революції на Україні, а не як до підозрілого стану, з ким торгувалися з-за кожного набою, котрий часто просто саботувався військовою амуніцією і обмундируванням... Знову наполегливо прошу звільнити мене з посади начдива повстанської радянської дивізії і надіслати спеціаліста для прийняття від мене всіх звітів. Начальник дивізії батько Махно». І знову відповіді на телеграму не надійшло *.

Так перший союз махновців з Радянською владою вступив до своєї фінальної частини. Після телеграми з Гайчура Махно, очевидно, вже не брав участі в управлінні повстанськими військами. Проте ще 10 днів він знаходився у зоні їх розташування. З метою встановити точне місце його перебування в район були направлені чекісти з «групи комуністів особливого призначення». Але і в їх донесеннях було мало конкретного. Так, М. Нікольський писав, що «Махно з Марусею Никифоровою вештаються по селах як боягузи, а не революціонери, якими себе називають». Інший, А. Куц, дав інформацію такого ж роду: «Сам батько Махно разом з Марусею Никифоровою після захоплення козаками Гуляйполя втік у район Бердянська, де вони ведуть бродячий спосіб життя і займаються вербуванням селян на свій бік, але останнє їм не вдається». Деякі більш конкретні відомості про цей період діяльності Махна знаходимо у спогадах Білаша і Чубенка, в окремих деталях вони збігаються, в деяких розходяться.

Проте ці розходження не такі вже й суттєві. Чубенко розповідає: «Ми ж, незважаючи на те, що були оголошені поза законом, весь час були на фронті. Мене Махно відрядив у Великий Токмак, щоб я здав звітність новоприбулому начальнику постачання, тому що в нас несподівано помер начальник постачання тов. Ольховик... Коли я приїхав на Великий Токмак, то здав новому начальнику постачання звітність і залишок грошей, яких було 482 000 крб., і в мене ще залишилося 3 млн крб». Далі Чубенко пише, що зазначені 3 млн в нього намагалася відібрати Никифорова, у

* Ленін 10 червня, ознайомившись з текстом телеграми, залишив на телеграфному бланку короткий напис: «В архів».

зв'язку з чим йому довелося терміново виїхати на ст. Федорівку. Лише наступного дня він на вимогу Махна повернувся у Великий Токмак, де про конфлікт з Никифоровою доповів «батькові». Махно був роздратований поведінкою Никифорової і кричав, що за це її треба розстріляти, так як гроші були призначені для організації повстання у тилу білих. Никифорова наполягала, щоб їй таки виділили частину грошей, тому що вона з своїм загоном анархістів вирішила пробиратися до Криму, де буде вести підпільну боротьбу. Суперечка переросла у сварку, і ледь не дійшло до застосування зброї. Врешті-решт Махно виділив частину грошей Никифоровій, і вони розлучилися, не підозрюючи, що вже більше не зустрінуться. Восени 1919 р. Марусю білогвардійці схопили в Криму і за наказом Слащова повісили. Після конфлікту з Никифоровою Махно, за словами Чубенка, «пішов у штаб, де його вже чекав новий командир дивізії. Махно здав всі справи. Обмінявся з новим командиром дивізії записками. Той йому дав, що він прийняв усі справи, а Махно йому, що він здав. Після здачі штабу дивізії Махно взяв з собою 65 відповідальних працівників, членів штабу і попрямував на фронт». Так виглядає версія Чубенка.

Білаш пише, що 15 червня Махно з найближчим оточенням, колишнім штабом, членами Військово-революційної ради і охороною, кількістю до 150 чоловік, озброєні, але без набоїв, прибули до нього у польовий штаб на ст. Токмачка. Вночі махновці-повстанці знову відбили у ворога Ногайськ, В. Токмак, Кирилівку, Пологи, Гуляйполе і Гайчур. Відбулося ще одне засідання, де Махно доводив, що необхідно вести частини за Дніпро, але Білаш і більшість командирів його не підтримали. Того ж дня Махно із загоном виїхав на Великий Токмак, де почав проводити мітинги серед бійців і мав певний успіх. 19 червня він перейшов Дніпро з загоном в 500 чоловік, 300 шабель при 20 кулеметах. Білаш теж розповідає про сварку Махна з Никифоровою, а також про її план відправити терористичні групи до Москви, у ставки Денікіна і Колчака.

В історичній літературі можна прочитати, що махновські частини першими розсипалися під ударами ворога і оголили фронт. Чи так було насправді? Більшість повстанців залишалася на фронті. Як свідчить дуже гостра і нервова телефонна розмова Дибенка з Ворошиловим і Межлауком, махновці стримували ділянку фронта Пологи — Бердянськ. Тут були їх рідні оселі, сім'ї, земля, і вони боронили їх до кінця. Незважаючи на відсутність достатньої кількості зброї, повстанці не лише оборонялися, а й йшли у контратаки. В середині червня окремі населені пункти по декілька разів переходили з рук в руки.

До того ж махновці опинилися у своєрідному мішку: попереду були білогвардійці, а ззаду підходили частини 14-ї армії. Новостворена армія повинна була зайняти фронт, який захищали 2-га Українська (тобто махновці) і 13-та армія до відступу. Фронт протягнувся від узбережжя Азовського моря до стику з військами 13-ї армії на р. Донець. Наказом командарма Ворошилова від 8 червня фронт поділявся на чотири дільниці: маріупольську, гуляйпільську, гришинську і слов'янську. За першу ніс відповідальність командуючий Кримською групою військ Дибенко, начальником другої був призначений командир третьої бригади 7-ї Української дивізії О. Круссер. Згідно з наказом Ворошилова, Дибенко повинен був замінити своїми військами махновців, а останніх вивести через Олександрівськ на Синельникове.

Підтягуючись до фронту, частини 14-ї армії почали здійснювати раніше сплановану операцію по ліквідації махновщини: роззброювали тилові махновські частини, переформовували їх, окремих включали до свого складу.

12 червня на ст. Синельникове з Харкова прибув Надзвичайний трибунал, яким того ж дня був заарештований ряд колишніх членів махновського штабу: Бурбига, Михальов-Павленко, Алейніков, Коробка, Костін, Полунін, Добролюбов і Озеров. 17 червня за рішенням трибуналу вони були розстріляні. Арешт і страта справили на Махна сильне враження, і він відверто повів антирадянську агітацію, мітингував у Великому Токмаку, а згодом пояснював свої антирадянські дії саме помстою за товаришів.

У махновській листівці «Де влада — там нема свободи», випущеній у цей період, відверто говориться про розрив найближчого оточення Махна з Радянською владою. У провину радянському керівництву ставилося підступне ставлення до повстанства: «Товариші робітники, селяни і червоноармійці! В кошмарні дні звертаємося ми до Вас з нашим словом. В дні, коли купка підлих насильників, прикриваючись іменем «Робітничо-селянського уряду», творить підлу справу, справу придушення революції, розстрілу всіх інакомислячих робітників і селян і ганебної зради партизанської армії імені батька Махна... Зброї не вистачало. Набоїв не було, і хай не вказують зрадники троцькісти-більшовики на панічний відступ армії. Вони домоглися свого. Махновщина задавлена... Махно був усунений за наказом Троцького. Рахуючись з становищем фронту, він вирішив за необхідне утриматься від будь-яких дій. Він з то-

варишами пішов у народну масу, де й буде продовжувати свою революційну роботу ... Штаб Махна на вимогу провокатора Троцького був арештований і розстріляний соціалістичними катами, бо червоні банди не рахуються зі старими інакомислячими революціонерами-каторжанами. Але хай знають підлі вбивці Троцький і П'ятаков * та інша сволота, що рука месника висить над ними. За кожного розстріляного революціонера-анархіста-повстанця будуть страчені десятки червоних катів.

Кати, які застосовують терор, від терору і загинуть...

Геть червоних катів!

Геть жахливі страти!

Геть насильство, сваволю і розгул червоних опричників!

До зброї на захист розіп'ятої революції!»

Ця агітація мала певний успіх, до Махна під час його слідування з фронту приєднались окремі групи махновців і навіть червоноармійців, ще якась частина повстанців розійшлася по домівках. Проте більшість із них, повторюємо, залишилася на фронті, розуміючи, що основна небезпека насувається зі сходу.

В. Білаш згадував, що коли Ворошилов надіслав у польовий штаб махновців комісію для прийому частин, все відбувалося у спокійній обстановці, у зв'язку з чим на ст. Оріхове було складено спеціальний акт. Білаш наводить його зміст так: «Акт. Даний видано комісією штабу 14-ї армії начальнику польового штабу 1-ї повстанської дивізії Махна, т. Білашу в тому, що від нього прийнято і передано знову призначеному начдиву 7-ї т. Круссеру ** таке:

1. Ділянка фронту по лінії: м. Ногайськ, с. Романівка, Михайлівка, ст. В. Токмак, Кирилівка, Пологи, Гуляйполе, Рождественська і Новомиколаївське, всього 135 верст;

2. Піхотні полки:

а) Новоспасівський (Вдовиченка) у складі 6000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 3000;

б) 8-й Задніпровський (Бондарця) у складі 5000 червоноармійців, з них без гвинтівок 2000;

в) 7-й Задніпровський (Калашникова) у складі 7000 червоноармійців, з них без гвинтівок 4000;

* Г. П'ятаков очолював Надзвичайний трибунал, який вирішив участь членів штабу.

** Очевидна неточність що часто зустрічаються в мемуарних джерелах. 7-ю дивізією з 30 квітня до 27 червня 1919 р. командував Є. Г. Чикваная, а з 27 червня до 7 липня.— С. О. Табаков, тоді як О. С. Круссер був лише командиром бригади цієї дивізії і одночасно начальником Гуляйпільської бойової дільниці.

г) 9-й Грецький (Тахтамишева) у складі 2000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 1200;

д) 10-й Донський (Бондаренка) у складі 5000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 2000;

є) 11-й Ігнатівський (Ровази) у складі 6000 червоноармійців, з яких без гвинтівок 2000;

ж) три полки зведені у складі 12 000 червоноармійців, з них без гвинтівок 10 000;

з) група Паталахи у складі 8000 червоноармійців, з них без гвинтівок 5000;

і) група Петренка (Платонова) у складі 4000 червоноармійців, з них без гвинтівок 3000;

ї) два бронепотяги, один озброєний шестидюймовою гарматою, другий — трьома трьохдюймовими при 25 снарядах і 15 кулеметах;

й) три польові батареї (9 трьохдюймових гармат, на кожну з них від 3 до 10 снарядів);

к) сто кулеметів на тачанках і до 30 000 патронів;

л) постачання і касу — 800 000 крб. та інше майно дивізії.

Голова комісії (підпис)
Члени (чотири підписи)
23.VI. 1919 р., м. Оріхове».

В. Антонов-Овсієнко в червні 1919 р. подав у ЦК РКП(б) доповідну записку, в якій проаналізував військову роботу на Україні. Незважаючи на те, що розрив з Махном став уже реальністю, він писав: «Насамперед факти свідчать, що твердження про слабкість найбільш заразного місця — району Гуляйполе — Бердянськ — невірні. Навпаки, саме цей куток виявився найбільш життєздатним з усього Південного фронту ... І це не тому, звичайно, що тут ми були найкраще у військовому відношенні зорганізовані і навчені, а тому, що війська тут захищали безпосередньо свої оселі. Нестійкість же, виявлена цим районом в останній час, пояснюється переважно недоліками постачання — набоїв зовсім не було, гвинтівки були найрізноманітніших систем та ін. Махно ще тримався, коли побігла сусідня 9-та дивізія, а згодом і вся 13-та армія...»

Саме повстанці-махновці значно поповнили частини 14-ї армії, як те засвідчила доповідь про боєздатність її частин за другу половину червня 1919 р. Ось витяги з цього документа: «... 2-га бригада. Загальний настрій бригади поганий. Ліквідація махновщини викликала у деяких частин бригади обурення. Частини заявили, що ними будуть виконані лише накази Махна, проти якого вони ніколи не підуть. Сильно розвинуте пияцтво, повністю відсутня дис-

8—3124

ципліна ... Загальні відомості про 7-му дивізію. 7-ма дивізія складається переважно з частин колишньої дивізії Махна ... Окремі полки дивізії б'ються з піднесенням і стійкістю, вартою здивування, але небоєздатність інших частин зриває загальний удар. Випадки, коли стійкі, організовані і свідомі, хоч і малочисельні частини, зустрічаючи ворога лобовим ударом, відкидали його і гнали далеко вперед з тим, щоб, розстрілявши набої, віддати ворогу вдвічі більший простір, усіяний трупами червоноармійців, такі часті, що червоноармійці не довіряють вищому командскладу, звинувачуючи його у зраді ... Величезні втрати, понесені у таких наступах, довели до мінімуму склад частин, і нині у багатьох місцях кількість стройових червоноармійців у полку визначається сотнею-другою. Відсутність загального плану кампанії і нерозпорядливість командскладу викликали розрив зв'язку частин між собою і зі штабом дивізії».

Зміна командного складу, як бачимо, не принесла бажаних результатів. 7-ма дивізія проіснувала лише до 7 липня і була розформована, частина махновських полків потрапила до складу Кримської стрілецької, згодом 58-ї, дивізії; з наслідками цього факту нам ще доведеться зустрітися. Частина кінноти на чолі з Куриленком влилася до складу полку червоних козаків. Можна було б і далі розбирати військові операції на ділянці махновських частин, та навряд чи це суттєво допоможе зрозуміти справжні причини розриву махновців з Радянською владою. Вони лежали в іншій площині. Не українська «партизанщина» призвела до розгрому Південного фронту. Дещо пізніше причиною провалу в Донбасі Л. Троцький визнав хибність загального стратегічного плану, але у червні голова РВРР не шкодував сил на ліквідацію махновщини.

Інакше розглядав результати падіння Радянської влади на Україні і успішне просування Денікіна В. Ленін. Він визнав, що за два роки революції більшовики не змогли остаточно завоювати співчуття і підтримку більшості трудящого селянства України.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

«Воєнний комунізм» і «диктатура пролетаріату» на Україні.— Незадоволення селянства: з'їзди у Гуляйполі.— Повстанський рух.— «Куркуль» — соціальна категорія чи політичний жупел? — Гасло «комуни» і Українська радянська армія.— Криза літа 1919 р.— «Матінка» Галина.— Вбивство отамана Григор'єва.— Комкор Миронов.— Станція Помічна

Могутній повстансько-партизанський рух в кінці 1918 — на початку 1919 р. змів режим гетьмана Скоропадського, а за ним і Директорію, в селах і містах відновлювалася діяльність Рад. Населення з піднесенням зустрічало частини Червоної Армії. Проте вже від початку процеси політичної і соціально-економічної реорганізації суспільства на Україні були позначені рисами «воєнного комунізму», який на території РСФРР на той час сформувався у цілісну систему. Радянський уряд України старанно копіював її.

За рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України створення Рад відкладалося на певний невизначений час, натомість створювалися надзвичайні органи влади — ревкоми, а по селах — комбіди. Урядова інструкція зазначала, що в тих місцях, де є осередки комуністичної партії, саме вони й повинні взятися за справу створення ревкомів. За собою центральна влада в особі урядового відділу внутрішніх справ залишала «право призначати у військово-революційні комітети тих осіб, яких вона знайде за потрібне, з покладенням на них певних обов'язків або без конкретних вказівок, яка саме робота у місцевому ревкомі доручається призначеному урядом товаришу».

Зрозуміло, що права, якими користувалися члени ревкомів, були найширшими, а маса трудящих була позбавлена права на якнайменший контроль за їх діяльністю.

Незважаючи на те, що в партизансько-повстанському русі брали участь і представники інших партій, які визнавали радянську платформу, КП(б)У з перших кроків відновлення влади Рад дала зрозуміти, що не збирається ділити владу з будь-якою іншою партією. Про це однозначно йшлося в спеціальних резолюціях II і III з'їздів КП(б)У. Обидва з'їзди висловилися за недоцільність політичних угод з дрібнобуржуазними партіями.

В галузі економіки ставка робилася на одержавлення всіх сфер виробництва. Насамперед націоналізованими виявилися транспорт, підприємства видобувної, металургійної, металообробної, машинобудівної, електротехнічної, цукрової промисловості. Уряду здавалося, що націоналізація дозволить докорінним чином змінити ситуацію в промисловості, зупинить її розвал, підніме продуктивність праці, оздоровить економіку. Але нічого подібного не трапилося. В постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво на Україні, підготовленій у квітні 1919 р., відверто говорилося: «...видобуток вугілля майже вже припинився, заводи не працюють, а залізниці також напередодні зупинки через відсутність палива і повну відсутність грошових засобів».

Розвал економіки полягав не стільки у фізичному знищенні засобів виробництва, скільки у розкладі економічних структур, які формувались протягом десятків років. Націоналізація довершила ліквідацію підірваного світовою війною ринкового механізму регулювання виробництва, сфера товарно-грошових відносин була зведена до мінімуму, дія економічних законів зупинена. Натомість на перший план виходили такі чинники, як централізація управління — диктатура центру, мобілізація, дисципліна, практично не пов'язані з результатами праці. Розруху намагалися перемогти апаратом. Чим сильнішою ставала розруха, тим розгалуженішим — апарат, жорсткішими методи адміністративного тиску.

Ринок промислових, особливо побутових товарів, речей широкого і повсякденного вжитку фактично остаточно зник. Відповідно до цього скоротилося відвезення до міст продуктів сільського господарства. Гроші втрачали вартість з космічною швидкістю, купівля і продаж відбувалися в найпримітивнішій формі мінової торгівлі. Все мінялося на все. Гроші йшли в хід у крайньому випадку, причому краще миколаївські і керенські. Це свідчило про розпад господарських стосунків села і міста, неминучим результатом якого повинен був стати голод. Криза економічна швидко призвела до кризи політичної. Вплив більшовиків на робітничий клас, який ще нещодавно був переважаючим, почав падати, відповідно посилювалися позиції есерів і меншовиків. Артем (Ф. Сергеєв), який на деякий час залишав Харків, повернувшись до міста на початку квітня 1919 р., з тривогою повідомляв у секретаріат ЦК РКП(б), що за час його відсутності справи в місті суттєво змінилися. «У робітничих кварталах ми втратили дуже багато з того впливу, який ми мали,— пише він.— Проти нас виростає настрій, з яким дуже важко буде боротися. На самих міцних заводах, де не було чи майже не було меншовиків, куди вони не могли з'явитися, їх тепер слухають з увагою і щиро їм аплодують. Звичайно, ці аплодисменти не можуть бути віднесені виключно до ораторських талантів... За багато з чого відповідальні ми самі. Наші апарати працюють паскудно. Особливо це стосується продовольства, з яким ми не в силах справитися... На заводах становище прямо безвихідне. Попередні гетьманські ставки малі, життя невірогідно подорожчало. Нових ставок ще не платять; через відсутність грошових знаків не платять заробітну плату робітникам, не дають їжі хворим у лікарнях, не платять медичному персоналу, який тікає. А в той же час піднімають продуктивність праці до рівня 1913 р. ...» Які ж причини, окрім відсутності грошових знаків, призвели, на думку Артема, до подібної ситуації? А ось які: слабкість організації і відсутність партійних сил, які б могли дати належну відсіч меншовикам. До того ж місцева партійна організація вчасно не виконала розпоряджень центру про ліквідацію меншовицької і лівоесерівської преси. «...Все це створило у Харкові і в губернії становище, з яким, на жаль, зараз боротися дуже важко». Артем переконаний, що необхідно почати негайну боротьбу з меншовиками у загальноросійському масштабі. Отже, справа не в органічних пороках системи, яка зароджується, а в недостатньо ефективному її застосуванні,— такої думки дотримувався не лише Артем. Тому пружина створеного механізму, незважаючи на сильну протидію, почала закручуватися ще міцніше.

* * *

Навесні 1919 р. продовольчі труднощі досягли крайніх розмірів. У Радянській Росії відверто розраховували, що становище вдасться виправити за рахунок України. До першої світової війни тут щорічно вироблялося понад 1 млрд пудів хліба, значна частина його вивозилася за кордон і на внутрішній ринок. Здавалося, хліба на Україні вдосталь. Але в селянському середовищі за десятки років міцно сформувався погляд на хліб як на товар. У товарні відносини було втягнено не лише заможне селянство, але й частину середнього. Особливо це характерно для махновських районів. У Катеринославській губернії злакові культури складали понад 90 % усіх посівних площ. Без продажу зерна селянське господарство просто не могло існувати. Продаж збіжжя був чи не єдиним джерелом задоволення господарчих, побутових і культурних потреб селянства. Тому у Катеринославській губернії до світової війни на ринок йшло

майже 50 % вирощеного хліба, у Таврійській губернії — майже 60, а у Херсонській — без малого 65 %. Продовольча криза, яка охопила країну під час світової війни, змусила царський, а згодом і Тимчасовий уряд застосувати державні форми продовольчого регулювання. Вони суперечили інтересам виробників і чимало в чому сприяли розвитку революції. Повним крахом закінчилися і спроби грабунку українського села німецькими окупантами.

З відновленням Радянської влади проблема хліба постала зі всією гостротою. Як її вирішить Радянська влада? Це питання хвилювало мільйони селян України.

Детальне обговорення продовольчої політики відбулося на III Всеукраїнському з'їзді Рад. Її основи виклав народний комісар продовольчих справ О. Шліхтер. Якими ж бачив він основні завдання свого наркомату? Виявилося, що вони полягають не у сприянні виробництву продовольства, а лише у його розподілі. До того ж не просто в тому, щоб розподілити хліб, але щоб при цьому перейти від капіталістичних способів розподілу, коли, за словами наркома, одним все, а іншим — майже нічого, до соціалістичного розподілу, коли «всякий буде мати рівне право на користування рішуче всім». Щоб цього досягти, пояснює Шліхтер, треба ліквідувати капіталістичний товарообмін, замінивши його соціалістичним продуктообміном.

Та лише Шліхтер від висот марксистської теорії перейшов до реалій практики, багато чого прояснилося. Зокрема, стало зрозумілим, що Наркомпрод прагне елементарно і терміново вирішити «питання викачування по можливості якомога більшої кількості хліба у можливо короткі строки». Досягти цього результату Шліхтер закликав шляхом класової політики, встановлення диктатури бідноти на селі: «Перед усім світом ми не повинні ніяковіти від докорів у тому, що навіть у ситці ми відмовляємо тому, хто є нашим класовим ворогом. Ми повинні прямо і ясно їм це сказати, що на куркуля всі засоби мають бути добрими. Якщо потрібно стягувати — будемо стягувати, якщо потрібно зовсім задушити — будемо душити». Саме так на практиці повинно було реалізуватися «рівне право на користування рішуче всім».

Питання про хліб настільки глибоко зачіпало селянство, що у його обговоренні на III з'їзді Рад України бажало взяти участь близько 80 делегатів, а до президії надійшло декілька сот записок. Далеко не всі делегати поділяли програму, запропоновану Шліхтером, проте більшість голосів на з'їзді зібрала більшовицька резолюція. В ній йшлося про державну монополію на заготівлю хліба, тверді ціни,

класову боротьбу, диктатуру пролетаріату і організацію комітетів бідноти.

Так на Україні законодавчо були закріплені воєнно-комуністичні принципи, відбулося відчудження селянина від результатів його праці, майже повністю ліквідовано систему ринкового обміну між містом і селом, запроваджено централізований збір і розподіл продовольства через державний апарат. Залишалося лише почекати, як цю політику сприймуть робітничий клас і селянство України. Останнє не поспішало здавати хліб. Шліхтер пізніше писав: «...зумівши сховати свій хліб від німецьких окупантів, українське селянство аж ніяк не було схильне відчиняти свої хлібниці і для Радянської влади понад ті норми вільного товарообороту, до яких воно з давніх давен звикло. За пуд хліба — ситець на сорочку».

12 квітня 1919 р. РНК УСРР видав декрет «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років». Декрет знаменував перехід до нового етапу боротьби з продовольчою кризою шляхом використання переважно примусових методів заготівлі. В села України виїхали робітничі продовольчі загони, сформовані у Москві, Петрограді, Шуї. До початку липня на Україні працювало 46 продзагонів з Росії, у яких налічувалося близько 1500 бійців. Раніше буденна малопомітна ринкова операція обміну між містом і селом перетворилася у боротьбу за хліб, один з необхідних компонентів розвитку класової боротьби, без якої, за глибоким переконанням Леніна і його соратників, перемога соціалістичної революції на селі була неможливою. Хліба в містах від застосування продрозверстки майже не добавилося. При планах у 140 млн пудів вдалося зібрати по самих сміливих підрахунках 10,5 млн, за даними О. Шліхтера,— лише 8 млн, з них значну частину становив хліб, вивезений з колишніх поміщицьких маєтків, безпосередньо у селянства вдалося взяти, по суті, крихти — 4—5 млн пудів (за оцінками голови РНК УСРР Х. Раковського). Для того щоб взяти таку мізерну з точки зору можливостей українського хлібного ринку кількість хліба, доводилося тримати гігантський продовольчий апарат в десятки тисяч чоловік. Дуже швидко з'ясувалося, що вилучення хліба за твердими закупівельними цінами загалом обходиться державі значно дорожче, ніж закупівля його за цінами вільного ринку. В одному з документів, що був надісланий у Раду Оборони УСРР і ЦК КП(б)У, доводилося, що при твердій ціні 18,4 крб. вартість пуда хліба для держави становить до 1 тис. крб. «Відбувається це тому,— відзначалось у документі,— що на утримання продкомів і

всякого роду закупівельних комісій витрачаються колосальні суми грошей плюс так звані накладні витрати, гроші на відрядження та ін. Мали місце випадки, коли на закупівельні комісії витрачалося по 150 000 крб., а хліба було придбано цими комісіями тільки 130 пудів». Автор документа пропонував скоротити продапарат до мінімуму, а звільнених людей використати на виробництві, в тому числі і при збиранні урожаю. Але його порадою не поспішили скористатися. До яких соціальних і політичних наслідків призвів подібний курс, побудований на небезпечних ілюзіях підміни виробництва перерозподілом, буде сказано нижче, після огляду аграрної політики і практики Радянської влади на Україні у 1919 р.

* * *

У 1918 р. на Україні декрет про землю не був проведений у життя, його реалізацію зупинила німецько-австрійська окупація, при гетьманові Скоропадському було відновлено поміщицьке землеволодіння. Боротьба за землю і вільну реалізацію продуктів своєї праці складала суть повстанського руху на Україні, надії на їх здійснення селянство пов'язувало насамперед з відновленням Радянської влади. Натомість III з'їзд КП(б)У проголосив: «Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві, через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і віджиивоче. Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського і в другу чергу — для потреб одноосібних землекористувачів». Це є приклад того, як сила теоретичних і ідеологічних переконань взяла верх над реаліями життя, на які вирішили не звертати уваги.

Поряд з продовольчим земельне питання стало предметом найактивнішого обговорення на III Всеукраїнському з'їзді Рад. Доповідач наркомзем В. Мещеряков доводив переваги соціалістичного землеустрою: «Селяни ще не знають всієї вигоди соціалізму... Необхідно відразу ж, як тільки ви повернетеся додому, довбати і туркотіти повсюди... всюди треба твердити селянинові, що з урівняльною прирізкою довго прожити не можна, що селянство повинне перейти до соціалістичного землеустрою... Якщо ми залишимося тими ж дрібними господарями-селянами, то ми ще довго

будемо мучитися з продовольчою кризою і будемо голодати не тільки у Росії, а й на Україні... Єдиний вихід, єдина можливість поставити землеробство на необхідну висоту — це перейти від одноосібного господарства до господарства громадського, товариського, соціалістичного».

Отже, з ранньої весни 1919 р. і земельна політика на Україні набрала «военно-комуністичного» забарвлення. На перший план аграрних перетворень вийшли великі форми землеробства: радгоспи, комуни, артілі. Їх створенню і діяльності було відкрито зелену вулицю. Радянські закони, партійні резолюції, інструкції та інші документи закріплювали пріоритети колективного землеробства. Селянське індивідуальне господарство було відсунуто на задній план. Значна частина земель не потрапила до зрівняльного розподілу, якого селянство добивалося зі зброєю у руках. З 15 млн десятин, які раніше належали поміщикам, державі, уділам, не більш як 5—6 млн десятин перейшло селянам у одноосібне користування. До того ж у різних губерніях існували значні відхилення від цього співвідношення.

Підбиваючи перші підсумки аграрних перетворень, один з керівників Наркомзему, Є. Пославський, 18 червня 1919 р. у газеті «Известия Всеукраинского ЦИК» відзначав: «...У деяких губерніях малоземельні і безземельні елементи села одержали настільки незначні наділи, що й тепер вони цілком самостійно, без «приробітку» на стороні існувати не зможуть. Таке становище спостерігається переважно в губерніях з сильно розвинутою буряково-цукровою промисловістю (Подільська, Волинська, Київська)».

Що ж сталося з іншою землею? Частина її перейшла до однієї з державних монополій — Укрголовцукру. Тільки на Київщині цей главк захопив 1,9 млн десятин землі, тобто практично всю поміщицьку землю. На 1,2 млн десятин господарювали радянські господарства, порівняно невелика площа належала артілям і комунам. Нерозподілений залишок складав резервний фонд, який планувалось віддати селянським господарствам. Але оскільки ресурсів для створення такої кількості господарств не виявилося, земля просто гуляла, і це викликало найбільше нарікань з боку селянства.

Радянські господарства мислилися як великі хлібні фабрики, які повинні були забезпечити державу хлібом. Так передбачалося ліквідувати продовольчу кризу, але був тут і більш глибокий задум: держава розраховувала позбавитися залежності від дрібного власника. Один із стратегів економічної політики часів громадянської війни, В. Мілютін, відверто говорив про це: «Соціалістичний лад

повинен мати такі фабрики хліба, м'яса, молока, фуражу і т. п., які емансипували б його економічно від дрібного власника і разом з тим дали б кращу організацію в розумінні виробництва і реалізації виробленого. Саме цій меті відповідають радгоспи».

Звідси ж випливала й інша важлива складова частина діяльності радгоспів — «створення умов для повного переходу до комуністичного землеробства». В «Азбуці комунізму», написаній М. Бухаріним і Є. Преображенським у 1919 р. з метою пропаганди найголовніших завдань комуністичної партії, роз'яснювалося, що більшовики всі сили спрямовують на боротьбу «за найбільш досконале, тобто за комуністичне, господарство в хліборобстві, котре зможе звільнити село від дикунської витрати сил на малесенькі хазяйствечка». Селянському індивідуальному господарству більшовицька перспектива не знаходила місця (згадаймо роботи В. Леніна весни 1918 р.). А ось що говорили з цього приводу автори «Азбуки комунізму»: «Радянські господарства — це єдино можливе джерело для утворення великого зразкового соціалістичного господарства з усіма його позитивними властивостями. Лише через радянські господарства зможемо ми на ділі довести селянам всю користь великого колективного хліборобства. Завдання комуністичної партії полягає в тому, щоб, де тільки можливо, збільшити число радгоспів і розмір земельної площі».

Радгоспи планувалося організовувати за зразком промислових підприємств. По суті, вони, за визначенням В. Мещерякова, були «носіями державного капіталізму». Так у сільському господарстві знайшла своє відображення ленінська стратегія переходу до комунізму через держкапіталізм.

На місці колишнього поміщицького господарства швидкими темпами створювався новий суспільний сектор аграрної економіки. За радгоспами, комунами і артілями протягом існування Радянської влади на Україні у 1919 р. зберігалося чимало пільг у забезпеченні землею, насінням, тягловою силою, виробничими приміщеннями, фінансовою підтримкою. Створюючи радянські господарства, керівники Радянської України сподівалися, що саме таким чином вони знайдуть підтримку серед українського сільськогосподарського пролетаріату, зміцнять економічно його зв'язок з пролетаріатом промисловим. З цією ж метою (дати змогу об'єднатися малоімущим) йшла активна пропаганда комун і артілей. Однак життя ці надії не підтвердило, воно показало, що класова теорія не узгоджувалася з соціальною психологією селянства. Навіть біднота вперто бажала власного наділу, який дозволив би реалізувати мрію стати господарем і у такий спосіб піднятися на вищий соціальний щабель. Бажаючих батракувати у маєтках, хоч би вони були і радянські, знайшлося серед селян небагато. Органам Наркомзему і Наркомпроду доводилося створювати спеціальні загони для збору урожаю, залучати до таких робіт військові частини.

Лише частково реалізоване право на зрівняльний поділ землі, випадки примусового створення комун і артілей, а ще більше інтенсивна агітація за перехід до громадського обробітку негативно відбилися на настроях селянства.

* * *

Політика «воєнного комунізму» одразу ж зазнала різкої критики з боку опозиційних партій, які теж виступали за відновлення Радянської влади, але не на принципах диктатури, а при запровадженні широкої демократії, об'єднанні всіх революційних сил. Представники цих партій намагалися вступити в діалог з більшовиками на III Всеукраїнському з'їзді Рад і використати його трибуну для відстоювання свого права на політичну діяльність, якого їх позбавив уряд УСРР. «Одним з головних моментів внутрішньої політики правлячої партії більшовиків є майже повне усунення всіх інших революційних сил, що, якими б малими, з вашої точки зору, вони не були, все ж були б корисні для того, щоб цими об'єднаними силами зломати контрреволюцію,— відзначав у промові на з'їзді український лівий есер Стрельцов.— Я кажу про переслідування всіх інших партій, котрі стоять лише в опозиції, але ніскільки не стоять проти Радянської влади як такої. Я кажу про партію українських лівих с.-р., тобто партію революційного соціалізму, яка має, як би ви не говорили, глибоке коріння у трудовому селянстві і має коріння у пролетаріаті. І для того, щоб мені не бути голослівним, я вам наведу як приклад хоча б Харків, де 27 % міського пролетаріату... голосували за нашу партію українських лівих с-р.» Ще більш різким був виступ іншого представника українських лівих есерів Шелоніна: «...замість того, щоб всі революційні сили залучити до творчої роботи, стверджується партійна диктатура однієї партії, комуністів, і відштовхуються в силу цього всі інші революційні елементи... Більшовики пішли ще далі. Мало того, що вони абсолютно штучно видалили з усіх Рад представників харківських лівих с.-р., вони спрямували весь репресивний апарат на нашу партію, вони закривають газети, арештовують наших

товаришів, і нещодавно були випадки, коли у Куп'янську і Вовчанську було розстріляно понад 20 членів нашої партії... у цей момент у харківській холодногірській тюрмі і в Катеринославі продовжують перебувати в ув'язненні наші товариші, стійкі борці за революцію т. Карелін, т. Саблін — ватажок партизанських загонів. Від імені нашої фракції рішуче протестую і вимагаю, щоб з'їзд прийняв постанову про негайне звільнення всіх лівих с.-р., які перебувають у тюрмах різних міст».

Треба визнати, що наведені у промовах лівих есерів факти були не вигаданими, а цілком реальними. Ще 30 січня 1919 р. відбулася спеціальна нарада при Раднаркомі УСРР з військових питань. У довгому порядку денному наради (14 питань) було і питання про лівих есерів в армії. Заслухавши його, нарада вирішила доручити ЧК вжити всіх заходів до ліквідації лівоесерівської агітації і лівоесерівських військових організацій. До речі, це було не поодиноке залучення чекістів до боротьби з дрібнобуржуазною демократією, швидко воно стало правилом. І саме в ньому слід шукати причини того величезного роздратування, яке викликала серед широких верств (а не лише серед махновців) у 1919 р. діяльність ЧК на Україні, особливо її низового апарату.

На початку квітня 1919 р. на Україну для посилення ВУЧК прибув М. Лаціс. Вступивши на посаду голови ВУЧК, він через деякий час звернувся до всіх надзвичайних комісій України з циркулярним листом, в якому знайшов за потрібне відзначити, що замість «широкої підтримки населення ми знаходимо майже одну ненависть останнього... Але ж не можна допускати, щоб майже все населення було настроєне проти Радянської влади. Ясно, що є все ж деякі причини цього незадоволення саме у нашій роботі». Однак, запропонувавши свій план діяльності чекістів, М. Лаціс серед інших багатьох аспектів на перше місце поставив такий: «У Надзвичайній комісії не можуть працювати люди з неурядових партій. Поки що у нас є тільки одна чітко визначена і зміцніла урядова партія — Комуністична (більшовиків).

Українські ліві соціал-революціонери (комуністи) * до цього лише наближаються. Вони ще не перевірені і не склали іспит на політичну зрілість. Їм особливо довіряти не варто».

Всі інші дрібнобуржуазні партії, незважаючи на те, що вони оголошували себе прибічниками Радянської влади,

* М. Лаціс мав на увазі партію боротьбістів.

для М. Лаціса залишалися контрреволюційними. «Ось у середовищі цих останніх і доведеться нам добряче попрацювати, розшифровуючи дружні слова і жести і двозначні розмови і справи. За кожною з них повинно бути влаштоване ретельне спостереження за інструкціями, які будуть окремо вислані,— давав він настанови підлеглим.— Кожен крок їх і кожний їх намір нам повинні бути відомі». Зазначимо, що завдання ставилося не товаришам по партії, які повинні були вступити у відкриту політичну боротьбу з своїми опонентами, а співробітникам спеціальної державної установи, покликаної вести боротьбу з конкретними проявами контрреволюції. Проте для багатьох партій справа наглядом не обмежилася. 28 квітня тепер вже ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про так звану соціал-демократичну партію незалежних України». Постанова, не вдаючись до будь-яких фактів, звинувачувала незалежних у контрреволюційності і визначала, що по відношенню до них можна застосувати лише один метод боротьби, а саме «боротьбу з контрреволюційними органами». У зв'язку з цим перед всіма організаціями і членами КП(б)У ставилися завдання: «а) вжити рішучих заходів до закриття всіх періодичних і неперіодичних друкованих органів цієї партії; б) вигнати представників цієї партії з усіх радянських закладів; в) арештувати і судити за контрреволюційні дії всіх членів партії «незалежників», які не стали на точку зору, сформовану у проекті резолюції, який відкинула Київська конференція «незалежників» 22 квітня 1919 р.» Як видно з наведеного документа, боротьба з незалежниками не обмежувалася сферою політичною, до неї були залучені насамперед державні органи. У травні Радянський уряд України оголосив червоний терор щодо згаданої партії незалежних і лівих соціалістів-революціонерів (активістів). З приводу останньої партії М. Лаціс 18 травня 1919 р. у «Известиях ВУЦИК» писав: «Ніхто не повірив їх божінню про лояльність і нейтральність. У момент вирішального бою громадянської війни подібне становище не можна терпіти. Хто не з нами, той проти нас! Злочин — стояти у стороні і ловити витрішки, коли важка рука міжнародного капіталу б'є твердині пролетаріату. Та й нема такої сторони, такого закутку. Як два жорна, обидві сторони, що борються, знищують всі прошарки».

До анархістських організацій України, а їх налічувалося не більш як два десятки, Радянська влада була більш лояльною. Проти анархістів не приймалося грізних постанов, їм навіть дозволили 2—7 квітня провести у Єлисаветграді з'їзд, але загальна політика більшовиків щодо дріб-

побуржуазних партій не могла не зачепити і анархістів. 11 лютого на ім'я Раковського у Харків з Катеринослава надійшла телеграма від В. Аверіна з приводу вступу останнього на посаду голови губвиконкому. В ній, зокрема, визначалося, що губвиконком почав війну проти лівих есерів і анархістів. Що ж стало причиною такої війни? Виявляється, «отвратительные листовки», які випустили есери, а також стаття в «Набате» під назвою «Ми і вони», яку анархіст Барон опублікував «за декілька днів до застосування будь-яких репресій» до анархістів. «Після цього ми думаємо,— телеграфує Аверін,— що всякій ідейній боротьбі з анархістами з «Набата» покладено край і що з цими молодиками треба боротися, як і з лівими с.-р., іншими засобами». Правда, Аверіна з цього приводу цікавила думка уряду і ЦК КП(б)У, яку він просив повідомити.

Один з лідерів анархістів України, С. Волін, на допиті у ЧК 17 квітня 1920 р. так описував ситуацію, що склалася для анархістів рік тому: «...Я у лютому 1919 р. прибув для роботи у м. Харків. Товариші мої по секретаріату знаходилися в цей час у місті Катеринославі і видавали там конфедеративний (головний) орган «Набат» (щотижня). У Харкові ж перед моїм прибуттям туди вийшов № 1 «Харьковского набата». Я негайно взявся до звичайної своєї праці: редагування газети і співпраці у ній, читання лекцій, організації співбесід по анархізму при клубі «Набат». Товариші по секретаріату звали мене у Катеринослав для редагування конфедеративного «Набата» і створення школи пропагандистів. Але робота затримала мене у Харкові, а тим часом товариші у Катеринославі були арештовані (інцидент з лекцією між т. Бароном і Аверіним), і я залишився у Харкові... На 2 квітня 1919 р. був призначений у м. Єлисаветграді (Херс. губ.) з'їзд конфедерації «Набат» (катеринославські товариші були звільнені після місячного арешту). Я поїхав на з'їзд... А після повернення із з'їзду (до цього вийшло 11 номерів «Харьковского набата» і 14 номерів конфедеративного) з болем узнав, що «Харьковский набат» властями закритий (без пояснення причин) і мої лекції заборонені. Турботи про видання газети і читання лекцій ні до чого не привели. Таким чином, на кінець квітня 1919 р. Катеринослав і Харків виявилися закритими для серйозної ідейної анархістської роботи». Втративши можливість для легальної діяльності в містах України і Росії, анархісти, які вже начулися про Махна, але ще місяць-два тому ставилися до нього дуже обережно, потяглися до Гуляйполя, активно переносячи у повстанське середовище антибільшовицьку агітацію і пропаганду ідей анархізму.

На перший погляд склався дивний симбіоз: ідейний анархізм і повстанство. Селянство України було надзвичайно далеке від ідеї анархо-комунізму, як і від ідей комунізму взагалі. Тому в частині своєї позитивної програми анархізм махновщиною не сприймався. Не без підстав про це писав В. Білаш, відтворюючи ситуацію весни 1919 р.: «Ці люди здатні критикувати чужі помилки, але не здатні будь-що робити. Вони критикували всіх, але не критикували себе, чим виявляли повну легковажність і політичну короткозорість. Проповідуючи свою кінцеву мету — анархічну комуну, вони тим більше здавалися смішними, бо масу не перебудуєш за бажанням в один день.

Дивно, за що Радуряд їх тільки переслідував? Адже вони були відірвані від маси, яка від них була на віддалі цілих тисячоліть і не піддавалася обробці, вони не становили жодної небезпеки. Це секта, і не було б у їхніх руках бомб, вона б вмерла природною смертю. Не візьми їх махновщина під свою опіку, вони б у своєму зародку зав'яли, як квіти, а в кращому випадку перебували б у підпіллі... В цей час (весна 1919 р.— *В. В.*) анархістів у махновщині було дуже багато. Але що вони робили? Нічого і нічого реального! Крім пустих наклепів на більшовиків і викачування з Гуляйполя грошей на «справу підпілля», вони розкладали махновщину зсередини, як хотіли». Останнє зауваження Білаша про наклепи на більшовиків і розклад махновщини слід розуміти так, що певна спільність платформи у анархістів і повстанців все ж була. Такою спільністю стало неприйняття «военного комунізму». Анархісти традиційно критикували державну владу як інститут насильства. Саме так вони розцінювали і застосовану більшовиками систему диктатури пролетаріату. Повстанство ж в першу чергу різко негативно сприйняло спроби держави перекласти всю вагу розрухи на селянські плечі, провести експеримент по швидкісному переходу до комуністичних методів господарювання за допомогою позаекономічного примусу. Насторожувало повстанців і те, що лише третина селянства (біднота) мала право на політичну діяльність.

* * *

Вже в лютому стали помітними критичні ноти у деяких резолюціях, що вийшли з селянського середовища. І нічого дивного немає в тому, що найбільш активною тут виявилася повстанська маса. 21 лютого 1919 р. з Олександрії на

ім'я голови РНК УСРР Х. Раковського надійшла телеграма з резолюцією делегатів повстанських радянських загонів Херсонщини і представників волостей прифронтової зони. Вона стосувалася майбутнього скликання III Всеукраїнського з'їзду Рад, вирішення земельного питання та ін. Повстанці заявляли, що визнають як єдину і народну Радянську владу, але «обрану вільно, без насильства з будь-якого боку». В телеграмі викладалися вимоги «рівного представництва для робітників і селян на майбутній третій Всеукраїнський з'їзд Рад, запровадження повністю закону про соціалізацію землі, який було прийнято на II Всеукраїнському з'їзді Рад. Селянство Херсонщини висловлювало свою незгоду з арештами членів «нашої селянської партії Українських лівих соціалістів-революціонерів». На відміну від керівництва більшовицької партії, яке відмовилося від створення міжпартійних блоків на основі визнання Радянської влади, повстанці були переконані, що лише «об'єднання радянсько-революційного фронту зможе повести до знищення всесвітнього капіталізму і встановлення царства праці». Близькі за змістом вимоги прозвучали і в резолюціях II з'їзду представників селянських і робітничих рад 35 волостей Гуляйпільського району і повстанців-махновців. Зокрема, цей з'їзд вирішив, що вся земля повинна перейти в руки трудового селянства за такими принципами: «земля нічия, і користуватися нею можуть лише ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України безкоштовно по нормі зрівняльно-трудовій».

Наведені рішення були непоодинокими. 28 березня орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» зазначала: «На останніх з'їздах Рад особливо яскраво виявилася сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму». Газета вимагала від членів партії протиставити «чорній роботі контрреволюції, яка затінює навіть напівпролетарським шарам села усвідомлення своїх класових інтересів», широку, «не менш переможну, ніж Червона Армія, комуністичну пропаганду». Як показали наступні події, з пропагандою не все було так просто і однозначно, часто її розгортання давало зворотний ефект.

Селянське неприйняття «воєнного комунізму» досить виразно виявилося і на III Всеукраїнському з'їзді Рад, а склад його делегатів ніяк не можна було визначити як куркульський. У 1932 р. у стислій передмові до видання стенографічного звіту з'їзду В. Затонський знайшов за потрібне відзначити при характеристиці делегатів-селян, що вони, «без сумніву, стояли на позиціях бідноти, але в той же

час дрібний власник ще міцно сидів у багатьох, навіть цих селянських делегатах, які записувалися як співчуваючі комуністам. Це особливо виявилося у виступах з земельного і продовольчого питань». Тут же В. Затонський додає: в цих питаннях на Україні у 1919 р. радянськими і партійними органами було зроблено багато невиправданих і поспішних дій. Треба відзначити, що він належав до тієї групи більшовицького керівництва, яка вже з кінця 1919 р. переконалося у помилковості буквального перенесення політики, застосованої у РСФРР, в українське село. Але були такі делегати, які відверто говорили про це на з'їзді. Один із них — помітна фігура у махновщині кінця 1918 — початку 1919 р.— Чорнокнижний. Взявши участь у обговоренні земельного питання, він застеріг від повторення на Україні помилок, яких припустилися в Росії, а саме в методах запровадження комуни. На його думку, земельне питання слід вирішити не за допомогою теоретичних міркувань, а виходячи з реальної практики, «...я лише наполягаю на тому, щоб селянам, які до цього часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон, в противному разі і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство розрушене: не вистачає знарядь і т. д., а я повинен сказати, що тут є маленьке перебільшення. Дійсно, дещо поламане, і коней не вистачає, але все ж таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви попрацюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засіяна». Стенограма відзначає, що ця частина виступу була підтримана оплесками і вигуками «браво». Чорнокнижний вніс пропозицію, щоб селяни-делегати на основі одержаних від виборців наказів самі розробили проект резолюції з'їзду з земельного питання. Цього, як відомо, не сталося.

Повернувшись додому, Чорнокнижний став ініціатором проведення чергового III з'їзду представників тепер вже від 72 волостей Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів і від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної Армії. З'їзд відбувся 10 квітня у с. Гуляйполі. У центрі уваги з'їзду стояли ті самі болючі проблеми: політична ситуація, земельне і продовольче питання. Резолюція з'їзду відбила і гостроту обговорення, і загальну платформу махновського повстанства. У ній зазначалося, що до своїх рішень делегати прийшли «без тиску якої б то не було політичної партії» та після всебічного обговорення. Делегати вважали, що «становище на Україні і Великоросії характеризується захоп-

ленням влади політичною партією «комуністів — більшовиків», яка не зупиняється ні перед якими заходами для утримання і закріплення за собою державної влади». На подібне рішення з'їзду безпосередній вплив мала телеграма П. Дибенка на ім'я свого підлеглого Н. Махна, в якій він називав з'їзд «явно контрреволюційним», погрожував його організаторам «репресивними заходами аж до оголошення поза законом» і наказував вжити необхідних заходів, щоб не допустити подібних явищ. Ще раніше (в кінці січня — лютому) П. Дибенком було проведено арешти і розстріли лівих есерів і анархістів, в тому числі двох з загону Махна, закрито лівоесерівські газети «Борьба» і «Труд» у Катеринославі. 2 березня 1919 р. командуючий Укрфронтом повідомляв уряд УСРР про випадок, коли на мітингу Дибенко виступав проти Махна, і начебто останній намагався подати у відставку. Все це, безумовно, відбилося на резолюції з'їзду у Гуляйполі.

Делегати писали, що III Всеукраїнський з'їзд Рад не став «дійсним і вільним виразником волі трудящих», що вони протестують проти реакційних засобів більшовицької влади, які застосовуються комісарами і агентами надзвичайок, що надзвичайні комісії (ЧК) перетворилися на знаряддя «придушення волі трудящих». Резолюція вимагала проведення соціалізації землі, фабрик і заводів, докорінної зміни продовольчої політики, «заміни реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів», повної свободи слова, друку, зборів для всіх лівих політичних течій, недоторканність членів цих партій.

«Диктатури якої б то не було партії категорично не визнаємо,— відзначалось у резолюції.— Лівим соціалістичним партіям надаємо [право] вільно існувати лише як проповідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою». Такою гострою і неприйнятною, з точки зору провідників «воєнного комунізму», виявилася позиція гуляйпільського з'їзду. Безумовно, цей з'їзд значно ускладнив стосунки Махна як лідера махновщини з Радянською владою, незважаючи на те, що сам Махно доводив свою непричетність до його рішень. Він, дійсно, був обраний лише почесним головою з'їзду, тоді як сам весь час перебував на позиціях, керуючи військами, які відбивали перший наступ Шкура. Але ряд свідчень про виступи Махна на мітингах вказує на те, що він теж, як і махновське повстанство, в цілому дотримувався поглядів, сформульованих у резолюції з'їзду. Захопивши Бердянськ, Махно направив на передову весь особовий склад повітової ЧК,

на мітингах неодноразово виступав проти дій надзвичайок. Махновці відстоювали принцип вибірності командного складу. У контексті рішень III гуляйпільського з'їзду ставало очевидним, що махновщина — стороннє тіло в системі «воєнного комунізму», а оскільки останній розглядався не тимчасовим, вимушеним війною заходом, а магістральним напрямком побудови нового ладу, то висновок напрошувався сам собою.

З моменту з'їзду спостерігається різке відчудження з боку радянських і партійних органів по відношенню до махновщини. Ще 6 квітня у «Известиях» можна було прочитати цілком позитивний матеріал про Махна, але з середини квітня починається кампанія звинувачень, про яку йшлося у попередній частині. Відчуження зростало з розвитком подій, які складалися не на користь Радянської влади. А складалися вони саме так через помилкове рішення: замість створення широкої демократичної коаліції у боротьбі з Денікіним піти на загострення класової боротьби на селі, намагатися збудувати політичну владу при опорі на чисто пролетарські, але нечисленні соціальні верстви на Україні. Саме з середини квітня, як пам'ятає читач, на Махна і махновців спрямовувалися негативні відгуки, які увінчувала відома стаття «Геть махновщину!» у харківських «Известиях». Стаття звинувачувала махновців у багатьох гріхах, але й неозброєним оком можна було помітити, що причина її появи — з'їзд у Гуляйполі і потреба дати «гідну» відсіч. Та чи вдалася вона? «Найпідлішою, найнестримнішою агітацією проти Радянської влади, проти 3-го з'їзду Рад, проти армійської дисципліни, демагогією проти надзвичайок наповнені пункти безладної, досить невдало написаної резолюції з'їзду,— зазначалося у статті.— Робітників і селян, які з'їхалися на з'їзд, спритно обдурила група темних осіб, яка ховається під ніким не знаними іменами Чорнокнижних, Щусів та ін. Сам Махно, очевидно, не був присутнім, але дух його зайняв місце почесного голови з'їзду».

У чому ж полягала контрреволюційність махновської резолюції, автор непідписаної статті так і не пояснив. Певно, для нього це була річ зрозуміла — «хто не з нами, той проти нас». Разом з тим на момент виходу статті (25 квітня 1919 р.) питання про ставлення селянства до «воєнного комунізму» вийшло за стіни з'їздівських аудиторій і газетних шпальт. Ступінь його драматизму вимірювався не запалом резолюцій, а розмахом боїв на внутрішньому фронті. Проблема Махна і махновщини була на деякий час відкладена.

* * *

Навесні 1919 р. органи Радянської влади зіткнулися на Україні з масовими збройними виступами селянства. 1 квітня декретом уряду був оголошений поза законом отаман Зелений. Свій загін він організував у 1918 р. під час боротьби з окупантами і гетьманським режимом. На короткий строк перейшов на бік Директорії, але взимку 1919 р. оголосив про свій розрив з петлюрівцями, почав переговори з командуванням Червоної Армії, правда, позитивних наслідків вони не мали. В кінці березня Зелений підняв повстання.

Через декілька днів після першої постанови з'явилась нова. Поза законом оголошувалися отамани Соколовський, Гончар (Батрак), Орловський. Кількість виступів і отаманів росла катастрофічно швидко, у квітні 1919 р. органи НКВС зареєстрували їх 93. Спочатку найбільш значний розмах виступи набрали у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Пізніше вони охопили практично всю територію Радянської України. Згодом радянські керівники не раз змушені були визнати, що у 1919 р. Радянська влада на Україні не поширювалася далі губернських і повітових центрів. Терміново треба було з'ясувати соціальну природу виступів, проаналізувати їх політичні гасла і виробити ефективну систему боротьби. Спеціально з цією метою був скликаний 6—9 квітня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У, який результати своєї роботи виклав у спеціальній резолюції «Куркульська контрреволюція і завдання партії». Отже, як не важко здогадатися, виступи були кваліфіковані як куркульські. При досить значному обсязі виробленого пленумом документа все ж було важко зрозуміти, що це явище по суті — куркульська контрреволюція. З одного боку, з тривогою відзначалось, що вона є «найбільшою ставкою імперіалістичної буржуазії в боротьбі за повалення Радянської влади», з іншого — заспокоювало те, що небезпечною для робітничо-селянської влади куркульська контрреволюція стане лише в тому разі, «якщо куркульству і його партіям (до них зараховувалися ліві есери і «незалежники».— *В. В.*) вдасться повести за собою маси середнього селянства і хоч би деякою мірою похитнути єдність фронту пролетаріату і біднішого селянства». Такі характеристики викликали більше запитань, ніж допомагали зрозуміти суть явища. Так і залишилося нез'ясованим, чи вдалося куркульству оволодіти середнім селянством, не знайшлося глибокої відповіді і на питання, чому, не зважаючи на те, що вона є найбільшою ставкою імперіалізму у

поваленні Радянської влади, ця контрреволюція використовує «поєднання контрреволюційних лозунгів з радянськими». Основні причини, які сприяли розвитку отаманщини, пленум вбачав, по-перше, у темряві селянської маси, її неправильному уявленні про програму комунізму на селі, по-друге, в помилках з питань земельної, національної і продовольчої політики окремих представників Радянської влади на місцях, які іноді порушували вказівки центральних державних і партійних органів. Таким чином, питання про невідповідність «воєнного комунізму» інтересам селянства навіть не ставилося. Правомірність політики, що проводилася, не підлягала сумніву, треба було лише ліквідувати селянську темряву і окремі помилки.

За таких передумов конструювалася і програма конкретних дій. Пропонувалося зміцнити союз пролетарів і напівпролетарів села шляхом масового створення комбідів, висувалося «завдання нещадного придушення куркульської контрреволюції», була сформульована вимога «негайно розгорнути найширшу усну агітацію на селі з роз'ясненням програми і тактики більшовиків».

По суті, резолюція квітневого пленуму ЦК КП(б)У являла класичний зразок вирішення більшовиками селянської проблеми. Оскільки основним рушієм соціального розвитку визнавалася класова боротьба, то, ясна річ, на селі повинні були існувати класи-антиподи. Один з них — поміщицький, його ліквідація була важливою складовою частиною революції, але вона, за Леніним, знаменувала лише одну фазу революції, а саме буржуазно-демократичну. Для переходу на вищий щабель до революції соціалістичної цього недостатньо, теорія вимагала поглиблення класової боротьби. Але хто ж тепер виступить її суб'єктом? Виявляється, селянство повинно пережити боротьбу у власному середовищі. Так виник поділ селянства на три групи: бідноту, середнє і заможне селянство (куркульство). Мав він досить умовний характер, тому більше відбивав майнову диференціацію селянства, яка властива будь-якому класу, ніж різні соціальні функції селянських прошарків і антагонізм між ними. Як правило, в основу всіх наукових обгрунтувань з цього приводу покладалася кількість землі, тягла і реманенту, якими володів селянин. До 5 десятин — бідняк, від 5 до 10 — середняк і вище 10 десятин — куркуль. При цьому не враховувався кількісний склад сім'ї, ще менша увага зверталась на якість землі, рівень агрокультури. Для прикладу зазначимо, що у Таврійській губернії з десятини землі збирали 42 пуди зерна, а у Подільській — 62,2. У Старобільському багатоземельному повіті

одна десятина приносила чистого прибутку у 1914 р. 3,83 крб., а у Сумському — 18,52 крб. Що ж у такому випадку означала сама по собі кількість землі? А до якої категорії слід віднести селянське господарство, яке займається промислами, тримає млин, використовує близько розташовані міські ринки, куди постачає овочі, молоко, м'ясо? Відповісти на ці питання не просто. Очевидно, з цієї причини так і не були вироблені чіткі класові критерії визначення як бідняка і середняка, так і куркуля. З приводу останнього швидше створювався політичний і соціальний стереотип хижака, лютого ворога революції, пролетаріату і всієї прогресивної частини суспільства. Як уже говорилося раніше, цілий ряд таких визначень зробив В. Ленін влітку 1918 р.; протягом громадянської війни він час від часу повертався до них. «Скрізь жадна, що обжерлася, звіряча куркульня з'єднувалася з поміщиками і капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі,— писав він.— Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом. Скрізь вона вступала в союз з іноземними капіталістами проти робітників своєї країни».

Лише в червні — липні 1920 р., готуючи тези до II конгресу Комінтерну, В. Ленін намагається дати конкретний критерій визначення куркульства. Таким стає господарювання «по загальному правилу з декількома найманими робітниками». Звернувшись до статистики того часу, побачимо, що у 1920 р. найману працю застосовували у Кременчуцькій губернії — 1,8 % господарів, Миколаївській — 0,8, Одеській — 2,5 %. У 1917 р. цей показник коливався в межах 6—8 %. Зважимо й на те, що якби статистика розрізняла найм з одним і декількома робітниками, цей відсоток був би ще менший. Ясна справа, що не цим критерієм користувалися представники радянських органів, проводячи в селі аграрну, продовольчу політику, очищаючи обрані селянством ради від небажаного елемента. Як відзначалося вище, при викачуванні хліба куркульськими нерідко називалися цілі села і волості. Найбільш часто і послідовно до таких відносили райони махновського руху, які до 1917 р. постачали основну масу товарного хліба. Наступні події показали, що така позиція не мала реальних підстав і значно ускладнила хід громадянської війни. Реалістично мислячі і безпосередньо знайомі з ситуацією в українському селі члени партії інформували центр про шкідливість такого підходу. Ось лише фрагмент з розгорнутої доповідної записки, яку склав відповідальний працівник Реввійськтрибуналу Аладжалов 12 вересня 1920 р. Він писав, узагальнюючи досвід своєї роботи у Павлоградському повіті:

«Махно тут господарює вже третій рік. Весь цей час він існував переважно «експропріацією» поміщиків і куркулів, Завдяки близькості до села, прекрасному знанню його життя у всіх дрібницях сховатися від цієї експропріації не було ніякої можливості, і не лише шар куркулів, але й шар селян більш багатих давно знищений. Залишився рядовий селянин-середняк і біднота.

...Частина колишньої бідноти, і значна, тепер перестала бути біднотою — це люди найбільш активні, ті люди, в яких було сильне почуття соціальної несправедливості щодо них. З їх середовища поповнювалися і поповнюються загони Махна...

У махновському селі куркуля-глитая нема, нема і бідняка, як основи для нашого будівництва в найближчий час,— є одне середняцьке море. На цьому фундаменті треба будувати Радянську владу. Чи можливо це? ... Без сумніву, можливо.

Український середняк значно заможніший від російського. На махновщині він сіє до 20 десятин, рідко більше. Має до 2—4 коней. Але він залишається середняком. Тому що, як відомо, рівень достатку в українському селі взагалі вищий, ніж у російському. Він [середняк] живе працею своєю і своєї сім'ї і нікого не експлуатує, сільськогосподарських робітників нема. Певний ступінь добробуту не робить ще сам по собі людину поганим громадянином радянської республіки. Відповідальні радянські працівники у Москві, які отримують добрий пайок, тим самим не стають поганими громадянами і навіть не стають поганими комуністами.

...Тому нічого не може бути більш безглуздим, як називати, що прийнято у нас, всіх українських селян куркулями лише на основі їх заможності».

Однак до цього, як і йому подібних голосів, керівництво більшовицької партії до березневих подій 1921 р. у Кронштадті не прислухалось. Особливою прямолінійністю в даному питанні відзначався ЦК КП(б)У у 1919 р. Ще в березні того року, коли завершувався процес відновлення Радянської влади на Україні, політика «воєнного комунізму» лише набувала своїх обрисів, а селянство загалом не виявляло незадоволення, III з'їзд КП(б)У знайшов за потрібне попередити партію про небезпеку «куркульської контрреволюції, що насувається» і закликав до нещадної боротьби з куркулем, організованої державної реквізиції і конфіскації «У нього всіх хлібних лишків у тих випадках, коли він лишається глухим до страждань голодуючих братів і нишком збуває хліб спекулянтам». 3 квітня за декілька днів до пленуму ЦК КП(б)У його орган газета «Ком-

мунист» опублікувала статтю Г. П'ятакова «Захисний колір контрреволюції», в якій один із лідерів українських більшовиків вину за повстання, що охопили ряд сільських місцевостей, склав на куркулів і контрреволюційні партії. Куркулі, писав він, «проникаючи у товщу середнього селянства, брехнею і обманом, наклепами і цілим сплетінням революційних і контрреволюційних гасел збивають селянство з правильного шляху, вміло спрямовуючи невдоволення, що виникає завдяки економічній розрусі, у русло боротьби з Радянською владою».

Рішення III з'їзду КП(б)У, квітневого пленуму ЦК КП(б)У говорили про те, що переважна більшість партійного і радянського керівництва республіки була глибоко переконана в тому, що українське село переживає історичний момент боротьби за остаточну перемогу соціалістичної революції, що події тут розвиваються за зразком РСФРР. І там, де біднота ще не цілком зрозуміла свої класові інтереси, треба їй «допомогти» в цьому. Створення образу підступно, активно діючого ворога-куркуля, попри все інше, становило одне із основних завдань засобів масової інформації. 3 травня харківський «Комунар» відзначав: «Куркульські повстання означали, що село вже розкололося, що громадянська війна пустила там глибоке коріння, і що сільські багатії робили відчайдушні спроби, щоб відбитися від наступу бідноти, зберегти в своїх руках владу і вплив». Явно бажане газета намагалася зобразити дійсним.

Між тим українське село не подавало найменших ознак розколу. Спроба створити комбіди помітних успіхів не мала. Інструктор Наркомпроду В. Семеняка у червні 1919 р. повідомляв з Подільської губернії: «...комбіди були організовані всюди, але більшість з них не відповідає своєму призначенню». Ще раніше з Полтавської губернії Наркомпрод інформували: «Надії, що комбіди будуть сприяти зсипці хліба, проблематичні». Аналізуючи характер цих організацій, доповідач на Новозибківській конференції КП(б)У заявив: «Наші комбіди були і залишаються комбідами лише на папері». Спроби агітаційно-роз'яснювальної роботи кардинально вплинути на становище села не мали успіху, та й агітаторів не вистачало. Село трималось замкнено, ініціативи по здачі хліба не виявляло. Інформація про це у різній формі сходилася до Наркомпроду. З Пирятинського повіту Полтавської губернії 11 квітня доповідали: «Мали місце випадки, що цілі волості виносили рішення про непідкорення обліку». Київський губпродком констатував у липні: «З огляду на те, що виявилося небажання

куркулів віддати хліб добровільно, навіть в обмін на фабрикати, вирішено застосувати щодо них найрішучіші заходи».

Із запропонованих резолюцією квітневого пленуму заходів залишався останній — рішуче придушення куркульської контрреволюції. Саме він практикувався найактивніше. У квітні проти селянських виступів було кинуто 21 тис. бійців і командирів Червоної Армії, активну участь у цій боротьбі брала ВУЧК. Фактично боротьба з повстанськими загонами мало чим відрізнялась від фронтових дій. При ліквідації виступу Зеленого Червона Армія активно використовувала гармати, кораблі Дніпровської річкової флотилії, які не раз обстрілювали артилерійським вогнем с. Трипілля і Плюти. 17 липня Рада робітничо-селянської оборони УСРР затвердила постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі», в якій домінували надзвичайні заходи: застосування кругової поруки, взяття заложників, запровадження воєнних блокад, накладення контрибуцій, виселення сімей керівників повстань.

Незважаючи на досить сильний тиск репресивних заходів, село не примирилося зі своїм становищем й активізувало боротьбу. За перші дві декади липня органи НКВС УСРР зареєстрували 207 антиурядових виступів. Чи підтверджувало це думку про виключно куркульський контрреволюційний рух і про диференціацію села? На нашу думку, ні. Тим, хто брав безпосередню участь у придушені таких повстань, не могла не кинутися в очі їх масовість. Отаман Гончар у загонах, що діяли у Васильківському повіті, мав до 8 тис. бійців, у загонах Зеленого в окремі моменти збиралося до 12 тис., у виступі, що мав місце в середині травня у Подільській губернії, взяло участь до 20 тис. чоловік. Певно, і в людини, незнайомої з ситуацією в українському селі, виникав сумнів: чи могла на порівняно локальних територіях з'явитися така маса куркулів-експлуататорів? Дещо пізніше помилковість тверджень про виключно куркульський рух в українському селі у 1919 р. визнали і керівники КП(б)У. В опублікованих у середині 20-х рр. спогадах В. Затонського про події на Україні навесні-влітку 1919 р. «Вир» читаємо: «Селянська маса в той час ще не встигла розшаруватися, бідняк (навіть наймит) ще цілком був у полоні старих власницьких, типово мужицьких настроїв, виступав активніше, аніж поважний куркуль, що зберіг лише ідейне керівництво над рухом голоти, яка боронила його інтереси.

Багато деталей цього вибуху селянської маси проти комуністів потребують докладного дослідження й висвітлення, як, приміром, рух отамана Зеленого, в якому брали участь переважно незаможні елементи села, рух, з яким боролася й Радянська влада з Києва, й куркульня з Кагарлика». На жаль, щоб прийти до такого очевидного висновку, більшовикам потрібні були деякий час і не одна дискусія. У листопаді 1920 р. V конференція КП(б)У, повернувшись ретроспективно до подій 1919 р. на Україні, дала їм принципово іншу оцінку, ніж квітневий пленум: «Торішній «бандитизм» був повстанням єдиного політично села проти робітничого і комуністичного міста». В даній формулі заперечення викликає лише спрямування «бандитизму». Ніяких підтверджень того, що повстанці виступали проти робітничого класу, здається, просто не існує. Ще раз наголосимо: основною причиною незадоволення селянства були «воєнно-комуністичні» акції. І прикладів тому більш ніж достатньо. У квітні неподалік від Києва, в районі Чорнобиля — Іванкова — Горностайполя, почав активно діяти селянський загін під командою Струка, в минулому матроса, який оголосив себе ворогом «комуни». Загін нараховував 600 бійців, мав 8—10 кулеметів. В інформації про дії струківців повідомлялось, що в цьому районі «нема майже ні одного села, де селяни не були б настроєні проти комуни і євреїв». У травні 1919 р. наркомзем Мещеряков телеграфував В. І. Леніну, що серед селян України панує «буквально ненависть до Головцукру». У виступі на І Всеукраїнському з'їзді КНС (жовтень 1920 р.) Д. Мануїльський, який змінив на посаді наркома землеробства В. Мещерякова, торкнувшись питання громадського обробітку землі, визнав: «В минулому році проти цього піднялися не лише куркулі, але й бідняки».

Не менші пристрасті збуджували продрозверстка і реквізиції хліба, що проводилися продзагонами силоміць. На грунті несприйняття «воєнного комунізму» села збуджували чутки і явні нісенітниці відносно характеру комун, їх примусового запровадження. Були вони як результатом політичної темряви селянства, так і вміло спрямованої агітаційно-підривної діяльності петлюрівської і білогвардійської контрреволюції. Застосування в таких умовах збройних методів боротьби проти села максимально загострило ситуацію. Лише на деякий час вдалося втамувати хвилю виступів, які мали місце у квітні, з кінця травня становище ще більш ускладнилося. Бюлетені наркомату внутрішніх справ, що містять звіт про події кінця травня і наступних місяців, більше нагадують оперативні повідомлення про

фронтові дії. Так, наприклад, характеризується становище наприкінці травня в найближчому до столиці УСРР повіті — Київському: «В північній частині повіту настрій селян покращується, хоч зброя ще не вся здана. Гостомельська вол.: настрій селян погромний. Макарівська вол.: агітаційна робота ведеться слабо, в ніч на 15 травня була пограбована зброя військового комісаріату — 30 гвинтівок і 900 шт. набоїв. У Білгородській вол.: оперують банди (не дуже великі). В селах багато зброї. У Будаївській вол.: у с. Глевасі повстання селян. У Кагарлицькій вол.: настрій змінився на гірший... В південній частині повіту оперує Зелений зі своєю бандою, чисельність якої 4000 чоловік. Ржищевська вол.: оточена повстанцями. Стайківська вол.: у руках банд. Зелений підтримує зв'язок з бандою, яка оперує у Канівському пов. і має у себе григор'євський загін. Повстанці йдуть під червоним прапором, називають себе більшовиками і прибічниками Радянської влади. Їх гасло: «Геть комуну, жидів, китайців і козаків!». Остаточна мета руху повстанців — взяття м. Києва з метою знищення комуністів і євреїв».

В інших повітах становище було не менш складним. Відсутність політичної культури, стихійність дій повстанської маси робили її страшною деструктивною силою, яка руйнувала тили Червоної Армії і зародки радянського апарату. Часто апофеозом повстанського вибуху ставав напад на повітовий центр. Відбувався він не з метою з'ясування стосунків з пролетаріатом, а для «експропріації експропріаторів», селяни громили склади, крамниці, а то й помешкання в заможніших кварталах. Майже фатально невідворотними при нападах ставали страшні й огидні єврейські погроми. Розмірковуючи над соціальним феноменом повстанства, В. Затонський у згаданих спогадах дійшов висновку, що йому була притаманна «мішанина безоглядної темряви, дикого темрявотворства, самовідданої відваги й полохливої жадності... Всі сторони селянської душі, віками затурканої, темної душі, що несподівано збудилася, увесь час вагалася, і революційної, і реакційної одночасно, страшної своєю жорстокістю і кінець-кінцем подитячому наївної й безпорадної відбилися в корчах мужицької України.

Становище наше було досить складне ... Рятувала неорганізованість селянської маси...»

* * *

Політика «воєнного комунізму» і вибух повстанства негативно вплинули і на боєздатність частин Червоної Армії, особовий склад якої переважно складався з учорашніх селян і повстанців. Партизанські тенденції були характерними для Червоної Армії, але на Україні вони виявилися з особливою силою. Командуючий Укрфронтом В. Антонов-Овсієнко був одним з небагатьох, хто ще навесні 1919 р. помітив небезпеку «воєнно-комуністичних» заходів, їх негативний вплив на військові частини. 17 квітня він надіслав на ім'я В. Леніна у Раду Оборони РСФРР доповідну записку, в якій доводив, що зміцнення Червоної Армії України гальмується рядом причин і що найголовніше — «неправильним напрямом всієї політики українського уряду». Далі комфронту детально зупиняється на тих помилках, які, на його думку, мали місце: «Наша майже виключно селянська армія розхитується політикою, яка змішує середняка з куркулем (відповідно нової резолюції ЦК УКП *), яка проводить «продовольчу диктатуру» при підтримці московських продармійців, при майже повній відсутності Радянської влади на місцях (в селах).

На Правобережній Україні робота надзвичайок і продекспедиторів, які спираються на «інтернаціональні» загони, відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з «окупантами» все населення без різниці **.

Земельна політика, яку проводить Мещеряков, не враховує місцевих особливостей; незграбна редакція земельних декретів і мещеряковських статей сприяє тій ненависті до комуністів, яку сіють багаточисельні наші недруги.

Українська армія, яку будували не лише комуністи, але й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дисципліні, не уникла партизанського, повстанського духу і аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Наша земельна і національна політика на Україні в корені підривають всі зусилля військових перебороти ці впливи розкладу». Вихід з ситуації В. Антонов-Овсієнко бачив у радикальних змінах загального напряму політики Радянської влади. Він пропонував: ввести до складу РНК УСРР представників партій, зв'язаних з середнім і дрібним селянством, до яких відносив «незалежних» і українських есерів; змінити земельну політику так, щоб досягти згоди з трудящим селянством; більш активно здійснювати радянське будівництво на місцях; не забувати про національний такт і місцеві особливості; припинити хижацьке ставлення до хліба і вугілля України; у продовольчій політиці проводити не продовольчу, а виробничу диктатуру та ряд інших заходів. «Треба поспішати»,— наполягав Антонов-Овсієнко і мав рацію. Незадоволення в лавах армії росло, 3 травня Рада робітничо-селянської оборони УСРР наказала Реввійськраді Укрфронту приступити до роззброєння частин, що розклалися, але з радикальними змінами політики уряд не поспішав. Всю відповідальність за події, що мали місце, він покладав на куркульство і опозиційні партії. Результати такої політики не забарилися. 9 травня кавалер ордена Червоного Прапора начдив Григор'єв випустив універсал до українського народу, яким фактично оголосив про свій виступ проти уряду. З універсалу можна зрозуміти, що причини, які спонукали григор'євців до подібного кроку, були саме ті, про які йшлося вище.

«Народе український, народе змучений...— говорилося в універсалі.— Межиусобна війна, гетьманщина та петлюрівщина кращих синів твоїх загнали в могили та в'язниці. Коли в тебе збракувало сили більше терпіти, ти, залишивши рало та станок, викопав із землі іржаву рушницю і пішов захищати право своє на землю та волю, але й тут політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість, замість землі та волі тобі насильно нав'язують комуну, надзвичайку і комісарів з московської «обжорки», тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і в штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе; з тобою воюють зі зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину, і запевняють тебе, що все це на користь народну.

Працівник святий, божий чоловік! Подивись на свої мозоляві руки і подивись навкруги... Неправда, брехня і неправда. Ти цар землі і кормилець світу. Адже ж ти раб, дякуючи святій простоті і доброті своїй. Селянин і робітник, вас дев'яносто два відсотки на Україні, а хто керує вами — всі ті ж кровопивці народні.

Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селя-

---

* Імовірніше, В. Антонов-Овсієнко має на увазі резолюцію квітневого Пленуму ЦК КП(б)У.

** При придушенні селянських повстанських виступів, як правило, використовувалися частини, сформовані з китайців, латишів, естонців, сербів, росіян, тому що українські частини діяли в таких випадках неефективно, а то й переходили на бік повстанців.

нина та робітника! Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва! Хай живе влада рад народу України!»

Григор'єв закликав волості і села формувати повстанські загони, захоплювати повітові центри, залізничні вузли. А сам рушив свої частини (15 тис. бійців) у напрямку до Києва, Катеринослава, Полтави. Порівняно легко, не зустрівши особливого опору тилових частин Червоної Армії, григор'євцям вдалося оволодіти Катеринославом, Черкасами, Кременчуком, Миколаєвом, Херсоном. Ряд червоноармійських частин перейшов на бік Григор'єва. Звертався отаман з пропозицією об'єднати сили і до Махна. «Батько Махно! Від комісарів надзвичайок не було життя, комуністи диктаторствували, і мої війська не витримали і самі почали бити надзвичайки і гнати комісарів... поки на всіх фронтах мій верх, до мене приєдналося декілька полків, ескадронів ворожої кавалерії, чи не пора й вам, батько Махно, сказати своє вагоме слово тим, які замість влади народу проводять диктатуру окремої партії»,— писав Григор'єв Махнові.

В попередній частині розповідалося про галасливу кампанію, яку зчинили з приводу можливого союзу григор'євців і махновців окремі партійні та радянські працівники. Незважаючи на те, що у стосунках більшовиків з штабом Махна вже відчувалось певне напруження, махновці виступ Григор'єва не тільки не підтримали, а й визнали авантюристичним. У махновській і анархістській пресі з'явилося чимало статей і відозв з цього приводу. Засуджуючи Григор'єва, автори цих статей знаходили за потрібне підкреслити, що виступ став можливим лише завдяки курсу, який проводився на Україні. «Тільки невміла і антиреволюційна політика більшовицької влади могла дати можливість Григор'єву і його компанії використати невдоволення мас і повести їх на чорну зрадницьку справу»,— резюмував з цього приводу анархіст Я. Алий у «Набате» 26 травня 1919 р.

Григор'євський виступ змусив більшовиків внести деякі зміни у запроваджений ними курс. У травні було відновлено видання ряду газет дрібнобуржуазних партій, одержали змогу видавати газети анархісти, з'явилося своє видання і у махновців. Більш значним кроком до політичного врегулювання проблеми стало залучення до складу уряду представників партії українських есерів (боротьбистів), ліві есери (борбисти) увійшли до складу ЦВК Рад України. Уряд прийняв новий декрет про передання частини землі від Головцукру для зрівняльного поділу, важливим виглядало й рішення про ліквідацію повітових ЧК, де найчастіше траплялися зловживання. Але, як виявилося, ці заходи не змогли переломити ситуацію. З великим напруженням сил, оголюючи в окремих місцях фронт, на кінець травня заколот Григор'єва вдалося придушити.

Григор'євці були розпорошені, дрібні загони їх переховувалися на Єлисаветградщині, поблизу Олександрії, сам Григор'єв перебував в районі Верблюжки. 28 травня Ворошилов, на якого було покладено загальне керівництво розгромом Григор'єва, повідомив у Москву і у Київ про те, що григор'євці розбиті в своїх опорних пунктах Олександрії, Користівці і П'ятихатках. При цьому він вважав, що завдання виконане лише наполовину: «...григор'євщина по даних розгромах ліквідована бути не може, навпаки, розпорошившись по селах, при співчутті їм селян, популярні і непопулярні авантюристи загрожують затяжною, виснажливою війною, до якої ми підготовлені ще менше, ніж до боротьби компактними силами по залізничних магістралях, як було нині. Григор'євщина довела всю нездатність українського Наркомвоєна і головного командування. У критичний момент не було жодної цільної, стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на бік Григор'єва, інші оголосили [себе] нейтральними, деякі почали виконувати бойовий наказ, але почали з розгрому надзвичайок, єврейських погромів і тому подібного».

Ворошилов доповідав, що військам не вдалося захопити майно і зброю григор'євців. Частина залишилась у заколотників, а решту розібрали жителі навколишніх сіл, що робило цей район надзвичайно небезпечним з огляду на можливі антиурядові виступи. Влітку побоювання Ворошилова повністю виправдалися.

* * *

Виступ Григор'єва, як і повстання донських козаків у районі станиці Вьошенської, підірвав сили Червоної Армії на денікінському фронті.

Почався її стрімкий відступ, одночасно посилився рецидив партизанщини, у військах відчувалось незадоволення, навіть серед тих частин, які належали до кращих. 21 травня заступник голови вищої військової інспекції інформував Раковського і Антонова, що у масі частин Укрфронту через відсутність належного забезпечення розвивається сильне незадоволення, яке висловлюється у гаслах «Бий жидів!», «Геть комуну!», «Геть надзвичайки!». Вища військова інспекція вважала за свій обов'язок вказати на те, що «багато частин фронту, а зокрема 1-й і 2-й полки (Богунський

і Таращанський), у політичному відношенні ненадійні, і для врятування загального становища необхідні крайні зусилля, щоб одягнути і взути червоноармійців і хоча б перемістити у полках командний склад, щоб лишити ненадійні частини своїх ватажків».

Спроба Троцького адміністративно-командними і репресивними заходами змінити ситуацію, як уже знає читач, практично нічого не дала. Розформування Українського фронту і переформування його частин у 12-ту і 14-ту армії, проведені в ході боїв, ніяких результатів не мали, скоріше навпаки, ще більше загострили ситуацію, розладнали управління військами. Пройшло лише декілька днів після того, як Ворошилов радісно телеграфував у центр про те, що махновія розбита Шкуром, і настрій нового командарма змінився. 13 червня він звертається до Раковського з листом, в якому описує своє критичне становище і просить термінової допомоги: «Коротко повідомляю стан армії:

1) армії, як організму, нема. Штаби і різні установи при армії — це в кращому випадку натовп нероб, а у гіршому — п'яниці і саботажники;

2) у постачаючих органах ні постачання, ні озброєння, ні обмундирування: частини до смішного невеликі, розклалися, босі, з опухлими і окривавленими ногами, обірвані. Артилерії ніякої, кавалерія небагаточисельна, дуже нагадує своїх прадідів із Запорозької Січі. Настрій робітників Олександрівська достеменно махновський».

Ворошилов, як нещодавно і Махно, просив у Раковського допомогти зброєю, спорядженням і обмундируванням, обіцяючи при цьому звільнити Донбас. Звичайно, всі плани штабу 14-ї армії на наступ при тій організації, яка панувала в армії, провалились. Під тиском денікінців червоні залишили Лівобережну Україну. 25 червня білі увійшли до Харкова, а через три дні — до Катеринослава.

3 липня у Царицині Денікін віддав Збройним силам Півдня Росії «московську директиву», в основу якої було покладено ідею організації головного удару на Курському і Воронезькому напрямах з метою захоплення Москви. Військовим діям на Україні відводилось другорядне значення, однак це ніскільки не спростило ситуацію, що склалася тут. Прорвавши фронт червоних частин у районі Новомосковська, кіннота Шкура вийшла на правий берег Дніпра в район Пятихатки — Знам'янка. Створювалась безпосередня загроза тилу 12-ї армії, яка вела бої на Західному фронті з петлюрівськими військами, захищала Одесу, Миколаїв і Херсон. Почалася термінова реорганізація

військ. 28 червня 14-ту армію підпорядкували командуванню 12-ї. В свою чергу, 12-та армія з Західного фронту передавалася у розпорядження Південного. Так виникла Українська група військ Південного фронту. Чи не краще було зберегти Український фронт?

Реорганізований Південний фронт розтягнувся більш як на тисячу кілометрів. Командування не було спроможне опанувати ситуацію Стали очевидними прорахунки загального військового стратегічного плану. Назріла криза у верхніх ешелонах командного складу Червоної Армії. Троцький на початку липня намагався подати у відставку з поста голови РВРР. Його прохання було відхилене, але 10 липня на посаді головкома з'явився С. Каменєв, 18 липня відбулась зміна командуючого Південним фронтом. Ним став В. Єгор'єв. 18 липня закінчилось безславне командування К. Ворошилова 14-ю армією.

Незважаючи на те, що денікінці рвалися до Москви, Політбюро ЦК РКП(б), особисто Ленін наполягали на обороні Одеси і Києва «до останньої можливості». А можливості виявилися досить обмеженими. Маневр військами на якийсь час дозволив зупинити просування денікінських військ на Правобережну Україну, але послабив опір петлюрівцям, і ті за допомогою частин Української Галицької армії, активізували свої дії. Фронт Української групи військ Південного фронту нагадував параболу, основа якої знаходилася в Одесі, а сторони сходилися все ближче. В тилу червоних військ йшла відверта війна, одне повстання змінювалося іншим, села і волості організовували свої загони, щоб захищатись від реквізицій, з одного боку, а з іншого — не гребували можливістю пограбувати й самі. На початку липня знову нагадав про себе Григор'єв. Його загони зосередилися навколо Єлисаветграда, а 11—12 липня навіть зробили невдалу спробу захопити місто. Інспектор для особливих доручень Наркомвоєна Ніколаєв доповідав голові Ради оборони УСРР Раковському, що григор'євцями захоплена Новоукраїнка, перервано сполучення з ст. Бобринською, а також від Єлисаветграда у бік Знам'янки. «Знам'янка — Бобринська у даний момент — це ділянка, зовсім ніким і нічим не захищена і знаходиться майже під владою бандитів, тут залізнична колія рветься щогодини. Призначений командуючим військами проти Григор'єва Муравйов сидить у Кременчуці, де у нього з штабом 14-ї армії і Реввійськрадою йде з'ясування стосунків: хто кому повинен підлягати. Доки вони там домовляються, цей важливий пункт може бути захоплений». Крім григор'євців, була маса інших повстанських загонів.

24 липня питання про боротьбу з ними розглянув ЦК КП(б)У. Він вирішив звільнити реввійськради армій від боротьби з внутрішніми повстаннями, доручивши цю справу Наркомвоєну. ЦК КП(б)У також зобов'язав Раду оборони республіки сформувати окремий корпус, «звернувши особливу увагу на його постачання і на його особовий склад». Основу корпусу повинні були скласти 5 тис. новобранців із Росії. 1—2 серпня обговорення проблеми повстанства стало основним пунктом порядку денного чергового пленуму ЦК КП(б)У. Як і у квітні, пленум виходив з того, що на Україні діє куркульська контрреволюція. «Хвиля великих і дрібних куркульських повстань, які не припиняються протягом більш як трьох місяців і які докорінно дезорганізують початок радянського будівництва, є одним з головних факторів, що характеризують особливості теперішнього моменту на Україні».

Нічого принципово нового не вніс серпневий пленум і в тактику боротьби з повстанством. Він цілком схвалив заходи, розроблені Радою оборони республіки 17 липня. Правда, пленум доручив парткомам, провадячи активно принцип кругової поруки, «якнайретельніше відділяти бідняків і середняків від куркулів, прагнучи до розшарування села». Але знову, вже вкотре, питання про те, як на місцях проводити межу між куркулем і середняком, було обійдене, а на перше місце в резолюції пленуму було винесено збройну боротьбу проти повстанства. 6 серпня Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло телеграму Троцького, який перебував на Україні, про необхідність радикальної чистки тилу в районах Києва, Одеси, Миколаєва і Херсона «з огляду на повну неможливість формування і створення армії при тому бандитизмі, який панує на Україні». Політбюро вирішило у зв'язку з цим мобілізувати у Москві 500 чоловік з загонів особливого призначення, а також направити на Україну найбільш надійні загони ВЧК. 9 серпня на Україну був відправлений батальйон чекістів у кількості 1000 чоловік.

Як не мали будь-якого ефекту, крім зворотного, всі попередні рішення про боротьбу з куркульською контрреволюцією, не мали його й серпневі рішення. Та й, відверто кажучи, ситуація на Україні вже вийшла з-під контролю радянського, партійного керівництва і командування Червоної Армії. Армія продовжувала стрімко втрачати боєздатність. В районі Одеси і Миколаєва три радянські дивізії — 45-та, 47-ма та 58-ма — потрапили у «мішок», вихід з якого перекрили повстанці і денікінці, що просувалися на захід.

Доповідаючи головкому ситуацію, що склалася на півдні України в середині серпня, командуючий 12-ю армією М. Семенов, який знаходився у Києві, говорив, що зв'язок з Одесою підтримується лише по радіо, а ситуація на півдні відома лише в загальних рисах: «Зв'язатися з дивізіями по радіо і з'ясувати цілком точно обставини, в яких кожна з дивізій знаходиться, немає можливості. Іноді від дивізії не надходить повідомлень один-два дні. Начальники дивізій не мають надійного зв'язку з своїми частинами...»

Можна припустити, що до такого сумного висновку командарм дійшов після подій, які мали місце 13 серпня у 58-й дивізії. Намагаючись утримати Миколаїв, як того вимагала директива Реввійськради, начдив Федько вирішив перегрупувати сили. З цією метою у штаб однієї з бригад дивізії, в район ст. Долинської, штадив направив відповідну телеграму. Через деякий час абсолютно несподівано телеграфний апарат дав відповідь: «Бригади Кочергіна немає — вона вся у повному складі перейшла у розпорядження головнокомандуючого революції товариша батька Махна. Незабаром доберемося до вас».

* * *

З середини червня і до кінця літа 1919 р. за місцем перебування Махна і його діями можна прослідкувати лише епізодично, за допомогою розрізнених документальних матеріалів, більшість яких — це свідчення і спогади окремих очевидців. Як завжди, точність таких документів відносна, їх характер, як правило, суб'єктивний. Тому в окремих деталях і оцінках вони часто суперечливі. Проте, взяті разом, ці документи дозволяють відтворити поведінку Махна у складних умовах літа 1919 р. на Україні, про які йшлося раніше.

Читач пам'ятає, що направлені в район Олександрівська — Гуляйполя по лінії ВУЧК члени особливої групи комуністів не змогли точно встановити місце перебування Махна після того, як він залишив ст. Гайчур. Білаш твердив, що 19 червня Махно з невеликим загоном перейшов на правий берег Дніпра. Зовсім інакше цей епізод в історії махновщини переповідає П. Аршинов. Він пише, що, залишивши командування, Махно з невеликим загоном кінноти рушив у бік Олександрівська. Тут «за тиждень-другий навколо Махна сформувався зовсім новий революційно-повстанський загін. З цим загоном і з деякими частинами основної повстанської армії, що прибули під Олександрівськ, Махно почав затримувати денікінців, повільно від-

ступаючи, намагаючись орієнтуватися і з'ясувати умови, які створилися». Аршинов пише, що махновці закріпилися на Дніпрі, деякий час вони обороняли кічкаський міст. А потім під тиском переважаючих сил ворога змушені були відступити на ст. Долинську, а згодом під Єлисаветград. Отже, маємо принципово іншу версію, тобто й надалі (принаймні до початку липня) Махно перебував на денікінському фронті, зорганізувавши новий загін і взаємодіючи з окремими частинами, які раніше належали до його бригади. Якій же з цих версій віддати перевагу? Не варто довіряти Аршинову, скаже упереджений читач, бо цей автор, як відомо, часто стає в позу апологета махновщини. А по-друге, якщо згодимося з твердженнями Аршинова, то як пояснити факт розшуків Махна, до того ж безрезультатних, агентами ВУЧК? Якби він був на фронті, невже командування Червоної Армії не було б про це проінформоване? Для того щоб зрозуміти, що відповідь на поставлені гіпотетичні питання може бути не такою вже й однозначною, як здається, треба зробити один невеликий відступ, який би ще раз повернув нас до теми про стан і характер Червоної Армії на той час.

* * *

У червні денікінці остаточно витіснили залишки Кримської армії П. Дибенка з Криму. Командуванням Південного фронту вони підпорядковувалися штабу 14-ї армії, тобто Ворошилову і Межлауку, штабові, який, власне, крім частин Дибенка і Махна, інших майже не мав. Такий поворот справ зачепив Дибенка за живе. Вчорашній командарм і член Кримського уряду призначався лише командуючим групою військ, до того ж наказом Ворошилова від 8 червня він відповідав лише за маріупольську дільницю фронту. Тим же наказом Дибенку пропонувалося змінити своїми військами махновців і вивести їх через Олександрівськ на Синельникове. Треба було знати характер Дибенка: він продовжував керувати своїми військами, не звертаючи особливої уваги на штаб армії, перед яким, щоправда, активно захищав махновців.

Війська Дибенка, теж повстанська маса, мало чим відрізнялися від махновських і духом, і організацією. Уповноважений Наркомвоєна УСРР Кривошеєв 7 липня повідомляв Подвойського і Раковського: «Дніпровський і Херсонський повіти наповнені військами Кримської республіки, що відступають і розкладаються, які тероризують і грабують населення, повстаючи проти Радянської влади... займаюсь разом з Радою оборони Херсона чисткою і роззброєнням тікаючих». Чому в телеграмі присутня лише різко негативна характеристика, можна зрозуміти з її кінцівки: «Шкодить справі двоякість розпоряджень тов. Дибенка і округу. Виконуємо тільки округу, можуть бути тертя».

Підтвердження відсутності взаєморозуміння між Дибенком і Ворошиловим знаходимо й у інших документах. Зокрема у секретній доповідній записці про бойові дільниці 14-ї і 12-ї армій читаємо: «...колишня Кримська армія Дибенка ще не скомплектувалась у дивізію, вона розтягнулась по Дніпру від Катеринослава до Херсона і не увійшла ще в повний контакт з 14-ю армією». В цій записці нічого не говориться про боєздатність кримських частин, але відзначається відверта неузгодженість дій штабів 14-ї та 12-ї армії. Записка досить виразно показує, яке безладдя панувало тоді серед командування червоних: «Частини ж, висунуті на цю ділянку за наказом наркомвоєна т. Подвойського з Миколаєва і частково з Херсона і які мали за мету негайно зайняти Перекоп, за відсутністю наказів 12-ї армії і від 14-ї армії залишаються за наказами 14-ї армії на правому березі Дніпра у стані оборони (правий берег ще не було потреби обороняти, ймовірніше, частини знаходилися у стані бездії, тоді як на лівому березі Дніпра точилися бої.— *В. В.*). Крім того, ці частини ще до цих пір не увійшли остаточно ні в ту ні в іншу армію». На жаль, і до цього часу в історичних працях робиться наголос лише на героїзмі частин Червоної Армії і їх перемогах, тоді як реальний суперечливий процес становлення армії, її боєздатності чекає на неупередженого дослідника.

* * *

За таких обставин і при тому, що фронт не являв собою безперервну лінію (ця лінія взагалі була значною мірою умовною), махновський загін цілком міг знаходитися саме тут, на фронті. Є ще ряд свідчень, які можна розглядати як підтвердження версії Аршинова. В першому томі трьохтомної «Гражданской войны, 1918—1921» (Москва, 1928—1933) у нарисі С. Урицького «Між Олесою і Миколаєвом (бої 1919 р.)» читаємо, що у липні 1919 р. 58-ма (Кримська) дивізія, відходячи під ударами ворога, розтягнула свій фронт по Дніпру від Херсона до Катеринослава. І ось тут автор стверджує, що «Махно зі своєю бригадою, яка входила до складу дивізії, спочатку зайняв нечітку позицію, а потім оголив фронт у районі Нікополя, пішов у Знам'ян-

ські ліси». Залишимо чергові звинувачення у зраді, звернемо увагу на те, що і територіально, і у часі С. Урицький підтверджує версію Аршинова: кінець червня — початок липня Махно провів на денікінському фронті в районі Олександрівська — Нікополя. Якась неточність або двозначність у даному разі виключається: Урицький начебто на підтвердження своїх слів наводить детальну карту-схему лінії фронту від Харкова до Одеси, де зазначено, що Махно захищає дільницю в районі Нікополя. Судячи з того, що на схемі і Катеринослав, і Харків ще контролювалися радянськими військами, схема відбивала стан справ на фронті на кінець червня 1919 р. Можливо, знову скаже читач, С. Урицький мав на увазі не безпосередньо Махна, а ті його загони, які влилися до складу 58-ї дивізії. Та й 58-ма дивізія була створена лише у кінці липня, а на той час Махно був уже поблизу ст. Помічної. Не будемо далі загострювати суперечку, читач резонно помітив певну неточність. Про Махна в даному випадку С. Урицький згадав одним реченням, якби не карта-схема, можна було б згодитися, що це якесь непорозуміння, а йдеться про махновські частини, які влилися до складу 58-ї дивізії при її формуванні і які незабаром відіграли в долі цієї дивізії фатальну роль. Але ж і Аршинов твердить про зв'язок Махна «з деякими частинами основної повстанської армії, що прибули під Олександрівськ». А тут ще стаття А. Бубнова у «Коммунисте», органі ЦК КП(б)У, від 9 серпня з назвою «Махно і Григор'єв». Автор її мимохідь кидає в Махна, як черговий камінь, звинувачення, що змушує замислитись: «До того ж треба пригадати, що перед цим кроком (мається на увазі союз Махна з Григор'євим.— *В. В.*) Махно зробив інший, він зняв з фронту Кримської дивізії (на початку липня) свої частини і арештував чотирьох комуністів, які потім були зарубані в селі Чумаках». Можливо, і це чергова пропагандистська вигадка. Але навіщо дискредитувати Махна у такий спосіб, визнавши, що до початку липня він знаходився на фронті? Якщо все це вигадка, то чи не краще було розповісти, як Махно, пішовши у тил червоних частин, дезорганізував їх бандитськими наскоками? До речі, в цей час тил 14-ї армії був наповнений повстанськими загонами, саме вони, як правило, контролювали ситуацію на місцях, а частини Червоної Армії без особливого успіху намагалися придушити повстанські виступи силою зброї. Кожне оперативне зведення давало інформацію з внутрішнього фронту. Знаходимо там повідомлення про бої з загонами отаманів Волинця, Шепеля, Зеленого, Григор'єва, Огородникова, Крамаренка та багатьох інших,

але в жодному з них за кінець червня — початок липня не згадується ім'я Махна. І це переконує більше, ніж всі інші аргументи, оскільки загін Махна одразу ж виявив себе активною поведінкою, як тільки з'явився на Правобережжі, але сталося це в кінці першої декади липня. До того часу про нього повідомлень з Херсонщини не надходило, отже, ймовірніше за все, весь червень Махно знаходився на фронті. Можливо, все це відбувалося з мовчазної згоди Дибенка. Можливо, мали місце і контакти Махна з своїми колишніми командирами Калашниковим, Клейном та ін., які продовжували командувати полками на бойовій дільниці Кочергіна. Інакше як пояснити фантастично швидкий розвал 58-ї дивізії і перехід її полків і бригад під командування Махна у серпні? Але не будемо форсувати події. В історії махновщини липень 1919 р. відіграв не менш помітну роль, ніж серпень.

* * *

Виклавши свої принципові незгоди з тією формою Радянської влади, яка склалася на Україні у 1919 р. у вигляді диктатури централізованого державно-партійного апарату, склавши з себе повноваження командуючого бригадою (дивізією? армією?) у телеграмі 9 червня зі ст. Гайчур, Махно не приховував свого ворожого ставлення до цієї системи і її творців. Розстріл частини членів його колишнього штабу підлив масла у вогонь. Мітингуючи по дорозі до Олександрівська, Махно, як свідчить Аршинов, швидко зібрав новий загін. Проте він був порівняно невеликий (до 500 чоловік). Махно ж думав про відродження повстанської армії. Попри глибоке переконання у невичерпні можливості повстансько-селянського середовища у боротьбі з поміщицьким ладом, до відновлення армії Махна штовхало честолюбство, вражене почуття власної гідності. Діями Троцького і виконавців його волі Махно водночас був поставлений за межі повстанської армії, створенню якої віддав весь останній рік. Перебуваючи повсякчас у центрі уваги, уособлюючи основний нерв повстанства, ризикуючи безліч раз власним життям на фронті, він несподівано лишився, і як йому здавалося, цілком несправедливо, всього, що створювало образ «батька Махна». І це не давало йому спокою. Суперечка з більшовиками набрала заочних форм, до неї Махно вдавався за будь-якого зручного випадку. Ось що з цього приводу пише Ф. Мелешко, який спостерігав Махна у липні — серпні 1919 р. «...Перед нами стояла маленька постать Махна в студентському однострої з від-

знаками правничих факультетів колишніх російських університетів ... Я зразу ж помітив, що Махно дуже любить багато про себе розповідати. Ми сиділи, слухали, трохи дурновато притакували, зі всім погоджувалися, а Махно ходив по кімнаті, говорив, говорив, підсилював свої слова твердими та рішучими рухами рук, закінчуючи коли не кожне речення, то окремі думки словом «і толькі».

«Розбив большевиків, і толькі», «Пущай знають, как на батька Махна наступать, і толькі» ... Днів зо три ми від ранку до вечора висиджували у Махна. У нього ж нам подавалися обіди, а він невпинно оповідав про свою чинність. Тепер вже підтверджував свої оповідання документами, якими у нього була набита тека. Він говорив, що ті документи — то єдине, що для нього має вартість ... Навіть і в бої з нею їздив. Головне ж — у нього був добре задокументований спір і врешті розрив з більшовиками. (Далі Мелешко наводить текст телеграми з Гайчура від 9 червня і говорить, що Махно давав до нього свої пояснення.— *В. В.*) ... Перечитував Махно ще низку різних документів та стрічки розмов з Троцьким по прямому дроту». Вражене честолюбство говорило у Махнові й пізніше, в серпні. Коли керівники Південної групи пропонували йому спільні дії для прориву на північ, він з обуренням відкинув їх пропозиції.

Один з близьких прибічників Махна, Троян, розповідав пізніше Білашу, що план відродження повстанської армії Махно будував на об'єднанні повстанських сил Правобережжя, і в першу чергу Херсонщини. В липні тут один селянський виступ проти Радянської влади, яка уособлювалася з діяльністю примусово-каральних апаратів, продзагонів, чекістів, змінювався іншим. 29 червня Бубнов з тривогою телеграфував у Київ Раковському, Косіору і Петровському: «Фронт 14-ї армії нестійкий ... командного складу недостатньо, штаб ще погано налагоджений, зв'язок армії переривається, політробота [в] зачатковому стані. Лінія Катеринослав — Кременчук безперервно порушується бандами. Користівка, Знам'янка, Долинська те ж саме».

Троян доводив, що Махно насамперед вирішив шукати контактів з отаманом Григор'євим, який залишався найбільш помітною фігурою серед повстанських отаманів на Єлисаветградщині, поблизу Знам'янки і Олександрії. «Головне, ми бажали зібрати нову армію, з якою б червоне командування рахувалося б і з якою можна б було виступити проти білих. Для її організації Херсонщина підходила як база. Григор'єв все ще розбійникував, а села невпинно йому допомагали. Як ви знаєте, ми зробили ставку на

Григор'єва, лише за допомогою якого можна було розраховувати на успіх»,— так Троян виклав причини переходу Махна на Правобережжя.

Після невдалого виступу у травні Григор'єв зміг уникнути повного розгрому. Його розпорошені Червоною Армією частини з кожним днем обростали повстанською масою. П. Аршинов в «Истории махновського движения» писав, що на той час скоріше григор'євці, ніж радянські органи, були реальною владою в районі Єлисаветграда і Олександрії. Той же Аршинов стоїть на тому, що Махно пішов на контакт з Григор'євим виключно з метою ліквідувати отамана. «...Боротьбу з радянською владою Григор'єв вів не за революційними мотивами, а за особистими і згодом — контрреволюційними. Не маючи якої б то не було стійкої ідеології, він хапався за те, що було ближче,— спочатку за петлюрівщину, згодом за більшовизм, потім знов за петлюрівщину, а під кінець за денікінщину,— писав Аршинов.— Григор'єв був, без сумніву, контрреволюціонер і авантюрист, але район і маса, ним керовані, були революційні. Їх то і вирішив Махно включити в загальне число революційних сил. Зробити це можна було б, лише силоміць видаливши Григор'єва і його штаб. Махно з притаманною йому різкістю і прямотою вирішив публічно розвінчати і вбити Григор'єва ... Щоб знайти до нього вільний доступ, Махно вступив з ним і його загонами у зв'язок, начебто для об'єднання всіх партизанських сил».

Співставлення різних документів переконує, що тут Аршинов свідомо спрощує ситуацію, намагаючись показати Махна у найбільш вигідному світлі. У дійсності махновці шукали контактів з Григор'євим, в першу чергу маючи на меті об'єднання повстанських сил. На початку липня, витіснені від Нікополя денікінцями, вони подалися у напрямку до Верблюжки — «столиці» Григор'єва. Три дні простояли вони у селі в надії зустріти григор'євців, але тих не було. Махно пив, вагаючись, що робити далі. Врешті прийшла несподівана ідея атакувати Єлисаветград, де у міській тюрьмі, по чутках, перебувало багато махновців. Повстанці здійснили дві спроби захопити місто спочатку 10, а потім 12 липня. У зведенні про контрреволюційні виступи на Україні за дві перші декади липня факт нападу махновців на Єлисаветград засвідчений досить стислою інформацією, в якій говориться, що 10 липня на місто напали бандити, які називали себе махновцями, вони захопили військкомат і районне управління міліції, яку обеззброїли на вокзалі, в їх руки потрапив агітпоїзд голови ЦВК України Г. Петровського, який вони розгромили. За іншими джерелами, в

трофей повстанцям дісталася печатка ЦВК Рад України. 13 липня напад повторився, того дня була захоплена міська тюрма, з якої було звільнено всіх заарештованих. В цілому і перший і другий напад був невдалим, радянським військам вдалося в обох випадках вибити нападників з міста.

Втративши 8 чоловік убитими, близько 20 було поранено, махновці, пройшовши ряд сіл, зупинилися у Компаніївці. Виявилося, що у сусідньому селі, яке знаходилося на іншій стороні степової балки, стоїть загін григор'євців. Сам отаман з основними силами знаходився у селі Сосівці. Махно одразу ж направив до нього Хому Кожина. Через дві години у Компаніївку прибув Григор'єв у супроводі трьох членів свого штабу.

Махно зустрів отамана з григор'євським універсалом в руках і запитанням: «Це ваш універсал?» Отримавши стверджувальну відповідь, він лише похитав головою і сказав, що не в усьому з ним згоден. Майже добу тривали переговори про угоду. Обидві сторони виявляли і інтерес, і пересторогу, намагалися краще вивчити один одного. Як можна зрозуміти, основне питання полягало в тому, проти кого насамперед спрямувати зброю. Повної ясності не було в жодної сторони. Обговорювалися різні варіанти і проти червоних, і проти білих, і проти Петлюри. Сторони радилися і разом, і кожна окремо. Наступив критичний момент, коли Махно скликав засідання свого штабу для прийняття остаточного рішення. За угоду стояло четверо, в тому числі і Махно, значно більше — семеро — висловилися за те, щоб або відразу ж Григор'єва розстріляти, або, принаймні, не укладати угоди. Махно став умовляти більшість, доводячи, що розстріляти Григор'єва махновці завжди встигнуть, але треба глибше розібратися, що у нього за люди, і приєднати до себе кращих з них. Після промови Махна співвідношення голосуючих змінилося: за угоду висловилося 9 і лише двоє утрималося. Так згадував про цей епізод О. Чубенко.

В основу домовленості поклали рішення про те, що Григор'єв призначається командуючим об'єднаними військами, а Махно буде виконувати обов'язки голови реввійськради. Командуючий повинен був підкорятись реввійськраді. Штаб формувався на паритетних засадах. По закінченні переговорів у сільському клубі зібрали мітинг, на якому було проголошено про досягнутий союз. Ввечері на засіданні штабу було вирішено, що Григор'єв з переважною частиною військ виступить у напрямку Плетеного Ташлика, щоб затримати денікінців, які прорвалися на Правобережжя.

Махно ж з порівняно невеликим загоном у 120 чоловік проведе рейд-розвідку у напрямку Рівне — Новоукраїнка — Піщаний Брід — Глодоси — Добровеличківка. Несподіваний поворот сюжету. Чому Махно зважився відпустити більшу частину свого загону з Григор'євим, а сам попрямував на південь? Відповісти на це питання можна, лише керуючись загальним міркуванням про те, що логіка вчинків «батька» завжди була непередбачуваною. Ще більше здивування викликає його намір за тих умов впорядкувати свої сімейні справи. Лишається лише гадати, чи діяв «батько» спонтанно, чи обмірковано шукав паузу для прийняття остаточного рішення, як бути з Григор'євим далі.

Рушивши за вказаним маршрутом, махновці дійшли до села Піщаний Брід, що знаходилося за декілька кілометрів від ст. Помічної. На декілька днів вони зупинилися тут і підкреслено демонстрували повну байдужість до політичних і військових подій. Основною турботою для них стало ... одруження «батька».

* * *

Про подружнє життя Н. Махна ходило багато різних чуток. Розповідали, що вперше він одружився ще зовсім молодим хлопцем, до суду і каторги, дружиною обрав просту селянську дівчину. У молодих народився син, і одразу з зубами, що було розцінено в народі як знак появи антихриста. Правда, хлопчик швидко помер. Повернувшись у 1917 р. до Гуляйполя, Махно мав зв'язки з іншими жінками, серед яких особливим впливом на Махна відзначалася телефоністка з Гуляйполя Тіна. Залежність, в яку потрапив Махно, розповідав Білаш, не сподобалася його найближчому оточенню, яке вважало, що лише воно має право на монопольний вплив на «батька». Тоді за спиною Махна було вирішено, що Ф. Щусь, який користувався особливим успіхом у жінок, почне залицятися, а потім зґвалтує Тіну і, таким чином, буде покладено кінець її союзу з Махном. Так і трапилося. Білаш розповів про цей випадок, як доказ того, що Махно не грав якоїсь особливої диктаторської ролі в махновщині. Про певну залежність Махна від оточення, про те, що «він легко піддавався його впливу», розповідав і С. Волін.

Особливий вплив на «батька» мала його дружина Агафія (Галина) Андріївна Кузьменко. Була вона родом з с. Піщаних Бродів, з родини селян з достатком, одержала освіту і вчителювала у Гуляйполі, Агафія Андріївна була красивою брюнеткою, високою, стрункою, з прекрасними

темними очима і свіжим, смуглявим обличчям. Через короткозорість вона носила пенсне, яке було їй до лиця. Була людиною безумовно культурною, спостережливою, вміла вести цікаву і змістовну розмову. Ті, хто її знав, відзначали в ній потяг до української національної культури, в школі вона викладала українську мову. Чим же міг привабити таку жінку Махно? Певно, що не зовнішністю, бо він на цілу голову був нижчий за неї зростом, мав непривабливе обличчя з впалими щоками, кирпатим носом і невеликими сірими очима. Батько носив довге русяве волосся з помітною сивиною, зачіска дуже нагадувала попівську. Як згадувала інша гуляйпільська вчителька, Н. Сухогорська, Махно не справляв би ніякого враження, якби не його погляд. «Спочатку я думала, що це тільки мені робиться страшно, коли він гляне на мене своїми сірими, холодними, сталевими, прямо таки гіпнотизуючими очима, але потім виявилося, що навіть найзатятіші розбійники-махновці не витримували цього погляду і ловили дрижаки.

Махна побоювалися не лише звичайні жителі села, а й його власні сподвижники. Я сама бачила, як Махно на вулиці бив п'яного махновця нагайкою з свинчаткою на кінці по чому попало, а той кланявся, цілував ноги Нестору Івановичу і копита його коня, плакав і молив: «Прости, батьку, не буду». Звичайно, з цього зовсім не виходить, що Махно був проти пияцтва завжди і всюди. Ні, він переслідував лише «несвоєчасне» пияцтво, коли вороги були близько і загрожувала небезпека, і сам напивався лише у вільний від своєї військової діяльності час. Але тоді він уже пив до втрати свідомості і ставав справжнім звірем»,— писала Н. Сухогорська.

Агафія Андріївна розповідала, що спочатку і вона страшно боялася Махна, ховалася від нього і на перші спроби залицяння відповідала холодним опором. Але поступово звикла до нього.

Цілком ймовірно, що їх зближення мало і певну духовну основу. Махно не міг не привертати уваги силою свого характеру. Разом з тим, за деякими переказами, в той час він мріяв про патріархальне сімейне життя на хуторі. Згадаймо і про його здатність до віршування.

Весною 1919 р., коли відбулося їхнє знайомство, Махно носив звання червоного комбрига. Союз з ним давав Агафії деякі гарантії від небезпек, які таїлися у безкінечних змінах влади, надію зайняти більш високий соціальний щабель, вирватися із злиденного повсякденного життя сільської інтелігенції. До того ж, судячи зі всього, була вона за характером людиною енергійною, рішучою і владною, схильною до гострих емоцій і авантюрних пригод. У спогадах Н. Сухогорської про Агафію Андріївну знаходимо й таке: «Дружина Махна справляла враження не злої жінки. Якось вона зайшла в той дім, де я наймала кімнату, у гості. У котиковому пальто, у світлих ботах, красива, з посмішкою, вона здавалась елегантною дамою, а не жінкою розбійника, яка сама ходила в атаку, стріляла з кулемета і брала участь в боях. Розповідали про неї, що декількох махновців вона сама вбила, спіймавши їх під час грабунку і насильства над жінками. Її махновці теж побоювалися. Звали її «мати», тому що Махна «батьком». В гулянках і пияцтві Махна вона не брала участі, в карти ж грати любила, причому грала крупно...» Пізніше Агафія Андріївна відігравала помітну роль у махновщині, входила до окремих керівних її органів, разом з Махном ділила небезпеку військових походів і численних рейдів по Україні. Чи жіноча то була справа? Завдяки Агафії Андріївні ми маємо цікаве джерело для вивчення махновщини — її щоденник за лютий — березень 1920 р., який дає певне уявлення і про автора — людину, переконану у правоті справи, яку вона відстоює, але на той час вже перевтомлену і фізично, і духовно. Скупі щоденникові записи доносять до нас різкі зміни її настрою. Ось вона майже з пафосом описує бій з червоноармійським полком у Гуляйполі, який закінчився перемогою махновців: «Наші дуже змерзли і потомилися, поки закінчили цю справу. Але нагородою за цю роботу і муки в кожного повстанця була свідомість того, що навіть невеличка група людей, слабка фізично, але сильна духом, натхненна однією великою ідеєю, може зробити велику справу». Та бої і щоденні переїзди з місця на місце роблять свою справу — молодій жінці все більше хочеться тиші і спокою, не залишає байдужою прихід весни, розчулюють зелена озимина і перші весняні квіти. А поряд літають примари страху, невпевненості, що там, у завтрішньому дні, у сьогоденні. «Сьогодні Феня нас залишила...— занотовує вона у щоденнику в кінці березня.— Залишила нас — добре зробила. А я? А я думала залишитися де-небудь разом з нею. Думала... а чому ж я не лишилася? Хіба я й справді злякалася того, що мене уже в Гаврилівці люди бачили і знають? Ні. Може бути, хіба того, що Нестор сказав зопалу: «Якщо залишишся, то не вважай більше мене своїм чоловіком». Теж ні. У такому разі я тут би неодмінно залишилася б... Хіба того, що Нестор обіцяв мені змінити обстановку. Все не те. Що ж, що? А ось що: апатія. Байдужість до всього на світі, фізичне і духовне безсилля... Фу, яка нудотність, яка гидота. Не

вистачило духу довести думку до діла». А попереду було ще стільки випробувань: бої з Червоною Армією, становище інтернованих у Румунії, поневіряння у Польщі, еміграція до Франції, фашистські переслідування, а потім багаторічне заслання у сталінських таборах. Але чи могла вона знати, на який шлях повертає свою долю, згодившись на шлюб з Махном?

До вибору доньки батьки поставилися прохолодно, надто різне говорили про майбутнього зятя, особливо бентежила старих його слава революціонера-анархіста і безбожника. Очевидно, саме тому Махно вирішив справляти весілля за правилами, включаючи вінчання у церкві. Весілля Махна надовго запам'яталося у селі, залишилися про нього й деякі письмові згадки: «Махно, не дивлячись на свою ідеальну анархічність, надав законності своєму шлюбові у церкві. Шлях із дому Кузьменків аж до престолу Божого в церкві «синки батька атамана» застелили килимами, по яких і підійшли наречені під вінець. Перед тим були змобілізовані всі місцеві «гуральні» — самогонні апарати. Такого весілля в Піщаному Броді не було до того ніколи й, певно, більше не буде. Їли і пили всі, хто лише хотів, до безпам'яті. Гриміло декілька молдавських оркестрів, «рипали батьківські гармоністи», танцювали до упаду ... Стріляли із кулеметів та рушниць так собі в повітря для доповнення ефектів. І врешті «закуска» — Махно підбив селян і повів їх разом зі своєю бандою на більшовиків, які почали скупчувати свої сили в 6 верстах на ст. Помічній. Більшовиків розбили, захопивши багато цінного військового майна й скарбницю 14-ї большевицької армії. Все цінніше махновці забрали собі.

... По цій операції Махно відійшов у Глодоси. Більшовики підтягли нові сили й повели наступ на Піщаний Брід. Захопили його і вже своє «весілля» в ньому відіграли ... Душ близько 20 розстріляли, переважно інтелігентів ... Багато спалили подвір'їв та пограбували тих, у кого було що взяти». Звичайно, таке весілля повинно було залишитися у сельчан надовго у пам'яті.

* * *

Після весілля і нападу на ст. Помічну загін Махна відійшов на Глодоси, потім Добровеличківку, Липняжку. Як згадував О. Чубенко, під час цих мандрів до них прибуло два посланця від білогвардійців. Помилково прийнявши махновців за григор'євців, вони вручили Махнові листа, в якому Григор'єву пропонувалося перейти на службу до

денікінців. Посильних махновці розстріляли, тоді ж фактично була вирішена і доля Григор'єва.

Через десять днів після того, як отамани розійшлися в різні сторони, вони знову зустрілися. Сталося це у с. Сентові неподалік Олександрії 26 липня, в суботу, о 3-й годині дня. Одразу виявилося, що Григор'єв від боїв з денікінцями ухилився, мотивуючи своє рішення тим, що у білих була значна чисельна перевага. Це лише додало рішучості Махну. Зібравши наступного ранку своє найближче оточення у сільраді, Махно поставив питання руба: «Сьогодні з ним повинно бути покінчено». Було проведено певні приготування. Сентівці пізніше згадували, що коли повстанці зайшли в село, то «центр села зайняли махновці, потім по бокових вулицях розташовані були григор'євці, а на окраїнах села знову були розставлені махновці». Григор'євці, які, здається, нічого не підозрювали, виявилися у замкнутому просторі поміж махновцями. За наказом Махна був приведений у бойову готовність кулеметний полк. Махно і Григор'єв разом зі штабом розташувалися в будинку попа неподалік від сільради. Перед вечором 26 липня до сільради зайшов Григор'єв і наказав зібрати у приміщенні місцевого клубу мітинг на 8-му годину вечора. Зал у призначений час був повний, прийшли і виступали обидва отамани. Вони розповідали селянам, що ведуть боротьбу з комуністами в ім'я справжньої революції. Як згадували пізніше сентівці, Григор'єв, перебуваючи в доброму гуморі, навіть сказав, що за його голову більшовиками призначено 100 тис. крб., «але хай вони знають, що моєї голови їм не отримати». Чи міг він передбачити, що вже завтра його голова впаде до ніг не вчорашнього а сьогоднішнього союзника?

Наступного дня, у неділю, після обіду до тисячі селян зібралися на сходку *. Першим слово взяв О. Чубенко. Завершуючи свою промову, він назвав Григор'єва контрреволюціонером і царським слугою, у якого до цього часу

---

* П. Аршинов пише, що це був скликаний за ініціативою Махна з'їзд повстанців Катеринославщини, Херсонщини і Таврії, який повинен був визначити завдання повстанства України. На з'їзд нібито зібралося до 20 тис селян і повстанців. Саме тут, за Аршиновим, Махно публічно і особисто звинуватив Григор'єва у контрреволюційності і антисемітизмі, а коли Григор'єв зробив спробу вистрілити у Махна, його випередив С. Каретников. Декількома пострілами він звалив отамана з ніг, а Махно власноручно його дострелив. Ніякими іншими документами ця явно прикрашена версія і про з'їзд, і про вбивство Григор'єва Махном не підтверджується. Разом з тим існує цілий ряд версій, які в окремих деталях розходяться як з розповіддю Аршинова, так і наведеною далі.

«в очах блищать його золоті погони». Григор'єв, який все це чув, скипів і почав вимагати пояснень. Після цього отамани, забувши про сходку, пішли до сільради з'ясовувати стосунки. Саме там і розігралися події, які завершилися вбивством Григор'єва.

О. Чубенко перший зайшов до приміщення сільради, став за стіл, взявши в руку револьвер «біблей», зведений для стрільби. Все це було зроблено непомітно від Григор'єва. Коли зайшли всі останні, то Махно і Григор'єв зупинились з протилежного від Чубенка боку столу. Каретников стояв позаду Махна, а з лівого боку від Григор'єва — Чалий, Троян, Лепетченко і охоронець Григор'єва. Отаман був озброєний двома револьверами системи «парабеллум», один був у нього у кобурі біля пояса, а другий — прив'язаний ремінцем до пояса і заткнутий за халяву.

Григор'єв наполягав на поясненнях. Чубенко знову повторив свої звинувачення, додавши, що отаман — посібник Денікіна. По-перше, тому, що не захотів наступати на Плетений Ташлик, а по-друге... Тут Чубенко приголомшив Григор'єва запитанням: «Хто посилав делегацію до Денікіна і до кого приїжджали два офіцери, яких Махно розстріляв?»

Не встиг Чубенко закінчити, як отаман схопився за зброю, але Чубенко, тримаючи револьвер напоготові, вистрілив майже впритул. Куля потрапила в голову отамана вище лівої брови, але, мабуть, лише зачепила висок. З вигуками «Ой, батько, батько!» Григор'єв кинувся на вулицю. Махно кричав: «Бий отамана!» — в спину якого і без того вже гриміли постріли Каретникова, Лепетченка, Трояна і Чалого, всі вони кинулися з приміщення за Григор'євим. Отаман вискочив на вулицю з револьвером у руці, але тут заточився і впав. До нього підбіг махновець Качан і дострілив отамана в потилицю. Людський натовп, перелякане стрілянною, кинувся врозтіч.

А тим часом у приміщенні сільради продовжували вирувати події. Як тільки Чубенко вистрілив у Григор'єва, його охоронець, кремезний грузин, вихопив маузер і хотів вбити Махна, але охоронець Махна Колесник встиг схопити його за руку. Між ними точилася боротьба, григор'євець почав брати верх над махновцем, Махно бігав по кімнаті і намагався пострілом влучити у григор'євського охоронця.

Але, цілячись в одного, він потрапляв у іншого. З восьми махнових пострілів сім прийшлося у Колесника і лише одна куля потрапила у григор'євця. Невідомо, яким би був фінал цієї сцени, якби до сільради не повернувся Каретников, його куля увірвала життя григор'євця і врятувала Колесника. Окривавлений Колесник, з якого сповзло мертве тіло ворога, тяжко зітхнув і крізь зуби процідив на Махна: «Дурень».

На постріли прибігли інші махновські керівники — Щусь, Забудько, Назаренко. Махно наказав своїм військам оточити і роззброїти григор'євців, тіло ж вбитого отамана він заборонив ховати, наказавши сільським властям віддати його собакам. Розвідники-чекісти повідомили через деякий час у центр, що ще довго труп Григор'єва валявся за селом у яру. Так безславно закінчила свій шлях у революції і житті людина, яка лише кілька місяців тому керувала поступом тисяч, злетіла на гребінь слави після переможного взяття Миколаєва і Одеси, змусивши іноземних інтервентів поспіхом залишати Північне Причорномор'я. Та надто швидко в часі мінялася ситуація. Отаман не зміг дати їй вірну оцінку і заплатив найдорожчим — і славою, і життям.

Багато з повстанців-григор'євців пристали до махновців. Махно ж наказав рухатися у напрямку до найближчої залізничної станції і телеграфної лінії з тим, щоб якомога швидше повідомити всіх, що він поквитався з контрреволюціонером Григор'євим.

Телеграфне повідомлення про вбивство Григор'єва мало широкий резонанс. Воно, як показали події найближчого майбутнього, підняло авторитет Махна серед червоноармійських частин Півдня, які вже досить зневірилися у власному командуванні. Навіть Троцький змушений був відреагувати на вбивство Григор'єва черговою статтею у газеті «В пути». Цікаво, що в цій статті він по-різному оцінював Григор'єва і Махна. «Серед повстанських атаманів і батьок є люди двох категорій: є бандити, пройдисвіти, продажні авантюристи, але є й чесні люди, які не звели кінців з кінцями»,— пише Троцький. До перших він відносить Григор'єва, до других — Махна. Що це — запізніле визнання власних помилок чи спроба знайти грунт для нового компромісу? Ні те й не інше. Кінцівка статті повністю ортодоксальна: у Махна і йому подібних один шлях — «відкрито заявити, що вони раз назавжди відмовляються від дезорганізації, отаманства, сваволі, а віддають свої сили як дисципліновані солдати цілком і повністю у розпорядження робітничої і селянської влади на Україні». На такій основі компроміс шукати було неможливо.

• • •

Після вбивства Григор'єва «батько» знов заступив на посаду командуючого. Кількість повстанців, які знаходилися під командою Махна, швидко зросла. Один з очевидців, якому вдалося їх бачити і в момент прибуття на Єлисаветградщину, і після їх повернення з Сентова на Глодоси, був вражений, як зросли махновці кількісно: «Мене здивувало, що на цей раз не було їм кінця і краю. Як пізніше я довідався, махновці зросли за рахунок забитого Григор'єва ... Кіннота, кіннота, а за нею тачанки з кулеметами, які нагадали мені війська єгипетських фараонів, хоч ці тачанки і не були на двох колесах, як то деякі з «очевидців» махновців повиписували ... Піша збиранина їхала на возах та гарбах, весело виспівуючи. Безліч обозів. Круторогі сірі українські воли тягли навантажені різним добром гарби, навіть верблюди були — тягли переважно вантажні автомобілі, цебто заміняли собою силу бензину...»

Не варто поспішати з висновком про перемогу Давида над Голіафом. Загін Григор'єва за кількістю не перевищував махновський. Григор'євці були не єдиним і далеко не основним джерелом, яке протягом місяця перетворило порівняно невеликий махновський загін у багатотисячну армію. В районі було достатньо інших повстанських сил. На початку серпня спалахнуло селянське повстання в районі Вознесенська. Його причинами, як і багатьох аналогічних, стали каральні заходи радянських органів, які супроводжували продрозверстку і мобілізацію. Махно ж оголосив, що вважає членів радянських каральних загонів, а також надзвичайних комісій і радянських комісарів ворогами трудового народу, тому повстанці охоче вступали до махновських лав *. Але й це джерело не вичерпувало величезного резерву, який, виявилося, мало на Україні повстанство. Основним і найбільш якісним у бойовому відношенні поповненням махновської армії стали червоноармійські частини. До середини серпня ті тенденції в армії, про які йшлося раніше, досягли кульмінації. Вище керівництво Червоної Армії не змогло змінити ситуації на Південному фронті. У військах поширювалися і міцніли чутки про зраду у штабах, довершувала розклад армії політика «воєнного комунізму», червоноармійці — вчорашні селяни — відмовлялися воювати за комуну. Терор, за допомогою якого радянські органи намагалися зміцнити порядок і дисципліну на фронті і в тилу, давав лише негативні результати. Зазначені явища вийшли далеко за межі України. Надзвичайно характерно, що поряд з Махном одночасно з гострою критикою більшовицької політики виступає П. Миронов, командир Донського кінного корпусу.

• • •

Миронов був відомим борцем за права трудового козацтва Дону ще з дореволюційних часів. У жовтні 1917 р. він цілком і повністю підтримував революцію. Бувши професійним військовим (мав звання полковника старої армії), у 1918 р. він організував загін, який зріс у дивізію. Миронівська Усть-Медведицька дивізія, а згодом особлива група військ на початку 1919 р., як і махновці, з успіхом боролася проти білогвардійців, дійшла у складі 9-ї радянської армії до р. Сіверський Донець. Козацькі красновські частини переходили до Миронова, авторитет якого був незаперечним і в армії, і серед трудового козацтва. Разом з тим Миронов виступив проти політики розкозачування — своєрідного варіанту «воєнного комунізму» на Дону. Ці виступи й стали причиною того, що у РВРР вирішили на початку березня 1919 р. Миронова з Південного фронту перевести на Західний. Прийнявши таке рішення, РВРР не могла передбачити, що частини групи військ без командира, якому довіряли, швидко втратять боєздатність і розкладуться. А вийшло саме так. Влітку 1919 р., коли ситуація на Південному фронті стала катастрофічною, Миронова повернули на Дон, де доручили формувати новий кінний корпус. З'явившись у рідних місцях, Миронов був вражений наслідками, до яких призвела політика «розкозачування». Не шкодуючи сил на підготовку корпусу до бо-

* Звернемо увагу читача на факт публікації у органі ЦК КП(б)У газеті «Коммунист» 19 липня 1919 р. статті Т. Харечка «Останні дні махновщини», в якій відомий більшовик доводив, що «махновія» впала остаточно під час наступу денікінців в силу розшарування, яке відбувалось в її лавах. Куркульство і заможне селянство, яке складало махновщину, орієнтуючись на близького їм за духом Денікіна, вирішило долю «ана хо-бандитської республіки», доводить автор статті. «Класова боротьба, що спалахнула з наступом білих у лавах повстанців-селян, серед яких переважали куркулі і міцні мужики (з українських середняків), не тільки змела махновців, але й махновщину в масах... Так у процесі жорстокої громадянської війни зжила себе махновія з її всеселянською партизанщиною. Вогнем класової боротьби, який пробіг по селах махновії, з корінням випалена махновська партизанщина». Не пройшло й місяця після теоретичних роздумів і публіцистичних пасажів Харечка, як у Махна знову була готова до бою багатотисячна повстанська армія. Життя зле посміялося над голим теоретизуванням більшовиків; на жаль, вони ніяких позитивних висновків з феномена махновщини зробити не змогли або не хотіли.

ротьби з денікінцями, комкор різко виступив проти політики «розкозачування». Ось лише декілька витягів з його наказу по корпусу: «Ми не бачимо, щоб завдання комуністів, які захопили всю владу у свої руки, були ясними і певними. Для нас незрозуміла ця зухвала монополія перед владою народу купки людей, які в своєму фанатизмі побачили себе будівниками соціального життя за небаченим до цього часу методом: вогнем і мечем.

Вони кричать про щастя майбутнього людства, про прийдешній рай, про свободу, волю, землю, братство, рівність, любов, правду.

А на справді:
Свободи — нема,
Землі — нема.

Земельна політика вилилася в штучне насаджування так званих комун і радянських господарств. З застосуванням найманої праці ця політика веде до створення нового часу радянських батраків і державно-зобов'язаних селян (оброчних), ця політика веде до утворення на селі особливого класу людей, що живуть за рахунок трудового селянства.

Відбираючи у трудового селянина останні залишки живого і мертвого інвентаря і завойовану ним у поміщика землю, комуністи паралізують (зупиняють) можливість дальшого прогресу (тобто руху вперед) сільського господарства, яке є основою всього народногосподарського життя країни.

Братства — нема.
Рівності — нема.
Правди — нема.
Любові — нема.

І на додачу — нема хліба у місті, нема солі на селі.

Управління країною, як і при царі, знаходиться не в руках вільно обраних рад і їх виконавчих органів, а в руках або спеціально призначених зверху комісарів (те ж, що колишні генерал-губернатори при царі), або у підтасованих фальсифікованих закладах, що називають себе то радами, то комбідами, то революційними комітетами, то ревкомами, то особвідділами. Під прикриттям соціалістичних фраз і слів комуністи ведуть політику вузько партійних інтересів і глумляться над класовими інтересами революційних трудящих мас. Про село комуністи піклуються постільки, поскільки з нього треба викачати всілякими засобами хліб, худобу, гроші і людей для взаємознищення. Вони не прагнуть залити пожежу громадянської війни, а всіма своїми засобами як би навмисно її розпалюють,

що, ми в цьому глибоко переконані, підтвердить незворушлива історія.

Комуністи хочуть озолотити рід людський (доки ж лише самі ходять, якщо не в золоті, золото поховане по кишенях, та у черевиках на застібках, у галіфе і френчах); вони хочуть побудувати рай, рай же не виходить, а пекло — наяву. Ми думаємо, що комуністи рай побудувати можуть, і цієї здатності у них не віднімаємо, але для цього їм треба спуститися у пекло: чорти, побачивши їх, розбіжаться, а грішники за відсутністю мучителів мучитися перестануть і знайдуть спокій, райське буття. Щиро рекомендуємо комуністам це нове поле діяльності і запевняємо наперед: радість російського селянина буде безкінечна. Ми ж у наступному будівництві соціального життя обійдемося без них.

Комуністи зайшли у безвихідь, вони самі не знають, що вони хочуть і де кінець їх утопічних мрій. Не маючи перед собою ясно поставленої і певної мети, хапаючись за все, за що хапатися треба було б почекати, вони, природньо, роблять помилку за помилкою, а кожна помилка зміцнює позицію генерала Денікіна і веде до загибелі соціальної революції».

В листі від 31 липня 1919 р. адресованому В. Леніну, комкор П. Миронов вимагав негайної зміни політики «воєнного комунізму»: «Вимагаю іменем революції і від імені змученого козацтва припинити політику його винищення. Звідси раз назавжди повинна бути змінена політика щодо козацтва, і всі негідники, що штучно створили збудження в населенні з метою причіпок для знищення, повинні бути негайно арештовані, передані суду і за смерть невинних людей повинні понести революційну кару. Без певної відкритої лінії поведінки щодо козацтва немислиме будівництво революції взагалі. Російський народ, за словами Льва Толстого, опролетаризації не потребує. Соціальне життя російського народу, до якого належать і козаки, повинно бути побудоване у відповідності з його історичним, побутовим і релігійним світоглядом, а що буде в майбутньому, повинен показати час.

У практиці теперішньої боротьби ми маємо можливість бачити і спостерігати підтвердження дикої теорії: «для марксизму сучасне лише засіб і тільки майбутнє — мета», і якщо це так, то я відмовляюся брати участь у такому будівництві, коли весь народ і все їм надбане розглядаються як засіб для мети віддаленого майбутнього, абстрактного.

А чи сучасне людство не мета, не людство, хіба воно не хоче жити, хіба воно позбавлене органів почуття, що

ціною його страждань ми хочемо побудувати щастя якомусь віддаленому людству. Ні, час досліди залишити.

Майже дворічний досвід народних страждань повинен би вже переконати комуністів, що негативне ставлення до особи і людини є безумство».

Певно, за глибиною розуміння драми, яка розігрувалася весною — влітку 1919 р., Махно поступався Миронову, але обидва вони виражали одну й ту ж реакцію демократично настроєних селянських мас, які не поділяли лівокомуністичного експерименту. А він погрожував завершитися денікінською диктатурою. Член козачого відділу ВЦВК Кузюбердін, який влітку 1919 р. побував у корпусі Миронова, писав про комкора: «За Мироновим ідуть і можуть піти маси трудящого народу, тому що Миронов увібрав у себе всі думи, настрої і бажання народної селянської маси у даний момент революції, і тому у його відкритих вимогах і побажаннях мимоволі відчувається, що Миронов є тривожна, збентежена душа великої кількості середнього селянства і козацтва, і як людина, віддана соціальній революції, може і здатний всю селянську масу, що коливається, і козацтво повести в останній небезпечний момент на нещадну боротьбу з контрреволюцією... Миронова потрібно вміло використати для революції, незважаючи на його відкриті і підчас різкі вирази в адресу «комуністів-шарлатанів».

Але такі голоси, які піднімалися весною — влітку 1919 р. на захист Миронова, Махна і схожих на них, тонули в хорі інших. Миронова, який рушив з військами на фронт проти Денікіна, блокували частини Будьонного. Комкора арештували і звинуватили у антирадянському заколоті. Член РВРР І. Смілга, коментуючи ці події, дійшов лише такого висновку: «Роздратований, підозрілий маньяк, Миронов рушив своїми частинами в похід з метою дуже туманною. Взявши за основу козаків корпусу, Миронов сподівався «обрости» по дорозі дезертирами і таким чином створити армію, «грізну і для Денікіна, і для комуністів». Такою ж гнівною філіппікою в адресу Миронова вибухнув і Троцький.

* * *

На іншому фланзі Південного фронту армію, «грізну і для Денікіна, і для комуністів», формував Н. Махно. На початку серпня його війська зайняли район навколо ст. Помічної і саму станцію. Через Новоукраїнку, Помічну і далі на Вознесенськ йшла єдина залізнична колія, яка з'єднувала Одеський район з Києвом. Махно, осідлавши станцію, зовсім припинив рух по лінії, тому проти нього було кинуто декілька бронепоїздів і чималий червоноармійський загін. Вибитий з Помічної, Махно відійшов дещо на південь. В районі Нового Бугу його підрозділи зіткнулися з частинами 58-ї дивізії, які відступали від Катеринослава і Миколаєва. Махновські агітатори мали успіх серед червоноармійців. Більшість дивізії перейшла на бік повстанців, меншість, яка не захотіла цього зробити, махновці роззброїли і відпустили. Після цього махновці знову рушили на Помічну. Поки Ф. Анулов, командир червоноармійського загону, який знаходився на станції, доповідав по телеграфу своєму начальству — Затонському і Княгницькому — про те, що переважаючі сили повстанців наближаються до станції, а ті, кожен у свою чергу, давали суперечливі накази, в штабному вагоні червоних з'явилася махновська делегація з трьох чоловік. Вони прибули для переговорів. Як справи розвивалися далі, читаємо у Ф. Анулова:

«Перш за все вони показують членські квитки Комуністичної партії України.

— Ми теж комуністи,— говорять делегати.— Тільки справжні. Ми не біжимо з України, як ті ... і вони показали пальцями на південь.

— Ми пропонуємо вам спільну боротьбу проти білих — ось мета нашого приходу,— говорять махновські делегати.

— Ми вас чіпати не будемо. Ми тільки вам покажемо, як треба воювати проти Денікіна. Учіться...

Делегація пішла. Комісар загону тов. Недашковський вимагає відходити в південному напрямку. Затонський вимагав стояти на місці і вплинути на бійців 58-ї дивізії, що повстали. Княгницький наказує дати пробний постріл...

А за цей час Махно і його агенти свою справу вже зробили. У частинах червоного загону (загін налічував 1 тис. бійців.— *В. В.*) побували махновські агітатори і оволоділи настроями бійців. Махновці обіцяли і Україну звільнити від армії добровольців, і радянську владу встановити... В результаті загін перейшов на сторону Махна». Анулов писав, що особливий вплив мав на червоноармійців і повстанців сам Махно. Судячи зі спогадів, і сам червоний командир був вражений зустріччю з «батьком». «Підходимо до вагону, навколо якого зібрався натовп озброєних махновців. Якийсь низькорослий чоловік, одягнений у гусарську форму, сидів на сходинках вагона і, на мій жах... перебирав папери із моєї похідної корзинки.— Там же партійний квиток,— подумав я.

— Ось, батьку Махно, командира привів,— звертаючись до низькорослого гусара, сказав Калашников.

Махно підняв голову. Обличчя його було вкрай збуджене. Очі запалені. Губи запеклися. Сірі зіниці очей бігали з одного предмета на інший. Рухи нервові і поривчасті...

— Так, це сам Махно, здивовано подумав я...

— Це ти написав наказ, що йдуть махновські бандити? — ставить мені ворожо питання Махно. Я мовчу. Сірі очі «батька» Махна розширилися, спалахують. Встає. Простягає руку. Все навколо моментально стихає. Махно починає мову, звернену до мене:

— Ви узурпатори, душителі волі народної... Ви біжите від Денікіна. Я ж його розіб'ю в пух і прах... Та не будь я батьком Махном, якщо не поб'ю всю білогвардійську наволоч...

Мова його була уривистою, нервовою і незв'язною. Одначе говорив Махно з великим піднесенням. Натовпу його промова явно подобалася. Він обіцяв все, чого бажала, чого прагла українська селянська маса. Коли він закінчив, натовп дико прокричав декілька разів «Ура!» ...»

У такий спосіб махновці приєднали до своєї армії не одну червоноармійську частину. Більшість червоноармійців була родом з півдня України, залишати свої рідні місця на поталу денікінцям вона не хотіла, тим більше що під кінець серпня почали ширитися чутки, що петлюрівці і денікінці підійшли до Києва і відступати власне нікуди, краще залишатися у Махна і захищати власні домівки. Навіть серед тих червоних частин, які ввійшли до складу Південної групи, очолюваної Якіром, і вирішили пробиватися на північ, авторитет Махна був високим. В. Затонський, який весь серпень провів на півдні як особливоуповноважений Ради оборони УСРР, згадував пізніше у «Вирі», що з Федьком, начдивом 58-ї дивізії, вони в Голті провели нараду з командирами полків, які залишилися в дивізії, з метою з'ясувати стан цих підрозділів. Всі командири, як один, запевняли, що їх частини битимуться з ким завгодно, тільки не з Махном. Протягом перших днів руху Південної групи на північ її бійці продовжували переходити на бік повстанців, і лише згодом махновці відстали. На початку вересня вони міцно ув'язалися в бої з денікінцями.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Відступ до Умані.— Союз з петлюрівцями.— Бій під Перегонівкою.— Від Умані до Маріуполя: розгром денікінського тилу.— Революційна повстанська армія України (махновців).— Місто під владою повстанців.— Вільний радянський лад.— Бої з корпусом Слащова

З початку липня 1919 р., коли генерал Денікін віддав своїм військам «московську директиву», основна увага командування Збройними силами Півдня Росії була прикута до наступу на Москву. Разом з тим дивізії денікінців на півдні України мали наказ головнокомандуючого блокувати наступ петлюрівських частин у напрямку Одеси. На кінець серпня передові петлюрівські підрозділи зайняли станції Вапнярку і Ольвіополь, але активності далі не виявляли. В той же час денікінці зіткнулися на Правобережжі з більш боєздатною, хоча і меншою за чисельністю, ніж петлюрівська, військовою групою. Це були махновці. Ядро загонів Махна на початку вересня концентрувалося в районі ст. Новоукраїнки.

Спочатку денікінці явно недооцінили бойові можливості махновців. Лише зазнавши невдачі в спробах вибити Махна з станції силами 5-ї зведеної дивізії, яка діяла від Єлисаветграда, та окремої кінної козачої бригади, що наступала з півдня. білі змушені були звернути особливу увагу на махновців. Несподівано для денікінців ситуація в цьому районі ускладнилася. Махновці відкинули кінну козачу бригаду від с. Костянтинівки, захопили ст. Арбузинку. Створилася реальна небезпека втрати білими Вознесенська, від якого було рукою подати до Одеси.

Кінець серпня — початок вересня був часом найбільших успіхів денікінців. Їх преса ледь встигала публікувати переможні реляції, які надходили з фронтів. Газети повідомляли, що частини 3-го кінного корпусу під час воронезької операції взяли в полон 13 тис. червоноармійців, захоплено 15 гармат і 67 кулеметів. На фоні такої інформації губилися дуже скупі повідомлення про дії групи військ Новоросії. Створювалося враження, що це другорядна ділянка фронту. А разом з тим саме тут, в районі ст. Новоукраїнки, зав'язувався новий вузол громадянської війни. У штабі командуючого групою військ Новоросії генерала Шіллінга

намагалися звернути увагу ставки на події, що розвивалися на Правобережжі України і були пов'язані з діяльністю махновців. Ось лише один з телеграфних діалогів, який відбувся на початку вересня між штабом групи військ Новоросії і ставкою Денікіна.

— Біля апарата полковник Шкеленко (представник ставки.— *В. В.*). Добрий день, Германе Івановичу (полковник Коновалов, представник штабу генерала Шіллінга.— *В. В.*), що накажете?

— Здрастуйте, давно хочу з вами поговорити, але все не налагодиться зв'язок. Коротше кажучи, директивою № 012 078 і телеграмою № 012 136 Ви енергійно підганяєте нас на захід і північний захід, між тим ситуація така:

Махно підпорядкував собі частину комуністичних полків і, таким чином, Махно продовжує благополучно перебувати в районі Новоукраїнка — Олександрівка — Плетений Ташлик — Абадаш. Введенням у бій, окрім бригади Склярова, всієї 4-ї дивізії нам вдалося контратакою зупинити енергійний натиск Махна на південь і відкинути його на північ від лінії Помічна — Ольвіополь. При цьому наші частини зазнали відчутних втрат. 2-й корпус має на напрямку Мала Виска — Абадаш і Єлисаветград — Плетений Ташлик лише 400 багнетів і 250 шабель і не тільки не може допомогти нам активно у бойових операціях проти Махна, але ледве стримує останнього на своєму фронті. Отже, з групою Махна доводиться рахуватися як з серйозним противником, що не має тилу, відмінно спорядженим, який значно переважає нас чисельністю і зовсім не чутливий до наших обходів.

Навряд чи Махно збирається йти на північ, як Ви зазначаєте у своїй телеграмі, не забувайте, що він за радянськими наказами поза законом, а з Петлюрою «контр» після катеринославських боїв.

Більш правдоподібно (про що є й непрямі свідчення), що Махно прагне прорватися до свого рідного Махнограду. Необхідно, раніше ніж виконати директиву, рішуче покінчити з групою Махна біля Новоукраїнки, що може бути досягнуто введенням у бій не лише всіх наших сил, а й достатніх сил з боку другого корпусу».

Командуючий військами білих у Новоросії терміново кинув проти махновців 4-ту зведену дивізію генерала Я. Слащова, якому були придані й інші підрозділи. Серед частин Я. Слащова особливою боєздатністю виділявся офіцерський Сімферопольський полк. Слащов вирішив атакувати махновців на декількох напрямках: з фронту — прямо через Арбузинку і з флангів — зліва через Ольвіополь і справа на лінії сіл Рівне — Петрівка — Іванівка, взаємодіючи в цьому напрямку з 5-ю зведеною дивізією.

Якщо офіцерський Сімферопольський полк досить легко оволодів с. Костянтинівкою і просовувався, не зустрічаючи опору, на Ольвіополь, то біля Арбузинки відбувся запеклий зустрічний бій. Лише пізно ввечері 10 вересня білим вдалося захопити станцію. Махновці, втративши 4 гармати і близько 300 полонених, відійшли на Новоукраїнку. 12 вересня точилися нові бої на р. Мала Карасельна. Слащов писав, що тут «Махно бився вперто, весь час переходячи на контратаки, діючи на тили білих наскоками своєї багаточисельної кінноти». У цих боях, які продовжувалися майже тиждень, білі понесли значні втрати. Лише 17 вересня частини 4-ї дивізії вийшли на лінію ст. Помічна — с. Петрівка, а два батальйони офіцерського Сімферопольського полку підійшли до Любомирки, що знаходиться неподалік на південний захід від Новоукраїнки. Саме в цей час Махно вирішив нанести головний удар по частинах 5-ї зведеної дивізії, зім'явши їх і відкинувши на окраїни Єлисаветграда. У місті почалася паніка, командування 5-ї зведеної дивізії білих виявилося не підготовленим до тактики, яку успішно використовували махновці. Денікін зі ставки віддав наказ про підпорядкування 5-ї дивізії генералу Слащову, перед яким поставив завдання — будь-що не допустити втрати Єлисаветграда. Ударом з півдня у тил махновців денікінцям вдалося зупинити наступ на місто, Махно одразу ж відповів зустрічним ударом в бік Помічної. Несподіваною атакою повстанці вибили звідти полк 13-ї піхотної дивізії білих, розбили дві роти Литовського батальйону у напрямку Піщаного Броду, атакували дві роти офіцерського Сімферопольського полку. З трьох сторін Помічна була взята у щільне кільце. Білі втратили тут до 300 чоловік вбитими і пораненими. Лише відсутність набоїв у повстанців і стійкість і високий професіоналізм офіцерського Сімферопольського полку не дозволили махновцям закріпитися на станції. Взявши частину обозу, вони відійшли до Новоукраїнки. Генерал Слащов особливо відзначав дій сімферопольців. За бій біля Помічної командир цього полку був представлений до генеральського звання, а полк одержав у нагороду 107 георгіївських хрестів і 7 медалей. Віддав належне хоробрості і майстерності офіцерів у цих боях і Махно, він захоплювався їх стійкістю і зневагою до смерті. Бої під Єлисаветградом і Помічною, незважаючи на кровопролитний і запеклий характер, не порушили статус-кво, що вже склався. Ситуація залишалася драматичною для обох сторін. «4-та дивізія безпе-

рервними боями була абсолютно знесилена; 5-та дивізія попередньою поразкою ослаблена числом і деморалізована..,— писав Слащов.— Наскоки махновців на тили білих частішали і наводили паніку... атакувати було вкрай важко, але найменше прогаяння погрожувало загибеллю. Махно атакував би сам, і вимотані війська білих, маючи в тилу партизанську кінноту ворога, звичайно б, не витримали». Для маневрів додатковими силами не було часу. Слащов розумів, що у такому випадку треба було або негайно відступити, щоб відірватись від ворога і отримати мінімальну свободу дій, або атакувати. Відступ означав би втрату Єлисаветграда, невиконання наказу головнокомандуючого, і честолюбивий Слащов вирішив атакувати на світанку.

В 6 годин ранку 20 вересня білі частини, розгорнуті у ланцюг, попереду якого йшли командири, рушили на махновців. Останні не витримали: втративши 3 гармати і 400 полонених, вони почали відходити спочатку на Новомиргород, а потім до Умані. Головною причиною відступу стала повна відсутність боєприпасів. «...В армії махновців майже не було набоїв,— писав П. Аршинов.— З трьох наступів на денікінців два доводилося робити виключно з метою відбити у них набої».

Штаб повстанської армії прийшов до рішення залишити район Помічної — Новоукраїнки з густою мережею залізничних колій. Тут були підірвані всі бронепоїзди, раніше захоплені у червоних і білих. Повстанці почали відступ. 7 вересня денікінці без бою захопили Новоукраїнку, але вже 16 на р. Синюсі біля Новоархангельська розгорнулися нові бої, в яких махновці декілька разів завдали білим відчутних ударів.

Чим ближче повстанська армія підходила до Умані, тим ситуація ставала складнішою. Якщо з південного сходу їх переслідували денікінці, то на південному заході і з півночі розташувалися петлюрівці, які ніколи не викликали особливих симпатій у махновців. Швидкоплинний союз їх у кінці 1918 р. закінчився відвертою війною, але зараз петлюрівці перебували у стані війни з денікінцями, а махновці не могли боротися на два фронти: боєприпасів ледь вистачало на ар'єргардні бої, до того ж в армії нараховувалося до 8 тис. поранених, які потребували медичної допомоги.

Неминуче постало питання про характер відносин з петлюрівцями, воно всебічно обговорювалося у військкраді і штабі армії, де більшість схилялась до військового нейтралітету. Просування махновців до Умані не могло залишитися непоміченим і з боку петлюрівців. Останні теж

не бажали нового ворога, їх делегація приїхала до махновського табору з пропозицією укласти між обома арміями угоду, що й відбулося 20 вересня 1919 р. на ст. Жмеринка. З боку махновців її підписали О. Чубенко і С. Волін, від петлюрівців — головний атаман С. Петлюра і Ю. Тютюник. Обидві сторони згодилися вести боротьбу з Денікіним, махновцям відводилась ділянка фронту завширшки 40 верст і 60 верст вглиб, вони отримували бойове і матеріальне постачання від петлюрівської армії, а також право розташувати своїх поранених у петлюрівських госпіталях. Ніяких політичних умов у договорі не було, запевняють махновці. До того ж і П. Аршинов, і В. Білаш в один голос твердять, що махновці мали плани розправитися з Петлюрою як з Григор'євим, після чого об'єднати махновську і петлюрівську армії. З цією метою в Умань, де передбачалася зустріч Махна з Петлюрою, була заздалегідь вислана група терористів і направлена кавбригада. «Але не встигли наші в'їхати на міську вулицю,— писав В. Білаш,— як Петлюра втік на станцію Христинівку». Наскільки правдоподібна остання версія, говорити важко, але те, що союз махновців і петлюрівців був нетривалим, залишається фактом. Обидві сторони не хотіли військових дій між собою, але й відверто не довіряли одна одній.

Про яку ж спільну боротьбу могла йти мова?

* * *

Об'єднання петлюрівців і махновців не пройшло повз увагу денікінців. Не знаючи, на яких умовах відбувся союз Махна з Петлюрою, денікінці планували нанести головний удар в районі Умані. Генерал Слащов готувався до вирішального бою. Йому здавалось, що все детально продумано і зважено. До того ж в одному з боїв білі захопили при вбитому начальнику штаба махновської армії Григорію Махну ряд важливих оперативних документів. Це не могло не вселити додаткової впевненості. Слащов доповідав у штаб групи військ Новоросії: «...Угруповання ворога з'ясувалося, петлюрівці на північному і на південному флангах, махновці у середині на фронті Умань — Юзефівка, захищають річку Ятрань. Виводжу всі сили їм на фланг».

Із доповіді видно, що вся операція мала бути керована однією людиною. «Підкорюся кому завгодно, аби командувала особа, яка знайома з обстановкою і знаходиться тут. Інакше весь успіх і красота пропадуть. 13-та і 34-та дивізії, за винятком трьох полків, розташовані за лінією біля Голованевська. 11 і 12 (24 і 25 вересня за н. ст.— *В. В.*)

з огляду на обставини зроблю вирішальну атаку, якщо ворог не побіжить, він стане вірною нашою здобиччю». Завершуючи доповідь, Слащов підкреслює: «найзапекліший ворог — махновці».

26 вересня петлюрівська армія від Одеси до Бердичева вступила у бій з денікінцями і всюди зазнала поразки. Білі захопили Умань і фактично взяли махновців у кільце. «Генерал Слащов передбачав оточити Махна в районі Умані,— писав історіограф офіцерського Сімферопольського полку, його колишній офіцер В. Альмендінгер.— Полку було наказано наступати на Крутеньки — Текуча. Праворуч наступав загін генерала Склярова з району Острівець — Дубове на Умань. Ліворуч з району Голованевська на Семидуби — Кленове — Сеньки наступали частини полків 13-ї та 34-ї піхотних дивізій і 2-й Таманський козачий полк. Зранку полк зосередився у Перегонівці. Махновці займали висоти східніше Крутеньок і Рогового».

Дорога до відступу махновцям була відрізана. Врятувати міг лише удар і прорив у тил денікінців, до рідних місць, де повстанство могло розраховувати на енергійну підтримку селянства. Махно і керівництво повстанської армії добре розуміли це. Тому вирішили непомітно для ворога перегрупувати сили в один кулак і кинути їх у прорив. Головний бій відбувся 27 вересня поблизу с. Перегонівка.

У денікінців були певні труднощі: вони не знали, чи петлюрівці і махновці вестимуть бої разом і якого плану будуть дотримуватися. «Головна маса ворога — близько 6 тис. з банд Махно і червоних — це головорізи, які зібралися під захистом Петлюри,— повідомляв по інстанції генерал Слащов 27 вересня у розпал бою.— Елемент у бойовому відношенні відмінний, кіннота так просто викликає захоплення. Ще було нащупано два полки галичан, але вони тримаються більше у західній частині оточеної групи ворога. У тих і у інших величезна кількість артилерії і кулеметів, артилерійським вогнем вони часто забивають, деморалізуючи наші частини, чим завдають великих втрат ... все це посилюється блискучими діями махновської кінноти, тому і відрізаю їх від тилу». Слащов не втрачав надії на перемогу. Бій, що почався між 3-ю і 4-ю годинами ранку, точився весь день і проходив із змінним успіхом. В окремі моменти здавалося, що повстанці остаточно втратили ініціативу, але саме їм випало святкувати перемогу. Справу вирішила махновська кіннота, яка в критичний момент обійшла ворога і розбила його фланг. О 6-й годині вечора Слащов, який ще не знав остаточних результатів бою, повідомив штаб групи військ Новоросії: «Сьогодні ворог

атакував мене з боку Перегонівки і прорвав мій фронт, захопивши ділянку Покотилове — Давидівка. Розмір часткової невдачі Литовського полку ще визначити не можу. Правий фланг генерала Ангуладзе відскочив на північний схід і донесень від нього нема. У повне знищення (там було сім рот і дві гармати) я, звичайно, не вірю, але удар, і до того ж моральний, має бути великим. Чи просунувся ворог на північний схід не знаю ... звичайно, не буду танцювати під його дудку, малодушно забігаючи йому вперед заслонами». Можна віддати належне витримці генерала, але, здається, то була лише хороша міна при поганій грі. Білі зазнали повної поразки. Про окремі колізії бою, відвагу обох сторін і жахливий кінець білих читаємо у В. Альмендінгера: «На світанку 14 (27 за н. ст.— *В. В.*) вересня махновці перейшли у загальний наступ. 1-ша — 3-тя роти, які були на охороні ділянки 1-го батальйону, зупинили вогнем і контратакою ланцюг махновців, що наступав... Козачий роз'їзд доповів, що махновська кіннота знищила литовців і рухається на Покотилове — Тернівку. Піхота махновців наступала на полк з півночі і заходу, намагаючись притиснути наші роти до річки Синюхи, а кіннота прагнула захопити переправу біля Покотилова і Тернівки.

...Командир полку не став стримувати її до підходу інших рот і поспішно відійшов на Тишківку, а до вечора опинився у с. Лиса Гора без полку.

1, 2, 3, 4, 5, 6 і 7-ма роти з кулеметами відходили під сильним тиском махновської піхоти справа і з фронту і під тиском безперервних атак кінноти на лівий фланг.

Зайшовши у ліс, що східніше Копеньковатого, ротам довелося кинути кулемети і патронні візки, тому що ліс був обкопаний глибокою і широкою канавою, яку коні подолати не могли. Вийшовши з лісу, роти рушили на Розсоховате, але змушені були пройти північніше цього села, тому що воно вже було захоплене ворогом з артилерією... Роти йшли приречені на загибель. Знали, що пощади не буде. Рухалися без доріг по крупній ріллі.

Сонце почало припікати. По п'ятах рухалася піхота махновців, але ланцюг наш розстрілу не піддавала, тому що в неї закінчилися набої, це ми відразу ж відчули. Але закінчувався і у нас запас набоїв. Кіннота ворога весь час накидалася на нас з обох флангів, намагаючись вибухами ручних гранат викликати серед нас паніку, щоб згодом діяти холодною зброєю. Потрібно було постійно зупинятися і залповим вогнем відбивати атаки кінноти. Падали поранені і, щоб не потрапити в руки ворога, самі себе дострілювали. Легко поранені продовжували відходити з ро-

тами. Підходили до річки Синюхи, але не знали, де знаходиться переправа ... Не судилося їм відійти. Атаки кінноти вони відбили, але артилерія махновців, виїжджаючи гармата за гарматою, перекатами розстрілювала ланцюг картеччю. Набої скінчилися. Тих, хто лишився у живих, порубала кіннота». Долю 1-го Сімферопольського полку розділили офіцерські 2-й Феодосійський, Керч-Єнікальський, 51-й Литовський та ін. В. Білаш пише, що махновцями було знищено до 18 тис. денікінців, 5 тис. взято в полон, а ще близько 4 тис. розбіглися по навколишніх лісах. Ці цифри здаються нам значно перебільшеними, але, безперечно, бій під Перегонівкою закінчився найвідчутнішою поразкою, з тих, що зазнали денікінці на Правобережній Україні восени 1919 р.

* * *

Перемога відкрила махновцям шлях до рідних місць. Зранку 28 вересня Військреврада і штаб армії на об'єднаному засіданні з командним складом вирішили рухатися на Катеринославщину, яка була оголошена базою повстанської армії. Опівдні махновці, розбившись на три похідні колони, залишили табір на р. Синюсі. Центральна колона йшла на Олександрівськ, ліва — рухалася на Катеринослав, права — на Нікополь.

Просувалася повстанська армія надзвичайно стрімко, проходячи в окремі дні по 60 і більше верст. Вже в ніч з 28-го на 29-те центральна колона з бою оволоділа Новоукраїнкою, а о 3-й годині ночі 5-го жовтня кавалерійські бригади на чолі з Махном атакували Хортицю, через годину Кічкаський міст був у їх руках. О 5-й годині ранку махновці заволоділи Олександрівськом.

«Наче в заворожене, сонне царство влетіли махновці: ніхто ще не знав про їх прорив під Уманню, не мав уяви про те, де вони,— писав П. Аршинов.— Влада не вживала жодних заходів, перебуваючи у тиловій сплячці. Тому всюди махновці нападали на ворога, як весняний грім, несподівано».

Думається, що Аршинов для посилення враження від прориву махновців (прориву, якому знайдеться не так вже й багато аналогів в історії громадянської війни, хіба що рейд кінноти Мамонтова по тилам Червоної Армії у серпні — вересні 1919 р.) дещо спрощував реакцію ворога. Документи білих свідчать, що дії махновців викликали одразу занепокоєння в штабах денікінців. У ставку з штабу групи військ Новоросії доповідали: «...доводиться рахуватися з енергійним поступом ворога, [він], очевидно, прямує на Новоукраїнку. На жаль, розвідувальне управління до цього часу не може з впевненістю сказати, чи маємо ми тут справу виключно з групою Махна, чи останній є лише авангардом крупних об'єднаних сил махновців, галичан і петлюрівців ... Генерал Слащов думає, що Махно буде намагатися прорватися на Новоукраїнку — Єлисаветград чи на північ — на Тальне ... особисто думаю, Махно буде пробиватися у Чигиринські ліси, тому що з цим районом у нього встановлений зв'язок».

Отже, махновці поставили перед денікінцями цілий ряд запитань, не знайшовши правильної відповіді на які, годі було й думати, що становище буде виправлене. Слащов, не маючи чіткої інформації про те, чи діють махновці спільно з петлюрівцями, чи лише на власний розсуд, зміг виділити для їх переслідування лише один полк, решта корпусу була зв'язана військовими діями з петлюрівцями. Розбившись на три колони, махновці ще більше спутали карти: ворогові потрібен був певний час, щоб розібратися, де ж їх основні сили і куди вони прямують. До того ж в ході маршу начштаба повстанської армії В. Білаш почав формувати порівняно невеликі військові загони, які отримували автономні завдання. Так у с. Верблюжка було сформовано Херсонську групу під командуванням Ващенка чисельністю до 1000 багнетів, 100 шабель, 10 кулеметів і 1-ї гармати. Група направлялась в район Миколаєва, Херсона, Нового Буга, Кривого Рога, Вознесенська, де повинна була вести бойові дії і розгорнутися у «Херсонський корпус». Другий загін, який отримав назву «Київської групи» під командою Рябонова у кількості 500 багнетів, 20 шабель при 4-х кулеметах направлявся на південну Київщину з завданням формувати «Київський повстанський корпус». Через декілька днів штаб повстанської армії надав допомогу зброєю і повстанцями невеликому загону українських есерів під командуванням Блакитного. Так створилася ще одна «Середньодніпровська група», яка складалася з загонів Коцюри, Калиберди і Скирди, загальною кількістю 2500 бійців при 17 кулеметах. На Чернігівщину був направлений загін анархістів Шуби і Мирського. Під командою Хрестового і Бутовецького створили «Полтавську групу» (1500 багнетів, 100 шабель, 10 кулеметів, 1 гармата). Загони Блакитного, Шуби і Христового, перш ніж розділитися, одержали завдання спільним ударом оволодіти Черкасами.

Маневри такого роду на деякий час дезорієнтували білогвардійців, у їх донесеннях з'являються повідомлення

12—3124

про те, що «махновці розпорошуються». Телеграма від 2 жовтня інформувала: «Банди Махно вели бій біля Єлисаветграда, у районі ст. Долинської, помічені у с. Братське на північний схід від Вознесенська і західніше Нового Буга». І лише 3 жовтня наміри повстанців стали більш-менш зрозумілими. З Херсона у Таганрог доповідали: «Махновці завдали нам багато турбот, пройшовши Помічну, вони розбились на три напрямки, один північний через станцію Куцівку, що північніше Долинської, другий — на саму Долинську і третій — на станцію Казанку, що південніше Долинської ... Ідуть вони надзвичайно швидко, захоплюючи коней і підводи і у даний момент по всіх трьох напрямах вже перейшли залізницю Знам'янка — Долинська — Миколаїв. Генерал Слащов для переслідування їх виділив частину сил, але відсутність військової кінноти і надзвичайні труднощі сучасних залізничних перевезень ускладнюють переслідування». У штабі групи військ Новоросії гарячково шукали резерви, які б можна було кинути проти махновців. Нашвидкуруч формувалися запасні батальйони і полки. Білі безуспішно намагалися організувати оборону Єлисаветграда та Знам'янки. На охорону Кічкаського мосту біля Олександрівська виставили гімназистів.

Шоковий стан, в якому знаходилися денікінські тилові служби, їх повна розгубленість і безпорадність яскраво проявилися у наказі Катеринославського губернатора Щетиніна 3 жовтня. Відзначивши, що останніми днями в повітах губернії з'явилися ватаги розбійників, що називають себе «махновцями» і «петлюрівцями», і те, що вони наважилися розпочати відверту боротьбу з законною владою, губернатор всю відповідальність боротьби з зазначеними ватагами перекладав на місцеве населення, оскільки, на його думку, «мале число і погане озброєння бандитів дає можливість населенню самому успішно боротися з ними». Як і ведеться у таких випадках, наказ закінчувався відвертими погрозами: «Попереджаю, якщо населення не вживе заходів проти утворення ватаг у своїх селах, чи навіть просто надасть їм притулок, чи сприятиме наданням підвод і їжі, то я нещадно покараю таке зрадницьке село. Оголошую про це заздалегідь, щоб до мене ніхто не звертався з проханням про помилування». Але, незважаючи на попередження, мобілізовані селяни масами переходили на бік повстанців. Типовий випадок повної небоєздатності тилових формувань описав командир одного з таких загонів — генерал Віцентьєв: «На світанку, коли я почав артилерійську підготовку атаки, з боку махновців

почулися сильні вигуки: «Мобілізовані, переходьте до нас — вам нічого не буде, видавайте своїх начальників-золотопогонників». У результаті два офіцери і три роти 2-го Миколаївського батальйону по-зрадницькому перейшли на бік махновців, і я залишився лише з трьома ротами Слов'янського полку». В. Білаш писав, що з таких мобілізованих білими селян повстанці досить швидко створили «Повстанську групу» Матяжа, що нараховувала понад 1500 бійців.

Тим часом махновці продовжували розвивати успіх, на який вони, можливо, і не сподівалися. Залишивши у Олександрівську штаб армії для координації дій розрізнених частин, Махно на світанку 6 жовтня виступив на схід. Того ж дня надвечір він з боєм захопив ст. Оріхове, а 7-го на світанку повстанці увійшли до Гуляйполя. Знайома читачу вчителька Н. Сухогорська згадувала, що напередодні увечері сусід по квартирі, денікінський прапорщик, гаряче переконував її в тому, що білі «страшенно стійкі і ніколи більше не відступлять». Це було о 10-й годині вечора, а о 5-й годині ранку наступного дня офіцер був убитий махновцями. У Гуляйполі махновці знищили близько 70 стражників. Хоч якою радісною і очікуваною була зустріч з рідними домівками, Махно не дозволив бійцям навіть перепочити. Опівдні 7 жовтня махновці оточили ст. Пологи, де розташовувався чисельний денікінський гарнізон. Бій не вщухав чотири години, після чого станція перейшла до рук повстанців. До 12 жовтня вони взяли під свій контроль Царекостянтинівку, Гайчур, Керменчик, Великий Янісоль. За цей же час кіннота Щуся зайняла Велику Михайлівку, Чаплине, Гришине, Авдієвку. Х. Кожин, командир кулеметного тачаночного полку, взяв Юзове, де протримався 3 дні.

Активно діяли махновці й на інших напрямках. Вийшовши 6 жовтня з Олександрівська, командир Азовського корпусу Вдовиченко захопив Великий Токмак, а 8 жовтня підійшов до Бердянська. Місто було важливим стратегічним пунктом денікінської армії, тут знаходилися склади боєприпасів (близько 3 млн снарядів і 20 млн набоїв). Його охороняв сильний гарнізон — до 2 тис. бійців, які чинили запеклий опір повстанцям. Барикадні бої на вулицях тривали 5 годин. Врешті-решт білі не витримали, частина з них кинулася на пароплави, що стояли в порту, а інші — на морську косу, де розташовувалися склади. Але й тут порятунку не було. Пароплави були потоплені артилерійським вогнем, а склади підірвалися від детонації. Махновська газета «Путь к свободе» 16 жовтня писала: «2 тис.

снарядів, 26 англійських і російських гармат, з них 16 гірських, 3 млн набоїв, 50 кулеметів, 30 вантажних і 5 легкових автомобілів, 2 мотоцикли, 5 автопанцирників, 1 працюючий аероплан, 50 тис. пудів зерна, 3 тис. комплектів англійського обмундирування лише й дісталися Вдовиченку, інше загинуло на косі».

14-го жовтня бійці Азовського корпусу взяли Маріуполь. Звідси Вдовиченко направив свою кавалерію на Таганрог (16 жовтня вона взяла ст. Новомиколаївську, яку від ставки Денікіна відокремлювали декілька десятків верст), а сам з піхотними частинами пішов у наступ на ст. Волноваха, де знаходилася ще одна денікінська артбаза.

Кримський корпус махновців під командуванням Павловського 4 жовтня захопив Нікополь і перейшов на лівий берег Дніпра. За десять наступних днів майже вся Таврія потрапила до його рук. Махновці зайняли Каховку, Мелітополь, Генічеськ, Новоолексіївку, Олешки, цілий ряд дрібних населених пунктів та залізничних станцій.

Все це відбувалося у момент напружених боїв під Орлом, де на карту була поставлена доля і білих, і червоних. Командування білих недооцінило можливі наслідки прориву Махна у свій тил. Як показали події найближчого часу, цей удар виявився смертельно небезпечним. У руках махновців опинилися величезні території, на яких вони повністю ліквідували денікінську владу, дезорганізували комунікації, перервали зв'язок армії з тилом, базами постачання, змусили, по суті, створити другий фронт — внутрішній.

* * *

В чому ж полягали причини фантастичного успіху махновців? Лише у відсутності достатніх військових сил у денікінців. Чи в особливій боєздатності повстанської армії, таланті її воєначальників, ефективності партизанської тактики? Певно, що все це другорядні причини, які дозволили виграти бій поблизу Перегонівки. Не більше.

Очевидець, а можливо, й учасник описуваних подій, автор статті «Фронт і тил Денікіна» (Звезда, Катеринослав.— 1919.— 15 листоп.), віддаючи належне Махнові, досить точно відзначив, що його прорив «лише прискорив процес внутрішнього революційного горіння денікінського тилу». Автор статті переконаний: «Достатньо було більш-менш сильного поштовху, щоб змусити злетіти в повітря весь той вибуховий матеріал, який накопичився у денікінському тилу за час окупації. Цей поштовх дав Махно». Уважне спостереження: махновський прорив став насамперед потужним детонатором селянського повстання, яким вибухнув південь України восени 1919 р. Саме в цьому повстанні одночасно виявилися і злет махновщини, і крах денікінщини.

Селянські повстання, спрямовані проти політики «военного комунізму» навесні-влітку 1919 р. проклали шлях Денікіну до влади на Україні. На початку липня буржуазна преса повідомляла, що на третій день після взяття Харкова військами генерала Кутепова у Добровольчу армію записалося 18 тис. чоловік, у тому числі інтелігенти, робітники і селяни. Не без пафосу звучало з газетних шпальт, що «кожен крок від Харкова на північ дає нові сотні добровольців». Пройшло 3—4 місяці і режим-антипод був вражений аналогічним повстанням у власному тилу. Що пропонував Денікін селянству і чому воно зробило ставку на Махна?

Досвід громадянської війни свідчив, що успіх справи залежить не стільки від фронтових дій, скільки від підтримки того чи іншого режиму селянством, а отже, від вирішення питання про землю. Як гостро земельна проблема стояла на Україні, читач уже знає, її не обійшов жоден з численних урядів, які виникли тут за два останні роки. І для кожного з них ця проблема виявилася фатальною, у тому числі і для радянського. Очевидно, Денікін добре розумів, що неминуче і на його шляху постане питання про землю. 5 квітня 1919 р. він підписав декларацію, у якій виклав своє розуміння аграрної проблеми. Не ставлячи остаточно крапки над «і», генерал пропонував своїм урядовцям приступити до підготовки «положень і правил», які б, по-перше, забезпечили інтереси трудящого населення, по-друге, сприяли б створенню і зміцненню дрібних і середніх господарств за рахунок державних і приватних земель, по-третє, відстоювали б недоторкане право приватної власності на землю, коли її кількість не перевищує встановлених розмірів.

Зараз важко дати однозначну оцінку цьому документу. Він міг відповідати інтересам, коли не всього селянства, то значної його частини. Але розробка земельного закону затягнулася. Його проект був опублікований аж у листопаді 1919 р. З нього виявилося, що у Катеринославській, Київській, Харківській, Херсонській губерніях за власниками зберігається по 400 дес., а у Таврійській і того більше — 500. Крім того, поміщики одержували цілий ряд пільг: за ними зберігалися зверх встановлених норм сади-

би з господарськими будівлями, парки, ставки, сади, виноградники, хмільники, меліоровані землі, ліси та ін. Можливо, коли б земельна реформа провадилася не в умовах громадянської війни, а при стабільній політичній ситуації, з достатньою силою державного апарату, вона б могла бути ефективною і дозволила б різко підняти продуктивність сільського господарства. Але в умовах громадянської війни діяла інша система соціальних цінностей і орієнтирів.

Насамперед Денікін не зустрів повної підтримки з боку тих верств, виразником інтересів яких був. З приводу законопроекту ліберально-буржуазна «Великая Россия» писала: «Передбачається розподілити землю між малоземельними і безземельними. Залишаючи в стороні питання, наскільки здатні ці безтяглові і безгосподарські «комбідчики» і співробітники Махна не тільки утворити міцне господарство, але навіть обробити ту землю, яку вони одержали, ми перейдемо до дослідження, що можуть дати державі 10-десятинні (на практиці вони будуть менші) господарства». Відповідь зрозуміла: дати вони не зможуть нічого. Якщо так захищалися групові інтереси, що ж говорити про особисті? Захоплення денікінцями території України у явочному порядку поставило на порядок денний відновлення поміщицького землеволодіння. Причому відбувалося воно, як не важко здогадатися, не через судові органи. Сам Денікін змушений був відреагувати на дії поміщиків спеціальним наказом. Він констатував, що власники, які з'являються у звільненні від більшовиків місця, силоміць, часто з використанням військової сили, відновлюють свої майнові права, при цьому «застосовуючи дії, які мають характер зведення особистих рахунків і помсти». Головнокомандуючий забороняв військам брати участь у подібних акціях, погрожуючи за насильство притягненням до суду. Та наказ практично не діяв.

До того ж довелося посилати війська в село за хлібом. Прагнучи використати незадоволення селянства продрозверсткою, Денікін відмінив хлібну монополію. Відновлювалися принципи вільної торгівлі і ринку, що позитивно відбилося на нормалізації цін на продовольчі товари. Але знову ж таки постала проблема забезпечення армії. Тут застосовувалися «особливі заходи для швидкого збору хліба у розмірі, що не перевищував п'ять пудів з кожної десятини землі, і за плату, наперед у законі визначену». Таким чином, селянство знову було змушене забезпечувати армію. На практиці ця повинність нічим не відрізнялася від продрозверстки. Війська поводили себе жорстоко і з викликом. Не пройшло й місяця після того, як Харківська губернія потрапила до рук денікінців, як у ставку звідти телеграфували: «Серед селян відбулося помітне розчарування у Добрармії, яке пояснюється поведінкою частин наших військ». Харківська губернія не була винятком. Характерно, що вже влітку 1919 р. багато партизансько-повстанських загонів, що діяли в тилу Червоної Армії, одразу ж повернули зброю проти денікінців, серед таких були атамани Зелений, Коцур і, звичайно, особливо непримиренний до «кадетів» Махно. Денікін підкреслював у своїх спогадах, що махновщина «була найбільш антагоністична ідеї білого руху».

Махновські загони, повернувшись до рідних районів, дістали колосальну підтримку місцевого селянства. В. Білаш згадував, що «полки виростали з неймовірною швидкістю, всмоктуючи у армійський організм добровольців. Поряд з відділами формування під керівництвом штабу і інспектора, вірніше, начальника відділу формування Новикова створювалися іменні полки під керівництвом висуванців — командирів, яких поважало населення. Деякі полки встигли перетворитися у бригади, і вже не вистачало гвинтівок, щоб їх озброїти. Тому комендантські управління і продовольчі армійські підвідділи у містах і селах були обеззброєні і гвинтівки передали польовим частинам».

Загальноселянський характер махновського руху, масштаб, який він набрав у лічені тижні, не могли заперечити ні прихильники білого режиму, ні більшовики, які залишалися в підпіллі. Орган катеринославського губкому КП(б)У газета «Звезда» 15 листопада 1919 р. писала, що «лише зовсім короткозорі люди можуть не бачити, що махновське просування в глиб областей, захоплених денікінською клікою,— це дещо більше, ніж проста військова операція. Це разом з тим широкий народний рух, який захопив і повів за собою в своєму стихійному і незборимому розвитку неосяжні верстви трудових мас, який вилився в кінцевому підсумку в повну величезних задатків революцію». Газета не просто віддавала данину пафосу революційної фрази. Далеко не прихильники ні Радянської влади, ні махновщини робили згодом аналогічні свідчення. Один з них, З. Арбат, згадував, що губернатор Щетинін намагався безрезультатно боротися з махновцями загонами підпорядкованої йому варти, абсолютно не розуміючи, «що війна йде не з Махном, а з усім селянством губернії».

Командуючий Збройними силами Півдня Росії генерал Денікін теж змушений був визнати широту махновського руху. Дії махновців у своєму тилу він відверто називає не рейдом вдалого партизана, а селянським повстанням,

яке несподівано поставило денікінський режим перед загрозою повної поразки. «В найближчі два тижні повстання поширилося на величезній території між нижнім Дніпром і Азовським морем. Скільки сил було у Махна, не знав ніхто, навіть він сам. Їх визначали і в 10, і в 40 тис. Окремі банди створювалися і розпорошувалися, вступали у організаційний зв'язок з штабом Махна і діяли самостійно. Але у результаті на початку жовтня у руках повстанців опинилися Мелітополь, Бердянськ, де вони підірвали артилерійські склади, і Маріуполь — в 100 верстах від Ставки (Таганрога). Повстанці підходили до Синельникового і загрожували Волновасі — нашій артилерійській базі...

Становище було загрозливим і вимагало заходів виключних. Для придушення повстання довелося, незважаючи на серйозне становище фронту, знімати з нього частини і використовувати всі резерви». Денікін вперто називав махновські загони бандами, хоч добре розумів, що має справу з міцно організованою військовою силою.

* * *

Рішення створити власну армію Військово-революційна рада і штаб махновців прийняли у кінці травня 1919 р., коли, як пам'ятає читач, направили вищому командуванню Червоної Армії телеграму протесту проти заборони переформувати 3-тю Задніпровську бригаду у дивізію. Проте наказ № 1 по Революційній повстанській армії України (махновців) її командуючий видав лише 5 серпня 1919 р. По суті, буремні події липня-серпня 1919 р., про які вже йшлося, стали періодом не лише інтенсивного кількісного зростання махновських загонів, але й формування певних армійських підрозділів, в основу яких були покладені організаційні принципи побудови регулярної армії. У серпні структуру Повстанської армії визначали бригади Червоної Армії, які перейшли на бік Махна. До 900 вершників його старого загону приєдналися понад 10 червоних полків: 5, 6, 9-й Задніпровські, 4-й Новоспасівський зведений полк, зведений Миколаївський, 1-й Олександрівський, 514-й Радянський полк, декілька артилерійських дивізіонів. Всі частини були розбиті на три бригади. Певні зміни у організації армії відбулися після наради її командного складу 1 вересня у с. Добровеличківці. Насамперед нарада обрала новий розширений склад Військово-революційної ради армії. Тепер вона об'єднувала 30 чоловік, в їх числі: Лащенко (голова), Шпота і Хохотва (секретарі) і члени: Н. Махно, Буданов, Білаш, Волін, Вдовиченко, Гавриленко, Дерменжі, Калашников та ін. Нарада обрала штаб армії, затвердивши Н. Махна командармом, а В. Білаша — начальником штарму.

У штабі армії було створено два відділи (оперативний і адміністративний), окрім цього, введено інститут інспекторів штабу. Інспектором кавалерії був призначений Дорош, артилерії — Морозов, артпостачу — Данилов, продпостачу — Серьогін, зв'язку — Дерменжі, підривних команд — Чубенко.

Військово-революційна рада затвердила розроблену штабом структуру армії. Армія поділялася на 4 корпуси (три діючих і один резервний). Командиром 1-го Донецького корпусу був призначений Калашников, 2-го Азовського — Вдовиченко, 3-го Катеринославського — Гавриленко, 4-го Кримського — Павловський. Корпуси ділилися на полки, полки — на батальйони і дивізіони, батальйони і дивізіони складалися з рот і сотень, роти і сотні — з взводів і напіввзводів. У армії, як і раніше, зберігався принцип виборності командного складу. В окремих випадках командуючий армією чи штарм могли призначити на ту чи іншу посаду командира, але за повстанцями зберігалося право його заміни.

Командні кадри махновської армії складали, як правило, унтер-офіцери, або молодші офіцери старої армії, які пройшли школу імперіалістичної війни. Це були селяни і робітники з Гуляйполя та навколишніх сіл. Наприклад, Петро Гавриленко — селянин з Гуляйполя, офіцер старої армії, Трохим Вдовиченко — селянин з Новоспасівки Маріупольського повіту, прапорщик старої армії, повний георгіївський кавалер, Петро Петренко — селянин з Великої Михайлівки, прапорщик і повний георгіївський кавалер, Калашников — син робітника з Гуляйполя, прапорщик, Василь Данилов — селянин з Гуляйполя, артилерист в старій армії, Щусь — селянин з Великої Михайлівки, матрос старого флоту.

Досвід, набутий цими командирами під час першої світової війни в організації частин і веденні бойових дій, виявився надзвичайно цінним для повстанської армії. Для повстансько-партизанської тактики був потрібен насамперед сміливий, ініціативний молодший командир, а не штабний офіцер. Командир, який силою власного прикладу заохочував до активних дій, був завжди попереду, покладався на власну ініціативу. Майже всі з перелічених махновських командирів вміли діяти самостійно, не один раз очолювали окремі, відірвані від армії групи і загони. Власне

кажучи, до великих фронтальних бойових дій махновська армія вдавалася дуже рідко і лише тоді, коли ворог змушував її до цього. І саме в цих випадках, як буде видно далі, махновці часто зазнавали поразок. Сила їх партизанської тактики полягала в швидкому маневрі, несподіваному, часто нічному ударі, прекрасно поставленій розвідці. В цих елементах військового мистецтва вони перевищували і білих, і червоних. Один з денікінських офіцерів, учасник боротьби з махновцями восени 1919 р., писав саме про це, відзначаючи особливі якості махновців-командирів: «Всі дії загонів були виключно партизанського характеру, і треба віддати належне їх начальникам — вони відмінно справлялися зі своєю справою. Таємна і швидка розвідка при допомозі співчуваючого населення, неймовірна швидкість пересування, несподівана поява там, де їх не чекають,— і така ж швидкість безслідного зникнення — проводилися ними артистично. Вся активна робота відбувалась переважно вночі чи вдосвіта. У таких випадках махновців завжди супроводжувала удача. Зате, коли ситуація змушувала розгортати великі сили і вести бій вдень, вони майже завжди були битими».

У жовтні Повстанська армія нараховувала, за даними В. Білаша, 40 тис. багнетів, 10 тис. шабель, 1 тис. кулеметів і 20 гармат. Крім цього, в різних інтендантських та спеціальних командах служило ще 13 тис. чоловік. Обоз армії складався з 12,5 тис. тачанок, бричок і возів, на яких пересувалися піхота, штаби, лазарети, постачання. Саме тачанки, запряжені трьома, а то й чотирма кіньми, робили махновську армію такою мобільною. Обмінюючи у селян коней, махновці могли за добу пройти понад 100 верст. Похідний їх порядок відрізнявся від порядків регулярних армій. Повстанці не визнавали строю. Попереду загону завжди йшла кавалерійська лава з рідкими флангами і щільно збитим центром. Лава відігравала роль авангарду. За лавою на віддалі в 200—400 м рухалась колона основних сил, яка складалася як з кавалерії, так і піхоти на тачанках. Замикав рух колони невеликий кавалерійський ар'єргард, завданням якого було не стільки прикривати колону від несподіваного удару з тилу, скільки підганять ті тачанки, які починали відставати. У таких випадках кавалеристи били нагаями не коней, а погонича.

Точна кількість бійців махновської армії не піддається чіткому визначенню. Різні джерела і автори визначають її чисельність восени 1919 р. цифрами від 20 до 100 тис. бійців. Точна цифра, на наш погляд, не така вже й важлива, а от розбіжність цифр — досить точна ознака повстанського (нерегулярного) характеру армії махновців, їх органічного зв'язку з селом, що дозволяло при необхідності в лічені дні збільшувати склад бойових частин. Прийшовши в армію і взявши участь у декількох боях, повстанці часто залишали загони і поверталися до рідних домівок.

Поряд з певними перевагами, які давала така система комплектування армії, вона мала і ряд відверто негативних моментів, з якими командуванню армії доводилося боротися. В руках населення зосереджувалася величезна кількість зброї, яка використовувалася не лише у боротьбі з білогвардійцями. Під виглядом махновських підрозділів у селах створювалися банди дезертирів, які грабували населення. Особливо значно зросла кількість таких дезертирів у грудні 1919 р., коли Повстанська армія зазнала ряд поразок в боях з корпусом Слащова. 24 грудня питання про боротьбу з дезертирством розглянула Військово-революційна рада повстанської армії. У протоколі засідання відзначалося, що дезертири мають зброю, коней, тачанки, сідла. Приїжджаючи у чуже село, вимагають від селян фураж і продовольство, багато хто з них займається бандитизмом. Рада постановила застосовувати для боротьби з дезертирами найсуворіші заходи, вирядити в рейд по селах кінну сотню, яка знаходилася при раді, для виявлення і роззброєння дезертирів.

Дезертирство, одне з найхарактерніших явищ громадянської війни, було розвинене у всіх воюючих арміях. Генерал Шкуро згадував про випадки, коли одні і ті самі бійці по черзі 3—4 рази побували і в білій, і в червоній арміях. Глибоке і вдумливе дослідження дезертирства може суттєво підірвати міф про класовий характер цих армій. Зважимо на те, що понад 80 % населення країни належало до одного класу — селянства, яке загнати в армію можна було лише мобілізацією. Страждала від дезертирства і махновська армія. Особливо сильно поріділи її ряди під час відступу до Умані, а потім у листопаді — грудні 1919 р. Накази по полках показують, наскільки помітно і майже постійно змінювався склад махновських частин. Так, наказ № 2 по 6-му Маріупольському полку від 22 вересня відзначав, що з полку вибуло 65 бійців, з них 37 були відправлені у лікарню, 1 убитий, а 27 значилися в дезертирах. Наказ від 13 листопада по тому ж полку відзначав, що в госпіталь вибуло 8 чоловік. 20 листопада в полк було зараховано 7 повстанців, а дещо раніше, 8 листопада, полк поповнився загоном Логвиненка і 13-м Камишеватським полком, чисельність яких у наказі не

вказано. 24 листопада з різних причин з Маріупольського полку вибуло 17 чоловік. Подібним чином складалися справи і в інших полках. 8 вересня командир 1-го Таврійського полку наказав зарахувати на всі види постачання 151 повстанця, які прибули у складі Латиського полку (?). У списку здебільшого українські і російські прізвища, але поряд з ними й єврейські, польські і латиські. 12 вересня командир 1-го Катеринославського полку Клейн наказав виключити із складу полку як дезертирів 60 чоловік. 22 жовтня до таких в полку було віднесено 36 чоловік. Є в наказах по полку і такий запис: «Повстанців 3-ї роти, що повернулися з самовільної відлучки, зарахувати на продовольче, чайне і грошове забезпечення». Далі наводиться список з 30 прізвищ. В 4-му ескадроні 5-го Катеринославського кавалерійського полку за списком значилося 102 бійця, з них 84 вступили в армію у вересні — листопаді 1919 р.

Проблеми комплектування і постачання Повстанської армії були винесені Військово-революційною радою і командуванням на розгляд чергового з'їзду представників селян, робітників і повстанців району, який відбувся в Олександрівську 27 жовтня — 3 листопада 1919 р. Делегати з'їзду, відкидаючи принципи примусової мобілізації, яка, на їх думку, суперечить ідеям соціалізму, все ж голосували, виходячи з потреб моменту, за проведення «добровільної зрівняльної мобілізації» чоловічого населення віком від 19 до 39 років на звільнених від білих територіях.

Питання про постачання армії було вирішене шляхом створення спеціальних комісій з трудящих для проведення конфіскацій у буржуазії, встановлення контрибуцій і збору обмундирування. Всі комісії повинні були узгоджувати свою роботу з головною комісією при відділі постачання армії Махно. З'їзд приділив увагу й іншим сторонам зміцнення боєздатності армії. Був дообраний склад Військово-революційної ради, куди ввійшло ще 5 чоловік як представників селян і робітничого класу. Головою ВРР став анархіст Волін (на цьому посту Волін пробув до 25 листопада, коли ВРР знову очолив Лащенко). З'їзд прийняв рішення про створення комісії по організації лазаретів і госпіталів. Окрема резолюція з'їзду була присвячена боротьбі з пияцтвом. Делегати визнали його злом, яке розкладає армію, і голосували за крайні заходи боротьби, включаючи розстріл. Військово-революційній раді пропонувалося взяти під контроль всі склади зі спиртом і алкоголем, а також систему їх розподілу, залишити необхідну для медичних потреб кількість спирту, а решту знищити.

Документи махновської армії того часу приводять до однозначного висновку: гігантське зростання чисельності армії на якомусь етапі вийшло із-під контролю штабу і ВРР. Останні виявилися не готовими до ефективного управління такими масами людей. В армії з'явилося багато декласованих елементів, які розкладали її, стройова і бойова дисципліна залишала бажати кращого. Зусилля командного складу не завжди приносили бажані наслідки. Красномовно про це свідчили накази по частинах армії. Вони досить рельєфно відтворюють атмосферу армійського життя, стосунки, заняття, поведінку повстанців.

Так, наказ по 6-му Кримському повстанському полку від 10 вересня вимагав під відповідальність командирів частин негайно вилучити з військ жінок, звести їх у стройову частину для відправки у штаб армії. Підставою для наказу по полку став наказ «батька» Махна по армії аналогічного змісту. Інший його наказ відзначав як неодноразові випадки, коли партизани самовільно переходили з частини в частину. Командуючий закликав підлеглих припинити подібну практику, попереджав, що винуватців буде покарано, дозволяв здійснювати переходи лише з дозволу і згоди командирів частин. 22 жовтня командир 6-го Маріупольського полку Лук'янов на підставі вказівок комкора-2 наказав вилучити з частин всіх запасних коней, посадивши на них бійців, які володіли навичками кавалеристів. Закінчувався наказ моралізаторською нотою: «Соромно всім тим товаришам-повстанцям, які, поприв'язувавши по декілька коней до підводи, ніякої користі не роблять».

Більшість наказів була спрямована на підвищення дисципліни бійців і боєздатності частин. Вимагалося, щоб бійці не ховалися по обозах, щоб на тачанку сідали лише бійці з багнетами, які повинні завжди знаходитись у передньому ланцюгу, бійцям наказувалось завжди носити багнети на гвинтівках. Накази таврували тих, хто самочинно залишав поле бою, наголошували на необхідності «стійко триматися на своєму посту, поки не одержать наказ, хоробро й сміливо виконувати покладене на них завдання, а тих, хто біжить ганебно назад, обеззброювати і передавати товариському суду». Командир 2-го зведено-сулимського повстанського полку наказував командирам батальйонів і рот займатися з повстанцями військовою справою не менш як 1 годину на день. Він же вимагав з настанням сутінок виставляти в районі розташування полку патрулі у складі 3 бійців, а «всіх, хто не знає перепустки, затримувати і перепроводжувати до старшого, що змінює патруль».

Як бачимо, у командування Повстанської армії було достатньо проблем з підвищенням дисципліни і боєздатності бійців, організації і управління частин. Але зовсім безпідставними здаються спроби показати армію Махна як збіговисько банд, декласованих елементів, грабіжників і п'яниць. Саме у гіперболізації цієї грані махновського руху досягли найбільших успіхів і публіцистика, і мемуарна література, і дослідження істориків. Торкаючись цієї непростої проблеми, насамперед не варто виривати повстанський рух з контексту громадянської війни і зображувати його чимось особливо негативним на фоні героїчної боротьби.

Поставивши класову війну вище миру, оголосивши одні суспільні класи вищими за інші, спровокувавши маси лозунгами «експропріації експропріаторів», творці революції, здається, цікавилися лише тим, як, взявши один раз владу до рук, більше її з них не випускати. Наслідки моральної деградації суспільства від прямого впливу війни їх не цікавили. Скоріше навпаки війна була найефективнішим засобом повної ліквідації старого ладу. Більшовики відверто заявляли, що їх партія єдина, яка не боїться громадянської війни. Троцький не переставав твердити, що революція вимагає від революційного класу, щоб він домагався своєї мети всіма засобами, які є у його розпорядженні, в тому числі і терором, який «може бути дуже дійовим проти реакційного класу, що не бажає залишити сцену».

Посягнувши на принцип власності, революція штовхнула країну в прірву громадянської війни. В жертву кривавому молоху були принесені право і мораль. На авансцену історії швидко виходили ті, хто не мав до цих категорій найменшого відношення. Останнім відводилася роль безправного придатка, функції політики. Правомірність тих чи інших дій визначалася за принципом класової належності їх суб'єктів. Власник оголошувався лютим ворогом революції, люмпен і маргінал ставали її героями.

Все це не могло не відбитися і на повстанському русі. Виникнувши у формі захисної реакції на дії окупантів і гетьманського режиму, махновщина послідовно відстоювала інтереси селянства у боротьбі з будь-якими спробами (в тому числі і ліворадикальними, комуністичними) їх ущемити. Разом з тим вона вийшла з революції і несла колосальний заряд агресивності. Було б глибоко помилковим бачити в махновщині лише позитивне, як, скажімо, це зробив П. Аршинов в «Истории махновского движения». Як оцінити хворобливу недовіру махновців до інтелігенції, прагнення всі політичні події трактувати з позиції селянського світогляду. А в ньому протягом століть сформувалось негативне ставлення до міста як експлуататора села. Агресивність повстанства по відношенню до міста вперше яскраво виявилася у кінці грудня 1918 р., коли, скориставшись вдалими військовими діями Махна проти катеринославської залоги петлюрівців, на місто ринулися декілька тисяч шукачів легкої наживи з колишніх сіл. Про це вже йшлося.

За рахунок міст якоюсь мірою доводилося поповнювати махновцям ресурси і навесні 1919 р., коли вони знаходилися практично на самозабезпеченні. В більш скрутне становище вони потрапили восени 1919 р. Армія зросла до гігантських розмірів, була не лише погано озброєна, але й фактично роздягнена. І якщо місто вдавалося до постійних реквізицій на селі, село при змові відповідало тим же. І все ж візьмемо на себе сміливість стверджувати, що відвертий кримінальний грабунок ніколи не був ідеологією і філософією махновщини.

Сам Махно різко негативно ставився до відвертого грабунку і мародерства, вважаючи, що такі дії дискредитують звання революціонера і справу, за яку боролися повстанці. У наказі № 1 по повстанській армії від 5 серпня 1919 р. командуючий писав: «Всілякі самочинні реквізиції і конфіскації, а також заміна коней чи бричок без офіційних паперів від начальника постачання забороняються під страхом суворої відповідальності. Кожному повстанцю належить пам'ятати, що самочинні реквізиції приваблюють в чесні ряди Повстанської армії відвертих хуліганів, які прагнуть лише наживи, і що це дає можливість іменем революційних повстанців творити підлі справи, які ганьблять наш революційний визвольний рух ... Не може бути несправедливості у нашому середовищі. Не може бути кривда від нас, хоча б одному сину чи дочці трудового народу, за який ми боремося...»

Наведений наказ не поодинокий в історії махновщини. Час від часу аналогічні накази видавали повстанські командири всіх рангів. Так, 12 листопада командир 2-го Азовського корпусу Вдовиченко звертав увагу командирів на те, щоб війська не проводили самочинних обшуків. «...Я сам буду час від часу періодично перевіряти всі тачанки і вози,— попереджав комкор,— і по відношенню до тих осіб, у яких будуть знайдені награбовані речі, хоча б і дріб'язкові, буду застосовувати найсуворіше покарання, тобто розстріл на місці». Звичайно, такі накази красномовно свідчили як про боротьбу зі злом, так і про

те, що воно мало місце. Але, повторимося, грабунки переслідувалися і суворо каралися. В наказі по армії від 21 вересня йдеться про те, що 14 вересня четверо повстанців 7-го Таврійського полку, проїжджаючи через село, влаштували у хаті селянина Євдокима Бабія самочинний обшук, в ході якого забрали штани, товар на чоботи, жіночий платок, кашкет, перочинний ніж, срібними грошима 3 крб. 75 коп., а також 3 пуди свинячого сала. Через два дні вони були затримані і розстріляні, а награбовані речі повернуті селянину. Наказ, підписаний Махном і Білашем, пропонувалося прочитати у всіх ротах, сотнях, ескадронах, батареях і командах.

* * *

Як же складалися стосунки махновців з населенням міст?

Найбільш повно їх можна простежити на прикладі Катеринослава, який махновцям вдалося порівняно довго (6 тижнів) утримувати за собою. Залишилося декілька спогадів жителів міста про цей час, які й хочеться використати. Більшовик Р. Курган, якого важко запідозрити у симпатіях до махновців, у середині 20-х рр. згадував, що захопивши місто перший раз, махновці пробули там 8 днів. За цей час, пише він, «населення Катеринослава відпочило від постійного страху і напруги, в якій воно перебувало при добровольцях. Жодного грабунку, жодного вбивства, крім розстрілів захоплених офіцерів, за цей час у місті не було...

Під знаком миру проходило й політичне життя. Комуністи, анархісти, есери та меншовики — всі вели роботу цілком легально. У місті виходило декілька газет. Більшовицька «Звезда», анархістські «Путь к свободе» і «Набат», лівоесерівська «Знамя борьбы» і ... листки правих есерів і меншовиків тільки те й робили, що полемізували між собою».

Через деяких час, продовжує Р. Курган, все ж таки у місті почалися грабунки під виглядом збору обмундирування: «Правда, ці грабунки порівняно з розбоєм добровольців жорстокими не здавалися, але все ж на обібране вже й так катеринославське населення вони лягли важким тягарем. У обивателів був забраний буквально весь одяг. Зате партизани обмундирувалися, дійсно, на славу. За махновцями навіть встановилося прізвисько «шубники», тому що майже всі вони в Катеринославі одяглися в шуби».

Не беручи під сумнів наведених у спогадах фактів, спробуємо найбільш об'єктивно висловити своє ставлення до них. Можливо, воно буде таким самим, як до листа, що свого часу надійшов до ЦК РКП(б): «Ми знаємо, і для ЦК це, вірогідно, не таємниця, що у тилу знаком «доброго тону» є офіційно в пресі і на зборах безмежно хвалити кінну армію, а у «домашньому колі» називати її бандитською, «хуліганською» і «антисемітською» ... Армія змушена самопостачатися. Змушена робити необхідний «грабунок». Вона не може дотримуватися всіх правил комерції ... Поряд з грабунком неминучим, необхідним в армії, звичайно, має місце і грабунок «не необхідний». Але в якій армії нема таких явищ ... Деякі наші піхотні частини безсумнівно могли б дати декілька очок вперед нашим «бандитським частинам».

З комуністичним привітом

Дійсний підписали члени РВС 1-ї Кінної Армії:

Ворошилов, Будьонний, С. Мінін

і начполітвідділ *Вардін (Мгеладзе)*».

Залишимо поки що 1-шу Кінну, в історії якої можна знайти стільки цікавого й ретельно прихованого, що вистачило б на окрему книжку. А щодо шуб, які дісталися махновцям, є деякі уточнення. Влітку 1919 р., коли Катеринослав зайняли білокозаки генерала Шкура і почали відчайдушно грабувати місто, наляканий обиватель поніс коштовності і одяг у ломбард на збереження. Денікінці ломбард не чіпали, а махновці, вирішивши, що коштовності й одяг належать «буржуям», все, що знаходилося на збереженні, конфіскували. Правда, через деякий час, коли містом пішли незадоволені розмови і навіть критично виступила преса, Махно дав наказ повертати коштовності і одяг тим, хто доведе, що здав їх під заклад, не маючи інших засобів до існування.

Щиро вважаючи себе революціонерами, махновці проголошували, що ведуть боротьбу проти «несправедливого буржуазного порядку» і «осіб багатого буржуазного класу», які є всенародними ворогами. Якихось особливих критеріїв у визначенні цих осіб не було. Якщо військові, офіцери старої армії, підлягали безумовному розстрілу, то цивільне непролетарське заможне населення підпадало під контрибуції. Проведення їх, як і конфіскацій, і збирання одягу, було санкціоноване з'їздом, що відбувся в Олександрівську. Сума накладених на Олександрівськ, Катеринослав, Бердянськ і Нікополь контрибуцій дорівнювала 140 млн крб. Правда, зібрали махновці лише 40 млн, до яких додали значні суми, конфісковані в банках.

У літературі про махновщину раз по раз зустрічаються свідчення про повну безконтрольність штабу у використанні фінансів. Дехто Калінін, описуючи своє перебування серед махновців, доводив, що казначей «батько» Савка на перше-ліпше прохання будь-якого махновця видавав тому гроші, вимірюючи суму на око товщиною пачки банкнотів. Чи треба доводити, що насправді все було інакше? Контроль за фінансами здійснював сам «батько» Махно, неодноразово питання, пов'язані з використанням грошей, розглядалися Військово-революційною радою. Так, нею було встановлено ціни на коней, які закуповувалися у селянства. Кінь 1-ї категорії оцінювався в 15 тис. крб., а кінь 2-ї категорії — в 10 тис. Зберігся ряд фінансових документів повстанської армії. Один з них свідчить про те, що начальником господарчої частини ударної групи військ під командуванням Петренка одержано від командира 1-го Донецького корпусу 150 тис. крб. для потреб групи. З цієї суми 19 листопада було виділено 49 441 крб. командирам полків, команд, загонів, що входили до складу групи. У прибутково-видатковій книзі ретельно зафіксовано, з якою метою виділено ту чи іншу суму.

Звичайно, все це не виключало фінансових порушень. Але коли командир одного з махновських полків і певний час комендант Катеринослава Лашкевич зібрав з населення самочинно 5 млн крб. контрибуції і не вніс цю суму в армійську касу, він був розстріляний. Такою ж ціною за подібну провину заплатили ще декілька командирів повстанської армії.

Гроші в основному йшли на утримання і поповнення армії, крім цього мала частина їх виділялась на підтримку трудящих. Махновці оголосили, що біднота Катеринослава може звертатися у штаб і ВРР армії за грошовою допомогою, на яку спочатку було виділено 3 млн крб.

Завідуючий міськими притулками М. Гутман згадував, що видача грошей населенню відбувалася у широких розмірах і продовжувалася до останнього дня перебування махновців у Катеринославі. Щоб отримати допомогу, у відділ соціального забезпечення при махновському штабі треба було принести документ, який би засвідчив соціальне становище прохача. Один з членів Військово-революційної ради переглядав документ, давав декілька запитань і визначав розмір допомоги, заносячи до спеціальної книги прізвище прохача й суму, йому визначену. Касир, який сидів поруч, видавав гроші. «Розмір допомоги досягав іноді, якщо прохач чи прохачка (виключно жінки і вдови робітників) наводили вагомі аргументи,— писав Гутман,— досить значних як на той час цифр — до тисячі карбованців: на такі гроші ціла сім'я могла проіснувати більше місяця». 1 млн крб. був виділений для дітей-сиріт, що знаходилися в міських притулках. Їм же допомогли й продуктами: мукою, салом і ковбасою. Той же Гутман відзначав: «Треба віддати належне махновцям: після «добровольців» сирітські діти протягом місяця «підхарчувалися».

І все ж таки махновці не приховували, що для них життя міста — справа другорядна. «Ми лише військові,— любив повторювати Махно,— наша справа бити білогвардійців і захистити населення від насильства з боку будь-якої влади, тоді як населення повинно саме братися за створення органів самоврядування». Махновці активно пропагували ідеї «вільного радянського ладу». Найбільш повно вони були викладені в «Проекті декларації Революційної повстанської армії України (махновців)». Проект слабував на тріскотливу революційну фразеологію про початок третьої соціальної революції, про нездатність політичних партій вирішити принципові завдання моменту, підняти зруйноване війною народне господарство, про те, що народ не потерпить політичного гніту над собою та ін. Разом з тим декларація, як на наш погляд, містила досить слушні думки про те, що народ сам повинен обирати форми своєї господарської і суспільної діяльності, що революція неминуче загине, якщо масам буде нав'язана зверху диктаторська форма управління. «Ми переконані,— зазначалося в проекті декларації,— що народ повинен мати повну можливість вислухувати всі думки і поради, але застосовувати їх в житті і будувать життя [він] повинен самостійно і вільно, без партій, диктаторів і властей».

Під вільним радянським ладом розумілася така система громадських організацій, Рад, які б були представницькими органами трудящих, а не виконавчими структурами партійних диктатур, включаючи і більшовицьку систему «диктатури пролетаріату». Пізніше комуністична преса не раз у антимахновській пропаганді використовувала як вагомий аргумент те, що махновцям не вдалося створити «вільні Ради». Але річ у тім, що вони й не ставили перед собою такої мети, сподіваючись на самодіяльність трудящих. У селах, до речі, повстанці дещо спрощено трактували махновські гасла — як Ради без комуністів. «Вільний радянський лад» відкривав перспективи для ефективного розвитку селянського господарства. Він передавав вирішення земельного питання у руки самих селян, таврував адміністративне запровадження на селі комунізму і націоналізацію землі. Продовольче питання, за махнов-

ською декларацією, повинно було вирішуватися на основі товарообміну між містом і селом. Така програма знаходила значну підтримку селянства і робила махновщину широким соціальним рухом. А в тому, що махновцям не вдалося реалізувати свою програму, насамперед винна громадянська війна. Після першого порівняно легкого успіху, який супроводжував розгром тилових денікінських гарнізонів, повстанській армії довелося вступити у затяжні бої з відбірними денікінськими частинами.

* * *

Ми вже зазначали, що генерал Денікін, довідавшись про розмах махновського повстання у своєму тилу, віддав наказ знімати з фронту частини і кидати їх проти махновців. Для цього, пише він, «в районі Волновахи були зосереджені Терська і Чеченська кавалерійські дивізії і Донська кавбригада». Загальне керівництво цими силами було покладено на генерала Ревішина, який 26 жовтня перейшов у наступ проти повстанців. Один з історіографів донського козацтва, колишній командир полку донських козаків Ф. Єлисєєв уточнює: «Крім цих частин, зазначених генералом Денікіним, проти Махна діяли тоді: 42-й Донський козачий полк, 2-й Таманський, 2-й Лабинський і 2-га Кубанська пластунська бригада генерала Геймана Кубанського війська і 2-га Терська пластунська бригада. Всього 9 кінних козачих полків і дві бригади пластунів».

В середині жовтня генерал Ревішин безрезультатно намагався взяти махновців у кільце. З цією метою по широкому фронту було організовано наступ з трьох сторін: з півночі від Волновахи наступала Донська козача бригада, яка прибула з Богучара, зі сходу від Таганрога — недобиті махновцями денікінські гарнізони Бердянська і Маріуполя, з півдня, з моря, військовий флот мав висадити десанти. 21 жовтня білим вдалося після запеклого 4 годинного бою зайняти Маріуполь, 24 жовтня почалися бої за Бердянськ, який також перейшов до рук білих. Махновці змушені були відступати, залишивши білим села Попівку, Магедове, Гусарку і Царекостянтинівку. Це не була панічна втеча, махновці раз по раз переходили у контратаки і мали певні успіхи. Вони захопили на деякий час Славгород, мали успіх під Синельниковим, просунулися на північ на ділянці між Гришиним і Павлоградом. В. Білаш писав, що в цей час фронт махновців з денікінцями простягнувся на 1150 верст.

Особливо кровопролитні бої зав'язалися з середини

останньої декади жовтня, коли Денікіну вдалося зосередити проти махновців всі вищезазначені частини. 26 жовтня махновці залишили ст. Чаплине, 28 — Перекоп, на початку листопада — Пологи і Гуляйполе. Разом з тим 28 жовтня вони вперше захопили Катеринослав.

4 листопада на засіданні штабу армії було прийнято рішення — почати евакуацію Олександрівська, через два дні після впертого бою, який тривав всю ніч, махновці під загрозою оточення перейшли через Кічкаський міст на правий берег Дніпра. Лівобережжя знову перейшло під контроль денікінців, але цей успіх був досягнутий відчайдушним напруженням сил і втратами на півночі. Згаданий вище Ф. Єлисєєв писав, що передислокація в глибокий тил Терської дивізії у самий розпал жорстоких боїв не тільки зменшила кількість бійців, але й підірвала їх моральний дух. Він наводить досить цікаву телеграму, яку надіслав у ставку генерал Шкуро, одержавши наказ про передачу Терської дивізії у розпорядження генерала Ревішина: «За обов'язком воїна і громадянина доповідаю, що протистояти Кінній армії Будьонного я не можу. Ця армія, зосереджена в числі 15 тис. шабель у районі Грязі, веде тепер жорстокий наступ на наші частини. У моєму розпорядженні є близько 600 шабель Кавказької дивізії, яка у даний момент втратила коней, і 1500 шабель — залишки корпусу Мамонтова. Залишається Терська дивізія мого корпусу — близько 1800 шабель з добрим кінським складом, але ця дивізія за Вашим наказом в мене забирається... для відправки в Таганрог, заради знищення діючих там махновських банд. В силу викладеного вище даю наказ — завтра залишити Воронеж. Генерал Шкуро».

Свідчення про те, що махновці відволікли чимало сил денікінців, знаходимо й у командуючого на той час Південним фронтом червоних О. Єгорова. Він пише, що перемогти Махна виявилося справою далеко не простою. Переправившись на правий берег Дніпра, повстанці підірвали Кічкаський міст, який був єдиною переправою через Дніпро в нижній його течії, і блокували переправу білих на протилежний берег. Оперативне зведення Революційної повстанської армії України (махновців) повідомляло, що денікінці, які протягом двох днів намагалися організувати переправу через Кічкас, припинили свої спроби після того, як понесли відчутні втрати (до 400 убитими).

Тим часом махновці перенесли свої активні дії на Правобережжя. Вони міцно оволоділи територією П'ятихатки — Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь — р. Дніпро і прагнули розширити її за рахунок активного наступу на

Єлисаветград, Миколаїв, Херсон. В ніч з 8-го на 9-те листопада після декількаденного відступу з Катеринослава вони знову повернулися у місто. Таким чином, якщо напруження у денікінському тилу дещо спало, то не набагато. 10 листопада ставка надсилає наказ генералу Слащову — направити свою дивізію у Катеринославський район, знищити повстанців і оволодіти Катеринославом. З цією метою дивізія Слащова з приданими їй частинами була реорганізована в 3-й армійський корпус. Після чого, як відзначав сам Слащов, проти Махна було зосереджено 9 тис. бійців. Уже 13 листопада повстанські загони під командою Коцюри вели бої з корпусом Слащова, що рухався у напрямку Верхньодніпровська і Верховцевого, звідки можна було нанести прямий удар по Катеринославу. 16-го білогвардійці рушили у напрямку Кам'янського, але тут були зустрінуті повстанцями Бібікова і Матяша і відкинуті з втратами назад.

Бої тривали протягом всього листопада. В цей час махновці досить міцно закріпилися на правобережжі у завороті Дніпра між Олександрівськом і Катеринославом. Фронт їх дій проти денікінців, за твердженнями В. Білаша, досягав 800 верст. Зі сходу, півночі і півдня їм протистояли досить сильні угруповання ворога, артилерійський обстріл Катеринослава із-за Дніпра не припинявся ні на день.

Тим часом комкор Слащов, ретельно проаналізувавши попередній досвід боротьби з махновцями, дійшов висновку, що Махно зовсім не боїться оточення і навіть любить провокувати противника на такі дії, вміло виводячи свої вільні партизанські частини в тил ворога з тим, щоб бити його з обох боків. Сильною стороною махновців був маневр. Отже, слід змусити їх до позиційних боїв на широкому фронті і разом з тим готувати війська до концентрованого удару на вузькій ділянці фронту, щоб розсікти захисні порядки махновців, прорвати фронт і захопити Катеринослав. Слащов брав до уваги і те, що за півтора місяця безперервних боїв і відступу з лівого берега Дніпра на правий повстанська армія значно ослабла.

У міркуваннях Слащова було чимало слушного. Дійсно, армія махновців ослабла, продовжувалося дезертирство, але головною її бідою стала епідемія тифу. На початок грудня кількість тифозних у армії досягла 35 тис. чоловік. Вони сковували пересування армії і змушували її до позиційної оборони. Слащов пізніше писав, що Махно припустився великої помилки, коли, майже рівномірно розтягнувши свої частини навколо Катеринослава, намагався

вести його позиційну оборону. Оборона вийшла пасивною. Тим часом білі здійснили свій задум. Відволікаючи увагу махновців демонстративними атаками з боку Синельникового, вони глибоко ешелонованою групою прорвали фронт біля П'ятихатки, далі захопили Верхньодніпровськ, після чого запеклі бої точилися поблизу Сухачовки і в районі Карнаухівських хуторів, лінія фронту розгорнулася так, що Катеринослав виявився не у тилу махновців, а на їх правому фланзі.

На світанку 19-го грудня денікінці повели активні наступальні дії на Катеринослав з двох берегів Дніпра. В наступі на місто брали участь 3 бригади 3-го армійського корпусу Слащова і 1-й стрілецький Кавказький полк. О 10-й годині ранку денікінці увірвалися в місто, захопивши два махновські бронепоїзди, 4 гармати і до 3 тис. полонених (в основному це були хворі тифом, евакуювати яких махновці не встигли). Відступ був поспішний і являв лиху картину: «З жахом дивилося населення, як виповзали з будинків напівживі тифозні махновці і намагалися забратися на тачанки, що йшли з міста під шрапнельним і кулеметним вогнем Добровольчої армії,— писав М. Гутман.— Селяни безжалісно скидали з возів хворих, нахльостуючи коней, щоб швидше виїхати. Тифозні тягнулися за ними по дорозі — деякі ледь не повзли. Трупи їх потім знаходили за містом, в пустих дачах, у траві, за парканами, у полі і на дорогах». Залишивши у Катеринославі хворих і частину обозу, Махно зумів таки вивести з-під удару рештки армії. Я. Слащов, оцінюючи значення своєї перемоги, писав, що поразка махновців і морально, і матеріально була жорстокою, але частковою, тому що «більша частина військ все ж залишилася цілою і могла бути зібрана для наступних дій і повернення Катеринослава з усіма його благами».

Так воно й вийшло. Махно поставив за мету повернути місто. Вже 24-го грудня, зібравши в кулак свої частини, він повів наступ на Катеринослав. Бої за місто точилися довго, обидві сторони несли втрати, корпус Слащова виявився зажатим у місті, але й махновці не були в змозі вести активні наступальні дії. Армія (вірніше, рештки її) на очах втрачала боєздатність і розвалювалася. Ще в середині грудня Н. Махно звернувся до повстанців з відозвою, в якій з болем звертав увагу бійців і командирів на те, що армія розкладається і, якщо таке становище буде продовжуватися і далі, загине не лише вона, а й революція. Командарм вдається до відчайдушного кроку: ставить ультиматум своїм підлеглим: «...Або ми з вами будемо бо-

ротися до кінця з ворогами народу, що вимагає щирості й честі кожного повстанця у боротьбі, або я назавжди піду від вас: відповідайте, і відповідайте не лише словом, а й справами. На позиції і в тилу цього вимагає революція, в ім'я її торжества вимагаю й я». Та ситуація не покращалася, вади партизанської організації давалися взнаки. 30 грудня в 9 годин ранку Махно зібрав на засідання своїх найближчих соратників і командирів: Калашникова, Марченка, Морозова, Уралова, Василевського і Хохотву. До них «батько» звернувся з промовою, в якій визнав становище армії жахливим, в зв'язку з чим постало питання, що робити далі. Махно бачив альтернативу: або відступати на Кривий Ріг, або переправлятися через Дніпро в район Синельникове — Чаплине — Пологи. Питання стоїть гостро і вимагає негайного вирішення — таким був підсумок його виступу. Більшість з присутніх висловилася за негайний відступ, лінію зосередження військ: Кічкас — Нейндорф — Чумаки.

Тим часом на північному фронті відбулися разючі зміни. Денікінська армія відступала по всьому фронту. Кавалерію Шкура знову кинули під Ростов, Слащову ж командування поставило нове завдання — негайно прориватися в Крим, щоб забезпечити туди відхід білих армій. Відступаючи на південь, денікінські частини в свою чергу тіснили махновські. Протокол засідання командного складу армії від 3 січня, що зберігся лише частково, зафіксував перебування штабу у с. Новомиколаївці під Олександрівськом. Відступ Махна пояснювався майже повною відсутністю сил у 1-му Донецькому корпусі. Наприклад, у протоколі наводиться загальна чисельність бійців 1-го Катеринославського і 13-го полків піхоти — до 100 чоловік, кавалерії до 300. «Якби ворог думав розбити нашу армію на голову, то він міг би дати всього 300 чоловік піхоти, яка б могла розбити наш 1-й корпус»,— підсумував Махно. На щастя білим вже було не до Махна, на них активно насідали червоні частини. Штаб повстанської армії і скористався з такої ситуації для збору своїх окремих розрізнених частин. Коли в ніч з 4 на 5 січня 1920 р. підрозділи Слащова, намагаючись відірватися від переслідування червоних, залишили Олександрівськ, туди оперативно увійшли повстанці, випередивши передовий загін 45-ї дивізії Червоної Армії на декілька годин. Махновці, напевне, знали, що наступного дня їх чекає зустріч з Червоною Армією. Але якою вона буде? Як оцінять червоне командування, Радянська влада внесок повстанства у розгром Денікіна?

ЧАСТИНА П'ЯТА

Чи варто сподіватись на союз? — VIII конференція РКП(б).— Голова РВРР продовжує боротьбу з повстанством.— Зустріч у Олександрівську.— Потрібен прецедент.— Знову поза законом.— Ставка на каральну політику: червоні частини у махновському районі.— Нова редакція «воєнного комунізму».— Відновлення повстанської армії: літні рейди 1920 р.

Історія попереднього невдалого союзу з Радянською владою і Червоною Армією була сильною пересторогою для Махна і його найближчого оточення. Проте вони не піддалися спокусі зведення особистих рахунків з комуністами. В повстанську армію в серпні 1919 р. потрапило чимало комуністів з числа бійців і командирів 58-ї дивізії та інших частин Червоної Армії, які перейшли на становище повстанців. Їх ніхто не переслідував за політичні переконання, частина командирів залишилася на своїх посадах. В інформації про діяльність за серпень — грудень Катеринославського губкому КП(б)У Зафронтбюро ЦК КП(б)У наводиться перелік полків і їх політкомів, що перейшли до Махна, і відзначається, що, з моменту зайняття Олександрівська повстанцями, губком почав роботу по встановленню зв'язків з комуністами повстанської армії. Скориставшись довиборами членів ВРР на Олександрівському з'їзді, більшовики провели до складу ради свого представника С. Новицького, згодом він став навіть членом президії ВРР. Далі у зазначеному звіті читаємо: «До 18-го жовтня навколо тов. Полонського (командир 3-го Кримського полку) була створена група товаришів, які обіймали відповідальні посади у армії. Почали організовувати осередки по інструкціях Олександрівського бюро, відповідно до інструкції осередок повинен бути в курсі всіх адміністративних, оперативних і господарчих розпоряджень і бути готовим в потрібний момент взяти керівництво своєю частиною, якщо командний склад не відповідатиме. Робота проводилася, безумовно, нелегально, але досить і досить успішно... Велася підготовча робота по злиттю червоних, що наближалися, з повстанцями». Таким чином, більшовики, залишені в тилу для підпільної боротьби з денікінцями, після зайняття району махновця-

ми своє головне завдання побачили не в зміцненні повстанської армії, підвищенні її боєздатності, а, навпаки, в підривній роботі серед її бійців і командирів. Махно і його оточення вели себе в даній ситуації до слушної нагоди коректно.

На початку листопада, увійшовши до Катеринослава, махновська ВРР оголосила для політичних партій соціалістичного гатунку повну свободу «поширювати свої погляди, ідеї, вчення і думки як усно, так і друком». Всілякі обмеження політичних свобод і переслідування оголошувалися неприпустимими.

Разом з тим махновське командування попереджало, що «підготовки, організації і нав'язування» партіями трудовому народу політичної влади революційне повстанство не допустить ні в якому разі. Зі спогадів Р. Кургана читач вже знає про ті газети, які видавалися у Катеринославі за махновців. Досить помітною серед них була більшовицька «Звезда». Ми вже наводили з неї декілька цитат з визнаннями заслуг махновщини в розгортанні повстання у денікінському тилу. Одночасно велася й полеміка з анархістами. У доповіді Катеринославського губкому КП(б)У Зафронтбюро ЦК КП(б)У за жовтень — грудень читаємо: «В той же час губпартком, випускаючи щоденний партійний орган «Звезду», не соромлячись вів відкриту боротьбу з анархо-махновцями, з їх безвласністю, підштовхуючи робітників протидіяти Махнові, готуватися до близького приходу червоних радянських військ». Було б наївно думати, що діяльність більшовиків і серед повстанців, і серед пролетаріату Катеринослава залишалася глибокою таємницею для махновської контррозвідки. Очевидно, оскільки, на думку Махна, ці дії не являли серйозної загрози, він вирішив утриматись від якихось заходів, крім пропагандистських. У цитованому нами звіті губкому пасивність махновців щодо більшовиків засвідчена цілком однозначно: «...Махно, проводячи проти нас агітацію, не вживав проти губпарткому і організації ніяких рішучих заходів». Останнє додало губпарткому впевненості. «Були значно посилені осередки не тільки в частинах місцевого гарнізону, але й налагоджено зв'язок з іншими частинами, особливо з частинами тов. Полонського,— йдеться далі у звіті.— Багато з членів партії було відряджено в армію для посилення роботи по розкладу махновців і виділенню кращих частин, які готувалися до з'єднання з червоними військами». Зараз важко сказати, чи провадилася така політика за вказівками ЦК КП(б)У, чи за власною ініціативою місцевих більшовиків. Стверджувати можна лише

одне: зв'язок між підпіллям і Зафронтбюро ЦК КП(б)У існував.

Кінець листопада — початок грудня, як пам'ятає читач, видалися надзвичайно важкими для повстанської армії, вона була змушена залишити лівий берег Дніпра, а з правого — активно діяли білі частини корпусу Слащова, лютував тиф. За допомогою більшовиків (а може і без такої) армія почала розкладатися. Штарм в кінці листопада або на самому початку грудня (точну дату встановити не вдалося) зібрав нараду комскладу армії. На неї з Нікополя прибув Полонський. Скориставшись нагодою, губпартком влаштував засідання, на якому заслухав звіт Полонського. Його робота «була відзначена великими успіхами в комплектуванні командного складу партійцями». Несподівано прямо на засідання губпарткому з'явився незнайомець, який відрекомендувався представником ЦК КП(б)У Захаровим, свої повноваження він підтвердив мандатом. Поява Захарова і його мандат не викликали підозр. Як згадував один з учасників засідання, Конівець (Гришута), «ми його ввели в курс наших справ».

Починаючи з цього моменту події почали розгортатися швидко і драматично. На квартирі, де зупинився Полонський, і куди нібито він запросив Махна на дружню вечірку з приводу свого дня народження, Полонський був арештований і разом з дружиною і двома однополчанами-комуністами 2 грудня розстріляний махновською контррозвідкою. Ця історія викликає багато запитань. Коло доступних джерел обмежене, а факти і свідчення, наведені у них, непевні і суперечливі. Це стосується і ходу розгортання подій, і їх мотивів. В зарубіжній історіографії стверджується, але без достатніх, на наш погляд, підстав, що Полонський мав спеціальне завдання ВУЧК ліквідувати Махна. Прозорий натяк на те, що підпілля не виключало можливості терористичного акту проти Махна, можна знайти в спогадах катеринославського більшовика В. Мирошевського. Ось що він пише: «Нами був створений нелегальний армійський комітет, настроєний вельми агресивно щодо «батька», який неодноразово добивався від губпарткому дозволу здійснити військовий переворот. Було дуже важко утримати армійців від рішучих кроків, що могли передчасно розкласти повстанство». Наведені цитати з інформацій губкому КП(б)У теж змушують задуматися. Власне кажучи, яким чином збиралися більшовики забезпечити перехід махновських частин в лави Червоної армії, адже шукали вони не шляхи до підготовки союзу двох армій, а вели цілеспрямований розклад по-

встанської. Що ж могло чекати Махна в такому випадку? Почесна відставка? Маловірогідно.

В. Волковинський відшукав серед архівних матеріалів і ввів в історіографію проблеми цікавий факт. Командування Південного фронту не лише виношувало план, а й зробило спробу замінити Махна П. Ткаченком — командиром одного з партизанських загонів, що діяв на півдні України. На що при цьому розраховувало командування? На підтвердження факту історик лише наводить телеграму В. Затонського до ЦК РКП(б) такого змісту: «Заміна Махна Ткаченком, як це було зроблено Південфронтом, неприпустима. Між іншим, Ткаченко вже показав себе. Він оголосив себе начальником червоних партизанів Правобережжя і виготовив бланки з девізом «Голодранці всіх країн, єднайтеся!» Це не безграмотність (Ткаченко колишній вчитель), а, безперечно, анархо-махновщина».

Цілком очевидно, що інтрига проти Махна велася. Але наскільки далеко вона зайшла, чим і коли мала закінчитися? Згаданий Конівець (Гришута) пише, що після засідання губпарткому його члени розпрощалися з Полонським «з тим, щоб зустрітися наступного дня і поділитися додатково інформацією про нараду командирів. Крім того, ми домовилися рано-вранці послати до нього на квартиру за деякими даними для центру і грошима. Коли це о 5-й годині ранку тов. Новицький повідомив мене про арешт тов. Полонського, а о 10-й годині ранку ми довідалися, що контррозвідка влаштувала на квартирі Полонського засідку і арештувала посланих нами звечора т. Азархова Василя, Іванова і ад'ютанта Полонського, який повинен був принести для нас гроші». Як бачимо, тут чимало незрозумілого. Які дані для центру повинні були з'явитися у Полонського вранці наступного дня? Можливо, він розраховував отримати інформацію під час вечері з Махном? Тоді для чого в той же вечір на квартиру, де повинна була зібратися махновська верхівка, посилати Азарова та Іванова? Якщо Полонський щось задумав, то, певно, йому потрібні були помічники, чи не так?

І все ж версія про замах на Махна надто гіпотетична. По-перше, робити це в момент активного наступу денікінців на Катеринослав, було нелогічно. Повстанська армія, втративши командуючого, розвалилася б остаточно, що поставило б ряд додаткових проблем перед Червоною Армією на денікінському фронті. По-друге, Махно й контррозвідка не змогли навести серйозних аргументів на користь висунутих ними версій про спробу Полонського отруїти «батька», а потім про те, що Полонський готував змову. У Військово-революційній раді і штабі армії повідомлення про розстріл викликало бурхливу реакцію. В. Білаш згадував, що Махно 3 грудня був викликаний на засідання ВРР, де від нього почали вимагати пояснень. В свою чергу, Махно заявив: «Якщо якийсь негідник посміє вимагати звіт, ось йому» — і показав на маузер. Разом з тим, як свідчать документи, проти більшовицької організації Махно і контррозвідка ніяких звинувачень не висунули. Конівець писав, що Махно після розстрілу прийняв делегацію більшовиків, з якими мав розмову. Суть її звелась до того, що він комуністів не переслідує, але ревкоми і взагалі органи влади, поставлені комуністами, буде розстрілювати. І дійсно, дальшого загострення події, зв'язані з розстрілом Полонського, не набули, більшовиків не чіпали, газета «Звезда» продовжувала виходити до того часу, аж поки місто не перейшло до рук денікінців.

Цікавий й інший факт, зафіксований інформацією губкому КП(б)У Зафронтбюро ЦК КП(б)У. Коли махновці змушені були залишити Катеринослав, губпартком вирішив не залишатися в захопленому денікінцями місті, мотивуючи своє рішення бажанням «не втрачати лишніх жертв в особі відповідальних товаришів». Куди ж подалися катеринославські більшовики? Виявляється в бік Нікополя, за відступаючим Махном.

Факти схиляють до висновку про те, що інцидент з Полонським не носив характеру кампанії, спрямованої проти комуністів, як це пізніше намагалася подати більшовицька пропаганда, а потім і радянська історіографія. З іншого боку, вбивство Полонського було не результатом розкриття замаху на Махна, а, ймовірніше, наслідком гіпертрофованої підозри, якою страждав «батько», а, можливо, й інтригою його контррозвідки, яка була не проти довести командуючому свою вірність. Розстріл командира полку не додав Махнові ні слави, ні популярності, навпаки, після цієї події намітився розкол і в штабі армії, і в ВРР. Проте за грудневими боями, коли кожен день приносив десятки і сотні жертв, цей випадок, якщо не забувся, то відійшов на другий план, і про нього не згадували.

Успішний розвиток наступу Червоної армії ще у листопаді з усією очевидністю поставив перед повстанцями питання про характер майбутньої зустрічі двох армій. Селянство, спробувавши денікінського режиму, знову взяло орієнтир на Радянську владу. Його хвилювало лише питання: чи й цього разу радянські органи будуть нав'язувати мужикові політику комун, артілей і радгоспів, хлібної диктатури, репресій? Все це відбилося і на позиції

махновців. 21 листопада в газеті «Путь к свободе» з'явилася стаття, в якій прогнозувалася поведінка повстанської армії при наближенні більшовиків. Автор запитував, які заходи армія повинна вжити, щоб не повторилася ситуація травня — червня 1919 р., а грізний диктатор, під яким розумілася компартія, не повторив зрадництва проти трудового селянства. Стаття попереджала про необхідні заходи у разі можливого зіткнення з більшовицькою владою. Внесемо ясність: агресивного заклику до бойових дій вона не містила. Повстанцям пропонувалося заявити, що вони «вважають чероноармійців своїми кровними братами і разом з ними без допомоги влади і політичних партій самі влаштують своє життя, що при зустрічі з червоноармійцями повстанці простягнуть їм братську руку і загальними зусиллями покінчать з денікінськими й іншими контрреволюційними бандами, що вони ні в якому разі не допустять, щоб Троцький та інші диктатори спровокували повстанську армію на зіткнення з червоноармійцями».

Аналогічна точка зору висловлена і в статті самого Махна «Всякі наклепи у справі народній злочинні», опублікованій тією ж газетою дещо згодом. Командуючий пише: «Даремні всі крики комуністів-більшовиків про те, що між повстанцями України і червоноармійцями може бути зіткнення. Як повстанці, так і червоноармійці добре знають, що вони брати, рідні брати праці». І це переконує в тому, що головний орієнтир, який обрали махновці, полягав у прагненні домовленості, союзу з Червоною Армією для остаточного розгрому денікінщини. Цей союз повинен будуватися не на повному і безумовному підкоренні махновців більшовицькій диктатурі, а на певних політичних умовах. Правда, одностайності у махновському керівництві не було, визрівав новий конфлікт «батька» з ідейними анархістами. Першою явною ознакою його стала відставка Воліна з поста голови Військово-революційної ради 25 листопада 1919 р., потім вогню додав розстріл Полонського, а на початку січня 1920 р. анархісти залишили махновщину, і цей факт не викликав у Махна ні найменшого жалю. Він добре розумів і місце анархізму у махновщині *, і те, що наступна доля повстанської армії вирішуватиметься не в суперечках про чистоту анархістської ідеї, а у взаєминах селянства з Радянською владою, буде залежати від позиції більшовицького керівництва щодо повстанства. Якою буде вона на цей раз, чи зазнає змін порівняно з весною? В особистих оцінках Махна було більше скепсису, ніж надії. Треба було чекати, а головне — рятувати залишки армії.

* Своєрідне продовження конфлікт Махна з анархістами знайшов у рішеннях конференції анархістської організації «Набат», яка відбулася у Харкові у лютому 1920 р. І. Тепер (Гордєєв) пише: «Туманна, нісенітна резолюція була винесена з питання про махновщину. Саме з моменту цієї конференції почалося відділення Махна від махновщини і навпаки. Поряд з визнанням махновщини достатньо здоровим рухом, здатним і за суб'єктивними, і за об'єктивними причинами виконувати завдання третьої соціально безвласної революції, сам Махно через його відірваність від анархістів і анархістських організацій, через його моральне падіння був визнаний непридатним для керівництва рухом».

* * *

2-го січня 1920 р. 1-ша бригада 45-ї дивізії Червоної Армії отримала наказ взяти у білих Олександрівськ. Протягом 4-го січня до пізньої ночі йшов бій в районі залізничної станції Софіївка. Денікінці програли й відступили у напрямку Олександрівська. О 2-й годині ночі 397-й полк червоних підійшов до міста, але серед ночі не наважився вступати в нього. На світанку, пустивши попереду бронепоїзд, полк у бойовому порядку з необхідними засторогами рушив на місто, готуючись до бою. На залізничній станції білих не виявилося, серед юрби залізничників, які висипали назустріч червоним, походжала людина в цивільному вбранні. Увагу до себе вона привертала червоною пов'язкою на руці. Напис на пов'язці інформував: «Комендант станції від військ батька Махна». Виявилося, що місто в руках махновської армії, а штаб її і сам «батько» теж знаходиться в Олександрівську.

Комбриг Ф. Левензон до такого повороту справи був явно не готовий, пізніше він згадував, що, наступаючи на Олександрівськ, бригада не мала більш-менш точної інформації про місцеперебування махновців та їх кількість і зовсім «не мали приводу гадати, що вже під Олександрівськом ми з ними зіткнемося». Левензон вирішив їхати у штаб до Махна. Він був учасником походу Південної групи червоних і добре пам'ятав серпень 1919 р., коли Махнові вдалося порівняно легко відірвати від групи ряд частин, які перейшли до нього на службу. А як тепер зустрінуть в махновському штабі представника Червоної Армії? Не давали спокою і спогади про випадок, що тижнів зо два тому трапився в районі Дмухайлівських хуторів у Новомосковському повіті.

Бригада прибула в район, коли між білими частинами і місцевим партизанським загоном точився бій. Обопіль-

ними зусиллями білі були розбиті. Командир повстанців відрекомендувався представником армії Махна в Новомосковському повіті, його загони носили назву 1-го та 2-го Новомосковських повстанських полків, а самого командира звали «Дияволом».

«Перед нами постало питання, як обходитися з партизанами. Вказівок щодо цього не було ніяких,— згадував Левензон.— Треба було це питання розв'язати самим, і ми призначили зустріч з командиром партизанів «Дияволом». Середніх літ, з надзвичайно енергійним обличчям, вродливий, високий брюнет з сивиною на голові, «Диявол», як він говорив, був сам робітником тульських заводів. За приналежність до федерації анархістів-комуністів він відбув декілька років каторги. Політично досить розвинений, він також мав великий вплив у своєму загоні, дістаючи підтримку від населення. Ми розмовляли про політичне становище країни, політику радвлади. Ми пропонували йому разом з його частинами вступити до складу нашої дивізії. Розмова тривала всю ніч. Але переконати його не вдалося. Просякнутий вкрай анархізмом, він не уявляв себе в лавах організованої армії. Проте насіння сумніву посіяно... На ранок ми почали скликати мітинг партизанів, щоб розв'язати питання про їхній вступ до Червоної Армії. «Диявол» обіцяв додержуватися нейтралітету.

Пригадую збори в школі. Мітинг тривав чотири години. Перед цим ми провели довгу «індивідуальну обробку». Провадили її не тільки серед партизанів, а й серед їхніх батьків, рідних. Кожна хата, де стояли червоноармійці, являла собою агітпункт, де допізна агітували наші агітатори. Малося на увазі не стільки переконати вступити до лав Червоної Армії, скільки пояснити селянству політику Радянської влади.

Відомо, що через незвичайну поведінку білих з селянами останні мали махновців за своїх оборонців. Вони їх переховували, всіляко допомагали, хоч за це люто знущалися білі ... Крім досвіду денікінщини, теперішня поведінка наших частин, висока свідомість, вміння підійти до селянства відіграли велику роль в том, щоб вижити те упередження, ту насторожливість щодо рад, щоб схилити симпатію селян до нас.

...Бригада йшла далі, маючи в своїх лавах партизанів Новомосковського району. Сам «Диявол» «благословив» партизанів на вступ до Червоної Армії й, одержавши перепустку, покинув бригаду. Одначе далеко пройти йому не пощастило. Командир 3-ї бригади нашої дивізії тов. Голубенко відправив «Диявола» в штаб дивізії до тов. Якіра.

Чи побачили б ми його ще в Махна, чи ні — проте така можливість була, і її розумно відвернено: «Диявола» розстріляли». А якщо у махновському штабі відведуть комбригу роль «Диявола»? Штаб розшукати було неважко — він знаходився у центрі Олександрівська, в одному з готелів. У великому залі стояв сервірований стіл, за яким сиділо троє чи четверо військових, дещо збоку, спершись на буфет, стояв Махно. Прийняв він комбрига стримано, як тому здалося, «сухо, але без ознак зарозумілості або чогось подібного до цього». Власне кажучи, зустріч була короткою. «Батько» зазначив, що всі попередні переговори вестимуть комкор Каретников та начштабу армії Білаш.

Розмова з Каретниковим і Білашем затягнулася на дві години, протягом яких сторони намагалися з'ясувати стосунки. Білаш тримався спокійно і був небагатослівним. Каретников гарячкував, він нападав на аграрну політику Радянської влади й на засилля офіцерів старої армії у військах червоних. Левензон намагався читати лекції з політграмоти. Дискусія закінчилася нічим. Каретников заявив наприкінці: «На політичні теми ми з Вами бесіди вести не будемо. Про це поговорить наша Реврада з РВР Республіки. З військово-стратегічної сторони ми готові зайняти певну ділянку на фронті, тому що ворог у нас один».

Пройшовши по вулицях міста, Левензон відзначив про себе, що в місті панує порядок. На стінах будинків було розклеєно наказ, який попереджав, що грабунки караються розстрілом на місці. По вулицях рухалися роз'їзди до 80—100 шабель, з чорними знаменами. Розвідка доповіла, що в місті стоять два махновські полки з корпусу Каретникова. В 1-му полку — 800 багнетів і 600 шабель, в 2-му — приблизно стільки ж.

Всю здобуту інформацію комбриг виклав у доповідній записці начальнику дивізії, а той у свою чергу відправив її у штаб 14-ї армії червоних з припискою-резюме: «Комбриг питає відповідних вказівок, яких питаю і я, при цьому доповідаю: на випадок відкриття військових дій проти корпусу, що 1-ша бригада двохполкового складу; можливо, потрібно буде перекинути ще одну бригаду, що займе 3—4 доби». Судячи з поспішних пропозицій, начдив Якір вже знав: у загальних рисах доля махновщини у верхніх ешелонах партії, радянського апарату і командування Червоної Армії вирішена. Питання може стояти лише про тактику ліквідації.

* * *

Ситуація, в якій розійшлися шляхи Махна з Радянською владою на початку літа 1919 р., уже з'ясована, завершена розповідь про наступний етап в історії махновщини. І все ж раз у раз повертаєшся подумки назад, до залишеного без допомоги Червоної Армії Гуляйполя, до «розпеченого заліза» червневих наказів Троцького, спрямованих проти Махна, наче щось не договорено, щось пройшло повз увагу. Роздуми над високою драмою моменту, його трагізмом вимагають не позбавленого пристрасті історичного дослідження, а осмислення, оцінки морально-етичної.

Неспокійні думки тіснять одна одну: з ким не буває, у полум'ї боїв, жахливої перенапруги фізичних і моральних сил помилилися, зопалу назвали бандитом, оголосили поза законом. А людина відкинула все особисте, кинулася у вир подій, повела за собою десятки тисяч і не переставала твердити, що вище за все — революція.

Зверніть увагу на примхливий поворот історії, її блискучий парадокс: не будь наказів Троцького, залишись Махно начальником дивізії червоних, злетів би він до тих висот, на які винесла його хвиля селянського гніву восени 1919 р., зробивши ім'я і славу «батька» легендарними. А на роль «легендарного начдива» в кінці серпня того ж 1919 р. історія обрала зовсім іншу людину — Миколу Щорса.

І ще одна: помилилися, а чому ж ніхто не визнав тієї помилки? Чи пережив коли стратег і трибун революції Троцький приступи сумління за той неправедний суд? У 1930 р. у Берліні вийшла у двох томах книга Троцького «Моя жизнь». Відтворюючи свою біографію, він чимало сторінок присвятив громадянській війні і старанно обійшов згадані нами події, жодним словом не обмовився про Махна і свою роль в історії українського повстанства. Не знайшов за потрібне і варте уваги. Все-таки сумління і мораль твердокам'яних — це тема особлива. А щодо уваги, то влітку і восени 1919 р. Троцький, як і його соратники, не випускав махновщину з поля зору.

Втрата України пролилася на голови багатьох гарячих більшовиків холодним струменем роздумів: в чому ж причина поразки? Заклинання квітневого і серпневого Пленумів ЦК КП(б)У про куркульську контрреволюцію, яка суцільним людським морем розлилася по Україні і з'єдналася з білими генералами, лише збивали з толку. Нехитрий, але тверезий аналіз показував, що справа не в силі

білих армій і не в куркулях, якщо під ними не розуміти все селянство. А саме в ставленні останнього до Радянської влади. Події, що розгорнулися в тилу Денікіна, підтверджували цю думку. С. Орджонікідзе, на той час лише член Реввійськради 14-ї армії, користуючись особистим знайомством з В. Леніним, писав останньому 19 листопада, що Денікін зламав собі шию на українському мужикові, селянство повернуло на бік Радянської влади. Але виникає питання, продовжує Орджонікідзе, чи зуміють більшовики закріпити за собою цей настрій? Ставлення до селянина повинно бути абсолютно точно виваженим: «Тут, за моїм глибоким переконанням, політика таскання його у комуну — безперспективна і згубна. Чого б це не було варто, ми повинні на цей раз знайти з українським мужиком спільну мову. Це, по-моєму, можливо, але багатьом така політика здасться «відхиленням».

Насамперед, Орджонікідзе має на увазі найбільш запопадливих провідників політики «воєнного комунізму». Тих, хто, на жаль, серйозних висновків з ситуації, що склалася, не зробив. Орджонікідзе стояв за те, щоб «багатьох із діячів України» назад в республіку не повертати, а залучити для роботи якомога більше місцевих українських сил. З подібними думками зверталися до Леніна й інші члени партії. Все це змусило вождя написати від імені ЦК РКП(б) спеціальну резолюцію «Про Радянську владу на Україні», а потім винести її обговорення на VIII Всеросійську конференцію партії. Протоколи конференції передають гостроту суперечки, яка виникла під час обговорення. Я. Яковлев, Д. Мануїльський, В. Затонський, які не несли прямої відповідальності за курс, що зазнав краху, по суті, відверто говорили про політичну кризу Радянської влади на Україні, викликану відірваною від реалій життя, від потреб селянства політикою в різних галузях, в першу чергу в продовольчій справі, аграрних перетвореннях і національних відносинах. На думку Яковлева, лише докорінно змінивши своє ставлення до села, можна буде розраховувати на успіх. Яковлев вважав за недоцільне копіювати на Україні організацію комбідів, ні в якому разі не вести справу до протиставлення інтересів бідноти і середнього селянства, наполягав внести відповідні зміни у земельну і продовольчу справу. Хліб, на думку Яковлева, краще взяти у колишніх поміщицьких маєтках, у «буржуазного елемента селянства», а стосовно середняка вести себе так, щоб той зміг відчути «організовану силу соціалістичної держави», але й не страждав від насильства державних органів. Яковлев висловився за

зрівняльний розподіл землі серед селянства. З близьких позицій виступав В. Затонський. Він зупинився на недоліках попередньої національної політики, але підкреслив, що, виправивши лише її, мало чого можна буде досягти: «Тут справа надзвичайно серйозна. Економічне життя на Україні зруйноване вкінець, село пухне без солі, без мануфактури, без заліза. Від Радянської влади воно майже нічого не отримало... Перед нами величезні завдання: поперше, хоч би трохи заспокоїти це село. Треба дати йому спокійно працювати і задовольняти свої потреби, а поки цього нема. Встановлюють тверді ціни, а натомість нічого не дають».

Д. З. Мануїльський відверто заявив, що поразка Радянської влади на Україні — це результат того, що «мужицький фронт всім своїм вістрям був спрямований влітку 1919 р. проти нас». Вихід з становища він бачив насамперед в правильній економічній політиці. «Тов. Ленін виступає і говорить, що треба вести національну політику, а ми говоримо, що мужику потрібна мануфактура... Треба більше обережності в організації радянських господарств. Щодо продовольчої політики треба провести розумну лінію, яка допоможе вийти із складного становища. Ось у чому корінь». По суті, у цих трьох виступах пролунав заклик до згортання «военного комунізму», надзвичайних заходів, нормалізації становища шляхом відновлення товарообміну між селом і містом, визнання за селянським господарством права на економічну самостійність. Відвертим прихильником «военного комунізму» показав себе Х. Раковський. Він горою стояв за збереження радянських господарств, продовження комуністичного будівництва. Зміцнення впливу на середняка Раковський зв'язував як з ліквідацією диктатури куркуля, так із ліквідацією партизанщини. Більше того, він вважав таку ліквідацію «попередньою умовою для всякого будівництва влади на Україні». Раковський переконував делегатів конференції в тому, що «за два роки громадянської війни на Україні створилася колосальна кількість декласованого елемента — партизанства... На Україні є специфічні партизанські елементи, елементи анархічні, елементи, які рекрутуються з декласованих елементів села, які знаходять у партизанських виступах своє постійне заняття... все те, що не може підкоритися або трудовій дисципліні, або дисципліні Радянської влади, або дисципліні армії — все це в партизанстві находить притулок». Звідси заклик Раковського насамперед розгорнути боротьбу з повстанством. До такої тактики схилявся і А. Бубнов. На жаль, ми не

можемо з належною точністю відтворити позицію, яку обіймав у цій ситуації Ленін, головний арбітр суперечки, що розгорнулася між українськими більшовиками. Текст його основної промови не вдалося, як не дивно, розшукати до цього часу. В заключному слові він критикував Раковського за надмірне захоплення радгоспами, мотивуючи свою позицію тим, що «...нам потрібен блок з селянством України». Проблему боротьби з повстанством він обійшов мовчанням, і в резолюції конференції вона не знайшла продовження.

Прізвище Махна на конференції було лише побіжно згадане. Складається враження, що Радянська влада і більшовицька партія намагалися принаймні обходити цю фігуру, щоб не загострювати заздалегідь і до певної пори стосунків з махновцями, тим більше що у листопаді в центральних радянських газетах з'явилися цілком позитивні матеріали, які інформували про успіхи махновців у тилу Денікіна. Ще 3 грудня, в день виступу Леніна з заключним словом з питання про Радянську владу на Україні на VIII конференції РКП(б), «Беднота» помістила майже сенсаційне повідомлення: «Кримський півострів захоплений махновцями. При зайнятті Феодосії махновцями підірвано 2 пароплави з військовим майном. Ростов і Таганрог з огляду на наступ Махна очищаються». Інформація була неперевіреною, але її помістили. Минає лише декілька днів, і окреслюється принципово інша лінія стосовно махновців. Чим вона безпосередньо була викликана, доводиться лише гадати. Вбивство Полонського — перше, що приходить в голову. З іншого боку, цей, зрештою махновський командир був надто дрібною фігурою в такій грі.

7 грудня ЦК КП(б) редакції «Правди», «Известий» і «Бедноты» одержали телеграму Орджонікідзе, в якій містилася вимога припинити популяризацію в пресі імені Махна, «який, як і раніше,— зазначалося у телеграмі,— вороже настроєний проти Радянської влади». Така популяризація веде до непотрібних симпатій червоноармійців до Махна. А це особливо небажене і небезпечне при просуванні Червоної Армії у повстанський район. І треба сказати, тональність виступів радянської преси щодо махновців разюче змінилася. Очевидно, це було пов'язане не з телеграмою Орджонікідзе, а з двома публічними виступами Троцького 11 і 12 грудня 1919 р. Важливу роль для орієнтації і командування Червоної Армії відіграв і наказ голови РВРР № 180 від 11 грудня. Але по порядку. На другий день після відкриття 7-го Всеросійського з'їзду Рад з його трибуни Троцький виголосив промову, в якій харак-

теризував становище на фронтах. Зупинившись на подіях, що розгорталися на Україні, оратор весь свій запал кинув на паплюження повстанства. Логіка його виступу, аргументи і мотиви практично були тими самими, що і у виступі Х. Раковського на партійній конференції. В усіх бідах, які звалилися на Україну за часів революції і громадянської війни, звинувачувався український куркуль. Він, стверджував Троцький,— господар села, він прибрав до рук гвинтівку, озброївся до зубів, знахабнів і є «елементом анархії і руйнування всіх взагалі основ людського існування на Україні». Тому перше завдання Червоної Армії на Україні — роззброєння куркуля. Друге завдання, яке ставить Троцький,— ліквідація безпосередньо повстанства і партизанщини: «Ми будемо за допомогою організованої військової сили провадити тверду і непохитну політику відносно повстанства». Такий досить довгий і багатослівний вступ потрібен був Троцькому для того, щоб підвести аудиторію, безперечно, до центрального питання, питання про долю махновщини. «Добровольці Махна, зрозуміло, являють небезпеку для Денікіна, оскільки на Україні панує Денікін, але, з іншого боку, вони ж продали Україну Денікіну. І завтра, після звільнення України, махновці стануть смертельною небезпекою для робітничо-селянської держави. Махновщина, товариші, не є явище національної української культури, ні, це є національний український нарив, і він повинен бути розрізаний раз назавжди». Отже, позиція чітка, цілком однозначна, як і раніше, махновці — вороги, і вони повинні бути вирізані. Стенограма зафіксувала в цьому місці промови аплодисменти, якими депутати з'їзду Рад висловлювали цілковиту згоду.

Наступного дня, виступаючи на нараді політпрацівників Червоної Армії, Троцький знову говорив за використаною вчора схемою, але аудиторія вже інша, і виступ більше скидається на ділову інструкцію: «В тих частинах нашої армії, які стикаються з загонами Махна, треба посилити склад комуністів... тому що у нестійких частинах наших армій, які контактують з загонами Махна, відбувається розклад. Комісарському складу необхідно розвивати широку агітацію проти махновщини в кожній частині... Відносно махновщини не повинно бути ніякого опортунізму». Промовець звернув увагу присутніх на особливо пунктуальне виконання у частинах наказу № 180.

Цей наказ являв собою детальну інструкцію поводження червоних частин з повстанцями, і зокрема махновцями. Великий обсяг його не дозволяє навести текст наказу повністю, але на основних моментах його слід обов'язково зупинитися.

Починався наказ з тези про те, що від стосунків з українським партизанством Червоної Армії буде залежати не лише перемога над Денікіним, а й вся подальша доля радянського режиму на Україні. А далі йшли імперативи.

Вжити заходів, які б виключали можливість повтору подій, що мали місце на Україні навесні — влітку, насамперед гарантувати армію від зараження партизанством і махновщиною. В агітації підкреслювати зрадницьку роль махновців, з одного боку, з іншого — посилити дисципліну у власних лавах, поставити справу так, щоб червоноармійці-українці не мали змоги відвідувати рідні села, заборонити командирам частин приймати до складу останніх окремих добровольців або їх групи. Всіх повстанців направляти у тилові частини, поповнення вести лише через тил.

Особливому і політичному відділам розгорнути заслання в повстанські загони своїх агентів з надійних і відданих працівників у значній кількості. Агентів використовувати для агітації і для повного підкорення собі загонів. Взяти за правило, як тільки повстанський загін вступає у контакт з частинами Червоної Армії, він перестає бути бойовою одиницею, і є «лише матеріалом для переробки».

Суворо заборонити постачання повстанських загонів до їх повного підкорення. У випадках, коли партизани відмовляться підкоритися, піддати їх нещадному покаранню, при цьому строго і точно розрахувати удар. Для розправи використовувати лише безумовно надійні частини. Найсуворішим заходам покарання піддавати в першу чергу командний склад і куркульську верхівку загону.

Наказ вказував на тісний зв'язок між повстанськими загонами і селянством України, тому спеціальним пунктом ставилося завдання «безумовного і загального роззброєння сільського населення». Для цього рекомендувалося вживати всіх можливих заходів, в тому числі повальні обшуки, грошові і натуральні штрафи, застосування кругової поруки, системи заложників, розстрілу та ін.

Наказ зобов'язував при реввійськрадах армій, штабах дивізій, бригад, полків створити спеціальні особливі комісії, у розпорядження яких надати цілком надійні команди, загороджувальні загони, частини особливого призначення, які й повинні зайнятися справою роззброєння.

Виконуючи наказ голови РВРР, командуючий Південним фронтом 26 грудня віддав наказ про формування при арміях і дивізіях фронту служб начальників тилу, на яких

покладалися обов'язки вгамування тилу, раззброєння населення, боротьби з дезертирством, ліквідації банд. Таким чином, визначалася загальна жорстка лінія ставлення Радянської влади до повстанства і махновщини, разом з тим конкретної команди протидіяти Махнові війська не отримали. Ось чому Якіру довелося подати вверх по інстанції запит і чекати на нього відповідь.

* * *

Махновці в цілому вели себе у Олександрівську спокійно, між бійцями обох армій зав'язалися дружні контакти. Штаб червоної бригади вирішив скористатися з цього, щоб повести, як того і вимагали інструкції, серед повстанців агітаційну роботу, проти чого махновці особливо не заперечували. Як можна прочитати у спогадах Левензона, політком бригади Генін «з колосальним успіхом виступав у частинах Калашникова». Повстанці, в свою чергу, агітували червоноармійців. Розвідка бригади з'ясувала порівняно точно, що махновський корпус, розташований у Олександрівську і навколишніх селах, нараховує 1500—1600 шабель і близько 6000 багнетів. На правому березі, між Нікополем і Апостоловим, знаходилося ще два корпуси. Час минав, а становище залишалося невизначеним. Левензон, правда, згадував, що для нього було ясно: сутичка з Махном неминуча — і штаб робив все, щоб якомога краще до неї приготуватися. «Пригадаю навіть розмову з тов. Якіром,— пише комбриг,— ми пропонували виділити групу товаришів, яка повинна була «покончить» з верхівкою махновської армії». Якір заспокоював нетерплячих і вимагав чекати наказу.

І ось нарешті штаб 14-ї армії викликав його на зв'язок. Між командармом Уборевичем і начдивом Якіром відбулася розмова, в якій були поставлені майже всі крапки над «і». Стрічка телеграфа дозволяє відтворити її з найменшими подробицями:

— Добрий вечір, тов. Якір! Біля апарата Уборевич і члени Реввійськради. Тов. Сталін тільки що передав розпорядження Південфронту запропонувати армії Махна виступити на захист Радянської Республіки проти поляків в районі Мозиря. Для виконання цього розпорядження нами буде передано для Махна оперативний наказ. Ми думаємо, що те чи інше ставлення Махна до наказу дасть нам можливість мати певний матеріал для наших наступних дій [...].

— Говорить Якір. Вибачаюсь, з Олександрівська до телефону мене викликав комбриг. Тільки-но розмовляв по телефону з Олександрівськом. Я особисто, знаючи Махна, думаю, що він ні в якому разі не погодиться. До речі, доповідаю, що на випадок незгоди операцією проти Махна буде досить важко керувати завдяки жахливому зв'язку, завдяки перевазі, яка буде на його боці за чисельністю, завдяки рухливості його банд і їх вмінню вислизувати. Вважав би за потрібне при наявності бажання Південфронту використати живу силу Махна, приїзд якоїсь авторитетної особи республіки [...]

— Говорить командарм. Ви добре розумієте, що цей наказ є відомим політичним маневром, і тільки; ми щонайменше сподіваємося на позитивні результати у розумінні його виконання Махном [...] Наказ Ви заздалегідь використайте для агітації, що махновці повинні [не] свої хати захищати, але, як і вся робітничо-селянська армія, боротися на інших фронтах. Якщо цього не побажають зробити, значить, вони вороги і зрадники. Поведінка ваших частин не зовсім радує».

Отже, командування Червоної Армії шукало не союзу з повстанською армією, а створювало прецедент, який би дозволив так чи інакше її позбутися. В цьому відношенні логіка поведінки, яку виклав Якіру Уборевич була безпомилковою. Припустимо на мить, що Махно згодився б перекинути повстанців під Мозир. Відірваний від селянського середовища повстанський загін розтанув би в боях, як скупі залишки снігу під весняним сонцем. Але суть махновщини якраз і полягала в нерозривному зв'язку повстанської армії з селянським середовищем, яке її породило. Ця армія ніколи не відігравала самостійної ролі, її єдиним і постійним завданням був захист, відстоювання селянських інтересів. Саме реальна загроза цим інтересам змушувала селянина брати в руки гвинтівку і ставати повстанцем. Захищаючи рідні місця, повстанці демонстрували героїзм, винахідливість, боєздатність і здатність до самопожертви. З великим небажанням, як правило, під безпосередньою загрозою розгрому з боку переважаючого ворога вдавалися вони до короткочасного відступу з рідного району і незмінно поверталися назад. Як тільки небезпека зникала, широкий селянський загал вважав свою місію у повстанстві виконаною і масово брався до свого головного заняття — праці коло землі. Постійно навколо Махна перебувало лише порівняно невелике армійське ядро. Певно, Махно і штаб армії при бажанні могли б перекинути це ядро в Білорусію під Мозир. Що

лишніх повстанців. В «Кратком стратегическом очерке действий 14 армии с 1 января по 1 мая 1920 г.», що зберігається в фондах армії у ЦДАРА, відзначається, що протягом перших 12 днів нового 1920 р. частини армії оволоділи такими значними населеними пунктами, як Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ, Ногайськ, а також «вели боротьбу з партизанськими загонами Мазурова, Панасова, Лантухова, шубівців та іншими бандами Махна. Боротьба ця давалася важко і вимагала особливої обережності і пильності, тому що поряд з цілком надійними нашими частинами, пронизаними революційною свідомістю, були частини, які ще не зжили дух партизанщини і махновщини. Політзведення цього періоду відзначають неодноразові відмови цілих полків (особливо 41-ї дивізії) виступати проти махновців».

Недостатня активність, а то й відверта пасивність змусила командування фронту провести заміну частин, задіяних проти Махна. Вибір впав на 42-гу стрілецьку та Естонську дивізії, яким ставилося завдання похідним маршем пройти Катеринославську губернію з сходу на захід протягом другої половини січня. Уявлення про конкретні завдання, які ставилися військам, дає наказ № 169 від 15 січня по 42-й дивізії. Наказ знайомить командирів дивізії з характерними прийомами бойової тактики махновців, а поряд з цим попереджає про «шкідливий політичний і моральний вплив махновців на війська, особливо українські, а звідси небезпека контактів товаришів-червоноармійців з махновцями». Для протидії цьому наказувалося негайно розгорнути «максимально інтенсивну агітацію у всіх частинах, характеризуючи дух і характер махновщини як течії антирадянського, безпринципного, грабіжницького анархізму, який підтримується з певною політичною метою куркульськими елементами». Звичайно, така агітація, особливо в частинах естонської дивізії, де бійці погано знали російську мову і зовсім не розуміли української, повинна була принести бажані наслідки. Політпрацівникам наказувалося весь час бути якомога ближче до рядового складу, щоб не допускати агітації на користь Махна. Всіх помічених в таких діях вимагалося негайно арештовувати.

При роззброєнні махновців, якщо останні в найкоротший строк не здавали зброї, наказувалося негайно застосовувати зброю, при цьому рекомендувалося вживати дії, засновані на «несподіваних і сильних ефектах», тобто артилерію, ручні гранати та ін. Арештованих махновців, зазначалося в наказі, слід негайно і ретельно ізолювати від

військ. В пунктах, населення яких буде запідозрене у співчутті махновщині, передбачалося брати заложників, встановлювати кругову поруку і воєнний стан.

Одночасно в радянській більшовицькій пресі розгорнулася кампанія активного шельмування махновщини. Катеринославська «Звезда», яка в листопаді називала махновщину широким народним рухом, що вилився в революцію, тепер, не моргнувши оком, заявила: «Махновці займали пару повітів, їх солдат тисячами косив тиф. Денікін загнав махновців у ліс. Махновці сиділи там, грабували міста і валилися від тифу, а Денікін йшов і йшов до Москви ... Якщо тиф — революція, то махновці — дійсно революційна армія: в одному Нікополі вони залишили 8 тис. хворих. Якщо ламання скринь і вивертання кишень — революція, то махновці — воістину найреволюційніша армія у світі».

Та ж газета, розповідаючи про успіхи роззброєння повстанської армії, писала, що у повстанців відібрано бронепоїзди, аероплан, автомобілі, паротяги, десятки вагонів, велику кількість зброї.

Аналіз оперативних зведень червоних частин за січень показує, що в основному в їх руки потрапляли незначні махновські підрозділи. Комбриг-3 42-ї дивізії 21 січня повідомляв, що 374-м полком напередодні був роззброєний махновський загін кількістю 60 чоловік, який прямував з Гуляйполя додому, комбриг-1 25 січня повідомив, що 372-м полком роззброєно 15 махновців, у яких відібрано 10 гвинтівок, 5 шабель і 3 коня.

Дещо драматичніше згадує про події цього часу В. Білаш. З червоними частинами він зіткнувся у Нікополі, де вони без будь-якого опору забрали у махновців бронепоїзд й 3 ешелони з набоями. В самому місті знаходилося понад 15 тис. хворих на тиф повстанців. «Наші командири розстрілювалися, незважаючи на те, хворі вони чи здорові. Таке становище змусило мене тікати з міста,— пише Білаш.— Зі мною була група в 7 чоловік. Проїжджали села: Знам'янку, Дніпровку, Попове, Копані, Вербове, Петропавлівку і Пологи. На моїх очах на Крим проходили червоні частини. Вони вели чистку махновщини, обезброюючи групи тифозних повстанців, розстрілюючи багатьох командирів. Було жахливо дивитися на цю криваву картину і хотілося крикнути: «Зупиніться, безрозсудні, махновці з вами!»

Нас переховували селяни, і ми 19 січня добралися в Гуляйполе благополучно. Тут стояв штарм. Махно хворів на тиф і поїхав з охороною (15 чоловік) в Дібрівки. Ста-

новище було ахівське, тому що армія остаточно була паралізована і розбрелася по домівках».

Командування червоних, напевне, не знало ні точного кількісного складу махновської армії, ні її озброєння, ні боєздатності. В оперативних повідомленнях з'являлися дуже суперечливі дані, зокрема: «За деякими свідченнями у Гуляйполі зібралося до 15 тис. махновців, які бажають відбиватися від Червоної Армії, за іншими свідченнями, таких махновців від 3 до 5 тис. Свідчення ці маловірогідні, зважаючи на заперечуючі їх дані комкора Лашкевича, який їде з Гуляйполя і малює повний розвал армії». Підтягуючи війська до «махновської столиці», червоні, як свідчать документи секретно-оперативного управління ВУЧК, вирішили направити у штаб повстанців делегацію з черговим ультиматумом. Перед махновським штабом було поставлено три питання:

1. Чи вважають себе представники штабу керівниками повстанської армії на даний момент?

2. Якщо «так», то чи має Махно намір підкоритися наказу РВР 14-ї армії про роззброєння повстанців?

3. Якщо наміри такі є, то зазначте необхідний для роззброєння час.

Якщо вірити чекістському документу (в інших джерелах про цю зустріч нічого не говориться), то і відповідь махновців складалася з трьох пунктів:

1. Повстанська армія, маючи за собою не заслуги перед революцією, а лише чесно виконуваний до цього часу обов'язок трудівників, вважає пропозицію з боку радянських військ про роззброєння наслідком сумних непорозумінь, які ганьблять повстанську армію.

2. Повстанська армія бачить у товаришах червоноармійцях братів по духу і крові і у будь-який момент готова пліч-о-пліч з ними йти проти спільного ворога, залишаючи за собою право на самостійність, як армія, і входячи у тісний контакт з Червоною армією.

3. Повстанська армія найкатегоричніше протестує проти насильства, арештів, роззброєння чесних повстанців, а також обраних ними командирів.

Повівши діалог з позиції сили, ультимативних вимог, червоне командування нічого суттєвого не досягло. Конфлікт, який все більше відтягував необхідні протиденікінському фронту сили, продовжував набирати сили.

25 січня одна з бригад 41-ї дивізії підійшла до Гуляйполя. Послана в село кінна розвідка була захоплена махновцями, але після загроз відкрити по селу вогонь і розвідку, і бувшого з нею політкома 373-го полку Терезова

махновці відпустили, разом з тим вони заявили, що зброю не складуть і будуть захищатися до останнього. Далі, згідно з оперативним зведенням 42-ї дивізії за 28 січня, події розгорталися так: «О 15-ій годині 2-га бригада вступила в бій з махновцями, 373-й полк з легкою батареєю зайняв південно-східну околицю Гуляйполя, відтіснивши махновців до центру села. В той же час 374-й полк був направлений для обхвату району з півночі... 375-й полк спрямований у Марфополь з завданням відрізати шлях до відступу махновців на південь ... Нічною атакою 26 січня 373-й полк зайняв Гуляйполе і захопив 3 гармати, 8 кулеметів, 300 полонених, 1000 гвинтівок, 40 коней з сідлами, 5 тис набоїв, 8 телефонних апаратів, 5 верст кабеля, 3 скрині з срібними речами, 30 мішків муки, 7 мішків сала, топографічну карту... Частина махновців розсіялася. До 18 годин 26.I всі бригади вступили у Гуляйполе і зайнялися облавами».

Судячи з інших документів, особливого бою за Гуляйполе не було: поки червоні намагалися оточити село, боєздатні махновці зникли. Правда, в селі залишилися хворі, які й потрапили в полон, і залишки матеріальної частини армії. Трофеї, що потрапили до рук червоних частин, згодом уточнялися.

Повстанська армія як єдине організоване ціле припинила своє існування, але раз по раз в селах навколо Гуляйполя виникали незначні конфлікти між червоними частинами і дрібними групами махновців. Так, в ніч з 27 на 28 січня кінний загін махновців у кількості 25 чоловік налетів на обоз одного з червоних полків у маєтку Шагарове. Махновці вбили двох червоноармійців. Розповівши про цей випадок у наказі, начальник гарнізону с. Гуляйполе робить з нього такий висновок: «Підле вбивство двох беззахисних товаришів змушує тепер червоні війська вжити рішучих і безпощадних заходів для придушення злочинного бандитизму і розбійництва. Червона Армія залізною мітлою змете злочинні ватаги Махна... Я попереджаю бандитів і населення: за кожного вбитого червоноармійця будуть розстріляні десять ватажків махновців». Правда, того разу розстріляли лише двох захоплених уночі повстанців: Шмітмана і Лепетченка, але курс на застосування збройної сили щодо населення району і колишніх повстанців, який був визначений ще наказом Троцького від 11 грудня 1919 р., став домінувати над всіма іншими формами діяльності. Стверджуючи свою владу, а не шукаючи союзу з селянством і повстанцями, більшовики, Червона Армія не давали остаточно зітліти вогнищу, яке носило

назву «махновщина». П. Аршинов, активний учасник махновщини, згодом автор «Истории махновского движения» писав про зазначений період: «Багато хто пам'ятає, як радянська преса, повідомляючи про боротьбу з Махном, наводила цифри розбитих, захоплених в полон і розстріляних махновців. Але майже завжди цими нещасними були не повстанці з армії Махна, а місцеві селяни різних сіл, які з співчуттям ставилися до махновщини. Прихід червоних дивізій в будь-яке село незмінно супроводжувався захопленням місцевих селян, яких потім розстрілювали або як махновців, або як заложників за них. Командири різних червоних частин, не бажаючи воювати з самим Махном, особливо полюбили цей дикий, ганебний спосіб боротьби з махновщиною. Частини 42-ї і 46-ї стрілецьких червоноармійських дивізій головним чином вдавалися до нього».

Аршинов вважає, що за весь час боротьби з махновщиною від подібної практики загинуло чи було скалічено 200 тис. селян. Звичайно, встановити, наскільки точна ця цифра, просто неможливо, якоїсь зведеної статистики тут не існує. Думається, що вона (цифра) значно перебільшена, але підстави говорити про розгортання червоного терору щодо селянства Україна у Аршинова були.

Хід його засвідчений і в документах, і в спогадах очевидців. Найбільше в першій половині 1920 р. дісталось Гуляйполю і навколишнім селам. Тут населення потрапило під обопільний вогонь і червоних, і махновців. Як тільки на початку лютого Махно відчув себе краще після тифу, його «армія», в якій ледь нараховувалося два десятки бійців, почала здійснювати рейди по району з метою об'єднання розпорошених повстанських груп. Перша операція загону була спрямована проти червоного підрозділу, який переслідував весь час повстанське ядро. 2 лютого повстанці підстерегли його біля с. Успенівки і несподівано вдарили з тилу. Короткий бій закінчився їх повною перемогою, червоні втратили 2 кулемети і 100 чоловік полоненими.

Розшукуючи загін Махна, 42-й кавполк червоних 3 лютого о 15-й годині отримав наказ форсованим маршем рухатися на Гуляйполе, де зненацька провести обшук населення. Удар по селу 42-й ковполк здійснив в ніч з 4 на 5 лютого. В оперативному зведенні відзначається, що в результаті удару полком був оточений штаб Махна, порубано 21 махновця, переважно командного складу, взято 3 кулемети, 38 гвинтівок, 8 кулеметних стрічок, 2 тис. набоїв, 14 коней, 8 сідел... Та все це було далеке від правди.

Махна ковполку розбити не вдалося, а хто став жертвами лихого наскоку, можна лише здогадуватися. На чому основані такі твердження? Справа в тому, що 5 лютого махновці самі завдали удару по червоних, і досить відчутного — захопили важку артбатарею 42-ї дивізії. Тоді ж вони випустили дві листівки, в яких закликали селянство до боротьби з непроханими господарями — більшовиками. «Цим владарям не повинно бути місця на Україні, ні їм, ні їх найманцям — червоним вбивцям, що тиранять народ»,— проголошувалося в листівці. Штаб Революційної повстанської армії України (махновців) пропонував створювати в кожному селі таємні бойові одиниці і припинити будь-яку допомогу комуністам.

Втрата артилерії викликала незадоволення командуючого Південно-західним фронтом Єгорова. 6 лютого він віддає наказ командуванню 13-ї армії і Естдивізії про остаточний розгром махновців. Єгоров відзначає, що, незважаючи на всі заходи, які були вжиті, Махно не розгромлений, більше того, повстанці обеззброюють частини 42-ї дивізії. Військам було дано наказ насамперед повернути втрачену батарею, по-друге, направити найкращу бригаду Естонської дивізії в Гуляйполе для її розташування там і остаточного розгрому махновщини, по-третє, всім частинам віддати наказ про безпощадну розправу з бандитами і населенням, яке їх прикриває. Якщо махновці будуть захищати Гуляйполе, командфронту наказував поступити з ними якнайсуворіше. Остання вимога у відповідному наказі по Естонській дивізії від 7 лютого ретранслювалася так: «На випадок опору махновців у районі Гуляйполя і захисту тих чи інших пунктів у зазначеному районі з ними поступати якнайсуворіше, до повного знищення і зриття пунктів опору з лиця землі, якщо того буде вимагати ситуація».

Про обстановку, яка панувала в Гуляйполі, згадувала місцева вчителька Н. Сухогорська: «У 1920 р. влада у Гуляйполі мінялася не менш як раз на місяць, бої ж і перестрілки бували ледь не щоденно. В усякому разі, з січня по серпень не було тижня без бою і стрілянини. Часто ми бігли зі служби під кулеметом або навіть шрапнеллю. В гірших випадках летіли шестидюймовки і снаряди більш дрібного калібру ... Приходили білі * і червоні, всі дивилися на гуляйпільців геть як на відвертих махновців, арештовували, влаштовували допити та ін.» Всю зиму

* З січня по серпень 1920 р. білогвардійці жодного разу не займали село.

і весну 1920 р. район Гуляйполя не мав спокою. Червоні частини без особливих результатів ганялися за загоном Махна. Останній показував кращі зразки партизанської тактики, легко відривався від переслідувачів, завжди мав чітку інформацію про їх пересування і наміри противника, несподівано наносив удари, хоч і не ставив перед собою прямого завдання розгортання активних наступальних дій проти червоних частин. Надто нерівними були сили.

Тактика Махна була далеко не прямолінійною, він мав і свої політичні розрахунки. Виходячи з них, махновський терор поширювався, як правило, на представників державних органів влади, агітаторів-більшовиків, командний склад каральних і продовольчих загонів. Рядових червоноармійців махновці лише роззброювали і відпускали, бажаючих брали до свого загону. Робилося це з різних причин, не останньою серед них була й та, що червоноармійці переставали вести активні дії проти махновців, оскільки знали, що в такому разі їм ніщо не загрожує. При активних діях проти них махновці були безпощадні. Зачепив махновський терор і колишніх повстанців. Як не намагався Махно заохотити їх до продовження боротьби, вони вперто не хотіли воювати з Радянською владою. Про причини цього небажання мова йтиме далі, а зараз скажемо, що пасивність селянства викликала озлоблення в Махна, яке проявлялося по-різному, включаючи і терор.

У дослідників є змога буквально день за днем простежити і дії махновського загону, і настрої його окремих членів у лютому — квітні 1920 р. Дають її два надзвичайно цікаві документи: щоденникові записи дружини Махна Галини Кузьменко та начальника махновської контррозвідки Лева Голіка. Ось декілька записів, зроблених останнім:

«*8 лютого*. Ранком з боку Поліг підійшов 522-й полк і вигнав нас з Гуляйполя. Деякі товариші з Пузановим не встигли вискочити і залишилися у полоні. Прокляті гуляйпільці не хочуть воювати, бояться за сім'ї...

11, 12, 13 лютого. Перейшли залізницю і пустили під укіс між ст. Гуляйполе і Гайчур ешелон порожняка. У с. Воздвиженці, зарубавши двох більшовицьких агітаторів, які організували ревком, виїхали на Рождественку, де піймали 10 червоноармійців продзагону. Роздягли, але не зачіпали...

19 лютого. На світанку кинулися на Пологи і відбили на платформах 12 гармат, вдарили з кулеметів по полку, який стояв по селянських хатах. Відняли 10 кулеметів. Все було добре, як зненацька підвернулися знайомі. Махно напився, а тим часом підійшов бронепоїзд і вдарив картеччю. Ми втекли... Увечері прибули в Гусарку, де до нас приєдналося 20 хлопців. Увечері виїхали на Кінські Роздори і обеззброїли 40 червоноармійців, декілька приєдналося, решту розпустили...

20 лютого. У Воскресенці на днях червоні розстріляли 12 махновців і спалили 2 хати. Дерменжі втік і сьогодні з 15 хлопцями прибув до нас. Говорять, що у Царекостянтинівці багато арештованих: треба було б звільнити. Так хіба батьку це можна втовкмачити? Він наполягає зайняти Гуляйполе і хоче взяти гроші. Вийшли з Федорівки на Шагарове. Загін зростає: маємо 70 кінних при 10 кулеметах на тачанках...

27 лютого. Ми в Бешаулі. Прийшли В. Данилов і Зеленський. Говорять, що у Гуляйполі більшовики проводять арешти. Махно торжествує. Він говорить: «А, стерви, не хотіли воювати, так і на виручку не підемо. Хай сволоту розстрілюють».

28, 29 лютого. Стояли у Воздвиженці і мітингували. Тут на днях 6-й полк розстріляв 8 махновців, узяв заложників і вийшов на Гуляйполе. Воздвиженці і рождественці починають шевелитися. 20 чоловік зразу вступило в загін...

5, 6, 7 березня. Стояли у Гуляйполі. Батько почав пити ще з Федорівки (3 березня.— *В. В.*). Він ходить з хлопцями по знайомих і під гармошку танцює. Селяни сміються, а він злиться і з «біблея» стріляє повстанців, що сидять дома і не бажають йти воювати. Зі своїми «холуями» він сів на коня і відвідував повстанців, матірно їх лаючи.

Зустрічаючи на вулиці колишніх махновців, він бив їх нагаєм. Двом навіть розбив голови, а одного загнав у річку на лід. Той провалився, а потім, вибравшись, обмерзлий побіг на Бочани. На вулиці піймали Користильова, побили, а увечері розстріляли за те, що червоним видав три кулемети. Збирали мітинг, але селяни не з'явилися, а колишні махновці, не бажаючи війни з червоними, від нас ховалися...

2 травня. Вийшли на Гайчул, де взяли батальйон червоноармійців: командирів розстріляли, рядових відпустили. Тут червоні розстріляли 15 махновців, і Махно був у захваті, бо червоний терор змушував повстанців вливатися до нас у загін. Був мітинг, після якого 50 чоловік вступили до нас.

3 травня. Ми налетіли на с. Царекостянтинівку і вступили у бій з червоним полком і бронепоїздом, який (полк) напередодні розстріляв 30 махновців, спалив 10 будинків і забрав багато заложників. Налетіли настільки несподівано, що полк цілком був взятий у полон, за винятком командирів, які втекли на бронепоїзді. Був мітинг, і батальйон червоних перейшов на наш бік і влився в загін. Царекостянтинівці також записувалися до нас. Увечері я розпрощався з загоном, який пішов на Кінські Роздори, щоб наскочити на Пологи. Я їду у Новоспасівку для зв'язку». На цьому запису обривається розповідь Л. Голіка. Аналогічна інформація є і в щоденнику Г. Кузьменко, можливо її відрізняє лише суто жіноче сприйняття дійсності: більше дрібних деталей, нервова і тонка реакція на побачене, прагнення зрозуміти події зовнішнього світу, співставляючи їх зі своїм внутрішнім станом, точне визначення якому «мати» Галина дає одним словом: апатія.

Духовна криза, як наслідок надзвичайно швидкого переходу від колосального піднесення повстанського руху у жовтні — листопаді 1919 р. до повного розвалу армії у січні 1920 р., охопила більшість керівного ядра махновщини. В. Білаш згадував, що зиму й весну 1920 р. він, Вдовиченко, Бондарець, Миронов, Долженко та ряд інших помітних в махновських лавах діячів переховувалися на Миколаївських хуторах біля Новоспасівки Бердянського повіту. Весь цей час ішли нескінченні і гострі суперечки, аналізувалася ситуація, називалися помилки і пропонувалися можливі виходи з ситуації, що склалася. В. Куриленко, який з літа 1919 р. служив у Червоній Армії, приїхав у відпустку і розшукав старих товаришів, закликав не допустити нового кровопролиття, пропонував написати відозву до селян з засудженням боротьби проти Радянської влади. Йому пояснили, що Михайло Уралов, робітник, анархо-комуніст і махновець, написав таку відозву, де негативно оцінив новий виступ Махна, але через якийсь час його арештувала ЧК м. Бердянська.

Долженко бачив помилки штарму і Військревради в тому, що вони нічого не зробили для концентрації армії. В такому разі командування червоних змушене було б рахуватися з армією як реальною силою і підписало б союзний договір, дало б повстанцям певну територію. На його думку, штарм, навпаки, зробив все можливе, щоб армію розпорошити. Вихід з становища Долженко пропонував шукати у створенні вільних комун, які б навіть за радянських умов показали селянству переваги колективної господарської діяльності. Вдовиченко з іронією називав свого

товариша «хворим»: надумав створювати комуни в той час, коли червоний терор не дозволяє й голову висунути із схованки. На думку Вдовиченка, селу потрібний політичний і економічний самозахист; тобто треба організовувати опір. В. Білаш відзначає, що сільські дядьки, які слухали всі ці розмови, підтримували Вдовиченка. Але до пори до часу вирішили з підпілля не виходити. Підштовхнув до діяльності приїзд Л. Голіка, який привіз листа з пропозиціями гуляйпільців розпочати активні бойові дії.

Судячи із записів Л. Голіка і Г. Кузьменко, Махно теж всю зиму перебував у складній духовній кризі. Ще на початку січня, коли армія відступала під ударами білих, він відчував себе лідером, переконував однодумців у швидкоплинності невдач і перспективах повстанства, закликав до самопожертви: «Я, командарм, в ім'я врятування селянської революції прошу кожного командира бути відданим революціонером, яким є я, щоб у будь-яку хвилину пожертвувати собою за селянську революцію і довести всьому світу, що наше командування і повстанці вільні...» І знову, як і у червні 1919 р., він був відкинутий більш могутньою силою від справи революції: хто не такий, як ми, той проти нас. Армія розвалювалася на очах, вчорашні повстанці вперто не бажали братися за гвинтівку, в загоні залишилося декілька десятків чоловік. Як затравленому звіру доводилося йому відбиватися від постійних переслідувань. Було від чого втратити голову. «Батько» часто п'є, апелює до свого оточення, лютує від пасивності селянства. Чи достатньою мірою розуміє він зміну ситуації? Чиї інтереси відстоює у абсолютно безперспективній боротьбі, яка приносить лише нові страждання, нову кров і нове горе? Здається, на той момент внаслідок внутрішньої боротьби в ньому перемогли безмежна сила волі, революційний фанатизм, нарешті амбіція, які змушують йти на крайні заходи, щоб не дати зотліти останній іскрі, яка жевріє на згарищі могутнього колись вогнища. Чи вдасться їй підняти нове полум'я?

* * *

На початку 1920 р. Радянська влада на Україні була відновлена. Селянство доброзичливо зустрічало Червону Армію як визволительку від денікінського режиму. Бентежило лише одне питання: чи не збираються більшовики і цього разу нав'язувати селу комуну? Рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б) безоглядній політиці ко-

лективізації поклали кінець. На початку лютого 1920 р. Всеукрревком видав новий земельний закон, який проголошував зрівняльний поділ землі, добровільність у створенні колективних господарств, обмежував кількість і земельну площу радгоспів. Закон від 5 лютого одержав повну народну підтримку, здавалось, що він міцно зв'яже селянство з Радянською владою. Певні підстави для такого висновку давали безпартійні селянські повітові конференції, які відбулися у лютому — березні 1920 р. Делегати конференцій одностайно підтримували новий закон про землю, а з ним і Радянську владу. «Беручи до уваги земельний закон, виданий Радянською владою, що говорить про перехід всієї землі до трудового народу, беручи до уваги, що комуни відмінені...— зазначалося у резолюції селянської безпартійної конференції Олександрівського повіту,— необхідно прикласти всіх зусиль, щоб цей закон якомога швидше був проведений у життя». Інформація, яка надходила до Наркомату внутрішніх справ республіки, свідчила про те, що навіть заможні селяни і куркулі на таких конференціях не виступали проти політики Радянської влади.

Та досить швидко стало зрозуміло, що новий земельний закон не являє собою принципово нову політичну лінію, спрямовану на те, щоб заспокоїти село і дати йому можливість спокійно працювати, як того вимагав на VIII Всеросійській конференції РКП(б) В. Затонський, а лише є тактичним ходом, рецидивом у системі «воєнного комунізму» та «диктатури пролетаріату». У 1920 р. «воєнний комунізм» не лише зберіг усі свої характерні риси, але й набув певної завершеності. Україна протягом цього року залишалася полігоном, на якому випробовувалися і удосконалювалися до повної абсурдності ліворадикальні новації.

Наприкінці 1919 — на початку 1920 р. Ленін багато говорив про помилковість попередньої національної політики на Україні, про небезпеку, яку приховує ігнорування національних проблем, про те, що незалежність України визнана і ЦВК Рад РСФРР, і РКП(б). У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» він цілком однозначно заявив, що «тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою».

19 лютого 1920 р. Український радянський уряд, відновлюючи свою діяльність, звернувся до всіх народів і урядів

з короткою заявою, в якій підкреслив, що має тверду волю «охороняти незалежність і недоторканість Соціалістичної Радянської Республіки України». Та далі розмов і декларацій про незалежність справа не пішла. З перших кроків відновлення Радянської влади республіка послідовно інтегрувалася до створених в Радянській Росії державної, політичної та економічної структур.

Ще 27 січня Всеукрревком — надзвичайний вищий законодавчий та виконавчий орган влади на Україні — нагадав про дію на території республіки угоди від 1 червня 1919 р. про об'єднання військової державної і господарської діяльності РСФРР та УСРР, у зв'язку з чим Всеукрревком вважав за необхідне анулювати всі декрети і постанови УСРР, які стосувалися органів влади, підвідомчих їм військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових та деяких інших установ, і замінити їх декретами РСФРР, які вступали в дію на українській території з моменту публікації рішення Всеукрревкому.

Не поспішали на Україні і з відновленням діяльності Рад. Протягом року при формуванні державного апарату віддавалася перевага надзвичайним органам влади — ревкомам. 11 грудня 1919 р. почав діяти Всеукрревком, за ним із звільненням території України Червоною Армією почали виникати місцеві ревкоми. Їх створення розглядалося як один з найголовніших обов'язків працівників армійських політорганів. Лише навесні 1920 р. розпочалися вибори до Рад. Але й на кінець року ревкоми переважали в загальній структурі державних органів. Вони діяли в 7 губернських і 46 повітових центрах, у 1009 волостях і 9248 селах, тоді як ради — в 5 губернських, 51 повітовому центрі, 922 волостях та 6280 селах. При цьому практика свідчила, що, як правило, всі справи в тих місцях, де існували Ради, вирішувалися президіями виконкомів, так званими трійками або п'ятірками, які мало чим відрізнялися від ревкомів.

Відповідно до рішень IV з'їзду Рад УСРР Наркомат внутрішніх справ республіки мав необмежені повноваження на заміну виборного складу Рад. Все це робилося для того, щоб до радянських органів не потрапили люди з політичними поглядами, що не збігалися з лінією центру *. Ще у грудні 1919 р. в одній з інструкцій про будів-

* Наркомат внутрішніх справ вів облік радянських працівників. В спеціальній картотеці фіксувалися анкетні дані (прізвище, ім'я, по батькові, рік народження, національність, рідна мова, соціальне походження, професія, партійність і стаж радянської роботи), знаходилася коротка біографія, зберігалася фотографія.

ництво Радянської влади на місцях Всеукрревком підкреслював: «При визначенні взаємин політичних партій, які бажають брати участь у радянському будівництві, вирішальним моментом будуть далеко не національні мотиви, а безумовна готовність тієї чи іншої партії сприяти нещадній військовій боротьбі проти російської і світової контрреволюції». Цікаво і відверто висловилася з цього приводу і IV конференція КП(б)У. Вона констатувала, що Ради — характерна форма державної системи диктатури пролетаріату, але тут же відзначила, що на Україні «пролетаріат почасти ще перебуває під впливом соціал-зрадницьких партій, а на селі пролетарські маси і трудове селянство перебувають ще не тільки під фактичною, але й під моральною диктатурою куркуля». Тому, за рішенням конференції, всі партійні комітети, а також губернські і повітові органи влади повинні були стежити, щоб «при виборах Рад нещадно виключалися не тільки елементи нетрудові, але й усі контрреволюційні елементи, однаково, до якої верстви населення вони належать».

Спеціальна інструкція «Хто позбавляється виборчих прав» суворо попереджала про те, що у виборах не можуть брати участі особи, позбавлені цього права Конституцією УСРР. В противному разі їм загрожував строк від 2 до 2,5 років примусових робіт або концтабір до закінчення громадянської війни. Інструкція значно розширювала коло осіб, позбавлених виборчого права. Зокрема, в ній підкреслювалося, що до зазначеної категорії відносяться і ті особи, які «діями своїми заплямували себе у відношенні до революції та Радянської влади, незалежно від того, що вони не підпадають ні під одну з категорій осіб, безумовно позбавлених виборчого права». Право ж трактувати конституцію та інструкцію отримували виборчі комісії та збори бідноти. Останні й вирішували, хто заплямував себе перед владою і революцією, а хто перед ними чистий. Історик П. М. Тригуб, який спеціально досліджував процес виборів, на прикладі декількох повітів Полтавської губернії показав, що у списки виборців там було внесено лише 43 % від загальної кількості населення. Правда, він наполягає на тому, що позбавлених виборчих прав було небагато — 1—2 %, а більше половини населення складали неповнолітні.

При формуванні органів Радянської влади повна перевага віддавалася членам однієї партії — більшовицької. Історик О. Д. Бойко переконливо довела, що на губернських з'їздах Рад в середньому по республіці більшовикам та їм співчуваючим належало майже 83 % місць. Приблизно такою ж цифрою характеризувався склад повітових виконкомів, а у губернських виконкомах вона була ще вищою — 91,1 %. І це при тому, що у загальній кількості населення більшовики становили декілька десятих відсотка.

Документи свідчать про те, що лише у великих промислових центрах, таких як Донбас, більшовики користувалися підтримкою переважної більшості трудящих, нарешті території України, особливо на селі, їх позиції були слабкими. Селяни на початку 1920 р. висловлювалися за Радянську владу, але насторожено ставилися до комуністів, часто віддаючи перевагу представникам інших партій. 23 лютого С. Косіор повідомляв з Києва у Харків до ЦК КП(б)У: «За винятком Чернігівської губернії, в останніх губерніях майже ніякої роботи наша партія розгорнути не встигла, а почасти не змогла... Зародки організації є тільки по містах, робота на селі тільки стає на порядок денний. Цілком встигли розгорнути свою роботу боротьбисти. Майже на всіх селянських з'їздах приймаються їх резолюції, і симпатії селян явно на їх боці. Навіть Київська безпартійна робітнича конференція дала їм значну більшість». В іншому листі за тою ж адресою Косіор пише, що у Білій Церкві зібралася «різко боротьбистська конференція», тому її довелося розпустити. «Є така думка: зовсім поки що припинити конференції,— пише Косіор,— щоб не давати приводу торжествувати боротьбистам».

За таких умов і у такій спосіб відбувалося формування централізованої системи державного управління, яка мала чітко виражене вертикальне підпорядкування і майже не залежала від волевиявлення тих трудящих мас, від імені яких була створена. Не випадково система чітко працювала і тоді, коли у виборах до Рад брала участь лише невелика частина населення. Із згаданих вище 43 %, занесених у списки виборців, у голосуванні в Миргородському повіті взяло участь 21,8 %, у Прилуцькому — 26,4, Хорольському — 31,6, Зіньківському — 37,8 %, дещо кращими були результати у Єлисаветградському повіті — 55 %. У містах на виборчі дільниці з'являлася половина робітників. Але це зовсім не лякало Леніна, у нього, як завжди, був свій погляд на проблему, і цілком оптимістичний. «Фрази про меншість і більшість, про демократію і свободу нічого не розв'язують, хоч би як вказували на них герої минулого історичного періоду,— виголосив з трибуни IX з'їзду РКП(б) вождь.— Тут вирішують свідомість і твердість робітничого класу. Коли він готовий до

самопожертви, коли він довів, що він уміє напружити всі свої сили, то це розв'язує завдання. Все для розв'язання цього завдання. Рішучість робітничого класу, його непохитність здійснити свій лозунг «ми скоріше загинемо, ніж здамося» є не тільки історичним фактором, а й фактором вирішальним, перемагаючим». Право говорити від імені народу на довгі роки стало політичною монополією більшовиків, але далеко не завжди їм вдавалося його поєднати з вмінням і бажанням слухати народ. Вперто дотримуючись класової доктрини, вони вважали, що йдуть єдино вірним шляхом.

З своїми політичними опонентами, які намагалися апелювати і до них, і до народу, більшовики у 1920 р. говорили мовою ультиматумів і за допомогою ЧК. В кінці 1919 р. вони згодилися включити до складу Всеукрревкому по одному представнику від партій боротьбистів і борбистів, які мали помітний вплив на трудящі маси. Але вже у березні 1920 р. більшовики домоглися саморозпуску партії боротьбистів, окремих представників її було прийнято до складу КП(б)У. 25 квітня Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про партію борбистів. Останнім було запропоновано визнати «зайвим існуванням партії, що репрезентує спеціально інтереси селян», і почати відповідну підготовку до злиття з КП(б)У, яке і відбулося згодом. Щодо інших партій проводилася більш жорстка політика. 27 лютого 1920 р. Харківський губком КП(б)У, як зазначалося у протоколі його засідання, у зв'язку з «появою в останній час у робітничому середовищі і розвитком антирадянської агітації серед робітників з боку лівих есерів (інтернаціоналістів)» доручив ЧК закрити клуб цієї партії і загалом ліквідувати її політичну діяльність у місті. Чекісти на початку березня арештували весь склад Всеукраїнської конференції ПЛСР (інтернаціоналістів). У звинуваченні по кримінальній справі, яка була створена, говорилося, що члени конференції займалися не агітацією серед робітників, а експропріаціями і грабунками, причому робили це з санкції свого ЦК і при активній участі окремих його членів. Після березневих арештів діяльність партії лівих есерів (інтернаціоналістів), відзначалося у звіті ВУЧК за 1920 р., завмерла до липня місяця. Остаточно партія припинила діяльність в ніч з 8 на 9 вересня, коли чекісти арештували весь склад делегатів чергового з'їзду лівих есерів (інтернаціоналістів). 20 арештованих, здебільшого керівники партії, були відправлені до концтабору. Подібним чином склалася доля меншовицької партійної організації на Україні. За рішенням Політбюро ЦК КП(б)У у ніч на 19 серпня були проведені обшуки і арешти членів Всеукраїнської конференції партії меншовиків. Пояснюючи причини арештів, керівник ВУЧК Манцев на V Всеукраїнському з'їзді Рад заявив, що вони (арешти) остаточно відкрили контрреволюційний характер правих меншовиків. Як серйозний аргумент на користь цього звинувачення розглядалося твердження однієї з резолюцій меншовиків про те, що «дійсне відновлення і об'єднання Росії можливе тільки силами влади, здатної задовольнити інтереси селянства в умовах повної демократизації». В іншій резолюції говорилося, що Росія переживає буржуазну революцію, а тому завдання соціал-демократії — створити сприятливі умови для розвитку товарного господарства. Звичайно, і ця думка була віднесена до розряду крамольних і контрреволюційних. ВУЧК частину арештованих меншовиків відправила до концтабору (10 чоловік), а інших (16 чоловік) у жовтні, знову-таки за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У, вислала з сім'ями до Грузії.

Крім зазначених партій, чекісти вели нагляд за правими есерами, есерами-синдикалістами, есерами-максималістами, українськими есерами та соціал-демократами, а при необхідності застосовували арешти до окремих членів і організацій. Ось що з цього приводу говорилося у згаданому звіті ВУЧК за 1920 р.: «У тих містах, де місцеві організації цих партій мали найбільш злісний характер, арештовувалися керівники і цілі угруповання партій. У кінці серпня у Києві була арештована всеукраїнська конференція правих есерів. Арешт був викликаний посиленням діяльності київської організації і цілим рядом постанов Всеукраїнської конференції. Катеринославська губчека провела такі ж арешти місцевої організації правих есерів. Харківська губчека розглянула багато персональних справ відомих членів партії правих есерів».

Зрозуміло, що за таких умов дрібнобуржуазній демократії було надзвичайно важко протистояти системі «диктатури пролетаріату». Окремі випущені ними листівки, як і резолюції з'їздів з вимогами демократизації Рад, вимоги вільних виборів «без насильства і тиску з чиєї б то не було сторони», мали надто слабкий резонанс. Але й тут відзначився Махно — на початку квітня у с. Федорівці він зібрав з'їзд представників 10 волостей, перед якими виступав з гаслом «Геть комісародержавство!» та закликав до активної боротьби з більшовиками.

У 1920 р. КП(б)У перетворилася на одну з вагомих частин державного апарату. Судячи з протоколів Політ-

бюро ЦК КП(б)У, тут розглядалися і вирішувалися на кожному із засідань іноді до двох десятків і принципово важливих і дрібних питань. Рішення Політбюро завжди мали примат над рішеннями таких високих установ, як ВУЦВК і РНК УСРР, навіть коли стосувалися радянського будівництва чи господарських проблем. Наприклад, на засіданні 8 липня Політбюро затвердило склад Галицького ревкому, 12 липня воно вирішило, що всі декрети, які будуть видаватися ВУЦВК, повинні попередньо узгоджуватися з Раднаркомом; 21 липня в порядку денному Політбюро за № 10 стояло питання про їдальню РНК. Комісії, яка керувала роботою їдальні, було запропоновано збільшити її на 100 місць «переважно для приїжджих відповідальних товаришів». Звичайно, Політбюро ЦК КП(б)У теж діяло в межах відведеної йому компетенції і досить часто зверталося до ЦК РКП(б), що ще раз підтверджувало надзвичайно високий рівень централізації державно-партійного апарату.

* * *

Економічне життя радянських республік у 1920 р. розвивалося відповідно до рішень IX з'їзду РКП(б). Незважаючи на те, що на початку року з'явилася можливість перейти до мирного будівництва, «воєнно-комуністичні» методи господарювання були повністю збережені. З'їзд РКП(б) голосував за єдиний господарчий план, централізацію управління, трудове змагання, мілітаризацію праці і позаекономічні форми примусу. Поряд з пасажами про рішучість робітничого класу скоріше загинути, ніж здатися, Ленін з особливою енергією наполягав на перенесенні військових методів до виробництва. Капітал, старе джерело дисципліни, знищене, доводив він, тому треба знайти нове джерело. Ним виявився революційний примус: «Ми трудову повинність і об'єднання трудящих здійснюємо, анітрохи не боячись примусу, бо ніде революція не робилася без примусу, і пролетаріат має право здійснювати примус, щоб, що б то не стало, вдержати своє». Виступаючи від імені пролетаріату, вождь делікатно замовчував, що на третьому році революції насильство треба було застосовувати до найширших трудящих мас — робітників та селян.

За прикладом РСФРР з початку року на Україні розгорнулася націоналізація. Вона проводилася під гаслами викорінення приватнокапіталістичної анархії, звільнення планового пролетарського господарства від вільної конкуренції окремих підприємств. До рук держави перейшло

11 тис. заводів, фабрик, шахт. Правда, її органи змогли забезпечити роботу лише 4 тис. з них, та й ті працювали з великими перебоями і недовантаженням. Видобуток вугілля порівняно з 1913 р. скоротився у 6 разів, чавуну — у 170, сталі та заліза — в 36, цукру — в 21, солі — в 3 рази. Катастрофічно падала продуктивність праці. Згортаючи товарно-грошові відносини, господарські органи широко вдавалися до позаекономічних методів діяльності.

У січні 1920 р. було створено Українську трудову армію. До кінця року в її лавах нараховувалося до 30 тис. бійців. Вони повинні були забезпечувати окремі підприємства робочою силою, а в разі потреби використовувалися як знаряддя примусу. Особливу роль відігравала Українська Рада трудової армії, яка була проголошена обласним органом Ради Праці та Оборони РСФРР і одночасно об'єднувала діяльність всіх економічних наркоматів, здійснювала контроль за ними, звужуючи до мінімуму компетенцію українського уряду, який так гучно декларував свою незалежність.

Засилля адміністративних методів, сувора централізація, ігнорування економічних законів, відсутність досвіду господарницької роботи, диктат комуністичної ідеології, помножений на труднощі воєнного часу, призвели економіку до повного розвалу. Голодне і холодне місто ледь подавало ознаки життя.

Робітничий клас все частіше виявляв незадоволення діями Радянської влади. 20 січня на засіданні Катеринославського губпарткому відзначалося: «Значна частина робітників заражена махновщиною — ще більші труднощі існують економічного характеру». З введенням мілітаризації праці з Донбасу поступала інформація про те, що у робітничих масах «відчувається незадоволення і бродіння». У більшості випадків основними причинами такої поведінки були голод, зрівнялівка в оплаті, повне обезцінення грошей. Олександрівський повітовий комітет КП(б)У 1 травня повідомляв у ЦК КП(б)У: «Важкий економічний стан, гостра продовольча криза створюють сприятливий грунт для агітації наших політичних противників. Робітничий клас, змушений внаслідок економічної розрухи поповнювати лави дрібних спекулянтів, сприйняв психологію, ворожу нашому комуністичному будівництву...»

Економічні незгоди вели до зміни політичних настроїв. Влітку 1920 р. меншовицькі гасла знаходять зростаючу підтримку робітничого класу. Організації меншовиків міцніють. В інформації, яка надходить до ЦК КП(б)У, часто

відзначається, що партія меншовиків «користується популярністю серед робітників та інтелігенції». Це й стало основною причиною її розгрому. Одночасно падає авторитет більшовиків. В одному із звітів про становище Кременчуцької губернії говорилося, що склад більшовицької організації у Кременчуку не «чисто пролетарський, а міщанський», що ставлення населення до компартії байдуже і навіть «є заводи і фабрики у Кременчуку, де робітники не розуміють, що таке комуністична партія». Таких фактів було чимало. Не випадково у доповіді на V Всеукраїнській конференції КП(б)У Х. Раковський говорить про зміни в робітничому класі, які приховують величезну небезпеку для революції, відзначає низький вплив більшовиків на робітників («наша присутність на фабриках і заводах до цього часу була мізерною»), ставить завдання «знову злитися з робітниками, знищити відірваність партійних організацій від робітничих мас», відновити робітничий клас і «зробити його фактичним диктатором країни».

Щоб запобігти зростанню негативних настроїв пролетаріату, уряд докладав зусиль для подолання насамперед продовольчої кризи. Але який шлях він обрав? Традиційний, «воєнно-комуністичний». Як і минулого року, на Україні була застосована продовольча розверстка, а це означало одне — селянство не вправі розпоряджатися наслідками своєї праці. Хліб понад встановлену норму примусово вилучався з господарств. У 1920 р. до збіжжя додалися розверстки на м'ясо, яйця та окремі види овочів. Сталін, поставлений на чолі Української трудової армії, переконував делегатів IV конфеернції КП(б)У в тому, що «у нас лишки є і повинні бути». Головним аргументом для нього було те, що 500 млн пудів зерна Росія і Україна до першої світової війни експортували. Не вдаючись до аналізу стану господарства тоді й тепер, він визначав кількість хлібних лишків на Україні у 600 млн пудів і був переконаний, що при «певному напруженні ці шістсот мільйонів можна б було взяти». Що означало «напруження», делегатам конференції не треба було пояснювати. На викачування хліба з українського села була кинута гігантська армія. Лише штат губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів складав 60 тис. чоловік. Сюди ще слід додати продовольчі загони, частини трудармії та війська внутрішньої служби.

Неважко зрозуміти, під який прес потрапило українське селянство. Чи могло воно відчути радість від одержаної землі? Проте й реальна передача землі в руки працюючих виявилася справою затяжною, на перепоні постали

фронтові дії та відсутність достатнього числа спеціалістів — землемірів.

Поставивши за мету будь-що виконати продрозверстку, зміцнити свої позиції серед селянства, більшовики знову зробили ставку на внесення класової боротьби в село. У березні 1920 р. відбулася IV конференція КП(б)У.

У порядку денному одне з центральних місць посідало питання про роботу на селі. Доповідав Х. Раковський, голова уряду і політичний лідер за мірками того часу. Критика Леніна на VIII Всеросійській конференції РКП(б) мало в чому змінила позицію Раковського. Він продовжував наполягати на тому, що незадоволення селянства в минулому році пояснювалося не помилковістю політики. Звичайно, говорив доповідач, прорахунки не слід забувати, а політику треба проводити більш гнучко. Головна причина минулорічних невдач полягала, на думку голови РНК, в тому, що між Радянською владою і селом стояли куркуль і отаманщина. «Перш ніж говорити про утвердження Радянської влади на селі, ми повинні знищити отаманщину. Це буде першим нашим завданням»,— робить висновок Раковський.

Незважаючи на гостру критику з боку групи «демократичного централізму», її лідера Сапронова, точка зору Раковського знайшла повне підтвердження у резолюціях конференції. Як і резолюціями III з'їзду КП(б)У, квітневого та серпневого Пленумів ЦК КП(б)У, що відбулися у 1919 р., у республіці оголошувалася війна «куркулеві». При цьому IV конференція КП(б)У не вдалася до найменших спроб з'ясувати, хто ж підпадає під категорію куркуля в українському селі. Знову соціальний термін використовувався як політичний жупел. Куркуль оголошувався винуватцем усіх бід, які випали на українське село за роки революції. Виявляється, це він найбільше виграв від революційних перетворень. «Захопивши в свої руки частину ліквідованих поміщицьких земель, живий і мертвий реманент як приватних маєтків, так і маєтків, що належали в минулому державі, порубавши ліс, нагромадивши хліб трьох урожаїв, сподіваючись вільного продажу; знахабнівши від безвладдя, що тоді панувало, маючи зброю, субсидуючи отаманщину, підпорядкувавши собі несвідому голу й голодну бідноту..,— чи то наплюжила куркуля, чи то залякувала всіх і вся більшовицька конференція,— куркуль став фактичною владою на території України». Резолюція не уточнювала конкретних проявів і ознак цієї «фактичної влади», але й не залишала будь-яких сумнівів в тому, що «утвердження справжньої робіт-

ничо-селянської влади на селі і ліквідація поміщицького землеволодіння мислимі тільки із знищенням диктатури куркуля». А знищена вона може бути лише: а) при наявності достатньої збройної сили; б) при систематичному проведенні роззброєння куркульства; в) при створенні хорошого бойового, як військового, так і цивільного, апарату. Не лише за духом, але й текстуально резолюція конференції нагадувала наказ Троцького № 180 від 11 грудня 1919 р. про боротьбу з партизанщиною та наведені вище накази по Естонській дивізії. Різниця полягала в одному: якщо останні спрямовувалися насамперед проти загону Махна, то резолюція партійної конференції виходила з масштабів куди більш значних. Лінія класового фронту повинна була розтяти кожну волость, село, хутір.

24 березня Наркомзем видає інструкцію про впровадження земельного закону, в якій пояснює, що трудовим господарством вважається лише таке, яке володіє не більшою за встановлену для даного району нормою землі. Господарства, які мають більшу кількість землі, хоч вони і не експлуатують чужої праці, підлягають конфіскації землі для розподілу її між безземельними і малоземельними. Того ж дня голова уряду підписав циркуляр губернським і повітовим ревкомам, яким поставив їм в обов'язок «повністю усунути від всякої радянської роботи всі заможні і куркульські елементи».

З весни 1920 р. радянські і партійні органи доклали всіх можливих зусиль, щоб поділити село на «своїх» та «чужих», провести так звану політичну диференціацію села, в основу якої було покладено рівень заможності. З травня почався процес організації комітетів незаможних селян, які проголошувалися головним інструментом впровадження і зміцнення Радянської влади на селі. В преамбулі до інструкції НКВС УСРР про комітети незаможних селян говорилося, що їх головне завдання полягає в «остаточній перемозі куркульського засилля». До листопада КНС були створені майже в 11 тис. сіл. Загалом їм вдалося відіграти роль опори «диктатури пролетаріату», стати тим плацдармом, з якого почалося, за висловом Раковського, завоювання українського села, перетворення його «з ворожого у дружнє».

Основне завдання, яке покладалося на КНС, полягало у тому, щоб завдати якомога відчутнішого удару по заможних верствах села. Комнезамівці активно вилучали «куркулів» з складу волосних і сільських Рад під час спеціальної ударної кампанії, яку проводив влітку Наркомат

внутрішніх справ. На їх підтримку і участь розраховували радянські органи під час проведення так званого походу на куркуля — ще однієї ударної кампанії літа — осені 1920 р. Комнезами, як відзначалося на їх 1-му Всеукраїнському з'їзді, доклали зусиль і при перерозподілі селянської землі, коли у заможних селян вилучалися угіддя понад зрівняльну норму. «Весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно,— відзначалося у звіті Наркомзему республіки за 1920 р.— Поряд з політичним розгромом куркуля відбувалося і економічне обезкровлення міцного селянського господарства».

В Наркомземі не могли не розуміти, що подібна політика веде не лише до обезкровлення селянства, але й країни в цілому. Після ліквідації поміщицького землеволодіння, невдалих спроб створити в поміщицьких маєтках державні «хлібні фабрики» — радгоспи заможне селянство залишалося єдиним виробником товарної сільськогосподарської продукції. Його ліквідація неминуче вела до продовольчої катастрофи — голоду, який в Росії дав себе взнаки вже у 1920 р., а на Україні обернувся мільйонними людськими жертвами у 1921—1922 рр.

Внесення елементів класової боротьби в село, межиусобиця, яка розділила селянство, були помітним дестабілізуючим фактором. З одного боку, більшовики намагалися використати його, щоб оволодіти ситуацією на селі, з іншого — він посилював повстанський рух, сприяв успіхам білополяків та Врангеля. Тому у КНС — провідника політики розшарування села — були як свої прихильники, так і критики. До останніх належали «децисти». Реально мислячі люди не могли не бачити тіньові сторони політичної лінії, яка проводилася на селі. Заступник голови Реввійськтрибуналу Північної залізниці Аладжалов, відряджений для роботи в політсекцію 13-ї армії, ознайомившись з становищем в селах Катеринославщини, дійшов висновку, що переважну більшість селянства тут складають середняки, хоч і досить заможні, тоді як біднота не являла ні політичної, ні соціальної, ні виробничої сили. Спроби організувати її в КНС і спрямувати проти заможної частини села здалися Аладжалову не тільки позбавленими сенсу, а й шкідливими. Він пише доповідну записку до ЦК КП(б)У: «Якесь безумство охопило наших керівних працівників на Україні. У тилу врангелівського фронту все середнє селянство оголошено ворогом Радянської влади. І дійсно відчуває, що так до нього ставляться. Ці керівники нашої політики запевняють, що вони друзі

бідноти, але не вороги середняку. Але якщо вони все ж влаштовують комітети незаможніх селян для того, щоб розшарувати село, якщо вони розпалюють боротьбу в селі між бідняком і середняком, то як може трапитися, щоб середняк не відчув себе ображеним, громадянином другого сорту?.. Кожний селянин, який заломлює ціну за свої продукти, добре харчується у себе дома, уже оголошується куркулем. Кидається в очі недалекість такого твердження, що куркулів-експлуататорів у багато разів більше, ніж експлуатованих. Відшукуючи опору в тій частині населення, яка не може і не хоче дати цю опору і сама по собі дуже нечисельна, наші керівники на Україні нехтують тією масою, на яку дійсно можна спертися, силоміць відштовхують її в протилежний табір, і тримається наша влада поки що виключно на багнетах».

На жаль, таких більшовиків, які дивились на життя села не крізь призми ідейно-теоретичних засад марксизму, а через реалії економічних і соціальних стосунків, було обмаль. Тому й торжествувала ортодоксальна більшовицька точка зору. У звіті Наркомзему за 1920 р. визнавалося, що ліквідація міцних селянських господарств була «свого роду неминучою витратою революційного виробництва», але тут же не без пафосу проголошувалося, що лише «повний дурень може критикувати політику комуністичної партії, змушеної робити революцію у країні, де 90 % [населення] складає селянство».

Більшовики, одначе, й не приховували, що в умовах 1920 р. їх насамперед хвилювало питання зміцнення політичної влади і хліб, економічна доцільність не йшла ні в яке порівняння з політичною необхідністю. Нарком внутрішніх справ УСРР Антонов-Саратовський, відвідавши у липні Катеринославщину, писав секретареві ЦК КП(б)У Косіору, що середняки можуть бути прибічниками Радянської влади, якщо ми, «напевно, зацікавимо їх у пограбуванні куркуля». Досить просто і однозначно пояснив мету зрівняльного поділу землі на III сесії ВУЦВК нарком землеробства Д. Мануїльський: «...зрівняльна аграрна революція призвела, звичайно, до розпорошення селянського господарства і з точки зору виробничої відкинула нас далеко назад. З політичної сторони це було необхідно: опорою на селі не могли бути міцні фермери, а повинні були бути незаможні селяни. Розпорошення землі повинно було сприяти падінню виробництва; але ці «витрати» були необхідні революції». Що там декілька мільйонів померлих з голоду, коли мова йшла про долю революції і комунізму. Та найбільш яскраво принцип «розділяй і владарюй» виявився при проведенні продовольчої політики. Ще IV конференція КП(б)У відзначила, що незначний відсоток виконання розверстки є ознакою політичної нерозшарованості села. Щоб знайти опору на селі для виконання розверстки, уряд звільнив від неї господарства з земельним наділом до 3 десятин, більше того, їм за умов виконання розверстки мало виділяти від 10 до 25 % зібраного у односельців хліба. Але й це слабо допомагало. 18 травня 1920 р. губвиконкоми отримали директиву, підписану головою уряду Раковським, наркомом продовольчих справ Владимировим і секретарем ЦК КП(б)У Косіором. Директива відзначала, що всі продпрацівники повинні ясно і чітко засвоїти як беззаперечну істину, що продовольче питання на Україні є в першу чергу питання політичне, питання боротьби з куркулем і здолання його. Перемогти куркуля пропонувалося двома способами: по-перше, стимулюючи бідноту куркульським хлібом, по-друге, суворим обліком тих сіл і волостей, в яких спостерігається куркульське засилля. Наказувалося серед інших заходів регулярно повідомляти про кількість створених комнезамів, про волості, занесені у чорні (не виконуючі розверстку) і червоні (виконуючі) списки, негайно телеграфувати про кожен випадок винесення селом радянської чи антирадянської резолюції, напади на продагентів, відмови виконувати розверстку і арешт куркулів. Продпрацівникам наказувалося вживати всіх заходів до того, щоб кожна дія на волость, занесену у чорний список, супроводжувалася: а) військовими заходами щодо куркулів; б) політичними заходами щодо решти селян: в) негайним розподілом 10 або 25 % виконаної розверстки серед незаможних.

З літа 1920 р. боротьба за хліб, оголошена одним з ударних завдань, набула особливої жорстокості. У губерніях і повітах створювалися спеціальні «трійки», у волостях — «четвірки», які керували продроботою, відловлюванням дезертирів, вилученням зброї і боротьбою з «куркульськими елементами». Ці органи мали надзвичайні повноваження і, по суті, абсолютну владу на місцях. Яким чином хліб викачувався з села, можна уявити з телеграми повноважного представника ВУЧК у Мелітопольському повіті Карлсона. Він повідомляє, що для збору продрозверстки у одному з найбагатших на хліб повітів доводилося використовувати збройну силу. Один з загонів, зайнявши с. Ігнатівку, зразу ж арештував 193 дезертири, 38 куркулів-махновців, з яких 17 розстріляли, решту відправили в концтабір, у с. Сретенці арештували 11 чоловік, у Апостоловці — 30 і лише після цього волості почали

виконувати розверстку. «Грецькі села Ялта і Урзуф відмовилися дати хліб і мобілізованих,— пише Карлсон,— тоді були проведені мітинги, поставлений ультиматум, взяті заложники, після чого хлібну розверстку виконали успішно». Так само діяв і інший загін, на рахунку якого було 10 розстріляних, 27 відправлених до концтабору, 5 — у колонію для неповнолітніх злочинців. Особливо гостро відчули на собі репресивні заходи колишні повстанці-махновці, які брали участь у боротьбі з Денікіним. Звинувачення їх у контрреволюційності, арешти і розстріли змусили голову Мелітопольського повітового ревкому К. Бронзова на початку березня звернутися до Ради Народних Комісарів УСРР з доповідною запискою. Голова ревкому писав, що в повіті дуже багато селян, які, «відчувши гніт білих, вступили до лав армії Махна», з відновленням Радянської влади вони знову взялися за мирну працю. Ревком зрозумів, що огульні заходи щодо таких селян можуть мати негативні наслідки, але військові на цю обставину не звертали уваги. Бронзов наводить приклад, як без відома повітового ревкому військові арештували весь склад Тимішевського волревкому лише на тій підставі, що його члени воювали у складі повстанської армії. «Таких прикладів у більш дрібному масштабі є чимало, і це змушує селян тривожитися,— підсумовує автор доповідної.— Ми про це повідомляли військову владу, головним чином начальника тилу дивізії, але всі наші заяви були марними».

Каральна політика у 1920 р. набула особливого розмаху, будь-яка незгода з рішеннями або діями представників державних органів розцінювалася як контрреволюційний виступ, а то й заколот і придушувалася військовою силою. Протягом року в губерніях України було створено органи примусових робіт, обладнано 18 концтаборів, розрахованих на 20 тис. чоловік. Загалом через концтабори протягом року пройшло близько 25—30 тис. чоловік.

На відміну від 1919 р., коли каральна політика виходила з принципу кругової поруки села, у 1920 р., особливо в другій його половині, часто звучали заклики вживати каральні заходи до куркульської верхівки села. Але відсутність чітких критеріїв у визначенні сільської буржуазії на практиці перетворювала у куркуля кожного, хто не бажав (а часто фізично не міг) виконувати продрозверстку чи мав відмінні від нав'язаних зверху політичні погляди. Наприклад, 4 травня харківські «Известия» писали про куркульське повстання в районі ст. Ков'яги. Коли повстання, яке охопило 4 села, було придушене військовою силою, ревтрибунал арештував 200 куркулів (на чотири села!), 29 з них було розстріляно, 22 — ув'язнено, 35 — відправлено у штрафні роти.

Такою в загальних рисах була політика Радянської влади на селі — жорстокою, «воєнно-комуністичною», нелюдяною. Розорюючи село, вона майже нічого не давала місту. Впровадження її в життя помножувалося на зловживання владою, задоволення особистих і корпоративних інтересів, вело до повної деградації виробничого життя. Наведемо ще декілька фактів, з потоку інформації, що надходила до ЦК КП(б)У. Кінець березня, Павлоградський повіт, Васильківська волость. У с. Васильківці реквізиційним продовольчим загоном тов. Мартинова здійснювалося насилля над селянами, забирали одяг, відверто били, чим викликали крайнє незадоволення селянства. У Новотроїцькій волості того ж повіту селяни на знак протесту проти грубих дій продагентів відмовлялися брати участь у виборах до Рад. Виявилося, що у багатьох не було свого зерна, але під тиском продагентів вони змушені були його купувати по спекулятивних цінах, а потім здавати на зсипний пункт. «Селяни говорять,— відзначається в інформації,— що робітничо-селянської влади нема, а є група, яка називає себе комуністами, які хочуть закабалити нас у ту панщину, яку несли наші пращури».

З інформації, яка надійшла з сусіднього Новомосковського повіту, дізнаємося про стосунки, що склалися між селянами та червоними частинами, зокрема Латиською дивізією. «С. Підгороднє. У селі знаходиться латдивізія, перебуває тут з 1 січня. Бувають випадки, коли червоноармійці ламають замки, забирають все, що знаходять, сіно беруть, де тільки знаходять. Латиші вимагають, щоб їм давали сало й інші продукти. Бувають випадки побиття до напівсмерті, бувають випадки, коли по засіяних городах пускають коней, які псують посіви». Побувавши у липні у Катеринославській губернії, нарком внутрішніх справ УСРР В. Антонов-Саратовський зібрав сумну статистику: з 226 волостей цілком радянські настрої переважали лише в трьох.

Більшість радянських і партійних працівників не хотіли шукати справжніх причин росту антирадянських настроїв, вони їм здавалися цілком зрозумілими: ворожа агітація, куркульські інтриги, недостатнє застосування класового насилля з боку пролетарської держави. На факти антирадянських виступів режим «диктатури пролетаріату» реагував здебільшого посиленням репресивних методів. Якийсь Бляхін, партійний функціонер, надісланий

з Москви в Одеську губернію, досить точно встановив, що причинами виступів селян у Ананьївському та Тираспольському повітах були протиправні дії радянських працівників, які в одній з волостей повністю реквізували худобу, а в іншій — розстріляли декількох селян, які були під час мобілізації визнані дезертирами. Приголомшує висновок, до якого прийшов Бляхін: «...Можна з певненістю стверджувати, що достатньо один раз добре провчити і прочистити найчорніші волості, як весь повіт буде шовковий і ми одержимо повну можливість роботи без перешкод у майбутньому ... Я особисто застосую всі заходи, щоб 14-та армія цю операцію провела, благо є слушний привід — повстання у сусідньому повіті ... нам немає ніякої потреби міняти свою політику. І в робітничому питанні, і в продовольчому, і в галузі військової справи, в боротьбі з спекуляцією — рішуче в усьому абсолютно необхідно почати «загвинчувати» Україну все міцніше і міцніше, щоб з неї побіг нарешті живильний сік не лише до Харкова, але й до Москви». Не дивно, що за таких умов глухе незадоволення змінилося новим вибухом збройних антирадянських виступів, ростом повстанського руху.

Вже на кінець весни 1920 р. розмах повстанства набув загрозливих масштабів. 5 травня 1920 р. за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) у Харків прибув Дзержинський, який очолив тил Південно-Західного фронту. В інтерв'ю кореспонденту газети «Известия ВУЦИК» голова ВЧК заявив, що має завдання зробити якомога більш інтенсивною боротьбу з «проявами анархо-бандитизму і контрреволюції». У листі до дружини він був дещо відвертішим: «Я не хотів би повернутися у Москву раніше, ніж ми знешкодимо Махна». Число військових сил, необхідних для боротьби з повстанством, Дзержинський визначив у 18 бригад (107 батальйонів), 1 кавдивізію (5 полків) та 6 батарей (24 гармати), що відповідно говорило і про сили повстанців. Член Політбюро ЦК КП(б)У Я. Яковлев на одній з нарад у липні 1920 р. повідомив, що на Україні діяло на той час 200—250 банд, по 2—3 на кожний повіт.

Найбільше підстав бути незадоволеними діями Радянської влади мали, звичайно, заможні селяни. Але розмах повстанської боротьби свідчив, що «воєнний комунізм» зачепив інтереси більш широких верств населення. Практично у повстанських загонах були представлені не лише всі прошарки селянства, але й міські маргінали, в тому числі колишні робітники. Донецька губернська ЧК інформувала центр про те, що на селі створився блок куркулів

та середняків, які становлять більшість населення і за рахунок яких поповнюються загони Махна. «Відчуваючи за собою силу,— говорилося в тій же інформації,— розагітовані Махном селяни не виконують розпоряджень Радянської влади, розверстки та інших повинностей». Викликає інтерес соціальний склад повстанських загонів, який визначається у звіті Полтавського губернського відділу по роботі на селі губкому КП(б)У. Характер повстань, пише автор звіту, куркульський, але до складу загонів часто входять «просто грабіжники, ображені люди, охоча на легку здобич біднота, боягузи-дезертири, хоч у повстанців отаманять часто різні колишні комуністи, воєнкоми, старі партизани та ін.» Неоднорідним соціальним явищем назвала махновщину Катеринославська губернська конференція КП(б)У. Серед повстанців-махновців вона відзначала батраків, малоземельних, загалом трудове селянство, а також інтелігентів, анархістів, міський та сільський кримінальний елемент. Серцевину руху, на думку учасників конференції, складали «найбільш забезпечені експлуататорсько-куркульські верстви села», вони створювали командний склад і кінноту армії.

В останньому твердженні не можна не побачити певну ідеологічну заданість. Серед командного складу армії поряд з селянами (далеко не куркулями) були і робітники, і представники середніх міських верств, і професійні військові, люди різних національностей. Не вдалося виявити конкретних матеріалів і про соціальну різницю між піхотними і кіннотними частинами повстанців.

Вже говорилося, що при можливості Махно завжди намагався перетворити піхоту на кінноту. Він щедро наділяв поміщицькими або захопленими у ворога кіньми селян свого району. Про один з таких випадків розповідав член політсекції 13-ї армії Аладжалов. С. Мар'ївка було в минулі часи виключно бідним. Коли ж Аладжалов потрапив до нього влітку 1920 р. під час кінської мобілізації, його здивувала надзвичайна якість коней. Селяни пояснили: «Так це ж все коні поміщиків та колоністів — Махно наділив». З цього й інших випадків Аладжалов робить висновок: «Серед цієї «бідноти» природньо особливо сильна прихильність до Махна. Збити її в радянське русло можна лише силою». Саме ця «біднота», на його думку, й поповнювала махновські загони. Аналіз складу полків повстанської армії, проведений свого часу М. Кубаніним, свідчив, що основний принцип їх формування був не соціальний, а територіальний. Ядро кожного з таких полків-загонів складали односельці. Надто штучним здається

пояснення, за яким в одному випадку — це виключна біднота, а в іншому — багате селянство. Як правило, заможні в крайніх випадках залишали господарства і ризикували життям, вони схилялися до того, щоб підтримувати рух економічно. В повстанці йшли найбільш соціально рухливі елементи, ті, що мали мінімум обов'язків по господарству або були у конфлікті з владою. Тому слід звернути увагу на конфіденціальну інформацію, яку нарком внутрішніх справ Антонов-Саратовський надіслав секретарю ЦК КП(б)У Косіору. В ній повідомляється, що реальна сила банд «рекрутується з дезертирів та незаможних селян».

Спроба більшовицьких лідерів (Раковського, Яковлева, Петровського, Косіора та ін.) пояснити у публічних виступах, що повстанство зразка 1920 р.— це продукт розколу села на два табори, вже не були такими голослівними, як аналогічні заяви, зроблені у 1919 р., але й вони грішили необ'єктивністю. Повстанський рух красномовно доводив, що селянство загалом активно протидіє «диктатурі пролетаріату» і «воєнному комунізму».

У 1928 р. вийшов з друку перший узагальнюючий нарис з історії громадянської війни на Україні. Автори нарису відомі військові діячі Р. Ейдеман та М. Какурін не обійшли увагою і повстанський рух. Його розвиток у 1920 р. вони пояснювали дещо односторонньо, але чесно: «Насамперед ми неправильно підійшли до боротьби з повстанством ... Ми не враховували специфічності повстанської війни, боролися з бунтівниками чисто каральними заходами, проводячи політику кругової поруки і відповідальності всього населення за антирадянські виступи частини села. Це зміцнювало вплив отаманів і керівників повстанства, озлоблюючи проти червоних всю масу населення».

* * *

Всю весну 1920 р. загін Махна не залишав Катеринославську губернію, і лише час від часу виходив за межі Гуляйпільського району. На початку травня він нараховував 500 шабель і 700 багнетів. Одночасно досить активно діяли дещо менші і зовсім невеликі загони інших махновських командирів. Оперативні зведення штабу військ Харківського військового округу за квітень 1920 р. дають детальну інформацію про них. В с. Миколаївці Павлоградського повіту махновський загін під командою Петренка між 5 і 10 квітня обеззброїв міліцію, розігнав облікову

комісію і комосередок. Петренко зібрав мітинг, на якому закликав селян боротися з комуністичною владою і підтримувати «єдиного захисника селян і робітників» — Махна. Приблизно в цей же час (16 квітня) в Харків телеграфували з Новомосковського повіту: «Розбиті банди Махна під командуванням різних отаманів з'являються в окремих частинах повіту, тероризують населення і загрожують місту».

Не менш драматичні повідомлення надходили і з інших місць: «Бердянський повіт абсолютно махновський, за винятком декількох волостей. А тому організаційна робота на селі абсолютно розклалася по причині появи банд Махна у колосальній кількості».

Давалися взнаки махновські загони і в сусідніх з Катеринославщиною повітах Донецької губернії. Особливо посилився потік повстанства у травні, коли червоне командування вирішило використати для придушення «махновських банд» 1-шу Кінну армію, яка передислоковувалася через Україну на Західний фронт. В. Білаш згадував, що кіннота «проходила села і «розпеченим залізом випалювала махновську язву», вилучала зброю, розстрілювала махновців, які колись були в повстанській армії, а нині сиділи по домівках від небажання вступати до махновського загону і солідаризувалися з Радянською владою. Махновці опинилися в становищі зацькованого звіра і мусили захищати своє життя».

Наслідки збройної боротьби безпосередньо з повстанськими загонами були незначними. Один з військових історіографів, Єфимов, писав: «В результаті переходу 1-ї Кінної армії по махновському району махновська сила навіть не була знайдена, якщо не вважати піймання окремих махновців».

І все ж таки один з боїв ледь не закінчився для головного загону Махна повним розгромом. На світанку 14 травня «батько», якого за тиждень до цього знову було обрано командармом *, вирішив напасти на штаб однієї з будьонівських дивізій. Початок бою був за махновцями, загін яких нараховував близько 3 тис. кінних і піших, але, оговтавшись від несподіваного удару, червоні кіннотники взяли верх. Махновці втратили полоненними 2,5 тис. повстанців, половину з яких було розстріляно.

---

* 8 травня на засіданні командного складу махновського загону було вирішено форсовано відбудувати повстанську армію. З цією метою Махна обрали командуючим армією, а Білаша — начальником її штабу.

Нищівна поразка налякала Махна, він вирішив негайно залишити район пересування 1-ї Кінної армії. В другій половині травня — на початку червня махновці здійснили перший в 1920 р. рейд на північ від рідних місць. Пройшовши за три тижні 350 верст через села Павлоградського, Новомосковського і Бахмутського повітів, вони з невеликого загону перетворились в помітну бойову одиницю, яка нараховувала до 5 тис. багнетів і 1 тис. шабель, мала на озброєнні 6 гармат і 180 кулеметів. В. Білаш писав, що насамперед це було наслідком жорстокого ставлення червоних військ до населення. «В кожному повіті селянські групи, незадоволені — одні продрозверсткою, інші — гоніннями, обсіявшись, почали організовувати нові загони, які вливалися у нашу армію»,— відмічав він.

Влітку 1920 р. рейди були основним тактичним прийомом, який застосовували махновці. 29 червня вони вирушили в другий рейд, маршрут якого пролягав через Бахмутський, Ізюмський, Костянтиноградський, Новомосковський та Павлоградський повіти. 9 липня армія, яка зросла до 10 тис. бійців, повернулася до рідних місць, а вже наступного дня вона розпочала черговий, третій, рейд по Лівобережжю. За місяць махновці побували в Бахмутському, Павлоградському, Костянтиноградському, Кобеляцькому, Кременчуцькому, Полтавському, Зіньківському та Миргородському повітах. З середини серпня почався останній, четвертий, рейд. Пройшовши Миргородський, Кременчуцький, Кобеляцький, Костянтиноградський і Старобільський повіти, повстанці вийшли за межі України на територію Області Війська Донського. Досягнувши ст. Кутейникове у середній течії р. Чир, правої притоки Дону, вони наприкінці вересня повернулися на Україну.

За підрахунками українських чекістів, протягом літа повстанці подолали відстань, яка перевищувала 2 тис. верст. Вони пройшли через сотні сіл, а, зміцнівши, не минали й міст. 1 і 19 липня вони брали Ізюм, 1 серпня стояли під Кременчуком, з 6 по 15 серпня утримували Зіньків, 16 серпня захопили Миргород, а 3 вересня — Старобільськ. Просування повстанської армії супроводжувалося тотальним знищенням радянського державного апарату, розгромом комуністичних організацій та комнезамів.

Рейди Махна фактично паралізували радянську роботу в селах Лівобережжя. Створені там ради, комнезами існували номінально, в кращому випадку діяли час від часу. Полтавський губернський відділ по роботі на селі у звіті за серпень не приховував сумних наслідків. «Головна причина цього — цілий вал бандитизму, що прокотився по Полтавщині,— відзначається у документі.— Махно вщент зруйнував всю досі проведену роботу. Війська радянські з Махном не справилися, і його могутня підтримка страшенно окрилила куркулів і весь антирадянський бандитський елемент». Махно агітував у кожному селі, закликав селян не виконувати постанови комуністичної влади, зривати продрозверстку, не створювати комнезами, які характеризував як бруд. Захоплене в містах майно щедро розподілялося серед селянства, йшло в рахунок оплати за коней, тачанки, їжу. Коли селяни довідувалися, що махновці збираються взяти те чи інше місто, за повстанською колоною витягувався довжелезний шлейф з підвід, на яких їхали любителі легкої поживи.

Перебуваючи у Старобільську з 3 по 6 вересня, махновці, згадував очевидець, розгромили канцелярії повітового комітету КП(б)У і всіх радянських установ, у казначействі забрали 22 млн грошових знаків, а з продовольчих складів — 22 тис. пудів збіжжя, розстріляли декількох комуністів і військовослужбовців. Після того як вони залишили місто, на перереєстрацію з'явилося лише 150 з 500 членів партії. «Захопивши місто, бандити зразу ж випустили з усіх місць ув'язнення арештованих, підпалили приміщення тюрми... Все, що являло цінність, як-то: мука, сіль, цукор, мануфактура, шкіра, залізо та ін. бандити вантажили на підводи і вивозили з собою»,— так розповідається у документі про перебування Махна у Миргороді.

Поява повстанської армії в тому чи іншому районі стимулювала зростання місцевого повстанства. Про це піклувалися і самі махновці. Під час рейдів їх штаб виділяв із свого складу командирів ініціативних груп, які залишалися в окремих місцевостях для організації повстанського руху. Так, Воробйов був направлений в Ізюмський повіт, Буданов — у Старобільський, Огарков — у Павлоградський, Москалевський — до Юзівського району, у Новомосковському повіті діяв загін Брови, в Дібрівському лісі — Каленика і Чалого.

Загалом влітку 1920 р. недостачі в повстанських загонах не відчувалося. Повідомлення, які надходили в центр з губерній і повітів, сповнені інформацією про бандитизм. 8 липня з Катеринослава доповідають ЦК КП(б)У: «На початку червня хвиля махновщини широко розлилася по губернії. 5—6 червня махновські банди загрожували самому м. Катеринославу». На початку серпня поступила інформація аналогічного змісту: «Минулий місяць був періодом посиленого розвитку махновщини і бандитизму в губернії».

Прихід махновців на Полтавщину у липні — серпні сприяв зростанню повстанства і в цій губернії. На початку серпня оперативно-розвідувальні зведення повідомляли, що до Махна приєдналися банди Живодера, Скирди, Молчанова, Левченка. Під час заняття Зінькова, твердить В. Білаш, до штабу махновців з'явилися отамани Хрестовий і Бутовецький. У їх загонах налічувалося 3 тис. піхотинців і 300 кавалеристів. Махновський штаб надав їм допомогу грошима і зброєю. Таку ж допомогу отримали отамани Карабут, Рубан, і Коцюра.

Місцеві повстанські загони махновці розглядали як свій постійний резерв, який при необхідності в будь-яку хвилину можна було влити в повстанську армію.

Порівняно з осінню 1919 р. її структура і керівні органи дещо змінилися. 28 травня на загальних зборах командного складу було обрано Раду революційних повстанців України (махновців), до складу якої увійшли Махно (голова), Білаш (заст. голови), Хохотва (секретар), Буданов, Бондарець, Калашников, Каретников, Куриленко, Матросенко, Попов (члени).

Рада була визнана вищим керівним органом махновщини як у вирішенні політичних, так і суто військових проблем. Вона поділялась на три відділи: оперативний (Білаш — начальник, Махно, Калашников — члени), адміністративно-організаційний (Куриленко — начальник, Каретников, Бондарець — члени), культурно-освітній (Буданов — начальник, Попов, Матросенко — члени). Оперативний відділ планував всі більш-менш значні операції, йому підлягали всі армійські штаби.

9 липня на засіданні комскладу було обговорено питання про каральну політику махновщини і створення відповідного органу. У одноголосно прийнятій резолюції відзначалося, що командирам і повстанцям категорично забороняється самочинно здійснювати розстріли, в тому числі червоних командирів, комісарів, комуністів, міліціонерів, комнезамівців і радянських працівників. Їх долю повинна вирішувати Комісія протимахновських справ. До її складу були обрані Зуйченко (голова), Галина Кузьменко та Василевський-Чайковський (члени). Комісія підпорядковувалася культурно-освітньому відділу Ради.

Військова сила повстанської армії, за даними, які оперативно-секретне управління ВУЧК мало на кінець літа 1920 р., складалася з трьох полків піхоти і двох полків кавалерії, кулеметного полку та артилерійської частини. При командармі, як і раніше, знаходилася «батьківська чорна сотня». Армія мала тачаночний обоз, до складу якого входив похідний лазарет. При штабі армії знаходилися відділ постачання та агентурна розвідка.

Як і минулого року, махновці користувалися різноманітними прийомами партизанської тактики, здійснювали швидкі переходи, розбивали свої сили на окремі похідні колони, головні сили, авангард і ар'єргард, вміло дезорієнтовували противника демонстративними маневрами. Все це давало їм значні переваги у боротьбі з червоними частинами.

З іншого боку, система боротьби з політичним бандитизмом, створена на Україні у 1920 р. керівництвом Червоної армії і ВУЧК, виявилася надзвичайно малоефективною проти такої мобільної одиниці, як повстанська армія. В чому полягали особливості цієї системи?

Ще наказом командуючого Південним фронтом від 26 грудня 1919 р. у арміях і дивізіях фронту створювалися для боротьби з бандитизмом спеціальні служби начальників тилу. 28 лютого вийшов наказ про службу начальника тилу Південно-Західного фронту. В руках начтилу фронту зосереджувалося керівництво боротьбою з бандитизмом по всій Україні. Фактично кожна армія і дивізія мала свій тил, за порядок на території якого несла відповідальність. Тобто система боротьби орієнтувалась на певну територію. Очевидно, до уваги при її створенні бралося те, що повстанські загони, як правило, діють у «своїй», досить обмеженій місцевості. Ця особливість системи ще яскравіше виявилася після того, як у 20-х числах квітня РНК УСРР і командування Південно-Західного фронту затвердили «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстанцями» та «Положення про організацію управління тилами Південно-Західного фронту». Згідно з цими документами територію республіки було поділено на декілька частин: 1) власне тил фронту (Харківська, Донецька і Полтавська губернії); 2) тил 12-ї армії (Чернігівська, Волинська і Київська губернії); 3) тил 13-ї армії (Катеринославська, Таврійська губернії); 4) тил 14-ї армії (Подільська, Херсонська, Одеська губернії). В свою чергу, всі ці тили поділялися на окремі дільниці: губернські, повітові і навіть в окремих випадках районні. Начальники губернських дільниць несли «повну відповідальність за революційний порядок на території підвідомчого їм тилу».

Під командуванням начальників тилових дільниць знаходились в основному частини воєнізованої охорони (ВОХР), їх кількість не перевищувала одного батальйону на повіт. По суті, такої сили повинно було вистачити

для того, щоб провести каральну експедицію проти села чи волості, що не бажали здавати хліб по розверстці, або щоб вести боротьбу з дрібними місцевими бандами. Проти повстанської армії такі частини були безсилими і, як правило, ставали легкою здобиччю махновців. Часто в повному складі після незначного опору вони переходили на бік Махна. В кінці червня так сталося з 429-м і 430-м батальйонами ВОХР, яких махновці змусили здатися неподалік с. Багатир: 6 серпня при вступі до Зінькова повстанці взяли в полон ще один батальйон ВОХР, 18 вересня склав зброю червоний полк при атаках махновців на ст. Міллерове. Білаш стверджував, що влітку 1920 р. повстанська армія на 45 % складалася з колишніх червоноармійців. Це ще одне свідчення повної безпідставності тверджень про її куркульський соціальний склад. Єдиною серйозною бойовою одиницею, яка деякий час протистояла повстанській армії, ведучи її переслідування, були війська, підпорядковані начальнику тилу Південно-Західного фронту. На початку липня вони зосереджувалися в районі ст. Лозова — Павлоград — Пологи — Чаплине — Гришине і включали до свого складу п'ять армійських бригад. Саме з ними махновці вели найбільш запеклі бої. В одному з них, 17 липня, коли махновці проходили Юзівським районом, червоні атакували піхотну групу махновців під командуванням Клейна. Від групи, яка мала до 3 тис. багнетів, 500 кавалеристів і 100 кулеметів, залишилася лише кавалерія і 30 кулеметів. Вона врятувалася втечею, вся піхота потрапила в полон, близько 2 тис. полонених червоні розстріляли неподалік від ст. Курахівки. Але це, здається, була друга й остання відчутна поразка, якої зазнала з травня 1920 р. повстанська армія. Якщо Махно напередодні 1920 р. довів тактику партизансько-повстанської боротьби до верху досконалості, то червоне командування, треба це визнати, лише шукало ефективні методи боротьби з повстанством, часто-густо знову ж таки спрямовуючи свої удари не по повстанцях, а по мирному населенню. Дії військових не раз підлягали критиці. 10 липня голова Катеринославського губкому партії писав до ЦК КП(б)У: «Недавній напад на Новомосковськ банди Махна і невдале переслідування змушують нас знову поставити питання про Махна. Можна з цілковитою впевненістю сказати, що, коли боротьба з Махном триватиме таким же способом, як і досі, толку не буде ... Проти ідеального партизана Махна слід виставити рівносильного йому командира. 13-та армія безумовно не може справитися з Махном». Аналогічного за змістом листа 18 серпня

направив наркому внутрішніх справ України Антонову заступник голови Полтавського губвиконкому Єрман. Він писав, що бандитизм в губернії набрав крайніх за гостротою форм. Махно повністю зруйнував радянський апарат у Зінькові і Миргороді, інші банди — у Гадячі. Операції проти повстанців ведуться абияк. Ними керує Харківський сектор ВОХРА * (Мармузов), червоні частини весь час запізнюються, іноді на цілу добу: «Ведучи боротьбу з партизанами, треба і зі свого боку виявляти гнучкість і рухливість,— критикує Єрман.— Цього у нас нема. Поставте про це питання у Раднаркомі. Нехай польовий штаб Харківського сектора переїде у Полтаву. Далі так продовжуватися не може. Вся наша праця йде нанівець. Обстрілюються міста, грабуються склади, руйнується весь радянський апарат. Куркулі піднімають голову, комнезами розганяються. Мармузов був тижнів зо два тому у Полтаві, запевнив нас, що з бандитами в три дні буде покінчено, але результати відомі».

Про неефективність тактики, яка застосовується проти Махна, повідомляли і чекісти. В одному із спеціальних бюлетенів, підготовлених ними, зазначалось, що Махно бере збройною силою села тільки в окремих випадках. Червоні ж частини, переслідуючи його, руйнують села артилерійським вогнем, в результаті чого число прихильників Радянської влади зменшується, в той час як Махно незмінно користується підтримкою селянства.

Тісний зв'язок з селом і слабка протидія тилових червоних частин гарантували повстанську армію від особливих небезпек, вона чисельно зростала і, за свідченням Білаша, у вересні 1920 р. нараховувала близько 35 тис. піших і кінних бійців, з яких 20 тис. перебували в головному армійському ядрі, а решта — в різних групах, розкиданих по території Лівобережжя. Це була грізна військова сила, яка могла виконувати серйозні оперативні завдання. Анархісти (Барон, Алий, Тепер), які повернулися влітку до Махна, підбивали його і Раду революційних повстанців на захоплення певної території, де б можна було вдатися до анархістських соціальних експериментів. «Батько» вагався, його увагу все більш привертали активні дії білогвардійців, які у червні вийшли з Криму і розгорнули наступ у Північній Таврії.

---

* Частини воєнізованої охорони на Україні розподілялися організаційно на два сектори: Київський і Харківський.

ЧАСТИНА ШОСТА

Наступ Врангеля.— Білі: пошуки шляхів до союзу з селянством.— Махновці: проблема перспектив.— Новий союз з Радянською владою.— Повстанська армія у боях за Північну Таврію.— Через Сиваш у Крим

4 квітня А. Денікіна на посту головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії змінив П. Врангель. Він заходився не лише реорганізовувати армію, а й суттєво почав міняти політичний курс свого попередника. Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, разом з тим Врангель рішуче відвів спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовицькою Москвою. Свою політичну стратегію він визначив в одному з квітневих інтерв'ю кримській пресі так: «Не тріумфальною ходою на Москву можна звільнити Росію, а створенням хоч би на клапті російської землі такого порядку і таких умов життя, які б притягли до себе всі подуми і сили народу, що стогне під червоним гнітом». Успішний наступ польської армії проти червоних вніс певні корективи в цю стратегію. У промовах генерала починає рішуче звучати заклик вести з «червоною нечистю» війну «до переможного кінця». Але в будь-якому випадку успішне протистояння більшовикам вимагало, на думку головнокомандуючого, об'єднання всіх антикомуністичних сил і створення надійної масової соціальної опори білого режиму.

Врангель одразу ж заявив про відмову від ідеології «єдиної і неподільної Росії», урочисто обіцяв Дону і Кубані не порушувати автономні права козацтва, зробив ряд кроків у пошуках контактів з петлюрівським урядом України. Та наріжним каменем своєї платформи Врангель вважав докорінну зміну стосунків з селянством. Навчений гірким досвідом Денікіна, він насамперед схопився за ідею радикальної земельної реформи. Закон про землю розроблявся прискореними темпами і був підписаний головнокомандуючим 7 червня 1920 р., на другий день після виходу білих з Криму.

Зміст закону зводився до того, що основний земельний фонд передавався у розпорядження спеціально обраних повітових і волосних земельних рад, які мали визначити норми землеволодіння в повіті і провести розподіл землі

між землеробськими господарствами. Земля надходила у повну особисту власність останніх. Оплата її здійснювалася шляхом щорічної передачі у державний хлібний фонд п'ятої частини середньостатистичного річного урожаю з кожної десятини протягом 25 років. Переважне право на землю діставали «воїни, які знаходилися у рядах військ, що боролися за відновлення державності, та їх сім'ї».

Намагаючись привернути селянство аграрною реформою, Врангель розраховував вирішити у такий спосіб декілька важливих завдань. Зокрема, зміцнити і поповнити армію, забезпечити їй підтримку населення, але чи не найзаповітнішою мрією стає прагнення використати у боротьбі з більшовиками селянський повстанський рух. Пам'ятаючи з власного досвіду силу ударів повстанської армії, білі добре розуміли, яку небезпеку вона може являти у тилу червоних. Якби білі заручилися підтримкою повстанства, зперлися на його військову силу та авторитет Махна серед селянства, і їх шанси на успіх зросли б незрівнянно. Судячи з спогадів В. Оболенського, близького на той час до головнокомандуючого, Врангель щиро вірив у можливість союзу з Махном і підтримку білих повстанством. Певне підтвердження цьому знаходимо у наказах, підписаних генералом. Відомо про кілька спроб врангелівського штабу зав'язати прямі контакти з махновцями. Перша з них припадала ще на квітень 1920 р., коли посланець штабу військ Новоросії поручик Єрмаков був перехоплений чекістами. У нього виявилися мандат і детальна інструкція щодо ведення переговорів.

Не поталанило й капітану Михайлову, хоч у червні в ранзі парламентера він зумів дістатися штабу повстанської армії. При ньому виявився лист, підписаний начштаба Збройних сил Півдня Росії генералом Шатіловим. Махновцям пропонувалося іти пліч-о-пліч з Російською армією у боротьбі проти комуністів, сприяти білим у «остаточному розгромі військ Троцького». Конкретно ставилося завдання — руйнувати червоний тил, особливо транспортну систему. Звучали обіцянки допомагати зброєю, спорядженням, спеціалістами.

Обговорення пропозиції у махновському штабі зайняло небагато часу. Його підсумував Махно:

— Єдиною відповіддю на подібні листи може бути лише страта парламентера.

Всупереч всім існуючим моральним і правовим нормам щодо парламентерів капітана Михайлова повісили. І, ніби навмисне демонструючи своє презирство до моралі і патологічну жорстокість до ворогів революції, до лоба пові-

шеного цвяхом прибили відповідь генералу Врангелю, яка закінчувалася закликом «Смерть білогвардійським катам!». Таким чином махновці продемонстрували своє ставлення до білогвардійців.

Не досягнувши реальної угоди з Махном, врангелівці вдалися до її містифікації. У їх пресі почали з'являтися статті, які розхвалювали «батька», зображали його союзником білих. Командуючий військами тилу білих генерал Стогов звернувся до дезертирів з закликом повернутися до армії, переконуючи їх таким аргументом: «Скоріше в лави Російської народної армії. З нею разом і невтомний Махно, і українські отамани». У кримській пресі публікувалися вигадані повідомлення штабу повстанської армії про захоплення нею Катеринослава, Синельникового, Лозової, Кременчука, Полтави і навіть Харкова. Повстанців з колишньої армії «батька» Махна білі не зачіпали. Вони звільнили з тюрми заступника командуючого корпусом махновців Володіна і доручили йому формувати повстанські загони. Володін виявився людиною авантюрної вдачі. Згаданий вище Оболенський писав, що отаман ходив у фантастичному костюмі, який нагадував вбрання запорожців, і вербував у свій загін відчайдушних головорізів та кримінальних злочинців. Свою політичну програму Володін пояснював надзвичайно просто: «Я піду з народом хоч за монархію, хоч за анархію. Хто проти народу, той мій ворог». Головною своєю силою він вважав дезертирів, що переховувалися у дніпровських плавнях. Тут їх нараховувалося до 10 тис. чоловік. Серед них виділялася «Об'єднана організація дезертирів» з червоних, білих і махновських частин.

Володіним справа не обмежилася, вийшовши за межі Криму, врангелівці запропонували співробітництво й іншим колишнім махновським командирам. У штабі головнокомандуючого з радістю приймали дрібних «батьків» та отаманів. Один з очевидців пригадував, як під час перебування штабного поїзда генерала Врангеля у Мелітополі туди «приїжджали групами по 3—4 чоловіки більш ніж сумнівні очеретові «батьки» у шкіряних тужурках, підперезані то червоними, то зеленими шарфами і обов'язково до зубів озброєні цілими колекціями автоматичних пістолетів. «Батьки» крокували з штабних автомобілів, що їх привезли, прямо через дверці викликаючи своїм виглядом крайнє збентеження у чинів генштабу, які конфіденційно радилися, «подавати їм руку чи ні». Всі відчували себе досить незручно». Серед отаманів, які згодилися на співпрацю з врангелівцями, виявилися махновці Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик та ін.* Деякі з них виступили в пресі з заявами і зверненнями. «Славні повстанці України! — писав Яценко.— Я, командир повстанського загону імені «батька Махна», закликаю вас у свій партизанський загін, щоб всією силою ударити по тих кровопивцях-комуністах, які розстрілювали наших товаришів — партизанів. Зметемо з нашої землі комуністичний комісаріат самодержавства. Денікіна нема, є Російська армія, якій подамо руку, зімкнемо лави, станемо любити один одного».

Успіхи на фронті, яких врангелівці добилися влітку 1920 р., пропаганда нового земельного закону і використання імені Махна в агітації мали свої наслідки. Роздратовані черговою хвилею «воєнного комунізму» селяни Північної Таврії та Катеринославщини проявили певну терпимість до Врангеля. В тилу його військ не спалахнуло таких повстань, як свого часу у тилу Денікіна. Правда, не відбулося і масового походу селянства у білу армію, але декілька частин з колишніх махновців білим все ж таки вдалося організувати.

* * *

Безчесну гру навколо імені Махна, започатковану врангелівською пресою, несподівано підхопили радянські органи агітації та пропаганди. Поряд з традиційними звинуваченнями махновщини, які тиражувалися не лише в окремих газетних статтях і листівках, але й стали предметом спеціальних брошур **, влітку 1920 р. з'явилася ще одна пріоритетна тема: звинувачення Махна у зв'язках і союзі з Врангелем. Орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист», посилаючись на врангелівську пресу, повідомила своїх читачів про перехід вищеназваних махновських командирів на службу до Врангеля, друкувалася у тій же газеті і відозва

* Мотиви, які підштовхнули зазначених отаманів до спілки з Врангелем, були різними. Окремі з них зробили це за прямими вказівками «батька» Махна, який розраховував у такий спосіб створити у білій армії «п'яту колону». Частина повірила врангелівській пропаганді про союз з повстанською армією, частина — за власними розсудом та ініціативою. У всякому разі, Махно пізніше, коли до його рук потрапляли такі отамани, ставився до них по-різному, одних залишав командувати своїми частинами, інших — розстрілював.

** *Васильев Б.* Кто такие махновцы и чему они учат.— Луганск, 1920.— 14 с.; Долой махновщину: Статьи тов. Раковского, Самсонова и др.— Харьков, 1920.— 32 с.; *Затонский В.* Что Махно обещает крестьянству.— Изд. агитпоезда «Большевик».— 4 с.; *Кочевий О.* Про махновщину.— Х., 1920.— 23 с.; *Равич-Черкасский М.* Махно и махновщина.— Екатеринослав, 1920.— 20 с.; *Село Я.* Бандити «соціалісти»-махновці: Вид. агітпоїзда «Більшовик».— 8 с.; та ін.

Яценка. Звідси робився висновок, що і Махно перейшов на службу до білих. З'явився ряд листівок під заголовками: «Куркуль, махновець, генерал», «Махновці і золотопогонники — спільники». 3 серпня газета «Сільська біднота» опублікувала статтю М. Красного «Панський наймит», в якій Махно розвінчувався як бандит і сподвижник Врангеля. Наступного дня в газеті з'явилася нова стаття того ж автора «Махно — царський прислужник». Як правило, всі матеріали (листівки, статті) на тему «Махно і Врангель» будувалися на голослівних звинуваченнях, жодного конкретного факту, який би міг дійсно переконати в наявності зв'язку між білими і махновцями, в них не було. Та й де вони могли взятися?

«Батько» Махно, як і Рада революційних повстанців України (махновців), вважали себе послідовними і непримиренними ворогами білого руху. Якими б жорстокими репресіями Радянська влада не била по селянству і безпосередньо по махновцях, як би туго не доводилося повстанській армії у боях з червоними частинами, жодного разу ні Махно, ні його оточення навіть не обмовилися про можливість спільних дій з білогвардійцями, хоч і не виключали можливості вести боротьбу на два фронти: і з білими, і з червоними.

І все ж у махновському штабі не могли не розуміти, що ситуацію, яка склалася влітку 1920 р. на Україні, визначають насамперед не дії повстанців, а боротьба червоної та білої армій. Червона Армія переживала в цей час не кращі свої часи.

З кінця весни значні її контингенти були перекинуті на театр радянсько-польської війни. Ініціатива там переходила від однієї сторони до іншої і вимагала максимального напруження сил. Цим скористався Врангель. У середині травня він розробив план літньої кампанії, завдання якої зводилося до того, щоб: 1) вивести армію на лінію Бердянськ — Пологи — Олександрівськ — Дніпро; 2) провести операцію по оволодінню Таманським півостровом з метою створити нові осередки боротьби на Кубані; 3) висунути війська на лінію Ростов — Таганрог — Донбас — ст. Гришине — ст. Синельникове; 4) звільнити від червоних Дон і Кубань.

6 червня біла армія почала операцію по виходу з Криму. Наступ білих продовжувався до 24 червня і закінчився захопленням Північної Таврії. Кінець липня — початок серпня пройшли в запеклих боях в районі Олександрівська, місто переходило з рук в руки. З середини серпня Врангель, перегрупувавши і привівши в бойовий порядок свої війська, віддав новий наказ про наступ на правий берег Дніпра і Донбас. В середині вересня армія Врангеля, посилена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла у наступ у напрямку Волновахи і Синельникового. 19 вересня білі захопили Олександрівськ, 22 вересня — ст. Синельникове, 28 вересня — Маріуполь. Таким чином, все літо махновський район був епіцентром бойових дій, а у вересні повністю перейшов під контроль білогвардійців. Як поставилася до цього махновська верхівка?

На початку липня махновці повернулися у свій район з рейду, в часі це збігалося з нищівним розгромом врангелівцями кінного корпусу Жлоби біля Великого Токмака. Загроза махновському району з боку білих була прямою і безпосередньою. Тоді 9 липня на засіданні командного складу повстанської армії постало питання, що робити далі. В. Білаш з групою новоспасівців, своїх земляків, виступив за укладення союзу з Радянською владою, тоді як Махно вважав, що заради перемоги більшовиків не варто ставити під удар повстанську армію, що краще відійти у глибину України, захопити там район для анархістських експериментів. За пропозицію «батька» голосувала більшість. Щоб не ускладнювати ситуацію червоних, махновці вирішили негайно вийти з району і вже наступного дня розпочали новий рейд. Така версія Білаша. Та є й інша.

Ось що пише з цього приводу І. Тепер (Гордєєв):

«У червні місяці, коли Врангель ледь не дійшов до Катеринослава, перед махновщиною постало питання про перенесення всієї ваги роботи в один із тилів: чи у врангелівський, чи у червоний. Всі майже були думки, що треба пробратися у тил Врангеля, незалежно від того, буде чи не буде це вигідно червоному командуванню.

Правда, багато командирів піднімало тоді питання про угоду з Радвладою, але воно було відкинуто. На засіданні РВР було вирішено, що рейд у тил Врангеля не повинен супроводжуватися боями з червоними частинами, що варто випустити відозву до червоноармійців, повідомляючи їх про свої наміри. Не в одного Барона, а у багатьох інших з'явилася думка про Кримський півострів, природа якого сприяла анархістським експериментам». Рейд у тил Врангеля почався, але закінчився він несподівано. Біля Успенівки махновці наштовхнулися на червоні частини. Почався бій, результат якого склався не на користь махновців, вони змушені були ретируватися і замість рейду до білих вдалися до такого ж у червоному тилу. Махно у своїх газетах і листівках звинувачував Червону Армію в тому, що вона намагалася розбити повстанців в момент їх прориву

врангелівського фронту. Така версія Тепера. Вона знаходить підтвердження і в інших джерелах. 19 липня із Ізюма Махно надіслав голові РНК УСРР Х. Раковському телеграму. В ній говорилося, що в той момент, коли махновці рухалися на фронт проти Врангеля, вони по-зрадницькому були зупинені значними частинами Червоної Армії. Далі йшли стандартні звинувачення «властителів-комісарів» в тому, що вони партійні інтереси ставлять вище інтересів революції. Махно вимагав звільнити всіх заарештованих махновців-анархістів, а також скликати «вільно обраний трудовий з'їзд селян і робітників всієї України». Отже, так чи інакше питання про стосунки з Радянською владою і боротьбу з врангелівцями влітку 1920 р. постало перед махновцями. В. Білаш писав, що маршрут четвертого рейду через Лівобережжя на Дон був підказаний повстанцям газетними повідомленнями про десант врангелівців, який висадився 9 серпня між Маріуполем і Таганрогом. Десант полковника Назарова мав за мету підняти повстання на Дону, махновці ж вирішили, що саме там вони зможуть вступити у бій з білими. Але на той час, коли вони дісталися р. Чиру, білий десант був розгромлений, а махновці потрапили під удари червоних частин. Ще по дорозі на Дон в одному з боїв 28 серпня Махно був важко поранений. Кулеметна черга роздробила йому кістки на нозі нижче коліна. 3 вересня у Старобільську місцевий хірург оперував «батька», і той надовго вибув з ладу. З поверненням з Дону на Україну знову постало питання про союз з Радянською владою і боротьбу з Врангелем, який уже господарював у махновському районі.

Як і раніше, мали місце вагання і розбіжність точок зору серед комскладу. І. Тепер визначив їх так: «...Такі командири, як Білаш, Куриленко, Хохотва та ін. з повним і щирим розумінням революційного обов'язку давно стали говорити про необхідність не лише офіційної угоди з Радянською владою, але взагалі більш тісного контакту з останньою.

На чолі горезвісної опозиції, яка вважала, що треба раніше побити більшовиків, а потім Врангеля, стояли Попов, Каретников та ін. Махно сам вагався і висловлював думку то однієї, то іншої групи» *. Але на цей раз більшість висловилася за союз.

* І. Тепер розповідає, що на початку серпня, коли анархісти (Тепер і Яшин) зібралися їхати до Харкова на Всеукраїнську конференцію «Набата», Махно мав з ними конфіденціальну розмову, в якій просив докласти у Харкові всіх можливих зусиль до того, щоб схилити радянське керівництво до союзу з повстанцями. Згодившись, Тепер написав статтю, в якій доводив, що союз — це єдино можливий вихід з тої тупикової ситуації, яка склалася. Стаття було погоджена з «батьком» і мала бути надрукована в «Голосі махновця». Та, коли про це дізнався Попов, він переконав Махна в тому, «що ще рано говорити про необхідність угоди» (*Тепер И.* Махно. —Киев, 1924.— С. 96).

* * *

27 вересня з Біловодська штаб махновців по телеграфу викликав Харків — столицю УСРР і запропонував розпочати переговори про перемир'я та спільні дії проти білогвардійців. Після швидких консультацій з Москвою Харків відповів згодою. З боку повстанців переговори вели виконуючий обов'язки командарма С. Каретников та В. Білаш, з боку радянського уряду — голова ВУЧК В. Манцев. Махновці висунули ряд вимог: надати їм автономію в Гуляйпільському районі після звільнення його від Врангеля, дозволити вільно пропагувати усно і через друковані органи анархістські ідеї, випустити з радянських тюрем анархістів і махновців і припинити їх переслідування, надати допомогу армії боєприпасами, спорядженням.

Ситуація, в якій опинилася Радянська влада не лише на фронті, а й у тилу, була дуже складною. Незадоволення селянства і навіть робітничого класу війною і політикою «воєнного комунізму» відчувалося досить гостро і виливалося в різноманітних формах, в тому числі і збройних виступах. Після проведення у Катеринославській губернії кампанії «походу на куркуля» (вересень 1920 р.) по лінії ЧК доповідали, що по всій губернії «спостерігається посилений рух бандитизму, розміри якого не піддаються обліку». Банди, говориться у інформації, ведуть боротьбу з продагентами, радянським апаратом ... майже у всіх повітах вони «з радістю зустрічаються селянством, яке постачає їх усім необхідним». Після довгого переліку діючих в губернії банд читаємо у цьому ж документі: «Настрій широких робітничих мас, за незначним винятком, не на користь Радянської влади. У дні білої небезпеки робітники відкрито висловлювали своє задоволення з приводу невдач червоних частин... Настрій селян також, як і робітників, не на користь Радянської влади. Ставлячись негативно до продрозверстки і мобілізації, селяни з наближенням фронту до Катеринослава зовсім відмовляються виконувати продрозверстку в надії швидкої зміни влади».

Заспокоєння тилу — головна причина, яка штовхнула радянське керівництво до попередньої угоди та переговорів про воєнно-політичний союз з махновцями.

Отже, з 27 вересня повстанська армія припинила ворожі дії проти Радянської влади. 29 вересня махновці вдруге за місяць вступали до Старобельська, але тепер вже як союзники. З цього приводу голова місцевого воєнно-революційного комітету Марапулець видав наказ, який сповіщав жителів про досягнуту угоду з махновцями і попереджав відповідальних працівників про те, що всі законні вимоги повстанців треба виконувати акуратно і своєчасно. До повітового центру з Харкова прибула урядова радянська місія, яка запевнила, що всі поставлені махновцями у Біловодську вимоги радянською стороною будуть виконані. Оскільки розрізнені махновські загони на території України продовжували збройний опір червоним частинам, Махно підписав 29 вересня звернення до всіх повстанських груп, в якому інформував про досягнуте перемир'я і наказував припинити всілякі ворожі дії проти Червоної Армії та радянських установ, але зберігати повну бойову здатність. За невиконання наказу погрожували карою.

Майже одночасно «батько» підписав відозву до повстанців, автором якої була його дружина Г. Кузьменко. Відозва намагалася пояснити логіку компромісу і обгрунтувати його необхідність. Як буде показано нижче, в цьому була гостра потреба. Про що йшла мова? «Тяжкі часи настали на рідній Україні. Знову на змучену батьківщину насуваються грозові хмари. Із заходу йде ненависний кожному українцеві історичний ворог — польська шляхта. З півдня нестримно врізається все глибше й глибше в серце України душитель народу німецький барон Врангель. Комуністи й комісари, що втратили було почуття міри, дістали знову гарний урок. Довелося їм визнати, що без українського народу і вільного повстанства вони вдіяти що-небудь безсилі,— говорилося у відозві.— З іншого боку, Рада революційно-повстанської армії України (махновців) дійшла висновку, що, залишаючись у даний момент безстороннім глядачем, українські повстанці сприяли б утвердженню на Україні або історичного ворога — польського пана, або знову царської влади, яку очолив би німецький барон. Як одне, так і друге смерті подібне для селянства України». Саме ці причини й схилили махновське керівництво до рішення «йти в союзі й пліч-о-пліч з радянською Червоною Армією», заключав автор звернення.

На переговори до Харкова вирушила повноважна махновська делегація (Буданов, Хохотва, Клейн). Вона отримала завдання якомога швидше підписати документ про військово-політичний союз.

29 вересня у Харкові відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на якому розглядалося питання про стосунки з Махном. Оргбюро ЦК КП(б)У отримало доручення визначити постійного представника при повстанській армії, пропонувалося (процитуємо) «дати підпільній організації директиви співдіяти Махнові, звертаючи головну увагу на посилення в його загонах дисципліни, революційної спайки», відзначалося, що червоні загони не вливаються до складу махновських, а лише по необхідності входять з ними у оперативний контакт. Було вирішено угоду не оголошувати, а лише обмежитися повідомленням про перехід Махна у тил Врангеля (!), не виявилося заперечень проти звільнення заарештованих анархістів. Протягом наступного місяця Політбюро ЦК КП(б)У ще на п'яти своїх засіданнях поверталося до обговорення проблем, що торкалися союзу з махновцями.

Перша реакція Політбюро ЦК КП(б)У була така: не афішувати факт угоди — цілком зрозуміла, адже в протилежному випадку слід було пояснити, чому Махно і махновці, яких ще вчора більшовицька і радянська пропаганда називала найзавзятішими контрреволюціонерами і поплічниками білих генералів, так несподівано стали союзниками червоних. Але подія виявилася надто масштабною, щоб її замовчувати. Пояснення давати все ж таки довелося. Преса повідомила, що інформація про союз Махна з Врангелем виявилася лише слухом, який не підтвердився. Спеціальну статтю з цього приводу опублікував Троцький. Не обминув факт угоди з Махном і Ленін. Виступаючи перед активом московської організації РКП(б) 9 жовтня 1920 р., він, посилаючись на Троцького, підкреслив, що союз з Махном досить серйозно обговорювався у військових колах і нічого, крім виграшу, чекати від нього не можна. Цікавою для розуміння наступних подій виявляється інша репліка Леніна, а саме про те, що договір з Махном обставлений такими гарантіями, що проти Радянської влади він не піде. Не мине й півтора місяця, як махновців знову звинуватять у всіх смертних гріхах.

2 жовтня командуючий Південним фронтом Фрунзе віддав наказ припинити військові дії проти армії та окремих загонів Махна, а через два дні телеграфно повідомив про це не тільки підлеглих йому командармів, але й командуючих Південно-Західного та Кавказького фронтів, головкома. У телеграмі Фрунзе підкреслювалося, що на днях армія Махна виступить на фронт для боротьби з військами Врангеля відповідно до даних Махну вказівок. Проте махновці не поспішали з їх виконанням, очевидно, не зовсім довіряючи командуванню червоних на слово. Свій виступ на

фронт вони обставили вимогою підписання документа про військово-політичну угоду.

Порівняно швидко текст угоди був вироблений. В середині жовтня у Харкові з боку Радянського уряду України його політичну частину підписав Яковлев (Епштейн), а частину, яка стосувалася військових питань,— Фрунзе та члени РВР Південного фронту Бела Кун та Гусєв, з боку махновців — уповноважені Реввійськради повстанської армії Куриленко та Попов. Угода включала зазначені вище вимоги махновців, крім того, вона обумовлювала їх право на вільну участь у виборах до Рад та їх V Всеукраїнського з'їзду. У частині, присвяченій військовим питанням, відзначалося, що повстанська армія зберігає свій статус і підпорядковується вищому командуванню Червоної Армії у оперативному відношенні, вона також зобов'язується не приймати до свого складу частини Червоної Армії та окремих дезертирів. В свою чергу, проти махновців не лише припинялися переслідування, а й їх сім'ї у пільгах прирівнювалися до сімей червоноармійців.

У підписану угоду не увійшов лише один, так званий четвертий, пункт, висунутий махновцями. Сторони вирішили продовжити його обговорення. Стосувався він вимоги автономії та самоуправління трудящих у районі дії повстанської армії.

Одразу ж після підписання угоди махновці вирушили на фронт. Союз з Радянською владою у повстанській масі був розцінений неоднозначно. Поряд з тими, хто підтримав рішення командного складу, виявилося чимало таких, які оцінили його негативно і почали залишати армію. «Від Біловодська до фронту наша армія на очах танула»,— писав В. Білаш. Серед тих, хто не виявив бажання йти на Врангеля, начальник штабу повстанської армії називає групу донських козаків під командою Фоміна (500 багнетів і 200 шабель), загін з 300 колишніх червоноармійців, який входив до групи Петренка, групу Каменєва у повному складі (4000 багнетів, 600 шабель), полк під командуванням Пархоменка, до якого приєдналися й інші частини загальним числом 2000 багнетів, 150 шабель, піхотний полк Бондаренка та ін. Наводячи перелік частин, які залишили армію, іншими словами, стали дезертирами, В. Білаш пояснює цей факт в першу чергу тим, що від армії відійшли куркульські елементи, які не хотіли йти на компроміс з Радянською владою. Не відкидаючи повністю цей аргумент, варто звернути увагу й на інші. На осінь 1920 р. склад армії значно змінився порівняно з попереднім роком. Через те, що махновці влітку 1920 р. змушені були розширити географію своїх дій, в армії залишилося лише 25 % старих повстанців з Гуляйпільського району, яких Білаш називає кадровими. Майже половину (45 %) становили колишні червоноармійці, які добровільно приєдналися до махновців, близько 25 % належали до люмпен-пролетарів та селян, які влилися в армію за межами Катеринославщини. І решту (5 %) складали дезертири з білокозачих військ. Така неоднорідна в соціальному плані маса не могла одностайно підтримати зміну курсу командування. Армію, яка повинна була вступити в активні фронтові дії, залишають колишні червоні та білі дезертири, відсівається люмпен-пролетарський та селянський елемент — вихідці з тих районів, які не відчули безпосередньої загрози з боку Врангеля. Під командою Махна залишилися в основному, за словами Білаша, старі кадрові повстанці. 16 жовтня повстанська армія, розбита на три оперативні і одну резервну групи, загальною чисельністю близько 13 тис. піших та кінних бійців зайняла відведену їй ділянку фронту між 13-ю та 4-ю червоними арміями в районі залізничної станції Ульянівка.

* * *

Заключивши угоду, обидві сторони пильно спостерігали за діями одна одної. Певно, давався взнаки велетенський заряд недовір'я, подолати який було непросто, до того ж то з одного, то з іншого боку з'являлися заяви про те, що принципові розбіжності між махновщиною і Радянською владою зберігаються. Але то були, так би мовити, голоси другого ряду, обидві сторони перш за все намагалися продемонструвати свою лояльність у відношенні придбаного союзника. В Ізюм, куди повстанська армія передислокувалась після Старобільська, було надіслано певну кількість зброї та збруї, сюди ж за спеціальною вказівкою Раковського приїздив висококваліфікований хірург, який чи то оглядав поранену ногу Махна, чи навіть робив нову операцію. До штабу повстанців прибув уповноважений радянський представник. 6 жовтня М. Фрунзе доповідав Леніну, що він чекає повідомлень від делегації, яка виїхала до Махна, щоб остаточно встановити військову лінію поведінки у відношенні повстанської армії. Фрунзе сподівався 12 жовтня відправити її на фронт.

У другій половині жовтня, коли Махно знаходився вже у Гуляйполі, сюди прибув член РВР Південного фронту Бела Кун. У 1928 р. у радянській пресі з'явилися спогади секретаря Бела Куна, якогось Леглера. Останній доводив,

що його патрон вів себе аж занадто агресивно щодо Махна і його оточення. Спогади передрукувала паризька емігрантська газета.

Ознайомившись з ними, Махно виступив з різким запереченням, яке набрало форму «Відкритого листа до Всесоюзної комуністичної партії та її ЦК». «Батько» доводив, що спогади Леглера є інсинуацією, що поїздка Бела Куна до Гуляйполя носила виключно дружній характер. Зокрема, член РВР Південного фронту цікавився станом здоров'я Махна, перепитував, чи не потрібна ще одна консультація з хірургом. Досить багато часу Бела Кун витратив на те, щоб з'ясувати думку Махна про дії командира кінного корпусу Гая на Західному фронті. Той, потрапивши у оточення поляків, не знайшов кращого виходу з становища, як перейти кордон Німеччини, де корпус інтернували. Махно сказав, що він би таким чином ніколи не діяв, а розбив би корпус на декілька загонів і організував рейд по польських тилах з метою вийти на з'єднання з своїми частинами.

Цілком лояльно оцінив дії повстанців та позицію Махна в інтерв'ю газеті «Известия» 29 жовтня Л. Каменєв, який протягом 18 днів здійснював інспекційну поїздку по частинах Південного фронту. Каменєв вважав, що процес політичної диференціації проник у армію Махна, це й стало головною причиною його союзу з Радянською владою. «Мушу засвідчити, що, за відгуками командування, Махно до цього часу взяті на себе зобов'язання виконує лояльно,— сказав інтерв'юєр.— Подальше залежить від його власної поведінки. Сам Махно поранений і лежить у Гуляйполі, де його недавно відвідав Бела Кун».

Махновці, як це видно і з інтерв'ю Л. Каменєва, намагалися вести себе стримано. Їх делегація продовжувала обговорення з радянськими представниками «четвертого пункту». Заслухавши інформацію з цього приводу на одному з своїх засідань, Рада Революційної повстанської армії винесла, зокрема, й таке рішення: «Засідання ставить на вид представникам при Півдфронті, особливо т. Попову, тримати себе коректно і бездоганно ставитися до своєї справи, яка тісно зв'язана з армією та її завданнями». 4-й пункт політичної угоди доручалося відстоювати повністю.

У листопаді на Раді армії було порушене питання про скликання чергового з'їзду представників трудящих району. Але пам'ятаючи реакцію, яку викликали такі з'їзди з боку радянського керівництва, Рада вирішила «з тактичних міркувань» від скликання з'їзду на деякий час утриматися.

Можна було б навести й інші приклади небажання махновської верхівки конфліктувати з Радянською владою та вищим командуванням Червоної Армії.

І все ж таки з другої половини жовтня до середини листопада стосунки сторін визначалися, насамперед, спільними діями на фронті, коли спочатку врангелівські війська були зупинені на півдні України, а потім остаточно розгромлені у Криму. Треба віддати їй належне, повстанська армія доклала до цього чимало зусиль.

В першій половині жовтня стратегічна ініціатива залишалася в руках Врангеля. Зазнавши невдачі у напрямку на Донбас, білі вирішили завдати черговий удар у західному напрямі з метою перенести бойові дії на правий берег Дніпра. У Врангеля були далекосяжні плани розгорнути фронт по лінії Маріуполь — Гришине — Катеринослав — Дніпро — Черкаси. До Черкас повинна була рухатися 80-тисячна біла армія, яка формувалась на території Польщі. Після цього генерал сподівався знову примусити поляків воювати з Країною Рад.

Протягом 7 днів, з 8 по 15 жовтня, кипіли бої на правому березі Дніпра і на Каховському плацдармі. Одночасно М. Фрунзе намагався завдати удару по врангелівцях з півночі і сходу, розраховуючи на те, що таким чином зможе запобігти перегрупуванню сил білих. 17 жовтня у розмові з командиром І. Уборевичем Фрунзе визначив загальне завдання армії — «удар зі сходу у напрямку на Мелітополь — Василівку». Його, правда, турбувало, що на ділянці, де стикувалися 13-та і 4-та червоні армії, майже не було кінноти. Це місце могло стати напрямком контрудару ворога. Ось тоді Уборевич, який теж передбачав подібну небезпеку, і повів розмову про махновців:

— Величезну роль у забезпеченні стику моєї армії та 4-ї міг би відіграти Махно. Зайнявши міцно район Гуляйполе — Оріхове, Махно може роз'єднати 3-й Донський та 1-й армійський [корпуси], а я всіма силами армії, маючи на правому фланзі Махна, зумію швидко відкинути 3-й Донський корпус, змушу його відступити за р. Молочну. Дуже важлива підпорядкованість Махна мені або командарму-4 для кращого зв'язку взаємодій.

Фрунзе не заперечував, його плани використання повстанської армії були близькими до запропонованих Уборевичем:

— Використання Махна мною так і передбачалося, я його кину якраз у стик 1-го і Донського корпусів з наступним завданням пробратися у тил мелітопольської позиції. Над порядком підпорядкування подумаю.

Уже через декілька годин після розмови з Уборевичем командуючий фронтом віддав наказ, який безпосередньо стосувався махновців. До вечора 19 жовтня їм наказувалося завершити зосередження у районі Васильківка — Павлівка — Ульянівка. Тимчасово в оперативному відношенні армія підпорядкувалася командарму-13. У разі наступу ворога на Павлоград він повинен був використати зручне становище повстанської армії і завдати її силами фланговий удар білим.

19 жовтня Фрунзе поставив арміям фронту завдання про оточення і знищення армії Врангеля у Північній Таврії. Задум операції полягав у тому, щоб силами правобережних армій: 6, 1 та 2-ї кінних відрізати ворогу шлях відступу у Крим і розгромити його у степу. Для цього лівобережні армії (13-та та 4-та) повинні були зав'язати на день-два раніше бої на півночі та сході з тим, щоб притягнути до себе якомога більше сил врангелівців і відволікти їх увагу від дій на заході. В цьому наказі партизанській армії Махна відводилася роль складової частини 13-ї армії. Попередньо наступ передбачалося розпочати 25 жовтня. Але вже наступного дня в нього почали вноситися корективи. Не обійшли вони і повстанську армію.

Розвідка доповіла, що противник почав відводити свої головні сили в район Олександрівська, Пологів, Мелітополя. Це стривожило Фрунзе, і наказом № 0190/с він вивів повстанську армію із підпорядкування Уборевича безпосередньо під своє керівництво. При цьому махновцям було поставлено надзвичайно відповідальне і складне завдання. Не пізніше 24 жовтня Фрунзе вимагав від них прорватися в тил ворога, рухаючися у напрямку на Оріхове і далі у тил мелітопольської укріпленої позиції, роззброюючи і дезорганізуючи тили ворога. У момент розпалу запланованої операції повстанці повинні були перервати залізничне сполучення у районі Салькового. Кінцевою метою рейду по ворожих тилах для повстанської армії Фрунзе називає захоплення кримських перешийків і прорив до Криму. Наступного дня дії махновців були ще раз уточнені. Їм наказувалося негайно, у ніч з 21 на 22 жовтня, виступити із району зосередження і, рухаючися форсованим маршем, обійти ар'єргарди білих з сходу у напрямку на Янцеве — Софіївку, відрізати бронепоїзд ворога і ударом з тилу розгромити ар'єргард, після чого продовжити виконання наказу № 0190/с.

Наказ Фрунзе був обговорений на спільному засіданні Ради і штабу армії з командним складом. Ідея рейду була схвалена, але завдання захопити перешийки, як згадував

Білаш, здалося всім дещо надуманим і просто непосильним. О 4-й годині ранку 22 жовтня повстанська армія у складі груп Забудька і Петренка, очолювана Каретниковим та Білашем, вийшла з Василівки на Новомиколаївку. Першим ворожим підрозділом на шляху армії виявився загін колишнього махновця Чалого. Він був влитий до складу армії. Але попереду чекали складні випробування. Слід було по частинах розбити Синельниківську групу ворога, а до неї входили Дроздовська, Марківська та 7-ма піхотні дивізії, а також Донський кінний корпус. Початок рейду виявився вдалим. У наказі Фрунзе від 24 жовтня за № 0230/с повідомляється: «У Олександрівському напрямі частинами 23-ї дивізії та повстанської армії, що перейшли у наступ 22 жовтня, розбито заслін ворога, причому майже повністю захоплений в полон 4-й Дроздовський полк у числі 4000 чоловік. 23 жовтня нами зайнято Олександрівськ». У боях за місто махновцям довелося зіткнутися з частинами Марківської дивізії, та кіннотою генерала Барбовича, які зазнали значних втрат і відступили.

Наказ № 0230/с вимагав від командарма повстанської армії продовжувати виконання попередніх завдань, рухатися у напрямку на Оріхів, Великий Токмак, Мелітополь і «по можливості не пізніше 29 жовтня оволодіти кримськими перешийками». Не випадково у новій директиві Фрунзе з'явилися слова «по можливості»: він добре розумів нереальність поставленого завдання. У телеграмі Леніну 26 жовтня командуючий пише: «Зараз віддав остаточний наказ про загальний наступ. Вирішальними днями будуть 30, 31 [жовтня] та 1 листопада. У розгромі головних сил ворога не маю сумніву. Відійти за перешийки на момент нашого удару він не встигне. На негайне захоплення перешийків вважаю не більше одного шансу з ста».

Махновці, як того вимагала директива, наступали на Оріхове, яке взяли 24 жовтня. По дорозі біля Камишуватки у їх руки потрапив загін отамана Яценка. Загін був влитий у бригаду Чалого, а самого Яценка махновці розстріляли, не подарувавши йому відозви, з якою влітку він звертався до селян, пропонуючи служити Врангелю. Після заняття Оріхового у штаб армії надійшла телеграма Фрунзе, в якій повідомлялося, що в ніч з 27-го на 28-е жовтня кавгрупа 13-ї армії зі сходу буде атакувати Великий Токмак. Для повного успіху операції командуючий фронтом наказував організувати удар по Великому Токмаку із заходу. Штаб армії виділив для цього спеціальну групу під командуванням Чалого і Москалевського, основні ж сили армії пішли спочатку на Малу Токмачку, а потім поверну-

ли на північ до рідного Гуляйполя, де одна порівняно нечисленна група (до 1 тис. багнетів) була кинута на ст. Пологи. Захід махновської армії до Гуляйполя не передбачався планами Фрунзе, це повинні були зробити частини 13-ї армії. Та, певне, повстанцям дуже хотілося власноручно звільнити рідне село, в якому вони не були вже декілька місяців. У Гуляйполі знаходився Донський кінний корпус генерала Морозова, його підтримувала авіаескадрилья з 8 літаків та 2 танки. Махновці, мало того, що розпорошили свої сили, під впливом перших перемог ще й явно недооцінили ворога. Цілий день вони намагалися вибити ворога з села і несли тяжкі втрати. Два піхотні полки повстанців були повністю розбиті. Втрати досягали 1700 чоловік вбитими та полоненими. Лише наступної ночі, перегрупувавши сили, повстанська армія вибила козаків з Гуляйполя. Ті ж, відступаючи на південь, розгромили групу Іщенка, яка була відправлена на Пологи. Неоднозначно склалася ситуація на Великому Токмаку: спочатку, наскочивши на станцію, махновці захопили три бронепоїзди, ешелон з снарядами, п'ять літаків, але згодом, витиснуті 7-ю кавдивізією білих, змушені були відійти назад на Оріхове. Так закінчився рейд повстанської армії по тилах ворога. Пройшовши 250 верст, вона завдала врангелівцям ряду ударів, але й сама отримала не менш відчутних.

Штаб армії звернувся до командуючого фронтом з проханням про короткочасний відпочинок для приведення частин до боєздатності, чим викликав незадоволення Фрунзе. Воно вочевидь виявилося у наказі командуючого керівництву армії від 28 жовтня: «Звертаю вашу увагу на необхідність якнайшвидших і рішучіших дій ... На вас покладено завдання прориву у тил противника і удару по його тилах. Між тим від Вас одержано донесення про те, що вам необхідно 4—5 днів для приведення частин у бойову готовність. Вами вже допущено відхилення від моєї директиви заходом у Гуляйполе ... замість швидкого слідування у тил ворога.

За таких обставин задоволення вашої останньої вимоги про відпочинок означає ваш повний ухил від ліквідації Врангеля». В кінці наказу Фрунзе повідомляв, що вдруге підпорядкував повстанську армію штабові Уборевича, за наказом якого пропонував махновцям негайно виступити з Гуляйполя для участі у бойових операціях.

Суворість Фрунзе як командуючого фронтом цілком зрозуміла, але наступні події показали, що особливої потреби в такому наказі не було. Махновці не збиралися відсиджуватись по домівках. Як тільки до Гуляйполя під'їхав з Новомиколаївки штаб і сам «батько» Махно, з складу армії була виділена Кримська група на чолі з Каретниковим та спеціально створеним польовим штабом армії *. До її складу увійшла переважна більшість армії **. Група одразу ж вийшла у новий рейд по тилах ворога за маршрутом ст. Пришиб — Великий Токмак — Єлисаветталь — Мелітополь. Рейд супроводжувався запеклими боями, частина яких зафіксована стислими оперативними повідомленнями штабу Південного фронту. 29 жовтня оперативне управління відзначало, що на ділянці 13-ї армії «частинами 42-ї дивізії до ночі 28.X без бою зайнятий Великий Токмак, бригади вийшли на лінію Гохгейм — Молочна. Зранку партизани Махна, обходячи Великий Токмак з заходу, біля колонії Гейдельберг взяли штурмом шанці ворога, захопивши понад 200 полонених, 4 гармати, кулемети. Майже знищений Самурський полк 6-ї піхотної дивізії ворога».

29—30 жовтня розгорнулися вирішальні бої у Мелітопольському районі. У планах обох сторін Мелітополю відводилося важливе стратегічне значення. Врангелівці намагалися створити тут черговий рубіж оборони, під прикриттям якого можна було б організовано вивести залишки армії за кримські перешийки. Місто обороняли Марківська та Корніловська дивізії, яких підтримували три бронепоїзди та кавалерійські частини донців. Та більш-менш значних боїв за місто не відбулося. 30 жовтня виявилося фатальним для білих днем. Мелітопольський укріплений вузол не зміг зупинити стрімкий лет червоних частин, його падіння, на думку провідних радянських військових істориків 20-х рр., було подією крупного оперативного значення і свідчило про те, що східний фланг білих армій остаточно зламався, віднині вони вже не могли розраховувати на нього як на опору для наступних маневрів.

Взяття Мелітополя відбулося не без участі повстанської армії. Оперативна інформація передає цю подію досить стримано: «Частини 13-ї армії, підтримані діями партизанської армії Махна у тилу ворога, розвиваючи стрімкий удар, 30.X захопили м. Мелітополь і 31.X ст. Акимівку, в яких взято величезні трофеї». Про захоплені у Мелітополі трофеї згадує і В. Білаш: 3 тис. полонених марківців і кор-

* Начальником польового штабу був призначений Гавриленко.

** До складу групи входило близько 5 тис. кіннотників та 5 тис. піхотинців. Група мала на озброєнні 16 гармат і 800 кулеметів (кулеметний полк Кожина). З Махном і штабом армії у Гуляйполі залишилися рештки розбитих донцями полків Савонова і Клерфмана.

ніловців, 100 вагонів боєприпасів, 3 бронепоїзди, 4 літаки, 2 танки, 18 гармат, 2 млн пудів зерна, великий обоз.

Не зупиняючись, війська рухалися вперед, переслідуючи ворога і намагаючись перешкодити його втечі до Криму. 30 жовтня Фрунзе ставить перед командармом-13 завдання «кинути кінноту рейдом з тим, щоб вийти 31 жовтня у район Петровське — хут. Адама». До Петрівки (Петровського) повстанська армія прийшла лише 1 листопада. В цьому ж селі нагромадилася величезна кількість військ 2-ї кінної, 4-ї та 13-ї червоних армій. Всі вони брали участь у боях з корпусом генерала Кутепова, який відступав у напрямку Чонгарського перешийку.

Операція Південного фронту у Північній Таврії завершилася 2—3 листопада безсумнівним успіхом. Білі втратили значну частину своїх військ та бойової техніки. І все ж таки частині білої армії вдалося відійти у Крим. Певно, в цьому була доля вини червоного командування, особливо з боку командуючих окремих армій. Але Фрунзе не став шукати винних і разом з тим віддав належне стійкості і вмінню противника. «Оглядаючись зараз на минулі дні славної боротьби і намагаючись дати їм історичну оцінку, мимоволі приходиш до висновку, що в особі Врангеля і керованої ним армії наша батьківщина без сумніву мала надзвичайно небезпечну силу. В усіх операціях піврічної боротьби Врангель як командуючий у більшості випадків виявив і видатну енергію, і розуміння обстановки. Що стосується підлеглих йому військ, то і про них доводиться дати безумовно позитивний відгук,— писав через рік після пам'ятних подій Фрунзе.— Особливо вартим уваги доводиться визнати відступ основного ядра у Крим 2 і 3 листопада. Оточені нами з усіх боків, відрізані від перешийків, врангелівці все-таки не втратили присутності духу і, хоч з колосальними жертвами, але пробилися на півострів. Тим більше честі припадає на долю славних борців Південного фронту, які зуміли розчавити небезпечного і сильного ворога».

Фрунзе вірив у перемогу, тому, не вдаючись до особливих приготувань, взявся за штурм кримських перешийків. Лише декілька днів тривала передислокація частин та армій і підготовка штурму. 2 листопада наказом № 310/с командуючий фронтом повідомляв командарма-13 про те, що з 24 годин 5 листопада повстанська армія передається в оперативне підпорядкування командарму-4. Від 13-ї армії, яка виводилася у резерв, забиралися й інші боєздатні підрозділи. З цього приводу командуючий армією І. Уборевич та члени РВР армії засвідчили у зворушливому наказі ратний подвиг, героїзм і мужність частин, яких ще чекали нелегкі випробування. «Революційна Військова Рада 13-ї армії, прощаючись з Вами, дорогі товариші червоноармійці, командири, комісари, вважає за свій обов'язок підкреслити ті героїчні, доблесні подвиги, які Вами здійснені під час перебування у складі 13-ї армії у кровопролитних боях проти розбійницьких полчищ кримського барона генерала Врангеля ... З 25 жовтня почався рішучий наступ всіх військ 13-ї армії разом з арміями Південного фронту. Ваш героїзм, шановні товариші червоноармійці, командири, комісари, у цих вирішальних боях був безприкладним. З невірогідною швидкістю були взяті найсильніші укріплення ворога, розбита жива сила, протягом одного тижня у запеклих боях пройдено близько 250 верст. Нами взято понад 8 тис. полонених, близько 70 гармат, 6 бронепоїздів, безліч кулеметів, мільйони набоїв, десятки тисяч снарядів, сотні тисяч пудів хліба, багато паровозів та рухомого складу. Все бойове завдання виконане частинами 5-ї, 9-ї, 8-ї кавдивізій, 9-ї стрілецької дивізії, повстанської армії разом з частинами 2-ї Дондивізії ... Революційна Рада 13-ї армії, розлучаючись з Вами, бойові товариші, дає Вам свій останній наказ: бути такими ж звитяжними під керівництвом нового командування 4-ї армії і бажає Вам нової бойової слави і благополуччя». Наказ читався у всіх ротах, ескадронах, батареях та окремих командах армії.

Увечері 3 листопада червоні війська впритул підійшли до півострова. Добратися у Крим по суті можна було трьома шляхами: через Перекопський перешийок, через Чонгарські, Сальковські мостові споруди та дамби загальною довжиною 5 верст і завширшки не більш як 8 метрів, а також Арабатською стрілкою — довгою (120 верст), вузькою (до 3 верст) піщаною косою, яка охоплювала східне узбережжя Криму від Генічеська.

Скористатися цими шляхами виявилося справою непростою. Чонгарський та Перекопський перешийки заздалегідь були надійно укріплені. Ще за часів Запорозької Січі татари і турки спорудили поперек Перекопу велетенський вал довжиною 8 верст, його ширина в основі перевищувала 15 метрів, а висота досягала 8 метрів. Перед валом знаходився рів глибиною до 10 і шириною понад 30 метрів. Північний схил валу мав крутизну до 45°. Перед валом знаходилося два ряди шанців та загороджень з колючого дроту. На вершині валу тягнулася ще одна лінія земляних укріплень, було встановлено близько 70 гармат та 150 кулеметів.

За укріпленнями Турецького валу між озерними дефіле в районі Юшуні знаходилася ще одна лінія укріплень.

Білі підірвали мостові переправи на Чонгарі і спорудили там міцні укріплення. Арабатська стрілка контролювалася їхнім флотом. Врангелівська пропаганда багато говорила про неприступність Криму.

Фрунзе вирішив спробувати щастя у штурмі. Його план будувався на нічному форсуванні військами Сиваша — мілководної морської затоки, яка відділяла півострів від материка, виході у тил перекопських укріплень при одночасному наступі з фронту.

До частин, які повинні були ступити у води Сиваша, потрапила і повстанська армія. В одному з військових секретних повідомлень за 4 листопада відзначалося: «Армія Махна з 7-ю кавдивізією планує в найкоротший термін згрупуватися в [районі] Новопокровка — Миколаївка, форсувати Сиваш і зайти в тил ворога». Оскільки 4-та армія, за задумом Фрунзе, повинна була зосередити свої дії на Чонгарі та Арабатській стрілці, повстанську армію 5 листопада перепідпорядкували командуванню 6-ї армії, на яку падала вся вага перекопської операції. У наказі 5 листопада командарму-6 Фрунзе ще раз уточнив загальний план дій: «Переправившись не пізніше 8 листопада на ділянці Володимирівка — Строганівка — мис Кугаран, ударити в тил перекопських позицій, одночасно атакувавши їх з фронту, і не пізніше 10.XI головними силами вийти на лінію Копкари — Джелишай — Яланташ. Атакувати рішуче, зосередивши для удару крупні сили. Мати наступним завданням рішучий наступ на Євпаторію — Симферополь — Севастополь. Повстанську армію Махна негайно, одержавши наказ, переправити на ділянці мис Кугаран — Кат і кинути у тил перекопських укріплень у напрямку на Дюрмен (на тракті Перекоп — Симферополь). Надати необхідну допомогу у постачанні означеної армії набоями і засобами зв'язку».

У ніч з 7 на 8 листопада частини 15-ї та 52-ї стрілецьких дивізій увійшли в сиваські води. Власне кажучи, води у затоці майже не було, західний вітер відігнав її на схід, але переправа була тяжкою і зайняла близько трьох годин. О 2-й годині ночі червоні бійці атакували укріплення Литовського півострова. Момент був вибраний вдало — врангелівці не чекали удару. Спочатку півострів перейшов до рук червоних, але на кінець дня 8 листопада врангелівці потіснили червоних. Фронтальний штурм укріплень Турецького валу, який розпочався вдень 8 листопада, жаданого успіху не приніс. Червоні дивізії несли колосальні людські

втрати. Становище 15-ї та 52-ї дивізій ускладнювалося ще й тим, що після зміни напрямку вітру вода у затоці почала підійматися. Дивізії могли потрапити у пастку.

Фрунзе відчув критичність моменту. Будь-яка втрата часу та ініціативи вела до поразки. Треба було негайно вживати заходів. Як пізніше згадував командуючий фронтом, він наказав: 1) продовжувати, чого б це не коштувало, лобові атаки Турецького валу, в разі зволікань вжити до винних найсуворіші репресії; 2) мобілізувати жителів навколишніх сіл для зведення дамб на бродах; 3) 7-й кавдивізії та повстанській армії кінно переправитися через Сиваш для підкріплення 15-ї та 52-ї дивізій. Викликавши до себе Каретникова та Гавриленка, Фрунзе виклав їм стан справи і поставив вимогу негайно рушати на протилежний бік Сиваша. «На переговори довелося витратити цілу годину. Очевидно, махновці не зовсім довіряли мені і страшенно не хотіли вирушати у похід, побоюючись, можливо, якоїсь пастки,— писав командуючий.— Декілька разів Каретников та начальник штабу то виходили, то знову приходили до мене під приводом одержання тих чи інших даних. Тільки під ранок, годині о 5-й, вдалося їх переправити на місце бою».

Підкріплення, які прибули на Литовський півострів, різко змінили співвідношення сил. Махновці разом з іншими червоними частинами увірвалися з бою до с. Караджанай, після чого оборона Турецького валу втратила сенс. Щоб зберегти сили, Врангель вирішив відвести їх назад.

10 і 11 листопада точилися бої на юшунських позиціях. З 24-ї години 10 листопада повстанська армія підпорядковується командарму 2-ї Кінної армії. Можливо, тому розгром кінноти генерала Барбовича на Юшуні в літературі приписується виключно кіннотникам Миронова. Однак махновці тут теж мали успіхи, їх кулеметні тачаночні полки, вміло приховані за кінною лавою, зливою вогню декількох сот кулеметів вирішили участь білої кінноти. Надвечір 11 листопада опір ворога на Перекопі було подавлено остаточно. Фрунзе звернувся по радіо до Врангеля з пропозицією припинити кровопролиття і здатися червоним військам протягом 24 годин. Він обіцяв: «При сумлінному виконанні цього всім бійцям Кримської армії гарантується життя і бажаючим вільний виїзд за кордон ... Кожному, хто покладе зброю, буде надана можливість спокутувати свою провину перед народом чесною працею». Врангель не відгукнувся на пропозицію Фрунзе, а Ленін відреагував по-своєму: «Тільки що довідався про Вашу пропозицію Врангелю здатися. Крайньо здивований непомірною поступли-

вістю умов ... Якщо противник не прийме цих умов, то, по-моєму, не можна більше повторювати їх, треба розправитися нещадно». Ця телеграма вождя робить більш зрозумілою і його наступну позицію щодо махновців.

13 листопада Фрунзе ставить перед військами фронту завдання — до 20 листопада остаточно оволодіти всією територією Криму. Того ж дня 2-га кінна армія і махновці захопили Симферополь. Миронов наказує повстанцям з метою переслідування ворога перейти в район сіл Булганак, Джанджуряк. О 13-й годині наступного дня повстанська армія взяла зазначені села, де виявила величезну кількість залишеного противником майна і 4 польові гармати. 15 листопада махновці увійшли до Євпаторії, де їх і застало закінчення Кримської операції.

16 листопада Фрунзе телеграфував В. Леніну: «Сьогодні нашої кіннотою зайнята Керч. Південний фронт ліквідований». Наступного дня командуючий фронтом звернувся до підлеглих з урочистим наказом. Він аналізував хід подій на фронті, не шкодував добрих слів на адресу бійців та командирів, підкреслив, що ніякі перепони не змогли зупинити переможного маршу червоних армій. Особливо виділив дії 15, 30, 51-ї та Латиської стрілецьких дивізій, 1-ї та 2-ї кінних армій. Лише на адресу повстанської армії не було сказано жодного слова. Лишилося загадкою, чи Фрунзе вважав її внесок у загальну перемогу не вартим уваги, чи то був перший недобрий знак, який засвідчив зміну в стосунках союзників.

ЧАСТИНА СЬОМА

Махновщина в оцінках V конференції КП(б)У.— Настрої у повстанському таборі.— Підготовчий наказ Фрунзе.— Оточення Гуляйполя.— Доля Кримської групи.— «Андріївський конфуз».— Рейд на Правобережжя.— «Летючий» корпус Нестеровича.— Бої у Гуляйпільському районі.— Розпуск повстанської армії.— Від «воєнного комунізму» до нової економічної політики: труднощі перехідного періоду.— Останній виклик.— Нова тактика Фрунзе.— Голодне літо 1921 р.— Злам у настроях селянства.— Через Україну до румунського кордону.— Кінець махновщини

Наступного дня після завершення Кримської операції у Харкові розпочала роботу V Всеукраїнська конференція КП(б)У, на порядок денний якої були винесені найбільш важливі аспекти суспільно-політичного та економічного життя республіки. В бурхливих обговореннях політики ЦК КП(б)У раз по раз у центр уваги делегатів потрапляло ім'я «батька» Махна. Дехто з делегатів критикував ЦК та уряд республіки за угоду з махновцями. Я. Гамарник назвав угоду «великим злочином», а махновщину — осередком зарази. П. Кін в саркастичному пориві питав: «Чому ЦК не запросив представника Махна до ЦК?» Це, на думку Кіна, було б цілком послідовно.

Члени ЦК і уряду, намагаючись відвести несправедливу критику, дружно говорили про причини, які штовхнули до угоди. Голова РНК Раковський наголошував, що передусім до уваги бралася військова доцільність, але була й політична. Вона, на його думку, полягала в тому, щоб розмежувати революційні і контрреволюційні елементи, які рівною мірою були в повстанській армії. «Махно в даний момент у нашому оперативному підпорядкуванні. Елемент, що переважає у нього,— біднота. І ця біднота у безпосередньому контакті з нашою армією вже проявляє до нас симпатії, і ми не сумніваємося, що махновські загони ввійдуть у радянську Червону Армію, що у Гуляйполі ствердиться Радянська влада». Вивірена і зважена позиція Раковського, в промові якого не було жодного випадку проти Махна, однак, суперечила підписаній угоді. Адже остання гарантувала організаційну самостійність повстанської армії, до того ж протягом місяця у Харкові йшли переговори про

надання махновському району політичної автономії. Виходило, що радянська сторона планувала певні зміни у своєму ставленні до махновщини. Але якими вони будуть і як здійснюватимуться, з виступу Раковського, збагнути було неможливо.

Дещо прояснила ситуацію промова присутнього на конференції Г. Зінов'єва. Він дав зрозуміти, що угода з Махном не була самодіяльністю українського керівництва, а санкціонувалася Москвою, яка продовжувала тримати справу під контролем. «Що стосується Махна, я вважаю, що підстави підписаної угоди правильні,— зазначив Зинов'єв.— Ми воюємо, і на війні ворог нашого ворога є наш тимчасовий союзник ... Угода була військовою, і вона була пов'язана з політичною. Військова вже досягла результату, а з політичною зачекаємо».

Ось чому на переговорах у Харкові при обговоренні «четвертого пункту» протягом місяця махновцям не вдалося добитися жодних зрушень: радянська сторона не відповідала ні категоричною відмовою, ні згодою. Як пізніше виявилося, така позиція була ні чим іншим, як політичною грою, під прикриттям якої готувався новий військовий удар по махновщині.

V конференція КП(б)У показала, що й надалі домінуючою політикою на Україні, незважаючи на ліквідацію Південного фронту, підписання миру з Польщею, залишиться «воєнний комунізм». Черговим завданням господарського будівництва конференція визнала перехід основних галузей виробництва у безпосереднє розпорядження держави. Перехід цей повинен був «супроводитися дальшим поглибленням роботи по вилученню знарядь і засобів виробництва з праватнокапіталістичних рук». Одночасно з цим розгорталася «рішуча боротьба з приватнокапіталістичними методами розподілу (вільними купівлею і продажем) продуктів фабрично-заводського виробництва і сировини», йшлося про усунення приватнокапіталістичної конкуренції, про «ударний план найближчого періоду», «широкі трудові мобілізації і переведення військових частин, що звільняються, на трудовий фронт».

Конференція підкреслила правильність політики ЦК на селі. А це означало посилення розверстки, «викорінення початкових форм капіталістичних відносин на селі, що зароджувалися у вигляді сітки міцних куркульських господарств», розробку сільськогосподарського виробничого плану і «його здійснення при допомозі усуспільнених способів обробітку землі». Великі надії покладалися на недощавно створені комітети незаможних селян. ставилося завдання за допомогою КНС добитися того, щоб на Україні «не було такого села, де б не організувалася біднота проти куркулів». Зрозуміло, що така програма дій і теоретично і практично виключала можливість інтегрування махновського «вільного радянського ладу». На конференції не знайшлося жодного делегата, який би висловився за політичний союз з махновцями чи хоча б вважав за потрібне влаштувати обмін думками з цього приводу.

Реальна оцінка більшовиками своїх союзників і ставлення до них остаточно виявилися при обговоренні питання про боротьбу з бандитизмом. У спеціальній доповіді Я. Яковлева махновщина відверто розглядалася у контексті бандитизму. На думку доповідача, порівняно з 1919 р., вона зазнала значної еволюції: «В минулому році Махно — не бандит, а вождь десятків і сотень тисяч селян, в цьому році Махно — удачливий командир восьми — десяти — двадцяти тисяч чоловік, які зробили блискучий рейд на зразок мамонтовського з Гуляйполя у район Катеринослава, Полтавщини і назад до самого Гуляйполя. Цей удачливий командир ... стоїть на чолі загону, який дійсно пройшов вогонь, воду і мідні труби, який прекрасно може нам'яти боки будь-якому загону, червоному чи білому. Ось хто Махно цього року». Яковлев належав до вищого політичного керівництва республіки, входив до складу Політбюро ЦК КП(б)У, йому були доступні всі джерела інформації, яка надходила з губерній, повітів, волостей. Протягом літа-осені вона свідчила про стійкі симпатії селянства до Махна і його армії. Залишившись у Гуляйполі в кінці жовтня 1920 р. з штабом і рештками двох розбитих полків (близько 2000 чоловік), «батько» за два-три тижні перетворив їх у бойову групу, яка чисельно виросла у 5 разів. Про це інформував ЦК КП(б) Олександрівський губпартком КП(б)У, і Яковлев не міг цього не знати. Чому ж він так старанно твердив про соціальну ізоляцію махновщини від селянських мас? Що це було? Самообман і самозаспокоєння, чи він переслідував якусь іншу мету? Пояснити позицію Яковлева можна лише тим, що більшовицьке керівництво намагалося підвести певне політичне обгрунтування під проведення військової операції проти повстанської армії. Адже армію, виснажену і фізично і морально, треба було підняти не проти ворога, а проти союзника, з яким штурмували кримські твердині пліч-о-пліч. Воювати з селянським вождем — одна справа, а з партизанським командиром, відірваним від соціального середовища,— зовсім інша. Напередодні вирішального бою необхідно було створити думку про повну деградацію махновщини.

Тому в резолюції «Бандитизм і боротьба з ним», опублікованій в періодичній пресі і широко обговорюваній, було відзначено: «Торішній гуляйпільський «селянський» ватажок Махно, у якому солдат-повстанець безпосередньо зливався з селянином, перетворюється в удачливого командира кількох тисяч досвідчених партизанів, що в основному відірвалися від свого гнізда».

Ні у виступі Яковлева, ні в резолюціях конференції не було жодного прямого заклику до розриву угоди і відкритої боротьби з Махном, проте не викликало сумніву, що це справа найближчого майбутнього.

* * *

Керівництво військовими діями проти повстанської армії було покладене на М. Фрунзе. Невдалий досвід ліквідації махновщини на початку 1920 р. змусив його ретельно і заздалегідь почати підготовку до операції. 17 листопада командуючий Південним фронтом віддав наказ № 00106/пш, який на перший погляд стосувався лише передислокації військових з'єднань з Криму, насправді ж мав на меті створення передумов до оточення двох розрізнених груп махновської армії. Відповідно до цього наказу повстанська армія підпорядковувалася в котрий раз новому командуванню, тепер 4-ї армії, яка розташовувалася на території Криму. Група Каретникова — до 5 тис. бійців (за даними Білаша, повстанці втратили у боях за Крим до 6 тис. чоловік) — розташовувалася в районі Євпаторія — Саки. Сюди ж, до Євпаторії, Фрунзе наказав перекинути кінний корпус 4-ї армії.

2-га Кінна армія виводилася з Криму в район станції Пологи — Царекостянтинівка, що знаходилися поряд з Гуляйполем. У наказі відзначалося, що «остаточний район зосередження і місце основного штабу будуть вказані додатково». 1-ша Кінна армія повинна була рухатися до Катеринослава. Того ж дня Фрунзе підписав ще один наказ. Для того щоб запобігти проникненню контрреволюційних елементів з Криму на територію України, наказувалося на кримських перешийках розмістити спеціальні загороджувальні загони з представниками особливих відділів. До пори до часу цей наказ був секретним, але пізніше, коли він був опублікований у збірнику «М. Фрунзе на фронтах громадянської війни», упорядники збірника спеціально уточнили, що командуючий мав на увазі не лише розбитих врангелівців, але й махновські загони. У телеграмі головкому 24 листопада Фрунзе конкретизує дії і називає орієнтовні строки. Так, 2-га Кінна армія повинна прибути у район Пологи — Царекостянтинівка 27—28 листопада і прийняти участь у «знищенні банд і роззброєнні населення». 4-та дивізія 1-ї Кінної армії з такою ж метою повинна була не пізніше 30 листопада зайняти район ст. Синельникове. «42-га дивізія, Окрема Богучарська бригада та Інтербригада під загальним командуванням начтилу,— говорилося у телеграмі,— матимуть завдання звільнити від бандитів район Пологи, Гуляйполе, Оріхове, Синельникове, Мечетна, Олександрівськ».

В операції по оточенню махновців мала взяти участь величезна кількість військ. У Криму разом з кінним корпусом, який складався з трьох дивізій, блокувати повстанців мусили 30-та, 51-ша та 52-га стрілецькі дивізії, в резерві трималася Латиська дивізія. Навколо району Гуляйполе — Мала Токмачка — Пологи — Воскресенка, де розташовувалися штаб та знову сформовані махновські частини, було створено два кільця оточення. Окрім 42-ї дивізії, Окремої Богучарської та Інтернаціональної бригад, у оточенні брали участь 3-тя запасна та Заволзька кавалерійські бригади, 2-й кінний корпус, два полки внутрішньої охорони. Початок військових дій проти махновців Фрунзе планував на 29—30 листопада, але, як потім засвідчив сам, «під тиском з Харкова і самими обставинами» строки початку операції були прискорені. Під «тиском Харкова» Фрунзе розумів роботу V конференції КП(б)У, яка так бурхливо обговорювала ставлення до Махна, а під «обставинами» — зміну поведінки махновців.

* * *

Угода з Радянською владою мала у махновському середовищі і прихильників, і критиків. Поки точилися бої на фронті, зберігалася надія на одержання автономії в районі Гуляйполя, крім того, поки радянська сторона дотримувалася взятих на себе зобов'язань, у махновському таборі теж переважали настрої співпраці, але зберігалися й сумніви. Атмосферу, що панувала у махновській верхівці, передає запис з щоденника, який пізніше потрапив до рук червоноармійців. Автор записів, як видно з тексту, наближена до Махна людина, то ж його нотатки мають особливу вагу: «3 листопада, Гуляйполе. Скучно й невесело. Мучить і не дає спокою думка «А що ж буде далі?» Білогвардійщина буде розчавлена, а що далі буде з повстанською армією? У командному складі відчувається втома. Сам Махно дихає втомою, нема ніякої наміченої мети у армії

і певного плану, а також нема культурних працівників. Я один, і відчуваю себе на острові. Не відчуваєш в собі ні мети, ні волі. Хоча б швидше приїхали наші хлопці з Харкова, спільними силами, може, що-небудь і вирішили б, накреслили б план наступної роботи. Боюсь, що комуністи оголосять нас поза законом, і тоді знову почнеться пролиття трудової крові. Ці головотяпи не можуть зрозуміти, що у них розкладається Червона Армія і перейде на наш бік. Весь наш трагізм полягає у відсутності культурних сил. Махно теж утримується від роботи. Я відчуваю, що він втомився».

По мірі того, як поразка Врангеля ставала очевидною, а переговори у Харкові залишалися безрезультатними, сумніви махновців зростали. І. Тепер пише, що в середині листопада відбулося засідання РВС армії разом з комскладом, на якому обговорювалося становище, що склалося. Після бурхливого обміну думками «всі згодилися з Нестором, що махновщині загрожує неминуча загибель, якщо не будуть вжиті відповідні заходи до порятунку,— читаємо у Тепера.— Єдиним засобом до порятунку Нестор вважав прийняття пропозиції червоного командування про зайняття після врангелівської операції якої-небудь бойової ділянки». Така поступка Радянській владі, продовжує Тепер, не означала повну відмову Махна від боротьби з Радянською владою за ідеї «вільного радянського ладу», але «батько» вважав, що армії і взагалі махновщині необхідний тривалий перепочинок.

В. Білаш писав, що до середини листопада Реввійськрада і штаб армії «йшли чесним шляхом союзу з більшовиками». Головна увага приділялася фронту. Після закінчення фронтових дій ситуація змінилася, в армії впала дисципліна, без певної бойової задачі повстанців важко було утримати в руках. Прагнучи не давати привід для порушення угоди, Махно категорично наказав не друкувати у армійській газеті «Путь к свободе» «войовничих» матеріалів і не робити випадів проти Радянської влади, слідкував за дисципліною. Однак конфлікти між махновцями і представниками державних установ з поодиноких фактів виростали у постійне явище. Внесок сторін був обопільний. 13 листопада Рада повстанської армії вирішила звернутися через своїх представників у Харкові до Українського радянського уряду з заявою про репресії проти махновців, їх ув'язнення у Олександрівській тюрмі, а також намагалася «довести до відома командування Південного фронту про те, що червоне командування на фронті недоброзичливо ставиться до командування РПА (махновців)». Такі

факти суперечили духові угоди. Не менше скарг у центр надходило від місцевих державних і партійних органів. Олександрівський губпартком КП(б)У інформував про те, що у багатьох районах панує засилля махновців, відбуваються грабунки, спостерігається пияцтво, засвідчено випадки вбивств.

Після того, як у район почали стягуватися червоні частини, між ними і махновцями час від часу виникали дрібні конфлікти. Махновська повстанська маса надзвичайно сильно впливала на червоноармійців, їх закликали переходити до повстанців. До якогось часу, поки йшли бойові дії, Махно забороняв такі переходи, але пізніше робив вигляд, що не помічає їх. 23 листопада до махновців перейшло 17 маршових ескадронів, які рухалися з Кавказу і Кубані на поповнення 2-ї Кінної армії. Підтвердження таких переходів знаходимо й у звіті Олександрівського губпарткому КП(б)У: «Махновці, що знаходилися у Пологах, поставили собі завданням роззброювати і роздягати червоноармійців. Серед махновців знаходиться багато тих, що служили у Червоній армії. Махновські агітатори всюди ведуть агітацію серед червоноармійських частин про перехід з Червоної Армії до Махна». Загалом моральний настрій червоних частин був невисоким, а вірогідність їх переходу на бік махновців цілком реальною.

Підігріла і без того гостру ситуацію невдала спроба чекістів проникнути у Гуляйполе і ліквідувати Махна та його оточення. У спеціально підготовленій для цього групі виявилися... махновські агенти (анархіст Мирський та ще декілька чоловік). Коли під виглядом анархістів-універсалістів група приїхала до Гуляйполя, вона була схоплена і на допиті окремі її члени зізналися про характер своєї місії *. До рук махновців потрапили також листівки, віддруковані політвідділом 42-ї дивізії з красномовними заголовками «Смерть махновцям», «Вперед на Махна». Їх зміст не залишав жодних сумнівів: уряд готує розрив угоди. Махновці почали вимагати від Харкова створення урядової комісії для спеціального розслідування. 24 листопада у Гуляйполе за дорученням уряду прибув відомий чекіст Мартинов. Його місія полягала в тому, щоб заспокоїти мах-

* Серед махновців працювали й інші групи, направлені у Гуляйполе більшовицькою партією. Згадаємо рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 29 вересня: дати підпільній організації директиви сприяти Махну. А ось у рішенні Олександрівського губпарткому КП(б)У від 11 листопада йшлося про енергійну боротьбу з анархо-махновським рухом, для чого губпартком вважав за необхідне влити у повстанські частини секретні сили.

новців і тим ввести в оману щодо дійсних задумів уряду і червоного командування. Зустріч вилилася у довгу розмову про державність і анархію, про революцію у Туреччині і автономію Гуляйполя. Мартинов, демонструючи щирість і доброзичливість, запевняв, що Москва згодна підписати «четвертий пункт» і що остаточне вирішення цього питання тепер залежить від Українського уряду, який на днях оформить угоду. Саме ці обставини й змусили Фрунзе негайно розпочати заплановану акцію.

* * *

Зі сценарієм, за яким повинні були розвиватися події, Фрунзе 23 листопада телеграфно ознайомив Леніна і головкома. Командуючий Південним фронтом доповідав: «В ніч з 25 на 26 повинна розпочатися ліквідація залишків партизанщини. Одночасно з цією телеграмою мною висилається підготовчий наказ. Вміщений до нього текст наказу командарма повстанської [армії] буде переданий останньому вечором 25 листопада. Загалом робота починається раніше визначеного мною терміну ... Думаю, що й за цих умов вона все ж таки повинна бути успішною. Всі інструкції начзагонам мною дані особисто у Мелітополі і Синельниковому. Для того щоб виключити підозри, начальнику тилу 4-ї армії наказав вжити ряд необхідних заходів».

Фрунзе розумів, що план оточення й розгрому махновських груп міг закінчитися успіхом лише в разі несподіваних і активних дій червоних частин. Але як переконати бійців у ворожому ставленні до них махновців, змусити піти у бій проти союзників? По-перше, ретельно відбирався контингент частин, перевага надавалася тим, де було якомога менше українців, місцевого населення, яке досить легко піддавалося впливові махновців і, навпаки, важко сприймало відірвану від реального життя агітацію політпрацівників. Частини, особовий склад яких не мав зв'язків з селянством району, значно простіше було переконати в тому, що махновці — це бандити і захисники куркулів. До того ж населення на півдні України жило більш заможно, ніж селяни центральних районів Росії, і це часто видавалося і сприймалося за ознаку куркульства, а врешті і контрреволюції. По-друге, щоб посилити ефект недовіри і ворожнечі до махновців, заздалегідь були надруковані спеціальні, згадані вище, листівки, які закликали до рішучої боротьби з повстанцями. Але командування червоних вирішило, що таких заходів може виявитися недостатньо, бажано було створити конкретний серйозний прецедент, який би повністю розв'язав руки. Наприклад, невиконання

командуванням повстанської армії наказу, як це було на початку року у Олександрівську. Чому б не запропонувати Махнові передислокуватися на Кавказ? Та довідавшись, що «батько» з метою збереження армії може погодитися на таку «пропозицію», вирішили діяти інакше. З'явилася ідея «підготовчого наказу», про який Фрунзе доповідав Леніну, а той, треба думати, задум схвалив. 24 листопада «підготовчий наказ» надійшов у війська.

Суть його і мету зрозуміти неважко. Весь особовий склад інформувався про те, що 23 листопада РВР Південного фронту спеціальним наказом № 00149/сш командуванню повстанської армії змушена була відзначити ганебну поведінку махновців, а також ряд грубих інцидентів з їх боку проти червоноармійців. Далі повністю наводився текст наказу № 00149/сш, в якому переховувалися 8 випадків роззброєння, грабунків і навіть убивств червоних командирів і бійців, говорилося про те, що банди повстанців убивають радянських продпрацівників, чим допомагають куркулям боротися проти пролетаріату, червоноармійців і бідноти. Звинувачувалася повстанська армія і в тому, що її командування відмовилося 20 листопада виконати наказ про передислокацію на Кавказ. Все це змушує РВР Південного фронту, велося далі, поставити перед Реввійськрадою повстанської армії вимогу ліквідувати армію, вливши частини, що знаходяться у Криму, до складу 4-ї армії, а частини, зосереджені в районі Гуляйполя,— у Запасну армію.

Певне читач вже зрозумів, що ніякого наказу РВР Південного фронту ні 23, ні 24 листопада до штабу махновців не надсилала (Фрунзе у телеграмі Леніну обіцяв зробити це лише 25 листопада увечері, за декілька годин до початку операції). Навпаки, з боку Українського радянського уряду і командування Південного фронту робилося все можливе, аби приспати пильність махновців *. Гра з нака-

* У ніч з 24 на 25 листопада до Гуляйполя з Харкова повернулася Ольга Таратута, яка входила до складу махновської делегації на переговорах з представниками уряду УСРР. В цей момент штаб обговорював питання про можливість виступу армії до Туреччини на допомогу лідерові турецької революції Мустафі Кемалю (певно, один з результатів перебування у Гуляйполі чекіста Мартинова). У піднесеному настрої з порога Таратута заявила, що привезла від червоного командування 100 млн крб., 500 шабель, 300 сідел, а найголовніше підтвердження того, що «четвертий пункт» буде підписано. Ефект від повідомлення був надзвичайно сильний. Відкинувши сумніви, махновці заходилися обговорювати проект «Загального положення про вільні ради», яке 25 листопада Рада революційних повстанців України (махновців) остаточно затвердила. Члени Ради не знали, що чекісти вже були готові до арешту махновських представників у Харкові.

зами потрібна була для того, щоб створити формальний привід для ліквідації повстанської армії, а головне для того, щоб остаточно знищити у червоноармійців сумніви про те, що перед ними вже не союзники, а заколотники, які не виконують справедливих вимог і наказів командуючого фронтом і підступно розправляються з червоними бійцями.

Закінчивши цитувати наказ до командування повстанської армії, Фрунзе одразу ж звернувся до червоноармійців, які мали брати участь у наступальній операції: «Ви бачите, яка мерзенна картина анархо-бандитської сваволі та розгнузданості відбувається у нашому тилу. Махно і його штаб, пославши для очищення сумління проти Врангеля мізерну групу своїх прихильників, вирішили з якоюсь особливою метою засісти з рештою банд у фронтовому тилу ... Пани-махновці замість війни з Врангелем захопилися боротьбою з транспортами і тилами наших дивізій. Ними поспішно організуються і озброюються за рахунок нашого майна нові загони ... проводиться мобілізація селянського, переважно куркульського, населення». З якою метою все це робиться, ставить риторичне запитання Фрунзе, і зразу ж відповідає: виключно для боротьби з Червоною Армією. Обов'язок червоноармійців — присікти махновську авантюру.

Командуючий повідомляє своїх бійців, що терпляче чекатиме до 26 листопада відповідь на адресований повстанській армії наказ. «У випадку, коли відповідь не надійде, а це цілком вірогідно ... червоні полки фронту, які покінчили з Врангелем, заговорять з махновськими молодцями іншою мовою,— запевняє Фрунзе,— Товариші червоноармійці, командири і комісари, будьте напоготові в будь-який момент роздавити сім'я куркульсько-анархістської авантюри». В запалі почуття міри явно зрадило, і, забувши, що треба чекати на відповіді, Фрунзе по-військовому рубанув: «З махновщиною треба покінчити за три заходи. Всім частинам діяти сміливо, рішуче і без жалю. В найкоротший строк всі бандитські ватаги повинні бути знищені, а вся зброя з рук куркулів вилучена». Наказувалося прочитати цей наказ у всіх ротах, ескадронах, батареях і командах.

25 листопада червоні частини зайняли вихідні позиції. Побоюючись якого-небудь несподіваного ходу з боку махновського штабу, Фрунзе і ввечері 25 листопада не став надсилати йому згаданий вище наказ *. Натомість о 1-й годині 35 хвилин ночі 26 листопада армії Південного фронту отримали наказ № 00181, в якому Фрунзе повідомив, що Махно не тільки не виконав поставлених йому умов, а й відкрито виступив проти Радянської влади та Червоної Армії. Тому командуючий наказав вважати Махна і махновців ворогами. Всім частинам, які увійдуть у зіткнення з махновськими загонами, ставилося за обов'язок роззброювати їх, а тих, хто виявить опір, знищувати *. Тепер вже не з'ясуєш, чому Фрунзе віддав наказ у такій м'якій формі порівняно з погрозами ліквідувати махновців у три заходи, але тим він сам з собою зіграв злий жарт. Війська мелітопольської групи почали наступ на район Гуляйполя тільки зранку 26 листопада, а дії проти кримської групи командуючий 4-ю армією розпочав аж 27 листопада. Це певною мірою врятувало махновців від несподіваного удару. Нічною атакою червоних частин на ст. Пологи був розбитий піхотний полк Савонова, у Великому Токмаку червоні захопили артилерійську батерею махновців, а у Малій Токмачці оточили полк Клерфмана. Полк здався **, а Клерфману з кіннотою вдалося пробитися до Гуляйполя, він і повідомив Махна про початок атаки. Звичайно, махновці здогадувалися, що проти них ведеться підступна гра, але інформація була суперечлива, сам Махно боявся провокації. Проте ранком 26 листопада стало зрозуміло, що угоди з червоними більше не існує.

«На світанку 26 листопада Гуляйполе нагадувало Запорозьку Січ, блоковану ворогом. Вулиці були заповнені обозом... червоні війська повільно, але грізно, колонами підходили з усіх сторін, за п'ять верст розсипаючись у цеп,— згадував Білаш ... З кожною хвилиною кільце військ ставало міцнішим».

---

* П. Аршинов твердив, що текст наказу № 00149/сш з вимогою розформувати повстанську армію махновці прочитали в газеті «Комуніст», де він був опублікований 12 грудня 1920 р. На питання слідчого НКВС під час допиту, чому махновці не виконали цей наказ, В. Білаш відповів, що його зміст став їм відомий лише з більшовицької преси.

* Поряд з військовими в операції по ліквідації махновців брали участь чекісти. В ніч на 25 листопада всі голови губчека отримали наказ під особисту відповідальність провести обшуки і арешти всіх махновців-анархістів. Операцію наказувалося не затягувати і про її результати доповісти в Цупнадзвичком. В ході операції було арештовано 346 чоловік, з яких 40 відправлено у ВЧК. Серед арештованих були члени махновської делегації у Харкові Попов, Буданов, Хохотва, махновські командири Зінченко, Колісниченко, Кусенко і Сегеда, які знаходилися на лікуванні. До рук чекістів потрапив майже весь склад секретаріату анархістської конференції «Набат», в тому числі Волін, Барон, Марк Мрачний, Лія Готман та ін. Чекісти також ліквідували асоціації анархістів у Києві, Полтаві, Ромнах.

** Близько 1 тис. полонених махновців у Малій Токмачці були одразу розстріляні кулеметним вогнем.

У Гуляйполі було близько 3 тис. махновців, що не йшло ні в яке порівняння з тією кількістю червоних військ, які були кинуті на їх оточення. Махно був розлючений зрадою союзника, в помсту він наказав розстріляти захоплених раніше чекістів, а потім, зібравши свої війська у міцний кулак, повів їх у напрямку на Новоуспенівку. Відтіснивши з свого шляху кавполк Окремої Богучарської бригади, вони без втрат вийшли з оточення.

Попри всі намагання Фрунзе операція виявилася погано підготовленою, червоні частини слабо взаємодіяли між собою, не мали надійного зв'язку, а головне, не виявляли будь-якої ініціативи. Лише надвечір 26 Інтернаціональна кавбригада вступила до Гуляйполя, де вже не було махновців. Зранку 27 до села підійшли частини 42-ї дивізії і розпочали перестрілку з своїми ж. Непорозуміння швидко, правда, з'ясувалося, і 27 листопада всі частини, які брали участь у оточенні, зібралися у Гуляйполі, де й почали чекати нових вказівок. Відчувши, що припустився помилки Фрунзе 27 листопада надсилає військам нову директиву: «Боротьбу вести з усією рішучістю і нещадністю, ставлячи завданням повне викорінення банд і знищення осередків бандитизму. При зайнятті районів розташування махновських загонів провести нещадне роззброєння всього населення. У випадку виходу будь-яких частин ворога з-під наших ударів вести кінними частинами переслідування без зупинки, не обмежуючись ніякими кордонами і маючи на увазі повне знищення всіх залишків ватаг».

Махно тим часом подався у напрямку Гришиного, навздогін йому кинувся 2-й кінний корпус. Як того не бажав переможець Врангеля Фрунзе, повторилася ситуація січня 1920 р. Махно виявився міцним горішком. Протягом тижня махновці перебували у Гришинському районі, приводячи свої загони у порядок, збираючи розпорошені місцеві сили повстанців. Вони досить спокійно відчували себе і вдало діяли серед частин 2-го кінного корпусу, захопили у нього 2 батареї і розбили один полк.

Особливо нищівного удару від махновців зазнала Киргизька кавбригада. 3 грудня серед дня махновська кавалерія оточила колонію Комар, де стояли киргизи. Повстанці діяли так швидко й зухвало, що червоноармійці, яких охопила загальна паніка, не змогли зробити жодного пострілу. Вся операція зайняла 20—30 хвилин, втечею змогли врятуватися не більше як 100 чоловік. Махновцям дісталася кінна артбатарея, 8 кулеметів, набої, обоз. Проте Махно, як правило, утримувався від активних наступальних форм боротьби. На засіданні Ради 29 листопада «батько» так сформулював стратегію моменту: тимчасово по можливості ухилятися від боїв, енергійно поповнювати армію, встановити зв'язок з загоном Вдовиченка, а головне, чекати прибуття Кримської групи, її доля особливо турбувала Махна.

У Криму події розвивалися таким чином. Ще 20 листопада Каретников і Гавриленко були викликані у штаб Фрунзе, який перебував у Мелітополі. Вони довго коливалися (зв'язку з Гуляйполем не було), але все ж вирішили їхати, взявши з собою охорону. У Мелітополі їх арештували, а згодом розстріляли.

Командарм-4 стягував кільце червоних військ навколо Кримської групи, відклавши вирішальний удар на 27 листопада. Довідавшись про це, Фрунзе йому різко вичитував: «Мені незрозуміло, чому ви відклали операцію на ранок 27 листопада... Наказую діяти з усією рішучістю і нещадністю. Всіх без винятку махновців, як тих, що добровільно здалися, так і тих, що захоплені у полон, арештовувати і передавати у розпорядження Особого відділу». На той час «особисти» набули досвіду поводження з врангелівськими офіцерами і солдатами, які залишилися у Криму. Декілька тисяч їх було варварськи розстріляно. Така ж доля, без сумніву, чекала й махновців.

27 листопада їм ультимативно запропонували роззброїтися. Притиснені декількома дивізіями червоних до узбережжя Чорного моря, махновці вирішили не здаватися. Це були кращі повстанські кадри, які дійсно, як справедливо зазначив Я. Яковлев, пройшли випробування і вогнем, і водою. Силою вогню кулеметних полків група проклала собі шлях крізь кільце, червоні частини вели себе пасивно. Зустрівши 7-му кавдивізію 3-го кінного корпусу, махновці розбили її, вийшовши до села Джума-Аблам. Звідси вони попрямували до шосе Симферополь — Перекоп. Командуючий 4-ю армією кинув їм навздогін дві дивізії 3-го кінного корпусу та частини 52-ї дивізії. Однак ті не виявили особливого бажання до переслідування. Відбивши ряд атак 5-ї кавдивізії, махновці вечором 27 листопада добралися до Армянського Базару. О 23-й годині 20 хвилин того ж дня Фрунзе направив військам наказ, в якому констатував, що махновському загону Каретникова вдалося пройти через загороджувальний цеп червоних військ. Він рухався у напрямку Перекопа, і були підстави думати, що не пізніше наступного дня він вийде з Криму, звідки ймовірно направиться до Гуляйполя. Фрунзе ставив начтилу 4-ї армії завдання при допомозі авіації вести постійне спостереження за пересуванням махновців, а також вжити всіх заходів

аби знищити їх, не допустивши до Гуляйпільського району. Командарму 1-ї Кінної Будьонному наказувалося виділити для переслідування Кримської групи махновців 4-ту кінну дивізію.

Побоювання Фрунзе виявилися недаремними. Махновці розділилися біля Армянського Базару на дві групи, одна вийшла з Криму через Сиваш, інша — через Перекоп. 28 листопада групи об'єдналися біля с. Строганівки. Два дні знадобилося повстанцям, щоб вирватися з кримської пастки на степовий простір, позаду було 130 верст безперервного маршу, який супроводжувався ар'єргардними боями. Армія зупинилася на короткий відпочинок у тих місцях, з яких менше місяця тому вирушала на Литовський півострів.

Похмуро кидали погляди в бік Гнилого моря бійці та їх командири. Рій пекучих питань ні на хвилину не залишав селянські голови. Марно намагалися вони зрозуміти, в ім'я чого шість тисяч їх товаришів віддали життя на кримській рівнині, якщо тепер махновці знову поза законом. Загострене почуття небезпеки гнало до рідного району, і ніхто з повстанців не підозрював, що дійти туди більшості не судилося.

Начтилу 4-ї армії вирішив перекинути назустріч Кримській групі зведену дивізію курсантів, розташувавши у її тилах 42-гу стрілецьку дивізію, Інтернаціональну кавбригаду та 4-ту кінну дивізію будьонівців. Цим частинам доручалося зустріти махновців у районі сіл Мала Білозірка, Михайлівка, Орлянськ. Зранку 1-го грудня махновці зіткнулися біля с. Тимошівка з 370-м полком 42-ї дивізії. Полк був оточений і після незначного бою взятий у полон. Легкий успіх приспав пильність повстанців, за п'ять останніх днів вони пройшли з боями 300 верст, були перевтомлені і не готові до серйозного бою. Коли до Томашівки підійшли 124-та бригада 42-ї дивізії та дві кінні бригади будьонівців, махновці відступили на південь до сіл Гавриківка та Менчикур. Переслідування продовжувалося. Побачивши, що потрапляють у оточення, махновці вирішили прийняти бій. Його результат виявився для них катастрофічним. З 3500 кавалеристів і 1500 тачанок з кулеметами з поля бою вдалося вирватися декільком сотням вершників та 25 тачанкам.

7 грудня в с. Старий Керменчик зібралася рада повстанської армії. Обговорювалися перспективи і нагальні завдання руху. Вирішили, що головне — за всяку ціну зберегти армію до весни, а найближчим часом зібрати воєдино всі розпорошені по Україні махновські загони. Після закінчення ради почали збирати сільський мітинг, в цей час на видноколі з'явилася кавалькада вершників. Розвідка повідомила — йде Кримська група. Її з нетерпінням чекали, але зустріч виявилася сумною. «Батько» був вражений. «Вигляд розбитої, майже знищеної знаменитої кінноти сильно приголомшив його,— писав П. Аршинов. —Він мовчав, намагаючись вгамувати хвилювання».

* * *

Вже на початку грудня стало цілком зрозумілим, що ліквідувати повстанську армію не вдалося. Незважаючи на окремі втрати, вона зберегла своє основне ядро, яке швидко поповнювалося дрібними повстанськими загонами. По суті, ретельно підготовлена операція червоного командування закінчилася провалом, не допомогли ні перевага в силах, ні зухвалість першого удару.

Фрунзе терміново викликали в Москву. Невідомо, в якій формі від нього вимагали пояснень. Він брав участь у засіданні РВРР, а також мав особисту зустріч з Леніним, який, без сумніву, був одним з ініціаторів військової операції проти махновців. В історичній літературі відзначено, що вождь революції детально вивчав хід боротьби з махновщиною і давав «цінні поради щодо дальшої організації її розгрому». В результаті поїздки до Москви Фрунзе дістав нові повноваження. 3 грудня його призначають командуючим всіма збройними силами на Україні і зберігають за ним посаду командуючого Південним фронтом. 6 грудня постановою Ради Праці та Оборони, яку підписав Ленін, оголошувалося, що «звільнення України від бандитизму» є «питанням життя і смерті для Радянської України». У зв'язку з цим Фрунзе додатково підпорядковувалися всі війська внутрішньої служби, розташовані на території УСРР.

Повернувшись на Україну, командуючий з подвоєною енергією заходився виправляти становище, що склалося. 5 грудня він надсилає підлеглим командармам директиву, якою повідомляє, що вирішив «концентрованим наступом з північного заходу, півночі і сходу притиснути залишки махновських загонів до Азовського моря і нещадно знищити». Проте черговий план, як і попередні, являв зразок «кабінетної стратегії». Він розроблявся, як у таких випадках іронізували військові, поза простором і часом, іншими словами, абсолютно не враховував характер противника. Можливо, в даному випадку більшовики стали жертвою своїх ідеологічних переконань у тому, що мають справу з віді-

рваною від народу жалюгідною купкою бандитів. Так чи інакше, але наступні події довели, що ні глибокого аналізу, ні реалістичних висновків з ходу попередніх операцій вище командування Червоної Армії зробити не змогло. Виникають сумніви щодо цінності порад, одержаних Фрунзе від Леніна.

Як і наприкінці листопада, стратегічні зусилля нового плану спрямовуються на оточення повстанської армії. Поки червоні війська міняли підпорядкування, установлювали нові управлінські зв'язки, займали відведені їм вихідні позиції, махновці відпочили. 9 грудня у с. Федорівці Махно запропонував командному складу реорганізувати армію, розділивши її на піхоту та кавалерію. Піхоту очолив Петренко, кавалерію — Марченко. Після об'єднання з залишками Кримської групи Махно вирішив тимчасово залишити район Гуляйполя, переповнений червоними військами. «Батька» вабив Бердянський повіт, де махновці стабільно користувалися симпатіями селянства і де на той час перебував Вдовиченко з повстанським загоном в декілька тисяч бійців.

Завдавши відчутних ударів по червоних частинах у Царекостянтинівці та Попівці, махновці стрімко просуваються на південь, 11 грудня в Новоспасівці вони об'єднуються з Вдовиченком. 12 грудня повстанська армія, яка виросла до 8,5 тис. піхотинців та кіннотників, на світанку з бою захоплює Бердянськ.

Довідавшись про це, червоне командування почало терміново стягувати війська навколо Бердянська. Створювалися надзвичайно сприятливі умови для реалізації плану Фрунзе. Проти повстанців були кинуті велетенські військові з'єднання, два (2-й та 3-й) кінних корпуси, декілька стрілецьких дивізій, окремі кавалерійські бригади, частини внутрішньої служби. На озброєнні червоних поряд із звичайною зброєю з'явилися автобронемашини*. Помітивши рух махновців на південь, Фрунзе 10 грудня віддав наказ виконувати попереднє завдання, тобто «оточити і повністю знищити повстанство», при цьому звузити кільце оточення до 12 грудня. 13 передбачалось перейти в загальний наступ з тим, щоб за три дні «в полосі наступу до Азовського узбережжя не повинно залишитися жодного бандита». У наказі детально розписувалося, на які рубежі і коли повинна

* До операцій по ліквідації махновців в кінці 1920 — на початку 1921 р. було залучено $^{2}/_{3}$ частин Червоної Армії, що брали участь у розгромі Врангеля, чисельність бійців та командирів яких складала 53,5 тис. чоловік. Це в 10, а іноді й більше разів перевищувало кількість повстанської армії.

вийти та чи інша частина, які частини повинні складати першу, а які — другу лінію оточення, попереджалось про підготовку спеціальних загонів для знищення тих махновців, які залишаться або сховаються у тилу. Частинам, які зіткнуться з ворогом, вважати своє завдання виконаним лише після повного знищення його, попереджає командуючий. 11 грудня окремі розпорядження отримують командуючий 1-ю Кінною армією та командир 2-го кінного корпусу. Здавалося б, цього разу махновцям не вискочити з «мішка», в який вони так легко дозволили себе посадити. Та треба було знати Махна. Ще жодне оточення не принесло його противникові успіху. Так трапилося і цього разу.

Махновці лише на декілька годин затрималися в Бердянську (цього виявилося цілком достатньо, щоб розгромити всі радянські і більшовицькі установи), 12 грудня вони повертаються у Новоспасівку, а 13 вночі займають с. Андріївку. Саме тут 14 грудня розігрався відчайдушний бій. Незважаючи на те, що село було піддано сильному артилерійському обстрілу, махновцям без особливих зусиль вдалося розірвати кільце, яке так наполегливо створювалося Фрунзе і на яке він покладав особливі надії. Розгромивши одну з бригад 42-ї дивізії, розігнавши червону кінноту, махновці вийшли на оперативний простір. Чергову невдачу головком С. С. Каменєв охрестив «андріївським конфузом». Фрунзе всі причини поразки звів до злочинної недбалості сторожової охорони деяких частин, з якої скористався Махно і прорвався на північ. Але й малодосвідченим у військовій справі цілком зрозуміло, що при такій концентрації військ, яка була навколо Андріївки, дії сторожової охорони не могли відіграти вирішальну роль, були інші, більш глибокі причини, яких чи не бачив, чи не вважав за можливе торкатися командуючий.

16 грудня біля с. Федорівки червоне командування робить ще одну спробу оточити повстанців. Атака червоноармійців застала махновців зненацька, але вони зуміли організувати оборону, провели ряд атак. Після багатогодинного бою повстанці відступили на Великий Янісоль та Богатир. Червоним дісталися 8 гармат, декілька кулеметів, частина обозу і чорний прапор з написом «Пригноблені на гнобителів». Фрунзе намагався подати операцію поблизу Федорівки як серйозну поразку повстанців, яка повністю лишила їх піхоти. Найближче майбутнє показало, що це було далеко не так, а пізніше військові оцінювали операцію як невдалу. Здається, після бою біля Федорівки Фрунзе зрозумів, що за допомогою оточення Махна йому не ліквідувати. Він починає шукати нові способи боротьби. До цього

його підхльостувало відверте незадоволення Леніна негативними результатами листопадових та грудневих боїв. В кінці грудня Ленін роздратовано телеграфує заступнику голови РВРР Е. Склянському: «Треба щоденно у хвіст і в гриву гнати (і бити, і драти) головкома і Фрунзе, щоб добили і піймали Антонова і Махна».

* * *

Чому ж Червоній Армії, яка в першій половині листопада блискуче розгромила армію Врангеля, приховану у Криму за прекрасними природними і фортифікаційними укріпленнями, не вдалося здолати чисельно меншу і набагато гірше озброєну повстанську армію? Кидаються у вічі декілька причин. По-перше, хибність обраної стратегії, спрямованої на оточення повстанців переважаючими силами. Вона, як вже говорилося вище, була надуманою, не враховувала ні реальні можливості своїх військ, ні справжню силу ворога і не відповідала характеру «малої війни».

По-друге, бої з махновцями продемонстрували низьку боєздатність червоних частин, пасивність і прагнення ухилитися при можливості від бою. Не випадково майже у кожному з своїх наказів Фрунзе звертав увагу на необхідність «швидких і рішучих дій», підкреслював «державну важливість покладеного на нас завдання». Не випадково він приклав так багато винахідливості при розробці «підготовчого наказу». І всупереч всьому армія виявилася психологічно не готовою до операції по знищенню махновців. Тому були свої пояснення. Волею того ж Фрунзе повстанська армія за період боротьби з Врангелем побувала у оперативному зв'язку з більшістю червоних армій, бійці яких, якщо не прямо, то через накази добре засвоїли, що махновці — союзники. Блюхер, посилаючи свою дивізію на штурм перекопських укріплень, вважав за потрібне наголосити, що разом з червоноармійцями у боях беруть участь і повстанці Махна. Не раз повстанці виручали в боях червоноармійські частини, і це не могло одразу забутися.

Та набагато сильніше на поведінку червоноармійців вплинув той факт, що у свідомості рядових бійців війна закінчилася у Криму. За розгром Врангеля довелося заплатити надто дорогою ціною. При штурмі кримських укріплень загинуло до 70 % особового складу дивізій першого ешелону, кожен метр землі відвойовувався не за допомогою військової майстерності, а життям тисяч і тисяч бійців. Свого часу з театру військових дій Фрунзе інформував

Леніна про те, що штурм перешийків відбувався, «спираючись не на нашу техніку», а «на живу силу бійців».

Після такого кровопролиття змусити себе знову до активної участі у боях було непросто. Армія, яка значною мірою складалася з примусово мобілізованих, з нетерпінням чекала демобілізації та повернення додому. Кожний новий бій з махновцями загрожував перекреслити всі мрії і плани. Один з учасників тих подій засвідчив, що після згаданого вище розгрому махновцями Киргизької кавбригади серед бійців і командирів північної групи склалося стійке враження, що «Махно всюди і завжди б'є, що нема йому відсічі, що він невловимий і, відповідно, що боротьба з ним нашими силами неможлива. Розгром Киргизької бригади, крім усього іншого, остаточно деморалізував дух бійців, вони втратили повністю віру у власні сили, в своє уміння, і страх перед хвацькою рубкою повстанців подавив їх настільки, що вони виявилися нездатними виїхати у розвідку вдень на віддаль у одну версту від села на рівній місцевості. Такий настрій передавався й іншим кавалеристам».

Махновська армія теж була виснажена війною. В. Білаш згадував, що повстанці після розгрому Врангеля готові були розійтися по домівках, що, очевидно, і відбулося б, якби не агресивність Червоної Армії. Та поставлені поза законом, махновці змушені були відстоювати право на життя. В листопадових і грудневих боях вони продемонстрували непересічну мужність і військову майстерність, яку засвідчили і червоні командири. Один з них писав, що в той час, як червоні частини, здійснюючи складні маневри, намагалися оточити повстанців, «Махно гуляв по цьому району, як йому бажалося, винюхував, прицілювався і зненацька робив, де, на його думку, потрібно було, стрімкий наскок, брав яку-небудь бригаду чи полк в полон, віднімав обози, набої, гармати і т. п. і вискакував з кільця на простір». Інший червоний командир, Єфімов, аналізуючи на початку 1921 р. боротьбу з Махном протягом 1920 р., звертав особливу увагу на характерні риси повстанця, на махновця як тип бійця. Махновця, на його думку, насамперед відрізняла самостійність, яку він повною мірою демонстрував у бою, тоді як над червоноармійцем панувала колективна свідомість, при сприятливих умовах вона кидала його вперед, але при найменшій невдачі призводила до поразки і здачі в полон цілими частинами. «Розвиток у махновця властивостей індивідуального бійця дає йому можливість не втрачати голову в хвилини небезпеки і допускає більш слабке управління частинами,— пише Єфімов.— Частих нагадувань і постійного контролю махновець не потребує.

Він сам у партизанській боротьбі навчився, що йому треба в ту чи іншу хвилину робити».

Особливим вмінням і боєвитістю відрізнялася махновська кіннота. Незважаючи на втрату Кримської групи, махновці-кіннотники перевершували червону кінноту. Остання ніколи не могла витримати фронтальної атаки махновської лави, ховалася за піхоту, діяла лише великими масами на фланги ворога. Махновці ж блискуче володіли всіма компонентами кінного бою, вели наступ компактною масою, вміло маневрували, якщо вимагали того обставини, швидко спішувалися і йшли в бій як піхотинці, ефективно використовували прорахунки ворога, з особливою віртуозністю володіли шаблею.

Успіхи махновської армії були обумовлені військовим талантом її командуючого. Махно не встиг до кінця вилікувати складну рану ноги, яку дістав у серпні, пересувався на тачанці і милицях, але впевнено керував армією. Він ще раз довів свою здатність розробляти нестандартну тактику ведення бою, вміння організовувати частини і підтримувати їх боєздатність. Зберегти армію серед такого нагромадження ворожих частин міг тільки видатний полководець.

Останньою і найбільш важливою причиною успішного протистояння повстанської армії червоним військам слід визнати тісний зв'язок повстанців з селом. Вплив Махна на селянство залишався сильним, і це надзвичайно допомагало армії, вона мала достатньо добровільних помічників, розвідників, інформаторів, село харчувало і постачало махновців. «Більша частина губернії знаходиться у сфері дій та впливу махновців»,— лаконічно характеризувало загальне становище в Олександрівській губернії на початку грудня зведення для членів ЦК та губкомів КП(б)У. Інформаційний огляд становища в Донецькій губернії на кінець листопада зафіксував негативне ставлення до Радянської влади селянства Юзівського, Гришинського та Маріупольського районів, оскільки на їх території діяли махновські загони.

Про єдність села і махновщини свідчать і накази Фрунзе. Неодноразово командуючий наголошував на тому, щоб поряд з ліквідацією бандитизму нещадно знищували його осередки, без жалю проводили поголовне роззброєння селянства. Більш відверто і цілком конкретно пояснювали червоноармійцям їх завдання щодо населення командири меншого рангу. Начальник тилу 4-ї армії в кінці листопада видав спеціальну інструкцію командкому і комісарському складу полків, які брали участь у ліквідації повстанської армії. Ось основні її положення: «а) воєнний розгром Махна повинен супроводжуватися широкою, ретельною і наполегливою роботою по очищенню всього району дій наших частин від залишків Махна і махновщини; б) безперечне співчуття більшості населення цих районів Махну зобов'язує найрішучішим чином вирвати у співчуваючих будь-яку надію спиратися чи знову шукати опори на Махна; в) окрім явних осередків махновщини ... всім посилену увагу звернути на все чоловіче населення району, особливо на молодь; г) враховуючи конкретні навички махновщини, не можна обмежуватися звичайними заходами, потрібна напружена і свідома організація при проведенні облав, оточень, обшуків, арештів». З метою виконання вищенаведеного начтилу наказував: «1) захоплених зі зброєю в руках знищувати на місці; 2) відбирати всю зброю у всіх без різниці незалежно від будь-яких посвідчень на неї ...4) при облавах і обшуках не обмежуватися житловими приміщеннями, перевіряти всі дворові служби, скирди, стоги та ін.; 5) при необхідності виділяти окремі загони карального характеру; 6) широко використовувати при арештах перехресні допити; 7) як правило, після вилучення зброї влаштовувати кругову поруку; 8) у злісних осередках і гніздах махновщини брати заложників; 9) анархістів і махновців не розрізняти; 10) встановити збірні пункти і етапи для арештованих».

Як населення реагувало на каральну політику Радянської влади, говорилося вже не один раз, її наслідки розглядалися також неодноразово. Махновська армія від такої політики тільки зростала і зміцнювала зв'язки з селом. Але, як і раніше, справа не обмежувалася каральною політикою. Селянство Олександрівської, Катеринославської, окремих повітів Донецької губернії протягом другої половини 1920 р. витримало на своїх плечах весь тягар боротьби з Врангелем. Його оббирали спочатку білі, потім червоні. Поряд з розверсткою необхідно було нести гужову повинність, забезпечувати армію фуражем і безліччю інших речей, які конфісковувалися у селян при першій потребі.

Три роки селянам пояснювали, що розверстка викликана війною, прагненням світового імперіалізму задушити Країну Рад. Відгриміла війна, здавалося б, треба негайно зняти з селян непосильний тягар. Була й нагода — VIII Всеросійський з'їзд Рад. Але тут Ленін лише відзначив успіхи, яких досягли органи заготівлі за останній час. Разом з тим він говорив про необхідність державної повинності і про заходи допомоги селянському одноосібному господарству. Ці заходи, на думку вождя, повинні були поєднувати заохочення з примусом. Словом, продрозверстка з порядку

денного не знімалася. Не випадково в одному з циркулярів наркомпроду УСРР, виданому 25 грудня 1920 р., не без пафосу зазначалося, що «своєчасне виконання продрозверстки є актом величного революційного подвигу». Отже, вибивання хліба з села продовжувалося. Конференція продзагонів, яка відбулася в середині грудня в Харкові, урочисто запевнила наркомат продовольства, що «куркульству буде завдано удар, і хліб... буде взятий силою і могутньою волею українського і великоросійського пролетаріату». Сумнівів, що так і буде, не залишалося, адже в добуванні хліба поряд з продзагонами брали участь і військові. Українська запасна армія з цією метою виділила з свого складу 68 загонів загальною кількістю 5423 чоловіки, на озброєнні яких, крім гвинтівок, було ще й 53 кулемети.

Село задихалося від насильства, яке над ним чинила система «диктатури пролетаріату». Особливо нестерпним виявилося становище у махновському районі. Чимало сіл залишилося без продовольчих запасів, і в них кипіло незадоволення Радянською владою і Червоною Армією. Один з відповідальних працівників політвідділу 2-го кінного корпусу в кінці грудня звернувся з листом до голови РНК УСРР Раковського. Він писав, що перебування корпусу надалі в районі Волновахи не може не позначитися на настроях селянства: «Необхідність знову брати продовольство і фураж зверх розверстки у місцевого населення, яке в окремих випадках відчуває брак продовольства, викликає його ремство». Незадоволення селянства живило вогонь повстанського руху, який протягом 1920 р. палахкотів по всій території України.

На кінець року лише на території Лівобережної України (без Чернігівської губернії) штабом Запасної армії було зареєстровано 102 банди загальною чисельністю 8854 піших і 3969 кінних, на озброєнні яких знаходилося 73 кулемети і 9 гармат.

Не менш значним був розмах повстанства на Правобережжі. Лише штаб 26 бригади на кінець листопада 1920 р. в Київській губернії взяв на облік 21 повстанський загін (8031 повстанець). Все це достатньою мірою пояснює, чому Червоній Армії не вдалося розгромити махновське повстанство. Як і раніше, військовою силою більшовики намагалися ліквідувати конкретні прояви селянського незадоволення, не бажаючи глибоко вникнути в його справжні причини.

* * *

Розрив Радянської влади з повстанською армією поставив махновців у катастрофічне становище. Шок від несподіваного і підступного нападу Червоної Армії, який у перших боях був головним подразником інстинкту самозбереження і змушував виключно до військових дій, почав поступатися місцем роздумам про можливі перспективи і сумнівам щодо них. В перших боях вдалося уникнути повного розгрому, але всі — від рядового повстанця до «батька» — добре розуміли, що протистояти регулярним частинам, зосередженим у такій великій кількості, махновці довго не зможуть і рано чи пізно поразка неминуча. До того ж після розгрому Врангеля повстанська армія не мала ні чіткої воєнної, ні політичної мети. Повстанці, як і червоноармійці, були перевтомлені і прагнули повернутися до рідних осель, що були поруч. Втома і зневіра у можливість успішної протидії червоним штовхали багатьох з них до припинення боротьби. Жевріла надія пересидіти лиху годину по глухих степових кутках, а там видно буде. Біднота, а її в армії було немало, розраховувала на поблажливе ставлення Радянської влади, яка політикою комітетів незаможних селян здобула серед цієї верстви селянства чимало прихильників.

Армійські підрозділи помітно зменшувалися. «На світанку 19 грудня армія (махновців) вийшла з с. Крейцеве в північному напрямі. Досягнувши с. Заливне, вона являла жалюгідну купку, приблизно в 5000 шабель і багнетів,— писав В. Білаш.— Останні розбіглися по домівках, забираючи з собою зброю, ведучи коней, розкрадаючи армійське майно».

Все це змусило штаб і Раду армії терміново шукати вихід з становища, що склалося, Махно вирішив, що припинити дезертирство і одночасно вивести махновців з-під удару частин Червоної Армії зможе новий рейд. Він же допоможе зміцнити єдність армії і дозволить поповнити її новими повстанськими кадрами. Щоб відірватися від переслідувачів, Махно повів армію у напрямку, де її менше всього сподівалися зустріти, а саме, на Катеринославщину — місце розташування 1-ї Кінної армії. Маневр виявився вдалим, повстанці пройшли повз будьоннівців непоміченими. 24 грудня вони переправляються по льоду на правий берег Дніпра і беруть курс на північ через Херсонщину на Київщину. Шлях армії лежить місцевостями, якими вона відступала у серпні — вересні 1919 р. під натиском денікінців. Махновці проходять знайомі їм Верблюжку, Ново-

українку, Піщаний Брід, Добровеличківку й чимало інших сіл.

Через тиждень вони вже на півдні Київщини, 31 грудня отаборилися в с. Тальянці неподалік від Тального. Їм навздогін рухалися будьонівці, а з Київщини — частини 12-ї армії. Серед дивізій, кинутих проти Махна, виділялися 8-ма червонокозача, 14-та та 17-та кавалерійські. Першою командував В. Примаков, другою — О. Пархоменко, третьою — Г. Котовський — уславлені командири Червоної Армії. Але і їм довго не вдавалося нав'язати махновцям бій. Останні, як і раніше, демонстрували свою відчутну перевагу у швидкості пересування і вмілому маневруванні. Система управління червоними частинами з штабів у Києві чи Харкові, де планувалися операції та координувалися дії окремих дивізій, направлених проти Махна, абсолютно не відповідала характеру боротьби з повстанською армією. Поки оперативні накази і директиви з штабів доходили до безпосередніх виконавців, не один раз дублюючись в проміжних інстанціях, поки в бойових частинах їх починали виконувати, виявлялося, що задумане вже повністю втрачало сенс: махновці за цей час встигали зробити перехід в декілька десятків верст. Надолужувати згаяне доводилося безпосередньо у військах. Не випадково в наказах начдивів постійно наголошувалося на необхідності негайних дій. Котовський навіть заборонив своїм комбригам з метою економії часу писати накази, наполягав обмежуватися короткими письмовими розпорядженнями. А щоб комбриги більш глибоко прониклися відповідальністю і діяли активно, Котовський нагадував їм, що вся відповідальність за невиконання наказів лягає на них і в разі невиконання вони будуть віддані суду ревтрибуналу. Але й такий серйозний аргумент не міг забезпечити бажаного результату. Махно вміло уникав зіткнень із значними червоноармійськими підрозділами, вів здебільшого ар'єргардні бої.

На початку січня повстанці досягли району містечка Ставище на Київщині. Щоб позбавитися переслідування червоних частин, увесь час доводилося рухатися і маневрувати. 3 січня, зранку в черговий раз різко змінивши напрямок руху, махновці несподівано для себе біля с. Бузівки зіткнулися з штабом 14-ї дивізії, який теж не передбачав такої зустрічі, у результаті штаб на чолі з начдивом О. Пархоменком потрапив у полон і був розстріляний.

Біля сусіднього с. Бучки повстанці наштовхнулися на бойові порядки червоних і потрапили в оточення. Спалахнув бій, в якому брали участь артилерія і сотні кулеметів. Вихід з оточення пролягав через утлий місток, який контролював противник. Згрупувавши відповідним чином сили, махновці захопили міст, але він не витримав ваги повстанських тачанок. Ця обставина й вирішила успіх бою. Махновці втратили практично весь обоз, 6 гармат, 40 кулеметів, близько 1 тис. полоненними *.

Рейд на Правобережжя, під час якого повстанська армія подолала 500 верст, не виправдав надій Махна. Відірвавшись на деякий час від переслідування червоних частин, повстанці знову потрапили під їх удари, причому доводилося діяти на місцевості, якої махновці не знали. Гористий ландшафт півдня Київщини і сильна ожеледь погрожували звести нанівець їх переваги у швидкості пересування і обернутися новими невдачами. Марними виявилися сподівання на поповнення армії повстанськими формуваннями Правобережжя. Ті з них, які потрапляли в смугу руху махновців, у більшості виявлялися дрібними і погано озброєними групами, міцно прив'язаними до рідних місць. Вони просили у махновців допомоги зброєю та боєприпасами. Махно вирішив з ними не зв'язуватися, а Білаш зневажливо характеризував місцевих повстанців «обірваними і жалюгідними, мов монастирські щурі».

Очевидно, і самі махновці виглядали не набагато краще. Рейд не змінив настроїв повстанства. Дезертирство, що розпочалося ще в районі Гуляйполя, продовжувалося і на Правобережжі. Групами і поодинці повстанці залишали армію. Коли 6 січня вона зайняла с. Межиріч неподалік від Києва, виявилося, що в її лавах нараховується не більш як 2 тис. бійців, 200 кулеметів і 6 гармат. Того ж дня на черговому засіданні штабу і Ради армії було вирішено залишити Правобережжя, перенести бої на Полтавщину, де повинні були діяти великі повстанські загони Хрестового та Бутовецького. Наступного дня неподалік від Канева по льоду махновці перейшли Дніпро.

На території Золотоніського повіту повстанську армію знову зустріли 8-ма червонокозача дивізія, перекинута на Полтавщину залізницею, та ударна група дивізії Котовського. Крім цих частин у боротьбі з махновцями на Полтавщині брали участь 7-ма стрілецька, 11-та та 14-та кавалерійські дивізії, які мав замінити корпус 1-ї Кінної армії, два полки 22-ї бригади внутрішньої служби і ще ряд частин. По залізничній лінії Кременчук — Хорол рухалося три бронепоїзди. Ще один з бригадою курсантів знаходився у резерві начальника тилу Полтавської губернії. Всі частини

* За іншими даними, втрати повстанців були меншими: 200 полонених, 2 гармати і 50 кулеметів.

отримали завдання «знищити банду Махна», але поводилися в основному пасивно, використовувалися як заслони на ймовірних напрямках руху повстанців.

У махновців відчувався гострий брак боєприпасів, і свій порятунок вони пов'язували з високою швидкістю просування на схід, у напрямку до Полтави. Махновці не розпорошували своїх сил на окремі загони, рухалися компактною масою, прекрасно обходячись без доріг, не вступаючи у бої, прагнучи лише завчасно оновлювати кінський склад, поповнювати обоз та запас продовольства. На Полтавщині за декілька днів їхня чисельність зросла до 3—4 тис. чоловік

Червоні частини явно не встигали за ними. В журналі бойових дій 17-ї кавалерійської дивізії з 7 по 31 січня, коли її ударна група виконувала завдання по переслідуванню Махна, не зафіксовано жодного бою котовців з махновцями. Висунувшись в район містечка Луком'я, частини групи простояли тут без руху декілька днів. З найбільш цікавих записів у журналі впадає в очі хіба що такий: «Частини 2-ї бригади, які не мали можливості переслідувати банди Махна через слабкий кінський склад, прибули і розташувалися у с. Ольшанці».

Остерігаючись швидкого просування махновців на схід, незадоволений діями червоних частин, Фрунзе вирішив дещо змінити тактику боротьби, діяти не лише за допомогою кількості, а й якості військ, створити військове з'єднання, яке б не поступалося махновцям у швидкості пересування і маневреності і могло б завдати їм вирішального удару.

Так виникла і негайно була реалізована ідея «летючого корпусу». Основу його склала Окрема Заволзька зведена бригада під командуванням латиша В. Нестеровича, його ж призначили і командиром корпусу. Вибір бригади не був випадковим, вона брала участь у боротьбі з махновцями у листопаді — грудні 1920 р., то ж її командири мали певний досвід і уявлення про ворога, з яким їм доведеться мати справу, а Заволзький стрілецький полк зарекомендував себе як одна із найбільш стійких частин в операціях з повстанцями: це його зусиллями була здобута перемога в бою біля Федорівки. Бригаді підпорядковувалося ще декілька кавалерійських частин. Загалом корпус нараховував 1800 багнетів, 1100 шабель, 70 кулеметів і 12 гармат. Фрунзе наділяв Нестеровича правом повної свободи діяльності. Після того як він «вчепиться в банду», комкору наказувалося керуватися лише метою її повного знищення.

Корпус був сформований нашвидкуруч, фактично вся його організація звелася до підпорядкування окремих частин командуванню Нестеровича, а вони виявилися різними за боєздатністю. Надавши корпусу повну свободу діяльності, Фрунзе, якого 30 грудня наказом РВРР «за видатні військові природні обдарування» було включено до складу Генерального штабу РСЧА, не подбав належним чином ні про підтримку корпусу іншими частинами, ні про налагодження зв'язку з штабами, ні про відповідну матеріальну частину, покликану забезпечити мобільність нового з'єднання. «...Як тільки корпус рушив з-під Полтави, він лишився зв'язку з штаукром і з сусідніми військами,— писав один з командирів корпусу.— Всі червоноармійські частини, які до цього часу переслідували Махна або виставлялися на його шляху, залишилися позаду і ніякого впливу на наступну операцію не мали. Місцерозташування інших частин було невідоме, якщо не рахувати «апріорної», так би мовити, інформації про те, що у кожному населеному пункті, місті, посаді чи фабрично-заводському центрі повинно бути щось із військової збройної сили. Штаб не дав точних орієнтирів і не надавав корпусу технічних засобів зв'язку». Все це не могло не відбитися на діяльності корпусу.

Вже 13 січня він виступив з Полтави до Решетилівки, куди, за даними розвідки, направлялася армія Махна. Як часто траплялося, інформація виявилася неточною, махновці пройшли не через с. Решетилівку, а через однойменну залізничну станцію, що знаходилася за 12 верст північніше. Довелося організовувати переслідування.

14 січня надвечір махновці отаборилися в с. Борки, яке знаходилося за 60 верст на північ від Решетилівки. 15 січня зранку до села підійшли авангарди червоних військ. Необачно Нестерович дещо розпорошив свої частини. Махно цим відразу скористався, давши командуванню корпусу добрий урок. За допомогою сильного артилерійського вогню та флангових ударів махновці змусили дві червоні бригади до панічного відступу, переслідували їх на віддалі 25 верст, а потім знову повернулися до Борків. Наступного дня біля с. Лютенські Будищі вони розбили стрілецький батальйон 65-го полку військ внутрішньої служби.

16—17 січня махновці займали с. Веприк. В цьому районі на схід від Гадяча вони сподівалися на зустріч з Хрестовим і Бутовецьким. Та з'ясувалося, що ще в кінці листопада обидва отамани були розгромлені. Засідання командного складу вирішило рухатися на північний схід у район Путивля, де, можливо, діяв загін Шуби, а згодом — шукати союзу з Антоновим, який підняв повстання на Тамбов-

щині. Так махновці втягнулися в черговий рейд, маршрут якого проліг по території Полтавської, Чернігівської, Курської, Воронезької, Харківської губерній, Області Війська Донського, а завершився в Гуляйпільському районі в середині лютого. Протягом 24 діб на віддалі близько 1500 верст їх переслідував «летючий корпус» Нестеровича. За цей час відбулося 27 боїв, деякі з них були особливо жорстокими, супроводжувалися значними втратами з обох сторін. Так, 19 січня біля с. Терни махновці втратили близько 350 чоловік вбитими, з боку червоних вбитих нараховувалося до 50, 170 бійців отримали поранення. 21 січня у бою поблизу Юнаківки повстанці залишили 150 вбитими і 50 полоненними. Понад 200 махновців було вбито в боях біля сіл Ржевка і Ровеньки у кінці січня.

Втрати були пов'язані не лише з боями, а й з складними метеорологічними умовами (мороз, сніг, вітер), відсутністю взуття та одягу. Особливо від цього страждали червоноармійці. За час переходу від с. Олексіївки до Корочі їх замерзло близько 40, число обморожених обчислювалося сотнями. 24 січня Нестерович звернувся до Фрунзе за дозволом на відпочинок, аргументуючи своє прохання перевтомою бійців, повною відсутністю взуття. Того ж дня Фрунзе, поділяючи турботи комкора, відповів категоричною забороною. На його думку, операція по розгрому махновщини була близькою до завершення: «Напружте останні зусилля: зміна готується на лінії Куп'янськ — Біловодськ частинами 2-ї кавдивізії, для чого необхідно відкинути Махна на південь, де організується зустрічний заслін». Зміна відбулася лише 4 лютого в с. Стрільцівка на схід від Біловодська. На цей час в корпусі залишилося 940 багнетів і лише 260 шабель. Через декілька днів, коли підтягнулися ар'єргарди, ці цифри дещо збільшилися. Загалом втрати корпусу за час рейду визначалися в 30 % піхотинців і 67 % кавалеристів.

Втрати махновців були ще більш вражаючими *. В середині лютого, коли вони вступили на територію Гуляйпільського району, в їх рядах залишалося не більш як 500 вершників. Армія зберегла лише 10 кулеметів і повністю лишилася артилерії. Підводячи в спеціальній статті підсумки дій «летючого корпусу» Нестеровича проти махновців, один з командирів корпусу М. Рибаков так визначив його результат: «Корпус вчепився у хвіст повстанської

* 24 лютого 1921 р. за бої з махновцями Окрема Заволзька зведена бригада була нагороджена орденом Червоного Прапора. У поданні говорилося, що за період з 12 по 28 січня бригада знищила до 1 тис. повстанців і захопила у них близько 50 кулеметів.

армії і бив її у хвіст, але голова завжди виходила з-під удару і вийшла остаточно. Ні разу не вдалося ... взяти противника у залізні кліщі чи приперти його до стінки ... Корпус висів на банді, душив її, але в нього не вистачало сил для взяття мертвою хваткою противника; він не міг розвинути такої маневреної гнучкості, яка була у Махна. Він розчленовував її, розпорошував, але знову-таки не знищував».

Аналізуючи причини таких наслідків, Рибаков дійшов висновку, що головну відповідальність за них несе не командування корпусу, а вище командування, яке протягом тисячоверстного рейду повстанців не змогло виставити їм надійного заслону, організувати комбінований зустрічний удар.

Відзначимо, що до подібного висновку прийшов і Ленін. Він був страшенно роздратований невдалими діями армії проти повстанців взагалі і махновців зокрема. 6 лютого вождь надсилає заступнику голови РВРР Е. Склянському дві записки-«попередження», в яких демонструє незадоволення головкомом С. Каменєвим. Ленін називає його відповідь на записку саратовського губвоєнкома безглуздою і подекуди безграмотною відпискою. І це тоді, коли треба не відписуватися, а знищувати бандитизм, не вгаває Ленін. Записок з оцінками подібного характеру у відношенні до осіб такого рангу, як головнокомандуючий, ми знаємо у Леніна не так вже й багато. Що ж змусило його забути елементарну витримку і такт? Здогадатися нескладно: катастрофічне зростання масштабів повстанського руху. Для Леніна цей рух залишається бандитизмом, інспірованим куркульством. І всі невдачі у боротьбі з цим явищем він був схильний пояснювати невмілими діями армії. «Наше військове командування ганебно провалилось, випустивши Махна (незважаючи на гігантську перевагу сил і суворі накази піймати), і тепер ще більш ганебно провалюється, не вміючи роздавити жменьок бандитів,— картає Ленін Склянського.— Замовте мені коротку доповідь головкома (з короткою схемою розміщення банд і військ) про те, що робиться.

Як використовується цілком надійна кіннота?

— бронепоїзди? (Чи раціонально вони розміщені? Чи не курсують по-пустому, віднімаючи хліб?)

— броньовики?

— аероплани?

Як і скільки їх використовується?

І хліб, і дрова — все гине через банди, а ми маємо мільйонну армію. Треба підтягти головкома із усієї сили».

В останньому Ленін мав цілковиту рацію. На початку 1921 р. відбувся повний розрив економічних стосунків між містом і селом. Якщо місто намагалося вирвати хліб з селянських рук силою продзагонів, селяни відповідали таким же чином, захоплюючи заводи, залізничні станції, а то й цілі міста, псуючи залізничну колію та лінії зв'язку, винищуючи представників державного апарату, особливо продпрацівників. Повстанство утруднювало, а часом робило просто неможливою роботу багатьох державних установ — Рад, міліції, громадських організацій, насамперед КНС, партійних осередків. За першу половину 1921 р. від рук бандитів, як повідомляли зведення, на Україні загинуло близько 1,5 тис. чоловік, в тому числі 645 військовослужбовців, понад 100 радянських працівників, 56 продагентів, 108 міліціонерів, 108 членів Рад та КНС. Це далеко не повна статистика, хоча не хотілося б створювати враження про масовий терор повстанців, в тому числі і махновців. Цілком вірною здається думка, висловлена істориком В. Волковинським: «Акцентування на кривавих злочинах і вандалізмі махновців, а подекуди і їх перебільшення зумовили той факт, що у багатьох історичних і художніх працях Махно незмінно асоціюється з кривавим монстром. Створюється враження, що в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції найбільше злодіянь вчинили махновці. Хоча на їх совісті багато жертв, однак масових погромів вони не чинили, не брали заложників тощо».

* * *

Коли зміст ленінської записки-«попередження» через головкома став відомий Фрунзе, той, зачеплений окриком, 7 лютого телеграфував у Кремль: «Особливо образлива така оцінка з Вашого боку. Бандитизм зараз йде на спад». І в свою чергу дав Леніну привід для роздумів про те, що боротьба з цим явищем не може бути обмежена сферою діяльності військових, а вимагає політичних рішень. «Тільки усунення соціально-політичної основи бандитизму дозволить довести боротьбу з ним до успішного кінця»,— робить важливий висновок Фрунзе.

Разом з тим керівники партійних і радянських органів на Україні вирішили вжити додаткових заходів до ліквідації махновщини. В січні 1921 р. при командуючому збройними силами України та Криму була створена Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом. У лютому було вирішено надати їй більш високого статусу, підпорядкувавши

безпосередньо голові уряду. 13 лютого Політбюро ЦК КП(б)У доручило Фрунзе формування спеціальних частин для боротьби з бандитизмом. 24 лютого відбулося об'єднане засідання пленуму ЦК КП(б)У з членами Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР. Вів засідання Х. Раковський, серед присутніх були відомі партійні і радянські діячі Я. Гамарник, Ф. Дзержинський, Є. Євдокимов, В. Затонський, Ф. Кон, С. Косіор, Д. Лебідь, Д. Мануїльський, Г. Петровський, М. Скрипник, М. Фрунзе, В. Чубар. На засіданні виступав Фрунзе з розгорнутою доповіддю, було розглянуто декілька конкретних питань, пов'язаних з активізацією боротьби проти повстанства. Серед них виділимо рішення про створення особливих частин, укомплектування батальйонів ЧК і залучення чекістів до військових дій. З одного боку, це означало ужорсточення методів збройної боротьби, з іншого — пленум висловився за посилення політичної роботи і навіть проведення спеціальної політичної кампанії проти бандитизму. Окремо згадаємо про рішення оголосити амністію учасникам повстанського руху. Було визнано за потрібне провести постанову про амністію через V Всеукраїнський з'їзд Рад, щоб надати цьому факту особливого звучання. Рішення про амністію знаменувало важливі зрушення в оцінці характеру повстанства як соціального явища. Воно свідчило, що в урядових колах зріє переконання в безперспективності боротьби з повстанством лише збройними методами.

Тим часом Махно, повернувшись до Гуляйполя, одразу ж отримав поповнення від місцевих махновських отаманів. Спочатку до нього пристав з своїм загоном Каленик, а за ним і Брова. В кінці січня на бік Брови в районі Новомосковська перейшла бригада будьоннівців на чолі з комбригом Маслаковим. Тож загін Махна одразу збільшився у декілька разів, він нараховував 1500 шабель при 50 кулеметах. Можливо, таке швидке поповнення стало справжньою несподіванкою для командирів і бійців 3-го кінного корпусу, які в цей час вели переслідування повстанців. 16—18 лютого махновці успішно провели ряд боїв з частинами корпусу, причому 17 лютого бій продовжувався 10 годин і не виявив переможця. В ніч з 19 на 20 лютого повстанці зупинилися у Берестовій. Перевтомлені попередніми боями, вони спали і завчасно не помітили підходу 3-го кавкорпусу. Прямо на вулицях села зав'язався бій, який закінчився поразкою махновців. Втративши обоз з пораненими, махновці вискочили з села. Невдовзі вони розділилися на дві частини. Бригада Маслакова, в якій переважали вихідці з Кубані та Північного Кавказу, вирішила

пробиватися до рідних країв, а декілька сот махновців змушені були шукати порятунку від постійних ударів Червоної Армії.

Події наступного місяця, відтворені за допомогою різноманітних документів, могли б скласти основу захоплюючого пригодницького роману. Втеча й погоня, зміна ситуацій відбувалися в такому карколомному темпі, що іноді не можна усвідомити достовірність окремих подій. Вони здаються невірогідними, хоч і засвідчені документально.

Шукаючи порятунку від червоної кінноти, загін Махна, в якому налічувалося близько 200 бійців, від Берестової рушив на Новоспасівку, де від нього залишилася лише половина, інші розбіглися по домівках. Штаб подумує про перехід до підпілля. Несподівано у колонії Фрідріхсталь махновці налітають на кавдивізіон червоних і обеззброюють його. За три наступні дні загін Махна зростає до 300 бійців, і питання про підпілля знімається з порядку денного. В ніч на 24 лютого махновці нападають на 42-гу дивізію у с. Заливному. І знову успіх. Роззброєно декілька тисяч червоноармійців, дехто з них переходить на бік повстанців, число яких виростає до 500. І знову різкий поворот сюжету. Блискавичний удар 3-го кінного корпусу — жорстока несподіванка для махновців. Доводиться рятуватися втечею, залишивши на полі бою декілька вбитих, серед них і члена штабу Коляду.

25 лютого Махно вирішує йти рейдом через Таврію на Правобережжя. Одночасно ряд невеликих загонів в 10—30 чоловік на чолі з Куриленком, Москалевським та Калеником розсилаються у Маріупольський, Юзівський та Гришинський райони. В дніпровських плавнях до Махна приєднується група Павловського з 100 чоловік. Короткочасне перебування на правому березі Дніпра дає махновцям солідне поповнення, загін виростає до 1000 шабель, має 8 гармат і близько 100 кулеметів. Декілька раз, щоб відірватися від погоні, махновці переходять з одного берега Дніпра на інший. Лід на річці втрачав міцність, і військовим підрозділам з великими обозами було небезпечно здійснювати переправи по льоду. Зведення № 39 про становище Олександрівської губернії відзначило, що на початку березня махновці повернулися з Херсонщини. 1 березня в с. Зелене вони зарубали продагента, порвали лінії зв'язку між Лепетихою і Рогачиком, захопили в полон якогось воєнкома, пройшли через декілька сіл і 2 березня зупинилися у с. Менчикур. В загоні нараховувалося 1500 повстанців, але бій біля Н. Серагоз повстанці програли.

6 березня махновці знаходилися біля с. Агайман. Загін розділили на декілька частин. З Махном і штабом залишилося до 300 повстанців, решта пішла з Хомою Кожиним і Тарановським. Потрапивши під чергові удари червоних частин, махновці змушені були відступати на схід і південь. Так вони опинилися у с. Єфремівці на західному березі оз. Молочного. Переправитися по льоду на східний берег озера вони не змогли. Це була пастка, адже з заходу шлях відгороджував Утлузький лиман, з півдня — берег Азовського моря, з півночі підходили червоні війська. Вони були певні, що тепер вже махновцям від них нікуди не дітися. Та й цього разу Махну вдалося буквально вийти сухим з води. Він скористався вузькою піщаною косою, яка розділяла море і озеро, і про існування якої червоне командування не здогадувалося. Коса мала в довжину 22 версти, а в ширину — лише 10 саженів, пройшовши по ній, махновці 8 березня опинилися у с. Степанівці, залишивши далеко позаду переслідувачів.

У Бердянському повіті лави повстанців знову виросли до 600 бійців. У с. Федорівці полонені червоноармійці повідомили їм, що в Гуляйполі стоїть лише один кавалерійський полк, серед якого зріє невдоволення. Тож було взято курс на Гуляйполе. Та коли махновці увірвалися в село без попередньої розвідки, там виявився у повній бойовій готовності 3-й кінний корпус. Протягом 75 верст червоні переслідували махновців, відбивши у них обоз і кулемети. 14 березня розігрався новий бій біля с. Комар. Він закінчився поразкою повстанців і новим складним пораненням Махна. Дещо пізніше про те, як це відбулося і що було далі, Махно писав: «У одній зверхбезумній по відвазі контратаці я був впритул пронизаний більшовицькою кулею в стегно через сліпу кишку навиліт і випав з сідла. Це стало причиною нашого відступу, тому що хтось по недосвідченості крикнув по фронту — «Батько вбитий!»

12 верст мене везли, не перев'язуючи, на кулеметній тачанці і я зовсім був стік кров'ю. Не маючи змоги спертися на ногу, зовсім не сідаючи, я лежав непритомним під охороною і доглядом Льови Зіньківського. Це було 14 березня. В ніч проти 15 березня біля мене сиділи всі командири групи, члени штабу армії на чолі з Білашем і просили підписати наказ розіслати по сто, по 200 бійців до Куриленка, до Кожина та інших, хто самостійно керував повстаннями у певних районах. Наказ цей мав метою відправити мене з особливим полком у тихий район на час, доки я підлікуюся і сяду у сідло. Наказ я підписав».

Середина березня 1921 р. стала одним з найдраматичніших моментів в історії махновщини. В нерівних, крово-

пролитних щоденних боях гинули десятки і сотні повстанців. Знекровлений і перевтомлений фізично і психологічно загін Махна стояв перед фактом повного знищення в найближчі декілька днів. Рішення про поділ його на декілька дрібних частин з наступним їх розпорошенням було єдиним шляхом до порятунку залишків командного складу та бойового ядра повстанства. Поранений Махно, який вкотре ледь розійшовся з смертю, добре розумів безвихідь становища, але не втрачав надії на продовження боротьби. Підписуючи наказ про розпуск повстанської армії, він ставить завдання бойовим групам: «1. Руйнувати тил Червоної Армії, його інститути насилля та сваволі. 2. Руйнувати лінію залізниць під час літнього сезону. 3. Роззброювати червоні частини і зберігати зброю. 4. Намагатися збільшити (кількість) бійців у групах та їх боєздатність. 5. Ні в якому разі не допускати в загони осіб, що сприяють бандитизму і тим підривають авторитет махновців. 6. Намагатися зберегти окремі групи до певного часу. 7. Кожен командир відповідальний за довірену йому групу».

На світанку 16 березня, розділившись на чотири групи, махновці розійшлися в різні сторони, щоб таким чином спробувати відірватися від переслідування. Штаб армії з пораненим Махном знаходився при групі Петренка, яка нараховувала лише 100 бійців. Щоб позбавитися ворога, махновцям довелося протягом 13 годин пройти фантастичну відстань у 180 верст, спустившись від Гуляйполя до берега Азовського моря. Та наступного дня біля Новоспасівки махновці знову налетіли на ворожу кавалерію, яку спочатку прийняли за групу Куриленка. Сили були нерівні, червоні мали п'яти-шестикратну перевагу. Вирватися із-під їх удару вдалося завдяки самопожертві п'яти молодих повстанців, які, добровільно прирікши себе на смерть, кулеметним вогнем деякий час стримували наступ червоних. Це й дало змогу Махнові із залишками групи відірватися від погоні.

З Бердянського повіту «батько» знову повертається до Олександрівського, де в одній з німецьких колоній поблизу с. Заливного знайшов притулок 20 березня 1921 р. Протягом місяця він не нагадував про себе, лікував рану, заходився над складанням «Декларації махновців», а коли ідеї декларації не знайшли підтримки серед членів штабу, замкнувшись у собі, взявся за вірші.

З відходом Махна від бойових дій активність повстанського руху на території Олександрівської та Катеринославської губерній спала. У зведенні № 43 про становище Олександрівської губернії, датованому 30 березня, практично відсутні згадки про повстанський рух. Характерною є інформація, що надійшла з Бердянського повіту: «Повідомлень контрреволюційних і бандитських не надходить. Можна з впевненістю сказати, що, нарешті, запанувала тиша... Бандитизм втратив своє значення».

Та чи це не тиша перед новим поривом бурі? Чи завдано махновщині вирішального удару? Чи зрубана крона повстанського руху під корінь? Чим, скажімо, обернеться рішення Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР від 20 березня 1921 р. про необхідність посилити збір продрозверстки у Олександрівській губернії та Гришинському і Маріупольському повітах Донецької, обумовлене інформацією про розпуск Махном повстанської армії.

* * *

На початку 1921 р. повстанський рух цілком можна було розглядати як одну із форм громадянської війни. На території країни діяло декілька повстанських армій, кількісно вони значно перевищували армію Махна. Влітку 1920 р. спалахнуло повстання селян Тамбовської губернії під проводом есера Антонова, в основі його — незадоволення селянства «воєнним комунізмом». На початку 1921 р. повстання вийшло за межі Тамбовщини, охопило ряд повітів Воронезької губернії, в армії Антонова нараховувалося близько 50 тис. бійців. В кінці березня 1921 р. начальник штабу РСЧА доповідав, що розмах антонівщини «загрожував життєвим інтересам Республіки».

Повстання на Тамбовщині значно перевершив за масштабом виступ селянства Західного Сибіру. Причинами його знову ж таки стала продрозверстка. Щоб забезпечити її виконання, треба було використовувати армію, широко застосовуючи каральну політику, влаштовуючи колективні екзекуції, беручи десятки заложників. Повстання почалося у Ішимському повіті, а поширилося на територію від Уралу до Омська. У повстанську Народну армію об'єдналося до 100 тис. селян, ними були взяті Тобольськ, Петропавлівськ, Обдорськ, Березово, оточені — Тюмень, Ішим, Курган, Ялуторовськ, перервано рух по залізничних магістралях Омськ — Тюмень та Омськ — Челябінськ.

Повстанські виступи охопили Дон і Кубань. В одній із інформацій, яка весною 1921 р. надійшла до ЦК РКП(б), говорилося, що на Кубані «формувалися цілі повстанські армії». В Білорусії у січні 1921 р., за даними штабу РСЧА, діяло 10 тис. повстанців і 8 тис. дизертирів. Рахунок дрібних повстанських загонів йшов на сотні. Кожен з названих

виступів кваліфікувався куркульсько-есерівським, а командування Червоної Армії докладало максимум зусиль до їх ліквідації.

До кінця лютого Ленін поділяв таку точку зору, але все глибше замислювався над соціальною природою явища. В промові на зборах партійного активу Москви 24 лютого він як характерне явище внутрішнього становища відзначив зростання бандитизму і куркульські повстання, які тісно пов'язував з підривною діяльністю есерів із-за кордону. Цей зв'язок він вбачав у тому, що повстання відбуваються в районах, де «ми беремо хліб». Одночасно з старими звинуваченнями в промові пролунало твердження: «Ми прийшли до висновків, що є незадоволення загального характеру». В останній перед X з'їздом РКП(б) публічній промові на засіданні пленуму Московської Ради Ленін, зачепивши питання про «куркульські повстання», їх природу, як і раніше, пояснював тим, що на селі є верстви, які не хочуть змиритися ні з продрозверсткою, ні з податком, але одночасно говорив про ряд допущених партією і владою помилок.

Минуло лише десять днів. 8 березня відкрився X з'їзд РКП(б). Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) вождь розпочав з аналізу кризисної ситуації, що склалася в країні: «Ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: «бандитизм». Цього разу він не намагався вкотре знову всю відповідальність перекласти на плечі куркуля. На X з'їзді Ленін жодного разу не вдався до цього політичного жупела, вів мову про дрібнобуржуазну контрреволюцію, дрібнобуржуазну анархічну стихію, яка висовує гасла вільної торгівлі, а підійшовши до політичних висновків, які випливали з розглянутого явища, зазначив: стосунки робітничого класу і селянства «не ті, що ми думали».

Досвідчений політик, Ленін зрозумів, що й далі розігрувати не один раз биту протягом громадянської війни карту «куркуля» рівнозначно неминучій втраті влади. Остаточно схилив його до необхідності нового політичного курсу, поступок селянству, зміни продрозверстки продподатком збройний виступ моряків Кронштадта.

Драматизм ситуації, що склалася навесні 1921 р., і вихід, знайдений Леніним, досить точно визначила резолюція 1-ї Всеукраїнської наради КП(б)У про продподаток і комнезами. В ній відверто говорилося, що після закінчення громадянської війни партія взялася за «здійснення економічних завдань комуністичного будівництва», але це, в свою чергу, викликало впертий опір дрібних власників. Цей

опір «комуністичному перетворенню старих суспільних відносин» загрожував розвитком селянської контрреволюції. Здається, це був перший документ, де відверто і публічно говорилося не про куркульську, не про дрібнобуржуазну, а селянську контрреволюцію, про небажання селянства продовжувати комуністичний експеримент. Цікаво, що в наступних виданнях резолюції в ремарках пояснювалося, що йдеться про куркульську контрреволюцію. Дійсно, резолюція 1-ї Всеукраїнської наради КП(б)У випадала з контексту подібних резолюцій, прийнятих як раніше, так і пізніше. І все ж таки її автори не обмовилися, думка їх досить чітка і вмотивована. Ось що говориться в резолюції далі: «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізольованості російської революції ***піти на відкриту громадянську війну з масою селянства*** (виділено мною.— *В. В.*) і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу Радянської влади».

Не треба доводити, що реальна угода з селянством була можлива лише за умови зміни економічної політики. Протягом 1921 р. Ленін докорінно переосмислив і змінив своє ставлення до «воєнного комунізму», розробив основи нової економічної політики. У березні 1921 р. він назвав продрозверстку не ідеалом, а сумною необхідністю, що потім часто використовувалося істориками для виправдання «воєнного комунізму». Але пройшло півроку, і в доповіді, присвяченій новій економічній політиці на II Всеросійському з'їзді політпросвіт, Ленін, звернувшись до практики господарських стосунків періоду громадянської війни, визнав: «Ми зробили ту помилку, що вирішили провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу. Ми вирішили, що селяни за розверсткою дадуть потрібну нам кількість хліба, а ми розверстаємо його по заводах і фабриках — і вийде у нас комуністичне виробництво і розподіл ... досвід привів нас до переконання в помилковості цієї побудови...»

Неп в протилежність «воєнному комунізму» базувався не на умоглядних теоретичних побудовах, а на випробуваних і відшліфованих еволюційним розвитком людства економічних категоріях, в першу чергу, вільній конкуренції товарності виробництва, товарно-грошових відносинах, визнанні різних форм власності. Саме неп створив міцну еко-

номічну основу для відновлення порушених зв'язків між містом і селом, допоміг ліквідувати антирадянські настрої на селі, а врешті решт і повстанський рух.

Однак все це не було одноразовим актом, вимагало певного часу і відповідних зусиль. Часом можна прочитати, що X з'їзд РКП(б) проголосив нову економічну політику. Це не зовсім так. Неп як політика набув своїх основних рис і почав здійснюватися лише в другій половині 1921 р. Що ж стосується X з'їзду, то він лише зробив перші кроки у напрямі до цієї політики. В жодному з його документів неп не згадується. При тій ідеології та практиці, яка панувала в партії протягом громадянської війни, годі було й думати про якийсь одноразовий перехід від однієї політики до іншої. Потрібен був перехідний період, який би дозволив перехворіти рецедивами «воєнного комунізму».

З промов Леніна на X з'їзді, з підготовчих матеріалів до них можна зробити висновок, що і для нього цей перехід був непростим. Треба було розлучитися з багатьма ортодоксальними теоретичними поняттями, винесеними з марксизму. Селяни вимагають свободи торгівлі, але така свобода, за переконанням Леніна, неминуче призведе до білогвардійщини і перемоги капіталу. Він підкреслює у звіті ЦК, що цю політичну небезпеку «ми повинні усвідомлювати ясно». Відповідно до теорії пролетаріат повинен зайнятися переведенням дрібних селянських господарств до суспільної праці. Це теоретично безсумнівно, підкреслює Ленін, але практично нездійснено до того часу, поки селянин реально не зрозуміє переваг великого господарства. Так окреслюється коло суцільних суперечностей, з якого Ленін шукає вихід. Говорячи про заміну розверстки податком, він знову повертається до проблеми свободи торгівлі. «Ми всі, хто вчився хоч би азбуки марксизму, знаємо, що з цього обороту і свободи торгівлі неминуче випливає поділ товаровиробника на власника капіталу і на власника робочих рук, поділ на капіталіста і на найманого робітника, тобто відтворення знову капіталістичного найманого рабства, яке не з неба падає, а виростає у всьому світі саме з товарного землеробського господарства» — вкотре повторює він. З іншого боку, ясно, що без поступок селянству зберегти владу в руках пролетаріату не вдасться. Але чи вдасться її зберегти, відновивши свободу торгівлі? Питання і сумніви, вони мучать вождя, адже віддано стільки сил, виграна війна, створена господарча і політична система «диктатури пролетаріату». Неминуча альтернатива: або зберегти вірність теорії, або рятувати революцію,

на вівтар якої складено мільйонні жертви. «Попередня наша програма була теоретично правильна, але практично неспроможна»,— вирішує Ленін і зрештою схиляється до висновку, що «диктатуру пролетаріату» можна зберегти і при певній свободі селянського господарства — все буде залежати від уміння витримати міру. В плані промови про заміну розверстки податком він сформулював цю думку стисло і відверто: «Є ще цілий ряд можливих переходів. Можна ще зробити «вірьовку» більш вільною, не розриваючи її, «відпустити» «полегше».

На з'їзді вирішили далі ніж на свободу місцевого обороту мотузок не відпускати, та й то не в усіх місцях одночасно.

Особливо болюче відбувався перехід до непу на Україні. Весна — літо 1921 р. видалися надзвичайно складним і суперечливим періодом в історії республіки. Спробуємо це показати на декількох прикладах.

З 25 лютого по 3 березня 1921 р. у Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд Рад. На його адресу надійшла вітальна телеграма Леніна, в якій він шкодував, що ніяк не виберетьcя на Україну. Вождь бажав з'їзду успіхів у зміцненні влади і відновленні народного господарства, але жодним словом не натякнув на можливі зміни політичного курсу. Тож делегати з'їзду дружньо голосували за збереження продрозверстки як єдино правильного шляху вирішення продовольчої проблеми. Після X з'їзду РКП(б) надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла рішення «Про заміну продрозверстки натуральним податком», але на відміну від Росії продподаток запроваджувався на Україні не з весни, а з осені (з нового врожаю). А поки що продовольчим органам було вказано надолужувати збір зерна за розверсткою, яка на той час була виконана на 40 %. Ленін визначив уряду України орієнтир у постачанні хліба — відправляти до Москви 40—60 вагонів продовольства щоденно. Виконати таку рознарядку можна було лише надзвичайними заходами. Переді мною інструкція по продовольчій роботі, розроблена у Катеринославі. Не маючи змоги навести весь текст цього красномовного документа, познайомлю читача лише з окремими його положеннями:

«Необхідно якомога швидше знищити куркуля, допомогти незаможнику організуватися, стати на ноги ... Необхідно за рахунок куркуля забезпечити незаможника і допомогти робітнику міста.

...Незалежно від 100 % розверстки у куркулів відчуджуються всі знайдені продовольчі лишки, залишається лише норма.

...Уповноважені п'ятихатники і десятихатники вибираються з числа найбільш заможних господарів у селі — вони ж є відповідальними особами за проведення продовольчої розверстки всіма господарствами, уповноваженими яких вони є. Невиконання розверстки тягне за собою арешт уповноваженого як заложника.

...До виконання волостю 70 % хлібної розверстки ніякі заяви про неможливість виконання розверстки до уваги прийматися не повинні і обстеження не допускаються. Робота тут ведеться заходами впливу на куркулів: взяттям заложників та ін. Злісних судити на місці.

...У всю роботу необхідно як можливо ширше втягувати незаможника ... і навіть прагнути до перекладення всієї ініціативи на незаможника ... раз ступивши на цей шлях, незаможник остаточно порве зв'язок з куркулем, чим загострить класову боротьбу в селі».

Цікаво було б побачити людину, яка складала подібні інструкції, а потім проводила їх в життя, зрозуміти її тип, світогляд, психологію і мораль. Читаючи цю інструкцію, ловиш себе на думці, що вона спрямована не стільки на заготівлю зерна, скільки на те, щоб роздавити його виробника, створити прецедент до боротьби між селянством. Тут особливі надії, як видно з документа, покладалися на комнезами. У квітні 1921 р. вони були оголошені ВУЦВК «організаціями державного значення», які наділялися широкими повноваженнями, включаючи контроль за всіма сферами сільського життя, право на конфіскацію, використання зброї, переселення куркулів у хати бідноти і навпаки. За КНС зберігалося від 10 до 25 % зібраного у селі хліба, окрім того, вони отримували цілий ряд пільг за рахунок своїх більш заможних односельців. Таким чином, у селі створювалася досить агресивна соціальна група, яка звикала жити не за рахунок виробництва і праці, а за рахунок перерозподілу продукції, землі, реманенту заможної частини, «експропріація куркуля» стала її головним засобом до існування. У 1921 р. така діяльність КНС цілком влаштовувала партійні і радянські органи, які надавали комнезамам всілякої підтримки і активно використовували їх як провідників своєї політики. Зрозуміла і ненависть повстанців до незаможних, члени КНС чи не найчастіше ставали жертвами повстанських розправ. З свого боку, незаможні з кінця 1920 р. брали активну участь у боротьбі з повстанством, ними було створено декілька сот загонів самооборони, а також спеціальні кіннотні загони.

У березні 1921 р. на Україні проводився «продовольчий місяць». На викачування хліба з села були кинуті партійні

і радянські керівники, продовольчі і військові загони, комнезами. В підсумку протягом місяця в Росію було відправлено понад 1,1 млн пудів хліба, що майже в 10 разів перевищувало кількість хліба відправленого у січні. В квітні, коли тиск на село послабився, кількість зібраного для Росії хліба впала до 132 тис. пудів. 7 травня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) знову вказало ЦК КП(б)У на необхідність дотримуватися норми постачання, у відповідь на що уряд республіки оголосив черговий продовольчий місяць. На яких засадах він проводився, можна зрозуміти з телеграми Раковського, розісланої в усі губернії України. В ній говорилося, що за дорученням ЦК РКП(б) постачання продовольством Москви і Петрограда стає бойовим завданням КП(б)У. Для цього пропонувалося створити щоденно діючу нараду, до складу якої повинні були увійти голова губвиконкому, секретар губпарткому, голови опродкомгубу та губчека, а також старший військовий начальник на території губернії. «П'ятірці» надавалися широкі повноваження у використанні партійного та радянського апарату для продроботи і покладалося завдання «всіма засобами сприяти: 1) прискоренню (збору) продрозверстки; 2) прискоренню товарообмінних операцій; 3) прискоренню вантаження (продовольства)». Знову цифра вивезеного на північ хліба пішла вгору. Травень дав 522 тис. пудів, а червень — 728 тис., загалом за вісім місяців 1921 р. до Росії було відправлено 3,9 млн пудів хліба.

V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв закон про закріплення землі в 9-річне користування селянських господарств. Закон мав покласти край нескінченним перерозподілам землі, які з 1917 р. повторювалися майже щорічно, і сприяти підвищенню продуктивності землеробства. Але одночасно законом стимулювалася проголошена ще у 1920 р. IV з'їздом Рад практика конфіскації у куркулів лишків землі. Спеціальна інструкція, видана для впровадження закону, забороняла закріплювати землю там, де КНС не провели вилучення її лишків. У 1920—1921 рр. практика вилучення лишків досить часто перетворювалася в процес часткової або й повної експропріації заможної верхівки села. Перший масовий «похід на куркуля» восени 1920 р. був організований в Одеській губернії. За нею прийшла черга Катеринославської, Полтавської, Харківської, Миколаївської губерній. В Полтавській губернії акція мала назву «планової компанії», під час якої поєднувалися продовольча, радянська, ідейно-політична робота з експропріаціями. Так, у другій половині січня в селах Ждани та Скоробогатьки Лохвицького повіту було експропрійовано

50 куркульських господарств, з них 4 — повністю, при цьому були взяті 13 заложників. У звіті про проведену «роботу» відзначається, що у експропріаціях «головну роль відігравала біднота, яка брала активну участь у відчуженні майна і взятті заложників». Далі повідомлялося, що частина живого і мертвого реманенту була передана повітовому уземвідділу, а частина — волкомнезаму для поділу між біднотою. Висновок: «серед бідноти панує революційний підйом, вона цілком задоволена роботою комісій».

В аналогічному документі про проведення «планової кампанії» в Переяславському повіті говорилося, що в районі Скопецької, Івашківської та Войтівської волостей у квітні 1921 р. було експропрійовано 142 куркульські господарства та взято 79 заложників з куркулів і «взагалі злосного елемента». При проведенні «планової кампанії», йдеться у доповіді, незаможне селянство було настільки активне, що «доводилося здержувати селян... розбирали куркульські комори та клуні, а ставили їх біднякам, і коли в одному селі робиш, то з другого приходить делегація, аби скоріше їхали до них». В середині квітня на Полтавщині нараховувалося 1962 експропрійованих куркульських господарства. Аналогічна практика застосовувалася і в Катеринославській губернії. На початку березня V губернський з'їзд Рад оголосив, що боротьба з куркулями і бандитами є «фронтом такої ж державної важливості, як і колишній білогвардійський». Губвиконкому доручалося до настання весни ліквідувати бандитизм і причини, що його породжують, а заразом провести «ряд заходів по знищенню економічного панування куркуля, зміцненню незаможного селянства і організації міцної Радянської влади на селі». Приступаючи до виконання поставленого завдання, Катеринославський губвиконком на час проведення кампанії оголосив всю територію губернії на «становищі фронту з усіма витікаючими наслідками» і попередив, що невиконання розпоряджень і наказів губернської військової наради буде покаране «з усією суворістю фронтових положень». Вся губернія поділялася на райони, в кожному з яких створювався польовий штаб на чолі з революційною трійкою. Штаб оголошувався на час діяльності в районі вищим органом влади, при кожному з таких штабів діяли ревтрибунали. Останнім надавалося «необмежене право у виборі міри покарання», при цьому спеціальна інструкція зобов'язувала їх керуватися «обставинами справи, велінням революційної совісті і тими обставинами, які переживає Радянська влада на Україні». Вироки, які виносилися ревтрибуналами, затверджувалися польовими штабами і негайно приводилися в дію членами трибуналів.

Масові експропріації, а разом з ними і каральна політика до заможного селянства застосовувалися до осені 1921 р., коли стало цілком зрозуміло, що вони лише посилюють деградацію селянського господарства.

Політика експропріації суперечила курсу нової економічної політики, яка мала на меті підтримку «старанного селянина». Її організатори ніяк не могли відмовитися від воєнно-комуністичної ідеології, їм здавалося, що зміцнюючи бідноту, вони знекровлять грунт, на якому розвивалося повстанство, але не можна не бачити, що така політика мала і зворотний бік — множила ряди незадоволених Радянською владою. Пленум ЦК КП(б)У (липень 1925 р.), повернувшись в іншій політичній ситуації до аналізу названих подій, констатував: «Розкуркуленням же істотно зачіпалися інтереси не лише куркульства, а й частини більш заможних середняків». Ознайомившись з інструкціями, розробленими Катеринославським губвиконкомом разом з командуванням 1-ї Кінної армії, начальник організаційно-інструкторської частини Реввійськтрибуналу всіх збройних сил на Україні Вельт писав до РНК України, що репресивна і відкрита боротьба з бандитизмом позитивних наслідків дати не зможе. «Не слід забувати, що в бандитських загонах бере участь колосальна кількість місцевих селян, незадоволених Радянською владою і розпропагованих контрреволюційними елементами, з одного боку, обурених діями місцевих цивільних властей — з іншого...— пише Вельт.— Каральні загони, вислані на місця, не стільки відновлюють «порядок» і знищують бандитизм, як, навпаки, роздражнюють корінь цього зла — бандитизму — своїми репресивними заходами, тобто підпалами, масовими розстрілами та ін.»

Шкода, але документів такого характеру в практиці 1921 р. було небагато, тоді як репресивні заходи застосовувалися масово. 10 червня 1921 р. постійна нарада по боротьбі з бандитизмом прийняла рішення про оголошення с. Пархомівки «контрреволюційним гніздом» на підставі того, що тут зупинявся загін Махна. Винних у «безпосередньому зв'язку з Махном» піддали вищій мірі покарання. Ті, що лишень були запідозрені в подібному, виселялися за межі України, а їх майно конфісковувалося і передавалося бідноті. Військовому командуванню було запропоновано зібрати дані про села, які надавали активну допомогу Махнові або переховували його загони, з тим щоб у відношенні таких сіл застосувати подібну міру покарання.

Каральна політика стала на перешкоді до ефективного проведення на Україні амністії оголошеної V Всеукраїнським з'їздом Рад. Амністія поширювалася на учасників повстанського руху. Ті з них, хто добровільно припиняв боротьбу проти Радянської влади, звільнялися від кримінальної відповідальності. Спочатку термін дії амністії був встановлений строком на сорок днів (до 15 квітня 1921 р.), а потім декілька раз продовжувався. Повідомлення про амністію, яке збігалося в часі з рішенням про відміну розверстки, справило спочатку сильне враження на повстанські маси. Багато з повстанців скористалося з амністії. У квітні в пресі з'явилися повідомлення про добровільне припинення боротьби атаманом Біленьким з Полтавщини, який з'явився в губчека і був амністований. В тому ж місяці загін Савонова залишило 180 повстанців, а 19 квітня з'явився з повинною у радянські органи вістовий «батька» Махна, який повідомив, що серед махновців йде сильне бродіння у зв'язку з відміною продрозверстки і частина їх «стоїть за перехід на бік Радянської влади». Дійсно, вже 24 квітня у Гуляйполі зібралися амністовані махновці. Вони провели свій з'їзд і звернулися до колишніх товаришів із зверненням, в якому пропонували «ні хвилини не сумніватися і вийти з тих проклятих загонів, що руйнують життя, прийти з повинною».

До травня кількість амністованих повстанців обчислювалася сотнями, було серед них і 17 отаманів. Більшість амністованих своє рішення пояснювала двома факторами: по-перше, відмовою держави від політики продрозверстки, а по-друге, самим фактом амністії. Як цілком типове можна привести зізнання отамана Ф. Зуба: «Після того як партизани наших загонів прочули про намір заміни продрозверстки продподатком, їх настрій почав змінюватися. Почастішали випадки непокори, відмова від виконання доручень. Після оголошення амністії у багатьох з них зовсім пропало бажання воювати з Радянською владою».

Загалом до кінця літа амністією скористалися до 10 тис. селян, які брали участь у повстанському русі. Напевно, цей процес мав би ще більший розмах і проходив би інтенсивніше, якби навесні практика амністії не зіткнулася з фактами розстрілів тих, хто вирішив добровільно скласти зброю. 24 квітня голова РНК УСРР Раковський, людина жорсткого характеру і схильна до крутих заходів, не зміг стримати хвилю обурення, викликаного діями 1-ї Кінної армії. В його телеграмі Будьонному говорилося, що, незважаючи на ряд інструкцій, командири Кінної армії продовжують розстрілювати людей, що з'являються по

амністії і цим зривають «масову здачу бандитів, яка почалась було на Катеринославщині та Полтавщині». Особливо негативну реакцію у Раковського викликав випадок, який мав місце у Костянтинограді. Агент ЧК Друзь, пробравшись у банду, переконав отамана Бондаренка здатися. Про факт здачі банди і час її прибуття до Костянтинограду був попереджений начальник тилу повіту, який вирішив амністією не займатися. Як тільки повстанці з'явилися, їх оточили і перебили з кулеметів. Раковський наказував віддати начтилу під суд. Зазначений факт був непоодиноким і відбивав певну практику. На одному з засідань постійної наради по боротьбу з бандитизмом при СНК УСРР її член В. Затонський виступив з заявою, в якій відзначив, що у більшості представників місцевих органів влади спостерігається підозріле ставлення не лише до колишніх бандитів, а й до самої амністії, «неодноразово спостерігалися випадки арештів, побоїв і навіть розстрілів колишніх бандитів».

Таким чином, протягом весни — літа 1921 р. Радянською владою було зроблено ряд кроків до політичного врегулювання стосунків з селянством, в тому числі оголошено про заміну продрозверстки натуральним податком, відбувалося закріплення землі в 9-річне користування, була запроваджена амністія. Всі ці заходи, безперечно, сприяли нормалізації становища на селі, але проводилися вони в життя непослідовно, повільно, суперечливо, постійно супроводжувалися рецедивами насильства, каральною політикою, заохоченням боротьби між соціальними полюсами села. Особливо негативні наслідки мало збереження до осені 1921 р. продрозверстки і активне вилучення зерна. То ж і повстанський рух залишався помітним явищем. За даними розвідвідділу штабу збройних сил України та Криму, на 1 квітня 1921 р. на території республіки діяло 102 повстанські загони, а серед них чимало махновських.

* * *

Поки йшов пошук політичних і економічних методів врегулювання стосунків з селом, збройна боротьба з антирадянськими виступами не припинялася ні на хвилину. Вона — характерна риса політики весни — літа 1921 р. Залитий кров'ю виступ моряків Кронштадта, 30 тис. полеглих у боях повстанців — результат придушення виступу селянства Західного Сибіру. Армія ліквідовує антонівщину. Під керівництвом М. Тухачевського, призначеного командуючим військами Тамбовської губернії, зосереджено 45 тис.

піхотинців і кіннотників, на озброєнні яких знаходилося близько 500 кулеметів, 60 гармат, бронемашини та аероплани. Ідеологія масового терору і неприховуваної агресивності пронизує накази і директиви командуючого. «Операції проти бандитів повинні вестися з непогрішною методичністю,— доводив до підлеглих Тухачевський,— оскільки бандитизм лише тоді буде зламаний морально, коли сам характер придушення буде вселяти до себе повагу своєю послідовністю і жорстокою наполегливістю». На практиці це означало масове фізичне знищення повстанства. Не можна не помітити колосальну невідповідність між втратами воюючих сторін. Якщо у Червоній Армії вони, як правило, обчислювалися одиницями вбитих або поранених у бою, то повстанці залишали на полі бою десятки, а часто і сотні вбитих. Ось лише вибіркова статистика по бригаді Котовського, який за участь у придушенні антонівщини був нагороджений почесною революційною зброєю — золотою шаблею і орденом Червоного Прапора. 7 травня 1921 р. бійці бригади зарубали у одному з боїв 116 повстанців, 22 травня — 700, 12 червня — 200 і стільки ж — 20 липня. Про що це говорить? Про запеклість боїв чи політику терору у відношенні до повсталих?

Такою ж послідовністю і наполегливістю відзначалася боротьба з повстанством на Україні. Втративши на деякий час з поля зору самого Махна, червоне командування намагалося остаточно ліквідувати розрізнені махновські загони. Командуючий Харківським військовим округом Р. Ейдеман у одному з наказів у кінці березня відзначив, що повстанська армія Махна в основному розбита і знищена у Гуляйпільському районі, а рештки бандитів змушені «розділитися на окремі банди і переховуватися до пори до часу від переслідування наших частин». Ейдеман говорить, що вони намагаються передислокуватися на північ і створюють загрозу для Донбасу, у зв'язку з чим він ставить військам округу завдання: «З повним напруженням сил і енергії продовжувати нещадне винищення бандитських залишків і ліквідацію розбійницьких осередків». В повітах і районах найбільшого поширення повстанства командуючий округом наказує провести «ударні місяці по боротьбі з бандитизмом», забезпечити такі повіти і райони крупними військовими з'єднаннями, рухомими загонами «достатньої сили, які б мали за мету невідступне переслідування і повне знищення банд». Особливу увагу Ейдеман наказує звертати не лише на рухомі загони, а й на так звані осередки бандитизму.

Як відомо, Ейдеман був одним з керівників боротьби

з повстанством на Україні. Аналіз набутого досвіду у боротьбі з повстанством дозволив йому виявити цілий ряд закономірностей у поведінці повстанців. Свої спостереження він виклав у брошурах «Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом» и «Очаги атаманщины и бандитизма». Ейдеман приходить до висновку, що окремі села, а то й волості являють собою опорні пункти повстанських загонів. Оскільки такий погляд на повстанство дещо розходився з твердженнями про куркульський характер банд, їх соціальну опору на заможну верхівку села, Ейдеман пояснює цю очевидну суперечність впливом куркульства на односельців: «Якщо взяти до уваги силу і вплив на українське село куркульських верств, то нема нічого дивного, що у повстаннях проти нас часто бере участь все населення того чи іншого села». Зважимо, Ейдеман насамперед військовий і лише потім політик. І як військовий, він реально бачив тісний зв'язок повстанства з селом. Ще більш відверто про це свідчили інформаційні матеріали військових. У короткій загальній характеристиці бандитизму, підготовленій у штабі Харківського військового округу в середині квітня 1921 р., бандитизм поділяється на дві форми: активну і пасивну. До першої відносяться всі рухомі повстанські загони. А от друга визначається так: «Пасивні банди являють собою іншим разом цілу волость, а іноді і декілька волостей, населення яких по-військовому розбите на полки — курені. Села і хутори мають виконком та інші радянські установи, маскуючи таким чином антирадянські настрої. Але ні один закон, ні один наказ Радянської республіки у життя не проводиться». Отже, боротьбу часто доводилося вести з селами і хуторами, а то й волостями. Не випадково читаємо у Ейдемана: «Ні один загін, направлений для боротьби з бандитизмом, не виконає поставленого йому завдання, якщо одночасно із знищенням живої сили бандитизму не буде застосовуватися руйнування його соціальних і політичних баз». Правда, весною 1921 р. вже не вживався метод кругової поруки села, влада намагалася при змозі використовувати бідноту як свою опору, тому кругова порука застосовувалася до заможної частини села. Зміна політичного курсу відбилася на каральній політиці. Вона вже не носила огульного характеру, її намагаються поставити в певні рамки, обмежити нормами. Згадаємо хоча б «Інструкцію про заложників», яку 2 квітня 1921 р. затвердили своїми підписами Х. Раковський та М. Фрунзе.

Заложників можна було брати лише у місцевостях, оголошених «ударними по бандитизму», до того ж лише після того, як населенню будуть поставлені ультимативні вимоги,

а воно їх не виконає. Інструкція вказувала на необхідність брати заложників переважно з куркулів, але до заложників могли потрапити родичі бандитів, а також особи, «запідозрені у співучасті та співчутті бандитам і повстанцям». Спроби регламентувати каральну політику відбилися і на постанові РНК УСРР від 19 квітня про урегулювання діяльності надзвичайних трійок. Як і раніше, на «трійки» покладалася «безпосередня розправа з бандитами», зберігалося право розстрілу, але вони могли створюватися лише в частинах, які брали участь у боротьбі з бандитизмом і лише на час виконання загоном оперативного завдання. У кожному окремому випадку створення «трійки» тепер санкціонувалося губернською особливою нарадою по боротьбі з бандитизмом, на губернські наради покладався контроль за діяльністю «трійок». Постанова РНК УСРР відзначала, що ніяких інших органів, крім «трійок», з подібними правами ні місцевою владою, ні військовими створювати не можна. Однак не варто переоцінювати нормотворчість урядових документів, це були лише перші кроки до правового регулювання каральної політики. Вони не ставили під сумнів необхідність інституту заложників чи проведення розстрілів, як і саму каральну політику, не гарантували від зловживання на місцях. Раніше вже йшлося про каральні методи, які застосовувалися при виконанні розверстки, наводився приклад оголошення с. Пархомівки «контрреволюційним гніздом». Можна згадати і про фантастичний проект голови Запорізького губвиконкому Пахомова «снести до основания» Дібрівський ліс, який був визнаний «постійним бандитським гніздом у районі Гуляйполя».

Нема підстав говорити і про зміни в характері бойових дій проти повстанців, вони залишалися такими ж жорстокими і кровопролитними. Військам ставилися завдання повної ліквідації живої сили повстанських загонів. 4 квітня 1921 р. Фрунзе видав наказ, у якому відзначив, що найбільш відомі ватажки розбитої махновської армії — Кожин, Савонов, Щусь — уникаючи переслідувань, зосередили свої війська у районі Мечебилове — Ізюм — Слов'янськ — Гришине. Фрунзе не виключав можливості їх об'єднання і, щоб не допустити його, наказував рішучими активними діями «знищити останні банди Махна і тим покласти край всій його злочинній організації». Загальне керівництво операцією покладалося на Ейдемана, якому додатково підпорядковувалося дві кавалерійські бригади. Протягом квітня Ейдеман займався переслідуванням Щуся, Савонова і Кожина, яким вдалося-таки об'єднатися і здійснити стрімкий рейд по території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. У квітні махновці витримали ряд боїв з Червоною Армією, хоча і зазнали втрат. Орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» 16 квітня інформувала про те, що маневрений загін розбив під Барвенковим «крупну махновську ватагу» Кожина. В бою махновці втратили третину бійців, 7 кулеметів і 15 тачанок. Впертий бій відбувся 29 квітня біля с. Степанівки в районі Ніжина. Він продовжувався дві години. В бою дістав поранення Ф. Щусь. Лише на початку травня бійцям 7-ї Володимирівської дивізії вдалося витіснити махновців за межі Чернігівщини. До 12 травня загін Щуся перебував у межах Полтавської губернії, потім мігрував на територію Харківської губернії, звідти 21 травня знову повернувся на Полтавщину і лише, програвши 26 травня бій біля с. Дубові Гряди, вирушив на Катеринославщину. 16 травня Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР, розглянувши хід боротьби проти загону Щуся, визнала її незадовільною і рекомендувала військовому командуванню передати до суду Реввійськтрибуналу «всіх винних у бездіяльності».

Залишений без уваги червоних, Махно, як тільки підлікував рану, зразу ж у кінці квітня зібрав навколо себе декілька сот повстанців. 26 квітня його загін протягом 9 годин вів бій біля с. Бучок з Особливою кавбригадою і мав певний успіх, хоча й поніс втрати. 28 квітня біля Нехворощі відбувся новий бій з тією ж кавбригадою, махновці втратили 150 убитими і пораненими і змушені були відступати на Царичанку. Начальник Полтавської губдільниці отримав наказ з штабу ХВО, «чого б те не коштувало, вчепитися у банду і знищити її». 29 квітня безпосередньо Фрунзе віддає наказ притиснути банду Махна, яка «є головним і найбільш небезпечним ядром махновщини» до Дніпра і там її знищити. Але накази не були виконані.

6 травня Фрунзе видає новий наказ «Про остаточну ліквідацію банд Махна і Щуся». Визнавши, що, незважаючи на значну витрату сил, бажаних результатів не досягнуто, Фрунзе приходить до висновку: необхідно міняти прийоми боротьби на такі, які б «найбільше відповідали характеру противника і умовам бойової роботи», а тому наказує приступити до створення трьох летючих винищувальних загонів, керуючись при цьому такими вимогами: «1. У складі загону мати до полку кінноти (не менш як 500 кіннотників) з кінним артвзводом і достатнім числом кулеметів (легкого тилу), загону надати роту стрільців на возах, яка відповідає всім вимогам пішої розвідувальної команди.

2. Широко забезпечити загони необхідною технікою легкого зв'язку.

3. Широко використати для складу загонів добровольців, які цілком відповідають вимогам чесного, відважного, ініціативного бійця, звичного до партизанської роботи. На підбір всього складу загону — і добровольців, і по призначенню — звернути особливу увагу. Безумовно, необхідне найширше комплектування загонів комуністами, які можуть внести ідейний характер у відповідальну роботу летючих загонів.

4. Начальників загонів призначати по можливості з числа добровольців, старих, досвідчених партизан, відданих справі, які зберегли порив і енергію...

5. Укласти угоду з відповідними особливими відділами про призначення до складу летюче-винищувальних загонів своїх представників.

6. Летючим винищувальним загонам керуватися попередніми моїми вказівками та інструкціями «маневреним летючим загонам». Завдання загону вважати закінченим тільки з повним знищенням банди, проти якої він спрямований...»

Отже, у боротьбі з Махном починають використовуватися спеціальні відбірні військові частини, до складу яких з метою зміцнення їх ідейно-політичної стійкості було влито понад 1 тис. комуністів.

Влітку 1921 р. боротьба з Махном вступила в свою завершальну фазу. Їй передувало ретельне вивчення тактики партизанської боротьби, яку Махно, за визначенням червоного командування, довів до досконалості. Потрібні були тривалий час і досвід, щоб вивчити не лише зовнішні її прояви, але й зрозуміти основи, на яких вона будувалася. Фрунзе на Ейдеман починають розуміти, що дії Махна тільки на перший погляд виглядають хаотичними, позбавленими логіки. Аналіз маршрутів махновських рейдів виявив цікаву тенденцію тяготіння повстанців до одних і тих же районів і навіть окремих сіл. «Якими б безладними не здавалися маршрути Махна, нанесені за певний строк на карті, вони неминуче перехрещувалися у цілому ряді пунктів,— згадував пізніше Ейдеман.— Які б зигзаги не робив Махно, на його шляху завжди виявлялися станції, куди він завертав з якоюсь вражаючою закономірністю. Це привело нас до висновку, що з цими пунктами, як видно, особливо пов'язані існування та діяльність банд Махна, напрям його окремих рейдів. Агентурна розвідка згодом повністю підтвердила наші передбачення. У Махна виявився свій тил, непогано влаштований, відрив

від якого неминуче повинен був поставити його у тяжкі умови. Характерно, що у нього існували навіть свого роду етапні частини. Якщо Махно під час своїх рейдів часто завертав до Ізюмського та Костянтиноградського районів, завертав якби з видимою закономірністю, то це далеко не випадково. У першому з них постійно діяв, ховаючись у Ізюмських лісах, Савонов, його вербувальник і охоронець польових магазинів, у другому — Іванюк, що діяв таким же чином». Ейдеман зізнається, що до цієї простої істини вдалося дійти лише ціною важких уроків, невдач і поразок. Але врешті-решт вона дала ключ до оволодіння успішною тактикою боротьби з махновцями. «Достатньо виявилося встановити основні опорні пункти цього своєрідного партизанського тилу,— продовжує свою думку Ейдеман,— щоб боротьба з метким Махном від хаосу і безсистемності перейшла у новий і разом з тим переможний етап систематичних і послідовно продовжуваних операцій проти Махна».

До чого ж звелась ця боротьба? По-перше, Фрунзе остаточно відмовився від керівництва військами, задіяними у боротьбі з Махном, через центральні і проміжні штаби, натомість був створений спеціальний польовий штаб, який знаходився безпосередньо у військах, що переслідували махновців. Роботою штабу керував Ейдеман. Військам ставилося завдання постійно переслідувати Махна, з цією метою влітку 1921 р. активно використовувалися автобронечастини. Переслідування, як і раніше, поєднувалося з організацією зустрічних заслонів, але вони виставлялися не навмання, а на підставі аналізу попередніх маршрутів пересування Махна в даному районі. По-друге, в місцях, які можна було розглядати як опорні тилові бази Махна, розташовувалися сильні гарнізони, яким ставилося завдання, з одного боку, не допускати махновців в район, а з іншого — провадити серед населення роз'яснювальну, агітаційно-пропагандистську роботу, зміцнювати партійні, комсомольські та радянські органи. Про один з прикладів такої роботи 2 червня повідомила газета «Коммунист», орган ЦК КП(б)У. Вона писала, що рішенням Олександрівського губкому КСМУ було перекинуто з Мелітополя до Гуляйполя групу комсомольських працівників, у селі — столиці махновщини — організувався союз молоді, до якого входило 130 чоловік. Союз, зазначалося в газеті, вів посилену боротьбу з бандитизмом. Особливий розмах літом набрав рух по створенню кавалерійських маневрових загонів членами КНС.

В пропаганді і агітації переважала тема нової економічної політики. Розверстка пояснювалася як надзвичайний захід, до якого Радянську владу змусила громадянська війна. З нею остаточно покінчено. В одній із статей Раковського, опублікованій 31 липня 1921 р. у газеті «Коммунист», знаходимо вагому обіцянку: «Щоб не трапилося, більше Радянська влада не повернеться до розверстки». Робився наголос на прогресивності продподатку, селянам пояснювали, що він і менший за розверстку, і застосовується на відміну від розверстки індивідуально, а це значить, що кожне окреме господарство не буде нести відповідальність за сусіда. Після здачі податку селянин має змогу вільно розпоряджатися наслідками своєї праці.

Не минала агітаційно-пропагандистська машина і теми повстанства, махновщини. Як і в минулому, в оцінках характеру руху нічого не змінилося, він кваліфікувався злочинним контрреволюційним куркульським рухом, але партійні органи наполегливо шукали нові форми агітації. Особливою витонченістю вони не відрізнялися, та про одну з них згадати варто. У травні 1921 р. відбувся судовий процес над керівниками Української партії соціалістів-революціонерів, він мав явно показовий характер і, здається, відкривав цілу серію судових політичних шоу, які продовжувалися вподовж 20—30-х рр. і набрали свого апогея у 1935—1938 рр. Поряд з цими масштабними процесами проводилася велика кількість дрібних процесів на місцях. Вони розглядалися як «одна з найбільш популярних і доступних форм і методів агітпропаганди». Спеціальна інструкція ЦК КП(б)У пропонувала предметом судової справи робити помітні соціально-політичні події, влаштовувати суди над бандитизмом, Петлюрою, Махном, кронштадськими заколотниками і т. д. Інструкція вимагала ретельної підготовки процесу, яка б включала підбір складу суду, в якості захисника, обвинувача та свідків рекомендувалося виділяти «добре підготовлених товаришів», бажаним було залучати до участі безпартійних робітників, які користувалися авторитетом у масах. Протоколи допитів свідків і обвинувачуваних, які брали участь у процесі, повинні були складатися попередньо, як і обвинувальний акт. Причому останній, говорилося в інструкції, «повинен опиратися на фактичний матеріал і дані свідків, іноді на зізнання обвинувачуваного». Визнавалося за бажане підготувати речові докази у вигляді прокламацій, закликів, які випускали вороги Радянської влади.

Інструкція вимагала при проведенні процесу дотримуватися всіх процесуальних норм. Звичайно, йшлося лише

про формальний, зовнішній бік справи, що ж стосується його внутрішнього змісту, то він, як і результат процесу, був наперед визначений. Ось як згадана інструкція передбачала проведення процесу над групою махновців: «З відкриттям суду голова оголошує про розгляд такої-то справи, наприклад: слухається справа шести учасників (перераховуються імена та прізвища) банди Махна, після короткого допиту звинувачуваних оголосити обвинувальний акт. У обвинувальному акті повинно бути вказано, що обвинувачувані є учасниками банди Махна, що у них знайдено відозви, надруковані від імені батька Махна, що свідченнями свідків цілком установлено, що обвинувачувані брали участь у систематичних грабунках і крадіжках у сільського населення. Троє чи четверо із обвинувачуваних належать до куркульського елемента по своєму соціальному становищу і були завжди гнобителями селянської бідноти. У одного із обвинувачуваних знайдено шифрований документ, з якого видно, що батько Махно отримував інструкції від закордонних контрреволюціонерів і що йому доручено грабувати і знищувати радянські міста і села.

Після допиту обвинувачуваних повинні бути допитані свідки та потерпілі. Свідки повинні показати, що вони особисто бачили обвинувачуваних при нападі банди Махна на село, що обвинувачувані брали участь у пограбуванні бідних селян, забираючи у них останнього воза та коня. Потерпілий показує, що за непокору махновцям і за те, що він доніс Радянській владі, його будинок спалили і все забрали. Свідки захисту показують, що деякі із обвинувачуваних були мирними, добрими жителями, що їх загітував піп, який зник з села, що син попа і син поміщика, колишні денікінські офіцери, агітували в селі і погрозами змусили деяких із селян приєднатися до ватаги Махна.

Після допиту свідків захисту і обвинувачення суд оголошує цілий ряд документів, з документів оголошується відозви махновців і накази селянам, а також розшифрований документ про зв'язок Махна з закордонними контрреволюціонерами.

Обвинувач процесу говорить про соціально-політичний бік справи, про зло, якого завдає Радянській владі і селянській бідноті бандитизм, указує на зв'язок бандитів із закордонною контрреволюцією, з'ясовує фактичну вину всіх обвинувачуваних і ступінь їх участі добровільної чи підневільної у бандах Махна. Залежно від серйозності і доведеності обвинувачення вимагає відповідного покарання.

Захисник з'ясовує обставини, які полегшують вину обвинувачуваних, показує, що обвинувачувані по своїй несвідомості були загітовані петлюрівськими і денікінськими офіцерами, що двоє з обвинувачуваних по класовому становищу належать до селянської бідноти, що обвинувачувані у даний момент каються, що Радянська влада оголосила амністію для бандитів, що здалися добровільно, і тому вимагає поблажливого і милосердного відношення з боку суду до обвинувачуваних.

Після дебатів сторін надається останнє слово обвинувачуваним, які можуть чистосердечно покаятися, визнати свою провину перед трудовими масами Радянської Республіки. Суд йде на нараду і виносить відповідний вирок». Перепрошуємо читача в черговий раз за надмірно довге цитування, але, як кажуть, з пісні слів не викинеш. Читач може сам зробити висновки з наведеного документа, нам же він здається зразком політичного цинізму, в черговий раз застосованого як у відношенні махновщини, так і тих, на кого подібний фарс був розрахований.

* * *

В кінці травня Махно кинув останній виклик Радянській владі і її армії. 25 травня біля с. Перещепине Костянтиноградського повіту відбулося об'єднання загонів Махна, Куриленка і Кожина. Махно згадував пізніше, що в один кулак було зібрано понад 2000 кіннотників і декілька полків піхоти. Білаш загальну кількість відновленої армії обчислював у 2000 шабель і 3000 піхотинців, на озброєнні яких виявилося 300 кулеметів і 12 гармат *. Наказ № 1, підписаний Махном, говорив про відновлення армії, командуючим якої призначався Махно, його заступниками — Куриленко, Петренко, Щусь і Тарановський, останній виконував обов'язки начальника штабу армії. Плани у штабу виявилися наполеонівськими. Махно згадував: «Вирішено було піти на Харків і розігнати земних владик із партії комуністів-більшовиків. Але останні не спали».

І дійсно, у червні ініціатива остаточно переходить до рук червоного командування, воно починає диктувати махновцям свою волю. З 9 по 16 червня безпосереднє керівництво військами на Полтавщині здійснювали Фрунзе і Ейдеман. Вони були разом з військами, а одного разу біля Решетилівки ледь не поплатилися життям. 15 червня махновці обстріляли автомобіль Ейдемана, а Фрунзе, який вирішив особисто з'ясувати обстановку, врятував кінь, що виніс свого вершника пораненим, але живим із-під повстанських куль. Та ці епізоди швидше слід віднести до розряду курйозних, ніж тих, що дають можливість зрозуміти справжній характер подій, які розгорталися на Полтавщині.

У червні в губернії проводилася інтенсивна кампанія по виконанню розверстки, і це створювало для махновців сприятливі умови, селянство радо приймало їх. У першій половині місяця повстанці здійснили черговий рейд через Костянтиноградський, Лохвицький, Кобеляцький, Полтавський, Миргородський, Зіньківський та Гадяцький повіти, результатом якого стало припинення діяльності продорганів. 24 червня С. Косіор констатував у газеті «Коммунист»: «Полтавську губернію, другу після Запорізької по багатству ресурсів, поряд з неврожаєм у частині південних найбагатших на хліб повітів, спіткало друге нещастя. Воно зробилося протягом майже цілого місяця ареною боротьби між Махном і нашими частинами, що його переслідують. Спостигнутий ними Махно кидається з одного місця в інше. Таким чином він пройшов ледь чи не всі повіти, і хоч боротьба йшла для нас успішно, але у відношенні продовольства — результат для нас найнегативніший — зрив роботи. І це незважаючи на ретельно розроблений план кампанії і всі мобілізовані сили і засоби».

Стати на перешкоді продрозверстці махновцям вдалося, але за це довелося заплатити дорогою ціною. В результаті постійних боїв і безперервного руху повстанці втратили до $^2/_3$ свого складу. Махно вирішив на деякий час повернутися до Гуляйпільського району. Фрунзе передбачив такий варіант і зосередив там маневрені загони 3-го кінного корпусу та 30-ї Іркутської стрілецької дивізії. Потрапивши під їх удари, махновці повертають на північ до Ізюмського повіту Харківської губернії. Та й тут відсидітися не вдалося. Інформаційне зведення № 6 Харківської губернської постійної наради по боротьбі з бандитизмом за другу половину червня відзначило, що «Махно, значно розпорошений, несподівано з'явився у Ізюмському повіті і попрямував зворотним маршрутом по західній частині губернії на північ, але це дається йому з великими труднощами, тому що наші частини під безпосереднім керівництвом вищого командування безперервно переслідують банду і наносять удар за ударом». У Зміївському по-

* За даними червоного командування, загальна кількість об'єднаної армії Махна не перевищувала 2—3 тис. повстанців.

віті до Махна приєднався великий повстанський загін Іванюка. Армія значно зросла * і знову повернула на Полтавщину. 26 червня махновці переправилися через річку Ворсклу біля Охтирки.

Р. Ейдеман, який у цей час разом з польовим штабом знаходився у Полтаві, досить точно розгадав намір Махна. Він був переконаний, що махновці пройдуть через Гадяцький повіт і попрямують у район Недригайлова, куди вони неодноразово заходили. Ейдеман вирішив не стільки переслідувати повстанців, скільки організувати їм сильний зустрічний удар. Ризик у такому рішенні був великий, оскільки Махно перебував на віддалі не менш як 100 верст від Недригайлова. Ейдеман свідомо йшов «ва-банк», розуміючи, певно, що без цього розбити Махна йому швидко не вдасться. 26 червня він наказує переслідування Махна вести тільки 487 полку 7-ї Володимирівської дивізії, а найбільш боєздатні сили — маневровий («летючий») загін червоних козаків під командуванням П. Григор'єва залізницею перекинути спочатку у Гадяч, а потім у Ромни з тим, щоб він завчасно підійшов до Недригайлова і у повній готовності чекав на махновців. Сюди ж перекидалися й інші частини. Одночасно Ейдеман наказує головам постійних нарад по боротьбі з бандитизмом Гадяцького, Зіньківського і Роменського повітів вжити ряд організаційних заходів, необхідних для зустрічі Махна, а саме не допускати стихійної евакуації (скоріше втечі) представників місцевої влади. Вони повинні залишитися на місцях з тим, щоб забезпечувати телефонний зв'язок та інформацію щодо просування махновців. З наближенням повстанців наказувалося виганяти із сіл всіх коней, щоб махновці не мали змоги їх міняти. Все це відіграло помітну роль у підготовці і проведенні операції. Завдяки зв'язку з селами Ейдеман мав точні дані про місце перебування Махна.

Підходячи до Недригайлова, махновці несподівано для себе зіткнулися з передовою частиною кавалерійського загону Григор'єва і вирішили атакувати її. Та коли у бій вступили основні сили червоних козаків, підтримані артилерією, від атак довелося відмовитися. Залишивши на полі бою 56 чоловік убитими, 3 кулемети і частину обозу, повстанці відійшли на південний схід до хут. Сердюків, а через деякий час до с. Козеленне. Їх втрати могли бути й більшими, якби дії 487-го полку, який мав завдати махновцям удар з півдня, виявилися не такими пасивними.

* Білаш визначає на цей момент її чисельність у 3000 багнетів і шабель при 150 кулеметах, радянські інформаційні матеріали називають значно нижчі цифри — 1200 багнетів і шабель при 72 кулеметах.

Щоб збити червоних з свого сліду, Махно вдався до звичного маневру, який стільки раз виручав його у найскладніших ситуаціях. Спочатку він демонстративно показав, що повертає на схід до Харківщини, а потім у ніч на 30 червня змінив напрям руху на протилежний. Та цього разу несподіванкою для червоного командування махновські маневри не стали. Коли 30 червня махновці повернулися в район Недригайлова, їх там знову чекали. Бій розгорівся поблизу с. Хоружівки. Під тиском двох червоних полків махновці вирішили вдатися ще до одного з своїх улюблених прийомів: розділили загін на дві частини, з яких більша рушила на північ, а менша — на південь. Кавалерія Григор'єва наздогнала більшу групу біля містечка Луценків і, нав'язавши їй бій, завдала серйозного удару (110 убитих, втрачено 6 кулеметів і обоз). Підсумки боїв, що відбулися у кінці червня, підвів у наказі від 2 липня Фрунзе. Він писав: «Незважаючи на всі заходи для досягнення рішучого успіху і знищення банди Махна, дані мною після поїздки в район дій Махна вказівки і сприятливі для нас умови, бандитам все ще вдається ухилятися від остаточного знищення, і загони, що переслідують банду, і маневрові групи, завдаючи противнику жорстоких ударів, не можуть скористатися зручним випадком для повного виконання завдання».

Ще двома днями раніше Фрунзе поставив перед військами завдання в найкоротший строк ліквідувати махновців або, принаймні витіснити їх за межі Полтавської губернії («для забезпечення спокійної продроботи» — зазначалося в його наказі), при цьому не дозволити їм перейти ні на Правобережну Україну, ні в межі Запорізької (Олександрівської) губернії.

З початку липня для махновців почалися, за висловом Білаша, «неймовірні трюки і бої». У їх переслідуванні брали участь два винищувальних загони Харківського військового округу, винищувальний загін під командуванням П. Григор'єва, загони Заволзької кавалерійської бригади та 55-ї бригади, а також спеціальний авіазагін, льотчики якого бомбили повстанців з повітря.

Зібравши розпорошені біля Недригайлова групи в єдине ціле, Махно на початку липня мав загін, який не перевищував 300 шабель. Невеликими групами махновці 7 липня вночі просочилися через залізницю на ділянці Лозова — Костянтиноград, де на них чатувало декілька бронепоїздів. Того ж дня — 7 липня — вони потрапили в оточення біля с. Костянтинівки. Скориставшись з неузгоджених дій червоних командирів, Махно імітував удар на схід,

тоді як справжній — завдав у західному напрямку. В результаті, розбивши один з ескадронів червоної кавалерії, махновці вискочили на простір і тут же розбилися на декілька дрібних груп. Лише одна з них залишилася прикривати відступ *, всі інші отримали наказ пробиватися до Новомосковського лісу.

З 7 липня наказом Фрунзе безпосереднє керівництво операцією проти Махна покладалося на помічника командуючого військами ХВО Германовича. Неважко було передбачити, що ймовірніше, з Новомосковського повіту Махно намагатиметься пробитися у Гуляйпільський район. То ж Германович віддає наказ перекинути залізницею на ст. Гуляйполе один з винищувальних загонів, а командуючому 3-м кавкорпусом вжити заходів до того, щоб не пропустити повстанців південніше лінії Розівка — Царекостянтинівка — Пологи. На Царекостянтинівку були направлені залізницею 15-й та 45-й автобронезагони, які складалися з 8 броньовиків, 2 вантажних машин і 2 мотоциклів.

Махно Новомосковський повіт пройшов за 2 дні, але встиг поповити склад загону. Він виріс до 400 шабель і мав 15 кулеметів. 9 липня махновці увірвалися на ст. Зайцеве, де знищили роту 262-го полку, яка виявила повну безпечність, перейшли залізницю і попрямували через Роздори, Просяну на Велику Михайлівку. Та затриматися в рідних місцях їм не дозволили. Фрунзе, передбачаючи, що тут махновський загін може значно зрости, наказав «покласти край можливості обростання махновського ядра за рахунок співчуваючого бандитизму населення».

11 липня на схід від Гуляйполя махновці вступили в бій з кавалерійськими частинами і понесли втрати. Махно з загоном у 100—150 шабель через Павлівське прямує на Велику Анадоль. Востаннє він пройшов через район, де зародилася махновщина і звідки протягом трьох років вона брала, як з бездонного джерела, людські і матеріальні ресурси. Та влітку 1921 р. і це джерело вичерпалося.

З 12 липня переслідування махновців ведеться в основному силами автобронезагонів. 13 липня броньовики наздогнали Махна біля с. Новотроїцького і з того часу невпинно гнали повстанський загін на північний схід. Декілька раз бойові машини врізалися у похідні порядки махновців, від їх вогню особливо страждали коні. Нищівний удар був завданий повстанцям в одній із балок

* Групою командував один з найкращих махновських командирів В. Куриленко, 8 липня в нерівному бою біля хут. Мар'ївки вся група (близько 20 чоловік) загинула разом з командиром.

біля с. Голодаївки. Оточені махновці протягом трьох годин були живими мішенями для червоних кулеметників. «Бандити тулилися у балці до кожного кущика, ховалися за кожним каменем, шукаючи порятунку від смерті»,— писав один з червоних командирів. В цьому бою махновці втратили близько 100 чоловік вбитими, всі (53) тачанки і 33 кулемети. Вирватися з пастки змогли лише 60 чоловік. Подолавши за сім днів переслідування автобронезагонами 520 верст, жменька повстанців на чолі з Махном 19 липня переправилася через р. Донець і вийшла за межі Харківського військового округу і України, що й порятувало її від повного розгрому, але вже не давало жодних надій на відродження руху.

* * * + зрідка частини Фрунзе

Літо 1921 р. принесло крутий злам у настроях селянства. Перехід від «военного комунізму» до нової економічної політики став не предметом агітації та пропаганди, а цілком реальною справою. В більшості губерній України збір розверстки припинився, а там, де вона продовжувалася, починає широко застосовуватися товарообмін. Лише у Миколаївській губернії при допомозі товарообміну в короткий строк вдалося заготовити 300 тис. пудів хліба. Розгорнулися товарообмінні операції і у Запорізькій губ. 28 липня 1921 р. газета «Коммунист» писала, що на обмін ідуть мануфактура, колісна мазь, сірники, залізо, дріт, тютюн і махорка, цукор, сіль та ін. «Ще деякий час тому селянство Запоріжжя ставилося з недовірою до нової економічної політики Радянської влади,— робить висновок газета.— Поступово недовіра почала зникати, хоч не можна сказати, що вона вже повністю зжита».

Краща ознака змін у ставленні селянства до влади — пожвавлення господарської діяльності. Здавалося, що приречене «военним комунізмом» на повну натуралізацію господарства села влітку 1921 р. проявляє перші ознаки до розширення сільськогосподарського виробництва. Ось як зафіксував їх звіт Харківської губернської економічної наради: «Заміна розверстки продподатком на літній сільськогосподарській компанії 1921 р. різко відбитися не могла, так як на той час посіви вже були закінчені. Разом з тим необхідно відзначити, що вплив заміни продрозверстки продподатком давався взнаки ... У припиненні прогресивного росту тенденції до перетворення селянського сільського господарства у споживче і відродження виробничого напрямку... що особливо виявилося у збільшенні

літньої оранки і посівів озимого клину на 1922 р.» За спокійною, позбавленою політичної афектації звітною констатацією не можна не побачити глибинні зрушення, які переконливо свідчили про те, що період громадянської війни відходив у історію, поступаючись місцем новим, хай ще недостатньо чітко окресленим, суспільним процесам. Мирне життя брало верх над війною. Літо 1921 р. переконливо доводило, що для зміцнення державної влади пуд колісної мазі, аршин ситцю і десятина зораного поля важать куди більше, ніж десятки відозв і резолюцій, заповнених заклинаннями і гаслами про священні принципи класової боротьби і непорушний союз пролетаріату з трудящим селянством. Товарно-грошові відносини виявилися зброєю, ефективнішою, ніж кулемети.

Господарську ініціативу було важко поєднати з повстанським рухом. Вони виключали один одного. Повстанство з літа 1921 р. втрачає підтримку селянства.

Визнання з боку держави за одноосібним господарством права на існування і повнокровну діяльність одразу змінило стосунки обох сторін: і селянства, і держави. Виявилося, що війна між ними абсурдна, на її продовження не вистачає ні фізичних, ні моральних сил. Країна перебувала у стані війни з 1914 р., перетворившись з імперіалістичної у громадянську, війна набрала небачених на Україні форм. Поштовхом до військових дій ставали політичні, ідеологічні, класові, соціальні і національні суперечності. Нарешті, фронт збройної боротьби розмежував і спустошив село. Сили в цій бойні були вичерпані до дна. 27 серпня виступивши в газеті «Коммунист» з статтею, присвяченою боротьбі з бандитизмом, Р. Ейдеман несподівано для себе і, можливо, багатьох інших, хто декілька років поспіль твердив про небезпеку куркульської контрреволюції, робить висновок, що «українського куркуля, як ми звикли його бачить і розуміть до цих пір, за рідкими винятками, вже не існує». Зазначимо, що й держава, яка протиставила собі гігантські маси населення, оголосила війну цілим класам і верствам суспільства, ледь подавала ознаки життя.

Страшну ціну, яку довелося заплатити за війну з селянством і «воєнний комунізм», виявив масовий голод. Вже влітку 1921 р. він став реальністю для мільйонів. Скорочення посівів в минулі, розверсточні роки, повна відсутність страхових фондів, посилені посухою, поставили південні (переважно махновські) хліборобські райони України у катастрофічне становище. У Олександрівській, Катеринославській, Одеській, Миколаївській, частково Полтавській губерніях урожай склав лише незначну частину середньостатистичної норми. Називаючи довгий перелік повітів, які особливо постраждали від посухи, один з керівників наркомзему, В. Качинський, 9 серпня в газетній публікації відзначив: «Поля тут повністю вигоріли. Якщо передбачити, що середня величина врожаю з десятини у цих повітах дорівнює 10—12 пудам, то це буде, певно, досить оптимістичним розрахунком». З таким врожаєм марно було сподіватися перезимувати, а про підтримку повстанства не могло бути і мови. Махно пізніше відзначав, що посуха і неврожай на півдні змушували повстанців до міграції на північ, частково — на Кубань і навіть під Царицин і Саратов.

Барометр селянських настроїв завжди визначав погоду і в махновському русі. В. Білаш зазначає, що вирішальну роль у розкладі армії відіграли не військові дії Червоної Армії проти повстанської, а перехід до непу. «Рішення X з'їзду РКП проникали в усі пори селянського організму, захоплюючи переважно середняцькі господарства,— писав він.— Село починало покірно виконувати закони індустріального пролетаріату, об'єднаного в РКП, відвертаючись від махновщини. На вустах середняка тільки й були слова «узаконений господарчий розрахунок, вільна торгівля, зміна продрозверстки продподатком». І махновщина була залишена на власні сили, які, розуміючи безцільність боротьби, розкладалися».

Білаш розповідав, що, коли після поразки під Недригайловим повстанці намагалися прорватися на південь, аероплани їх не бомбили, а замість бомб розкидали листівки, в яких від імені уряду оголошувалася амністія тим, хто припинить боротьбу. Після чого, підкреслював Білаш, дезертирство набуло епідемічного характеру: «Тяга повстанців додому пересилювала воєнний порив: йшли групами, загонами, йшли поодинці. Урядова амністія роз'їдала лави махновщини, і швидко штарм міг розраховувати лише на свої власні сили... Нема більше у нас союзників серед селян,— сказав Махно, коли розвідка, що прибула, повідомила про загибель груп Куриленка і Кожина.— Треба повертати у Європу».

* * *

Три тижні провів Махно за межами України. Документальних свідчень про стан загону, настрої у махновському середовищі у цей період майже не залишилося. Ймовірніше, то був час напруженого пошуку виходу з ситуа-

ції, що склалася, час підведення невеселих підсумків і повної кризи руху, хоч й тут Махно намагався використати перший-ліпший і навіть ілюзорний шанс до продовження боротьби.

21 липня у с. Ісаївці Таганрозького округу відбулося засідання штабу і ради «армії». При обговоренні перспектив Махно запропонував іти на захід до Східної Галичини на допомогу українському національному руху. Білаш висунув контрпропозицію, а саме: пробиватися на схід на допомогу силам турецької революції. Судячи з спогадів Білаша, більшість в «армії» не поділяла жодної з пропозицій і вихід з становища бачила у припиненні боротьби і амністії, але того разу загін розділився на прихильників Махна і Білаша. Наступного дня групи розійшлися у різних напрямках.

Махно попрямував на Дон в район станиці Вьошенської, де сподівався на об'єднання з повстанськими загонами Пархоменка і Каменєва. Форсувавши Дон, він рушив до Волги, але і там не знайшов повстанських загонів, тому вирішив повертатися на Україну, де не виключав можливості посилити свій загін за рахунок отаманів Іванюка, Чорного Ворона та Іванова. 8 серпня Махно вступив у межі Харківщини. Об'єднання з Іванюком збільшило «армію» Махна тільки до 100 чоловік. Очевидно, цей аргумент остаточно зміцнив його в думці припинити на деякий час боротьбу і перейти кордон. «На початку серпня 21 року, приймаючи до уваги серйозність моїх поранень, вирішено було тимчасово виїхати мені з деякими командирами за кордон на лікування»,— писав він пізніше. З цього часу загін Махна рухається виключно на захід, майже не вдаючись до якихось маневрів і змін напрямку руху, хоч за ним знову організовано переслідування. Колізії і драматизм останніх двох тижнів боротьби, які кожного дня виривали з нечисленних повстанських рядів нові й нові жертви, коштували життя найближчим соратникам Махна, що залишалися при ньому, а самому «батькові» ще декількох ран, Махно описав згодом, допомагаючи П. Аршинову у зборі матеріалу для «Истории махновского движения». Тож востаннє надамо йому слово: «13 серпня 1921 р. я з сотнею кавалеристів взяв напрям до берегів Дніпра і 16 серпня того ж року на світанку при допомозі 17 селянських рибальських човнів поміж Орликом і Кременчуком переплив Дніпро. В той же день був шість разів поранений, але не важко... 19 серпня у 12 верстах від Бобринця ми наштовхнулися на розташовану на р. Інгулець 7-му червоноармійську кавалерійську дивізію. Поворот назад загрожував нам загибеллю, так як один кавалерійський полк помітив нас справа і кинувся відрізати нам шлях назад. Тому я попросив Зіньковського посадовити мене на коня. У мить, вихопивши шаблі і з криком «Ура!» кинулися ми в село і вскочили у місце розташування кулеметної команди згаданої кавдивізії. Захопивши 13 кулеметів «Максим» і три «Люіс», ми рушили далі. В той час, що ми брали кулемети, вся кавалерійська дивізія * вискочила з с. Миколаївки і ближніх хуторів у поле і, опам'ятавшись, перейшла у контратаку. Ми, таким чином, виявилися у мішку. Однак, не втратили сили духу. Збивши з нашого шляху 38-й полк 7-ї кавдивізії, ми потім йшли протягом 110 верст, відбиваючись від безперервних атак цієї дивізії і, нарешті, відірвалися від неї, правда, втративши 17 чоловік кращих наших товаришів.

22 серпня зі мною знову зайва морока,— куля потрапила мені нижче потилиці з правого боку і (пройшла) навиліт у праву щоку. Я знову лежу на тачанці. Але це ж прискорює наш рух. 26 серпня ми вступаємо у новий бій з червоними, під час якого загинули наші кращі товариші і борці — Петренко-Платонов та Іванюк. Я роблю зміну маршруту і 28 серпня 1921 р. переходжу Дністер. Я — закордоном...»

Перехід Махном кордону і загибель переважної більшості командирів, з якими асоціювалася історія махновщини **, в умовах, що склалися, означав кінець руху. Окремі невеличкі махновські загони-групи проіснували ще декілька місяців, а то й тижнів. Так, загін Білаша, який спочатку мав намір прориватися на Кавказ, зустрівши опір Червоної Армії, повернувся до Маріупольського повіту, де остаточно розпався в середині вересня. За словами Білаша, повстанці думали лише про амністію. З інформаційних зведень червоного командування, ВУЧК, міліції восени 1921 р. досить швидко зникають повідомлення про прояви бандитизму, а останні свідчать про повну кризу повстанства, ніж про підривні дії. Зведення № 91 по Запорізькій губернії за 31 серпня повідомляло, що у Мелітопольському повіті піймано бандита Хмару, а у степу

* Випадок, про який згадує «батько», дійсно мав місце. 50 повстанців на чолі з Махном наскочили, правда, не на всю дивізію, а на одну з її бригад, яка нараховувала 600 шабель. Прийшовши в себе після паніки, кавалеристи кинулися в погоню і наздогнали махновців біля переправи через Інгул. Відбувся бій, в якому загинуло, за даними Червоної Армії, до 40 повстанців і серед них начальник штабу Махно — Тарановський.

** У боях влітку 1921 р. загинули чи отримали рани, від яких померли, Куриленко, Петренко, Іванюк, Тарановський, Кожин, Щусь.

поміж Лепетихою і Верхнім Рогачиком знайшли труп отамана Глоби і тяжкопораненого отамана Гайду. Виявилося, що вони перестрілялися через тактичні суперечності. У зведенні Гуляйпільської міліції за початок вересня відзначалося, що останнім часом «серед бандитів спостерігається незадоволення і сильне дезертирство, банда Замоти з кожним днем зменшується». В спеціальному бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УСРР, присвяченому хроніці внутрішнього фронту, датованому 18 жовтня, не згадується жодного махновського загону. В спеціально виділеній рубриці про стан Запорізької губернії говориться, що «боротьба з бандитизмом в губернії закінчена, крупних організованих банд нема зовсім».

Як ретроспективне явище розглядав махновщину голова ВУЧК, звітуючись у грудні перед делегатами VI Всеукраїнського з'їзду Рад. Він підкреслив, що амністія і нова економічна політика остаточно відштовхнули від Махна «селянське населення колишніх махновських районів», а перехід Махном кордону лишив махновців лідера і керівника, тому «цілий ряд відомих махновських сподвижників» припинив боротьбу, добровільно з'явившись у органи Радянської влади *. «Таким чином, на Лівобережжі у зв'язку з відходом Махна,— робить висновок голова ВУЧК,— бандитизм поступово розкладається і знаходиться у стадії остаточної ліквідації».

І нарешті, VI Всеукраїнська конференція КП(б)У на відміну від попередніх партійних форумів, які приймали розгорнуті резолюції з приводу куркульської контрреволюції і бандитизму, лише одним рядочком у резолюції про Червону Армію констатувала: «Внутрішній бандитизм знесилів, втративши під собою політичний грунт». Це було вірне свідчення того, що махновщина, як і повстанський рух в цілому, на осінь 1921 р. припинили своє існування.

* Загалом у 1921 р. правом амністії скористалися 30 махновських командирів і 2443 рядових повстанців.

ПІСЛЯМОВА

Спокусливо увірвавшись у долю народів Росії декретами про мир і землю, обіцянками демократичних свобод, соціалістична революція досить швидко обернулася жахливою межиусобицею громадянської війни, цинічною жорстокістю і ріками крові, війною, страшна правда про яку десятиліттями камуфлювалася романтизованими міфами, зведеними на підвалинах священних принципів класової боротьби.

Вичерпну відповідь на питання, як і чому це сталося, ще довго шукатимуть історики. Але й зараз цілком зрозуміло, що то наслідок небувалого загострення соціальних, економічних, політичних, національних та багатьох інших суперечностей, які зародилися і визріли в надрах романівської Росії, ознака того, що її суспільство ніколи не розвивалося як органічне і єдине ціле, а скоріше являло штучний конгломерат, об'єднаний силою держави, а тому нездатний до саморегулювання. Протягом декількох століть російське самодержавство, спираючись лише на вузьку правлячу касту, ставило численні перепони на шляху розвитку більшої частини суспільства, нещадно придушувало найменші спроби до формування політичної, громадянської, національної самосвідомості народів.

Своєрідність російської історії досить точно помітив М. Бердяєв. Він відзначив, що у імперії, створеній Петром І, виявилася відсутньою внутрішня органічна єдність між владою і народом, народом та інтелігенцією, між народностями, що населяли країну, а натомість панувала примусова єдність. Протягом століть соціальні конфлікти в Російській імперії не вирішувалися, заганялися вглиб силою державної влади, міць якої спиралася не на вільний розвиток суспільства, а на його закріпачення. В цьому полягала одна з характерних рис історичного розвитку країни. На той час коли західні європейські сусіди виробили цілком дієздатні правові, політичні системи регулювання соціальних проблем, Росія на початку XX ст., не поступаючись їм у темпах економічного розвитку, безна-

дійно відстала у розвитку державно-правовому, політичному і культурному. Склалася певна історична традиція. Соціальні конфлікти у такій країні могли вирішуватися лише у формі революційних вибухів. Підтверджень тому цілком досить. Протягом XVII—XVIII ст. Росію потрясають селянські війни. Характерне в цьому відношенні ставлення імперії до України. Союз двох держав за Б. Хмельницького був оформлений конкретними політичними угодами, які регламентували права і обов'язки кожної з них. Але вже за Петра I від цих угод залишилися тільки ледь помітні прояви української державної атрибутики, за Катерини II були ліквідовані й вони. То ж не випадково, що в російській, а за нею і в радянській історіографії більшість з українських гетьманів, наступників Богдана Хмельницького, назавжди залишилися зрадниками і політичними інтриганами. Ту обставину, що вони не мали засобів для оборони суверенних прав України, крім збройної боротьби з царизмом, ніхто не хотів брати до уваги. Цілий ряд повстань, заворушень, виступів пронизує історію Росії XIX ст. Від більш глибоких соціальних потрясінь країну на деякий час врятували реформи 60—70-х рр., але й вони практично не змінили характер її політичного життя. Будь-які спроби до політичної самоорганізації суспільства суворо переслідувалися. Права на створення політичних організацій не мали не лише пригноблені, але й привілейовані класи. Наслідки такого явно ненормального стану продемонструвала історія початку XX ст.

Як тільки державна влада в силу тих чи інших причин слабла, країну охоплювала революція. Так було у 1905—1907 рр., двічі протягом 1917 р. Остання з цих революцій набрала форм громадянської війни.

Відсутність масової політичної культури у суспільстві особливо згубно виявилася 1917 р. Змівши в одноденя ненависний романівський режим, стихійна, народна Лютнева революція не зламала бар'єру відчуженості між народом і державою, народом і інтелігенцією. Перехід від тоталітарного режиму абсолютної монархії до повної демократії давався надзвичайно болюче. За зовнішніми проявами повної розкутості суспільного життя, фейєрверком проголошення громадянських свобод, політичної діяльності не можна не побачити, що Тимчасовому уряду, під знамена якого були зібрані кращі російські політики, не вдалося встановити дійовий контроль за ситуацією в країні і завоювати загальнонаціональну підтримку. Ситуація з двовладдям — перший доказ тому.

Спроби уряду діяти відповідно до загальноприйнятих

правових норм наражалися на нерозуміння народу. Вже у квітні розгорілася перша урядова криза. Трапилося це після того, як 18 квітня П. Мілюков, міністр іноземних справ, запевнив союзників, що Росія буде дотримуватися взятих на себе раніше зобов'язань у веденні війни. Нота Мілюкова викликала бурю гніву.

Народ вимагав негайного вирішення всіх суперечностей, які визріли у суспільстві, безвідносно до реальної ситуації і не особливо замислюючись над майбутніми наслідками. Уряд, навпаки, не без підстав боявся катастрофи, діяв досить обережно і тому переживав одну кризу за іншою, втрачаючи залишки авторитету. Незадоволення державними інститутами, традиційно притаманне соціальним низам і посилене тягарем війни, вміло використали більшовики.

Їх прихід до влади восени 1917 р. пов'язаний не з конструктивною діяльністю у зміцненні ледь утворених форм демократії, працею у державних структурах, стабілізацією політичної і економічної ситуацій, участю у законодавчій роботі, пошуками загальноприйнятних виходів з війни, а з діями зворотного порядку. Курс на соціалістичну революцію, проголошений Леніним, пролягав через повний підрив державних підвалин, на які спирався Тимчасовий уряд, через ліквідацію парламентської республіки. Ленінські гасла спрямовувалися на поразку Росії у війні, дезорганізацію армії і тилу. При цьому вони мали яскраво виражений популістський характер. Більшовики обіцяли владу Радам, солдатам — мир, робітникам — заводи і фабрики, селянам — землю.

Восени 1917 р. не без участі більшовиків, яких октябристи задовго до 1917 р. влучно і в'їдливо прозвали трубадурами бунту, країну охопила загальнонаціональна криза: заводи і фабрики стояли, армія мітингувала, селяни масово громили поміщицькі маєтки. За таких умов під гаслом «експропріації експропріаторів» влада без особливих ускладнень перейшла до рук РСДРП(б). Та досить швидко виявилося, що більшовицький уряд не має реального плану виводу країни з кризи, всі його надії й наміри звернені на світову революцію, внутрішня політика будувалася не на конкретному аналізі стану економіки, її нагальних потребах, а виключно на теоретичних постулатах марксизму і бажанні неодмінно будувати в Росії соціалізм. Керуючись логікою своїх завдань, більшовики швидко покінчили з демократією в особі Установчих зборів, трансформували Ради з представницьких організацій в органи «диктатури пролетаріату». Проведена урядом на-

ціоналізація заводів і фабрик зробила їх власністю не робітників, а держави. Селяни, заволодівши спочатку частиною поміщицьких земель, лишилися права розпоряджатися наслідками своєї праці, а досить швидко і для них магістральним шляхом господарювання було визнано державний радгосп чи колективну комуну. Такий поворот у діяльності нового уряду поляризував суспільство ще більше, ніж події 1917 р.: країна занурилася у збройний конфлікт, вступила в громадянську війну, з миром теж довелося зачекати.

Відповідно до пануючої в радянській історіографії точки зору громадянська війна була нав'язана країні силами контрреволюції, які асоціюються виключно з колишніми експлуататорськими класами, підтриманими світовим імперіалізмом. У такого визначення надто багато ідеологічної заданості і недостатньо об'єктивності. Численні документи свідчать, що так багато про громадянську війну, як більшовики, у 1918 р. не говорила жодна політична партія. Більшовики ніколи не виступали противниками громадянської війни і не без пафосу підкреслювали, що вони — єдина партія, яка стоїть за таку війну. Для них це був один із засобів знищити старий лад, зміцнити свою владу і прискорити хід світової революції.

Вивчення суперечностей, які лежали в основі громадянської війни, показує, що їх не можна звести до боротьби експлуатованих з експлуататорами, не спотворивши при цьому історичної реальності. Привілейовані класи складали в Росії лише декілька відсотків (не більш як 4) від загальної кількості населення країни, тоді як 80 % належали до одного класу — селянства. Чому ж при такому розкладі класових сил кровопролитна війна, що продовжувалася без малого чотири роки, закінчилася, як пересвідчився читач, не у Криму у листопаді 1920 р. і навіть не на льоду Кронштадта у березні 1921 р.

Характерний симптом сповзання країни до стану громадянської війни виявився уже в тому, що влада до рук більшовиків потрапила шляхом підготовки збройного повстання. І наступні події, скажімо, збройний конфлікт Раднаркому з Центральною радою, свідчили про небажання політичних сил країни, особливо більшовиків, вести конструктивний діалог, спрямований на збереження громадянського миру, про їх невміння об'єднати зусилля різних соціальних сил. Скоріше, навпаки, політика будувалася на протиставленні класів, абсолютизації інтересів одного з них, розбурхуванні міжкласових конфліктів.

Кожна з партій, що сформувалися в умовах постійної

протидії, претендувала на монопольні права у розумінні політичної істини, її проголошення, втілення у життя від імені народу (селян, робітників). Тоді як за останнім ревно зберігалося право політичного статиста, покірного виконавця волі партійних режимів. Революційні події 1917 і наступних років, незважаючи на розмах соціального катаклізму, внесли не так багато, як це може здатися на перший погляд, порівняно з попередніми періодами у політичну культуру країни. Всі політичні партії країни змогли об'єднати у своїх лавах лише декілька сот тисяч членів. У відношенні до всього населення країни це складало лише десяті долі відсотка. Кількість активних і свідомих політичних діячів була набагато меншою. Основний контингент політизованих партійних мас належав до середніх міських верств. В цьому можна було пересвідчитися не раз з наведених вище прикладів з історії найбільшої політичної сили того часу на Україні — КП(б)У, вплив якої в моменти перебування при владі не поширювався далі повітових центрів. Ще більш обмеженими виглядали організаційні можливості інших партій.

За таких умов політична діяльність в масах будувалася переважно за найбільш простими і доступними для сприйняття ідеологічними зразками. Вплив на суспільний загал формувався і поширювався через гасла, декларації, відозви і резолюції. Варто звернутися до будь-якого з документальних збірників, присвячених боротьбі за зміцнення влади Рад, щоб переконатися, що саме документи такого характеру превалюють над всіма іншими.

Війна гасел, війна ідеологій відіграла вирішальну роль у формуванні вододілу між таборами, що протистояли у громадянській війні. Саме як боротьба ідеологічних символів — червоні, білі, денікінці, врангелівці, будьонівці, махновці, петлюрівці, григор'євці — вкарбувалася остання у суспільну свідомість народу, а вже згодом вчені-історики у підтексті цих символів виявляли класові ознаки, ретельно затушовуючи при цьому факти масових переходів, іноді цілими полками і бригадами, з однієї ворогуючої армії в іншу. Скільки таких випадків лише в історії махновщини. Не випадково в пропаганді ворогуючих сторін в цей період одне з центральних місць посідає політичний і соціальний жупел. Ворог зображується гротескно, карикатурно, плакатно, для його дискредитації використовується будь-який компромат. За твердженнями білих, більшовики продали Росію німцям, на думку червоних, це зробили денікінці, колчаківці і петлюрівці на догоду Антанті. Іноді така метода давала збої, читач пам'ятає, як влітку

1920 р. радянська пропаганда інспірувала чутки про союз махновців з Врангелем і як після цього сутужно їй довелося шукати пояснення власної угоди з повстанцями.

Політика, побудована на приматі ідеології, одночасно була і надзвичайно релятивна, і не менш послідовна, аж до проявів ідеологічного фанатизму. Не випадково вважається, що немає нічого страшнішого за засліпленого ідеєю фанатика. Здається, останній обставині більшою мірою, ніж наперед спланованим акціям, громадянська війна завдячує проявами масового терору до ідеологічного ворога. Тут вона нагадує релігійні війни середньовіччя і, можливо, саме тому так вражає своєю жахливою аморальністю, абсолютно не відповідною до етичних норм XX ст.

Незаперечно, основна лінія громадянської війни виявилася у протиборстві білих і червоних. Мовою ідеологій це була в найбільш загальному вигляді боротьба нового й старого ладу (не політичних, не державних систем, а саме ладу, що не одне й те саме). Кожна з цих ідеологій мала своїх політичних вождів, ідейних натхненників, ядро фанатично переконаних прихильників. Але переважна маса населення в силу свого культурного, політичного і економічного рівня стояла перед складним вибором. Складним він виявився тому, що кожна з сторін, з точки зору, скажімо, селянства мала незаперечні переваги і не менш вагомі недоліки. Білі не заперечували проти свободи торгівлі, ринку і товарно-грошових відносин загалом, лояльно ставилися до релігії, сільського укладу життя, але так чи інакше захищали поміщицьке землеволодіння. Червоні рішуче покінчили з поміщиками, але посіяли великий сумнів, запроваджуючи комунальний обробіток землі, а головне заборонили вільно розпоряджатися хлібом — наслідком своєї праці. Обидві ідеології мали повне підтвердження і у відповідній практиці, підсилюючи цим драматизм ситуації. Не знаходячи повного задоволення своїх потреб у політичних програмах і ідеологічних лозунгах обох ворогуючих сторін, селянство змушене було постійно коливатися між ними, віддаючи перевагу то одним, то іншим. Марксисти і особливо Ленін досить часто повторювали, що коливання складають найбільш характерну рису селянства як соціальної сили, що селянство не здатне до політичного самовиразу і що у нього є лише два шляхи: або з пролетаріатом, або з буржуазією. Історія громадянської війни засвідчила зовсім інший висновок: у кожного з зазначених класів немає самостійного шляху, всі вони, бажаючи рухатися вперед по висхідній соціального прогресу, просто приречені на співпрацю, виконуючи кожен лише йому притаманну функцію. Шкода, що цей висновок став очевидним лише через сім десятиліть після революції.

Коливання селянства зовсім не означали, що воно не шукало свого самостійного, третього, шляху. Дійсно, в межах країни йому не вдалося об'єднатися в єдиний соціальний рух, тим більше висловити свої вимоги в єдиній політичній програмі. Та спроби до цього, безперечно, були. Цілком закономірно, що вони носили інтуїтивні і стихійні форми. Окремі селянські антирадянські виступи, які мали місце у 1918 р., згодом зросли у значні селянські повстанські рухи. Це і антонівщина, і виступи селян Західного Сибіру, повстання на Дону і Кубані, чапанна війна, виступ Сапожкова і виступ моряків Кронштадта. Не менш потужні повстання виникали і у тилу білих. Звичайно, вони виглядають фрагментарно на фоні загального фону війни, але загальні закономірності їх незаперечні.

До таких рухів належить і махновщина. Можливо, серед них її слід поставити на перше місце, оскільки вона помітно вирізняється повнотою свого самовиразу. За своїм характером це найбільш розвинений у соціальному і політичному відношеннях селянський рух, який наскрізь пронизує весь хід громадянської війни, виявляє своє ставлення до всіх державно-політичних режимів, які існували на Україні у 1918—1921 рр.

Стрижень руху складали два характерних явища, а саме: боротьба селянства півдня України проти спроб реставрації поміщицького землеволодіння згадуваними вище політичними режимами і різко негативна реакція того ж селянства на ліворадикальний «военно-комуністичний» експеримент більшовиків. Ці тенденції чергувалися в історії махновського повстанства. Підкреслимо ще раз, що махновці не зробили жодного кроку до компромісу з гетьманцями, денікінцями, врангелівцями і разом з тим двічі протягом громадянської війни ставали союзниками більшовиків у відновленні Радянської влади. Цілком можливим був і третій союз з ними після розгрому Денікіна, якби радянська сторона виявила прагнення до цього.

Як пояснити цей феномен, виходячи з тверджень про контрреволюційний характер махновщини? Певно, можна і далі наполягати на тому, що махновщина не що інше, як різновид куркульської контрреволюції. Але цей стереотип історіографії ні на йоту не просуне нас вперед до розуміння суті повстанства. Читач мав змогу пересвідчитися, що таке визначення бере витоки з «военно-комуністичної ідеології» і започатковане одним з її стовпів, Л. Троцьким, у

червні 1919 р., а потім загартоване у вогні громадянської війни його підручними.

Політичний жупел куркуля активно використовувався більшовиками для пояснення незадоволень селянства і активної боротьби з ними. Всі антирадянські селянські виступи тоді одержували майже автоматично ярлик куркульських. Оскільки куркуль — експлуататор, церемонитися з ним зовсім ні до чого, та й, за глибоким переконанням революціонерів, тільки на шкоду Радянській владі. Тому будь-які методи впливу на селянина, оголошеного куркулем, а тим більше придушення антирадянських виступів, навіть якщо вони досягались шляхом розстрілів, підпалів, масових арештів, вважались доцільними і виправданими. Історія махновщини переконливо довела неефективність такого підходу, як і спроби політичного розшарування селянства на три умовні верстви: бідноту, середняків і куркулів. Правда історії полягає в тому, що махновщину, як і повстанський рух в цілому, вдалося остаточно ліквідувати не стільки збройною боротьбою і політичним розшаруванням села, скільки переходом до нової економічної політики.

Абсолютизація класового підходу, побудована на ідеологічних стереотипах громадянської війни, була взята на озброєння радянською історичною наукою. Як і будь-яка абсолютизація, вона мала ряд негативних наслідків. Історики майже патологічно боялися розглядати селянство як єдине ціле, зв'язане столітніми традиціями, єдністю виробничих процесів, загальною культурою, релігією, соціальною психологією, національним характером. Це заважало науці не тільки досліджувати вплив вказаних процесів на хід історичного розвитку селянства, в тому числі і на формування махновщини, але, що більш важливо, не дозволило винести із історичного минулого ні одного важливого морального і соціального уроку. А без таких уроків, як відомо, наука безплідна. Більше того, саме завдяки такому підходу виправдовувалися методи колективізації, які призвели до втрати цілого класу селянства, хоч, як те пояснювали, боротьба йшла тільки з куркулем-експлуататором.

Наша суспільна свідомість, стаючи все більш цивілізованою у відношенні до категорій власності, більш абстрактно сприймає глитайський характер селянського господарства з трьома кіньми, такою ж кількістю великої рогатої худоби і десятьма десятинами орної землі. Очевидно, з часом це сприймання ще більше ускладниться. Тому значно продуктивнішою і, безсумнівно, необхідною стає

спроба подивитися на селянина як на виробника товарної сільськогосподарської продукції і з цих позицій оцінити його реакцію на «воєнно-комуністичні», зовсім чужі йому новації, зрозуміти логіку і мотиви його поведінки. Тільки такий підхід зможе наблизити нас до розуміння махновщини.

Махновський рух — це один з конкретних проявів революції і громадянської війни. Його правдиве відтворення можливе лише в контексті цих більш значних явищ. Поза ними він втрачає реальні обриси. Безкомпромісна боротьба з білими, союзи з червоними свідчили про те, що махновське повстанство цілком ототожнювало себе з революцією. Останнє твердження можна також прослідкувати по своєрідній махновській ідеології. Вона, як і ідеологія повстанства загалом, досить проста і відбита у гаслах, які часто наводилися в монографії. Нагадаймо окремі з них: «За експлуатованих проти експлуататорів!», «Геть білогвардійську сволоту!», «За вільні ради!», «Геть комуни!», «За ради без комуністів!». Активно виступивши проти політики «воєнного комунізму», махновці цілком лояльно ставилися до форми Радянської влади, виявляючи свою незгоду тільки з її трактуванням більшовиками. Для махновського селянства Ради були повнокровними і повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам, для більшовиків вони стали органами диктатури пролетаріату безпосередніми провідниками політичної волі центру.

Послідовно відстоюючи інтереси селянина-виробника, махновщина не змогла знайти свого місця у створеній більшовиками системі «воєнного комунізму» і «диктатури пролетаріату». Наголошуючи на незгодах і розбіжностях, не можна не побачити в їх характері дещо спільне, характерне для революції. Розриваючи стосунки з вчорашніми союзниками, махновці часто звинувачували, і не без підстав, більшовиків у підступності щодо махновщини. Але скільки разів вони самі вдавалися до подібної практики. Двічі уклавши угоди з петлюрівцями, вони і не подумали їх виконувати після того, як отримали зброю та матеріальну допомогу. Не менш разючим виглядає вбивство отамана Григор'єва. Як і більшовицький, махновський суд спирався не на юридичні закони, а на повстанську правосвідомість і часто закінчувався розстрілами на місці. Всього цього з історії махновського руху не викинеш.

Ядро махновського повстанського руху безперечно володіло окремими елементами політичної культури, що й підняло цей рух на особливу висоту. Як було показано вище, певна кількість махновців належала до різних політичних партій і течій, в тому числі більшовиків, лівих есерів та анархістів. Історіографічна традиція говорить про особливий вплив останніх на повстанство, іноді називаючи рух анархо-махновським. Це теж одна з характерних ознак ідеологічної природи громадянської війни. Вплив анархізму на повстанський рух невиправдано перебільшений. Робилося це свого часу з однією метою — одночасно скомпрометувати і повстанство, і анархістів — опонентів більшовизму. Не можна серйозно сприймати спорадичні спроби двох десятків анархістів до ідейної пропаганди як політичне керівництво повстанством. Навіть у махновському керівному ядрі не було однозначного ставлення до анархізму. Махно на різних етапах то наближав до себе ідейних анархістів, використовуючи їх як культурну силу, то віддаляв. Не ототожнювали себе з махновщиною і анархісти.

Не випадково цей рух очолив Нестор Махно. Природа щедро обдарувала цю людину талантами. Можна здогадуватися, яких висот вона б могла досягнути у військовій справі, якби мала можливість розвинути природні дані систематичною освітою. Можливо, не менших успіхів Махно досягнув би і на політичній ниві, хоч понад усе мріяв про ниву звичайну — власне селянське господарство. «Батько» ніколи не виділяв себе з селянського середовища, і тут, певно, прихований секрет його невірогідної популярності. Для селян він був простий, доступний і зрозумілий.

Махно уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії. Бентежний, імпульсивний, кмітливий по-селянськи, одночасно і тиран, і раб стихії, яка винесла його на гребінь слави, він увібрав в себе усі характерні риси повстанця. Його особистість безумовно наклала певний відбиток на характер руху. Та не настільки, щоб зображати Махна одноосібним диктатором. Диктатура у махновщині — нонсенс, викликаний повним нерозумінням суті повстанства. Слово «батька» було вагомим, але не єдиним і не завжди вирішальним.

В історії громадянської війни навряд чи знайдеться якась інша, окрім Махна, фігура, навколо якої б виникла така кількість легенд і міфів. Міфологізація продовжується і тепер. Справа істориків не примножувати ці сумнівні історії, а рішуче відділити реальність від вигадки, пояснити феномен Махна, як і інших схожих на нього пасинків революції, без цього ми не зможемо до кінця зрозуміти природу і драматизм громадянської війни. Можливо, у цьому відношенні доля Махна найбільш показова, трагічна і потворна.

Все життя цієї людини з юнацьких років було віддане справі революції і революцією відкинуте. Чотири роки безперервних боїв, славних перемог і гірких поразок закінчилися повною особистою катастрофою. В останніх боях втрачені всі найближчі бойові друзі, і лише втеча за румунський кордон порятувала самого Махна від подібної участі: йому амністії не пропонували.

«Батькові» довелося пережити махновщину — так розпорядилася доля. Тринадцять років, поспіль поневірячись у еміграції, пройшовши через декілька тюрем, концентраційний табір, суд, вороже білогвардійське емігрантське оточення, крайню нужду і хвороби, Махно зберігав одне бажання — довести, донести до наступних поколінь, що його життя було віддане не розбою, а служінню революції, як він її розумів. Це була справжня idée fixe. Його далеко не блискучому перу належать десятки статей, декілька брошур і три книжки спогадів про революцію і махновщину. Читаючи їх, переконуєшся, що Махно за аркушем паперу переживав заново всі перипетії боротьби, відтворюючи їх з дивовижним революційним пафосом, а часом і поетичною строфою. Ні, він не був схожий ні на розбійника, ні на бандита, ні на авантюриста.

Махно помер влітку 1934 р. у неповних 45 років від численних ран і сухот, залишивши історії винести остаточний вердикт про те, чим же був в дійсності рух, який він очолював. Не менш трагічно склалася й доля тих, кого «батько» вів під знаменами повстанства і кого Радянська влада амністувала у 1921 р. Вони були оголошені «ворогами народу» у 1937 р. з усіма наслідками. Певно, тому, й відверта розмова про махновщину у радянській історіографії була відкладена на декілька десятиліть. І ось, здається, настав час говорити про повстанство без ідеологічної облуди, віддати належне головному герою махновщини — українському селянинові.

Київ — Гостомель
1989—1990

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Література

Алексеев Н. Из воспоминаний о переживаниях в дни деникинщины на Екатеринославщине // Тюрьма, каторга и ссылка.— 1924.— № 1.— С. 37—38.

Альмендингер В. Симферопольский офицерский полк, 1918—1920: Страница к истории белого движения на Юге России.— Лос-Анжелес (Калифорния), 1962.— 43 с.

Анархизм в России: от Бакунина до Махно.— М., 1930.

Анархо-махнівщина і Радянська влада.— Х., 1921.— 15 с.

Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.— М.; Л., 1928—1933.— 4т.

Анулов Ф. Прорыв Южной группы войск 12-й армии на Украине (воспоминания) // Война и революция.— 1926.— № 1/2.— С. 60—74.

Арбат З. Ю. Екатеринослав, 1917—1922 // Арх. рус. революции.— Берлин, 1922.— Т. 12.— С. 83—148.

Аршинов П. Анархизм и махновщина // Анарх. вестн.— Берлин, 1923.— № 2.— С. 27—37.

Аршинов П. История махновского движения (1918—21 гг.).— Берлин, 1923.—258 с.

Аршинов А. На злобу дня: еще о Григорьеве, большевизм, анархизм, письмо Шкуро // Путь к свободе.— Гуляй-Поле, 1919.— 31 мая.

Аршинов П. Повстанчество и Красная Армия // Екатеринosл. набат.— 1920.— 7 янв.

Ауссем В. К. К истории повстанчества на Украине // Летопись революции.— 1926.— № 5.— С. 7—21.

Белаш В. Махновщина: Отр из воспоминаний В. Белаша // Літопис революції.— 1928.— № 3.— С. 191—234.

Беленко О. Махно и Полонский (Из союза левых сил на Украине в 1919 г.) // Минувшее: Ист. альм.— Париж.— № 4.— С. 274—297.

Белый П. Ф., Дышлевой П. С. Единство действий в защиту завоеваний революции: боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920—1922 гг.).— Киев, 1988.— 155 с.

Білий П. Х. Розгром махновщини (1920—21 рр.) // Укр. іст. журн.— 1971.— № 5.— С. 10—20.

Бобрищев Н. Борьба с бандитизмом на Екатеринославщине // Летопись революции.— 1926.— № 5.— С. 43—51.

Бухарин Н. И. Экономика переходного периода // Бухарин Н. Проблемы теории и практики социализма.— М., 1989.— С. 94—176.

Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. 2-е изд.— Херсон, Б. г.— 221 с.

Васильев Б. Кто такие махновцы и чему они учат.— Луганск, 1920.— 14 с.

Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста // Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2, 4—9.

Вікторов Є. Південний «Кронштадт» // Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 73—103.

Герасименко К. В. Махно // Историк и современник.— Берлин, 1922.— № 3.— С. 151—201.

Геть партизанщину: Зб. ст.— Х., 1920.— 30 с.

Горелик А. Комов А., Волин С. Гонение на анархизм в Советской России.— Берлин, 1922.— 63 с.

Горелик А. Анархисты в российской революции.— Буэнос-Айрес, 1922.— 63 с.

Гутман М. Под властью анархистов: Екатеринослав в 1919 г. // Рус. прошлое.— Пг., 1923.— № 5.— С. 61—68.

Гражданская война. 1918—1921. В 3 т. / Под общ. ред. *А. С. Бубнова* и др.— М., 1928—1933.— 3 т.

Гражданская война в СССР. В 2 т.— М., 1980—1986.

Даушков С. Скарбунок отамана Махно // Календар для українських працюючих людей, приятель народу на рік 1938.— Львів, 1937.— С. 45—48.

Деникин А. И. Очерки русской смуты: В 5 т.— Париж, 1921—1926.

Долой махновщину: Статьи т. т. Раковского, Самсонова и др.— Харьков, 1920.— 32 с.

Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні.— Вид. 2-ге.— Х., 1931.— 99 с.

Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції.— 1930.— № 1.— С. 41—63; № 2.— С. 28—49.

Есаулов. Налет Махно на Бердянск // Там же.— 1924.— № 3.— С. 82—86.

Ефимов Н. А. Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 // Сб. тр. Воен.-науч. о-ва при воен. Акад.— 1921.— № 1.— С. 192—222.

Зайцев Ф. Как мы творили Октябрь (1917—1918 гг. в Юзовке) // Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 132—146.

Затонский В. Что Махно обещает крестьянству.— Б. м., 1920.— 4 с.

Затонський В. Вир: З минулого.— Х., 1926.— 56 с.

Зиновьев Г. Е. Письмо к крестьянам: Зачем рабочие посылают продовольственные отряды в деревню.— Екатеринослав, 1919.— 16 с.

Зиновьев Г. Е. Задачи Коммунистической партии: Докл. т. Зиновьева на общ. собр. членов и кандидатов Петинского р-на КП(б)У, 20 мая 1920 г.— Харьков, 1920.— 32 с.

Зиновьев Г. Е. Лицом к деревне: Ст. и речи.— М.; Л., 1925.— 166 с.

Игринев Г. Екатеринославские воспоминания (август 1918 — июнь 1919 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых.— М.; Л., 1930.— С. 186—195.

Ідлін І. Г. Боротьба за Жовтень на Прилуччині.— Прилуки, 1927.— 327 с.

Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны.— М.; Л., 1926.— 160 с.

Какурин Н. Как сражалась революция. В 2 т.— М.; Л., 1926.

Кальницький Я. Під Катеринославом (п'ять епізодів боротьби).— Х.,1927.— 72 с.

Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма / Борьба партии большевиков против анархизма (1917—1922 гг.).— М., 1974.— 431 с.

Кегелес М. И. Из воспоминаний рядового политработника (апрель — декабрь 1919 г.) // Летопись революции.— 1927.— № 2.— С. 104—120.

Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Там же.— 1926.— № 3/4.— С. 70—90.

Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте.— 1925.— № 11/12.— С. 123—130.

Колос Г. А. Заметки о подполье и вооруженной борьбе, 1918—1919 гг.— Днепропетровск, 1927.— 48 с.

Комин В. В. Нестор Махно: мифы и реальность.— М.,— 1990.— 80 с.
Коневец (Гришута). 1919 г. в Екатеринославе и Александровске // Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 74—88.
Кочевий О. Про махновщину.— Х., 1920.— 23 с.
Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) // На аграрном фронте.— 1925.— № 7.— 9.
Кубанин М. Махновщина.— Л., 1928.— 228 с.
Курган Р. Страница гражданской войны.— Харьков, 1925.— 204 с.
Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні, 1921—1923 рр.— Х., 1971.— 171 с.
Лантух И. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине, 1919 г. // Летопись революции.— 1926.— № 2.— С. 51—59.
Лацис М. И. Два года борьбы на внутреннем фронте.— М., 1920.— 86 с.
Лебедь Д. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины.— Харьков, 1921.— 55 с.
Лебедь Д. Махновщина и наши задачи // Звезда — Заря. Екатеринослав, 1920.— № 13.— С. 1—2.
Лебедь Д. Махновщина в тылу деникинцев // Пятая годовщина Октябрьской революции, 1917—1922.— Екатеринослав, 1922.— С. 226—229.
Лебедь Д. Махновское партизанчество // Там же.— С. 256—259.
Лебедь Д. Первое наступление Махно // Там же.— С. 186—189.
Левензон Ф. Я. Проти Махна на денікінському фронті // Літопис революції.— 1929.— № 2.— С. 264—282.
Леглер. Бела Кун — Махно // Вечер. Москва.— 1928 — 15 июня.
Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 155—195.
Ленін В. І. Промова у Московській раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 23 квіт. 1918 р. // Там же.— С. 219—223.
Ленін В. І. Шість тез про чергові завдання Радянської влади // Там же.— С. 260—263.
Ленін В. І. Тези по поточному моменту // Там же.— С. 353—354.
Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній, 8 листоп. 1918 р. // Там же.— Т. 37.— С. 167—174.
Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.— С. 225—323.
Ленін В. І. Засідання Петроградської Ради, 12 берез. 1919 р.: Відповіді на записки // Там же.— Т. 38.— С. 8—20.
Ленін В. І. Доповідь про роботу на селі, 23 берез. 1919 р.: VIII з'їзд РКП(б) // Там же.— С. 182—199.
Ленін В. І. Про сучасне становище і найближчі завдання Радянської влади // Там же.— Т. 39.— С. 28—40.
Ленін В. І. Привіт італійським, французьким і німецьким комуністам // Там же.— С. 198—208.
Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Там же.— С. 313—316.
Ленін В. І. Заключне слово з питання про Радянську владу на Україні, 3 груд. 1920 р.: VIII Всерос. конф. РКП(б) // Там же.— С. 347—348.
Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком. X з'їзд РКП(б), 8—16 берез. 1921 р. / / Там же.— 43.— С. 50—64
Ленін В. І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови) // Там же.— С. 187—224.

Ленін В. І. Доповідь про нову економічну політику, 29 жовт. VII Моск. губпартконф., 29—31 жовт. 1921 р. // Там же.— Т. 44.— С. 185—203.
Лихаревский Е. «Андреевский конфуз» (Бой с Махно 14 декабря 1920 г. в деревне Андреевка Бердянского уезда) // Армия и революция.— 1921.— № 4/5.— С. 114—120.
Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918—1922).— Харьков, 1990.— 344 с.
Максименко І. А. До історії боротьби з денікінцями і петлюрівщиною, 1919 р. // Літопис революції.— 1930.— № 1.— С. 161—173.
Максименко. Из истории партизанской борьбы в Донбассе и Екатеринославщине в 1918—1919 годах // Там же.— 1925.— № 4.— С. 155—164.
Махалевич Ю. Батько Махно // Календар-альманах «Дніпро».— Львів, 1929.— С. 60—70.
Макушенко Н. Операция против банды Махно с 9 по 16 июля 1921 г. // Армия и революция.— 1922.— № 3/4.— С. 106—116.
Мануильский Д. З. О нашей политике в деревне // Коммунист: орган ЦК КП(б)У.— Харьков, 1920.— № 2.— С. 5—8.
Махно Н. Записки Н. Махно // Анарх. вестн.— Берлин, 1928.— № 1—6.
Махно Н. Под ударами контрреволюции, апрель — июнь 1918 г.— Париж, 1936.— 160 с.
Махно Н. Русская революция на Украине от марта 1917 по апрель 1918 г.— Париж, 1929.— 211 с.
Махно Н. Украинская революция (июль — декабрь 1918 г.).— Париж, 1937.— 181 с.
Махновщина // Годы борьбы, 1917—1927.— Зиновьевск, 1927.— С. 97—99.
Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // Літопис червоної калини.— 1935.— № 1—4.
Мирошевский В. Вольный Екатеринослав // Пролегар. революция.— 1922.— № 9.— С. 197—208.
Назаренко Н. Путь Махно через Елисаветградский уезд // Годы борьбы, 1917—1927.— Зиновьевск, 1927.— С. 165—166.
Никулин Л. Гибель махновщины // Знамя.— 1941.— № 3.— С. 169—197.
Новополин Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов: По официальным данным // Каторга и ссылка.— 1927.— № 34.— С. 70—77.
Оболенский В. Крым при Врангеле // Деникин—Юденич—Врангель.— М., 1927.— С. 385—419.
Павлов П. А. Военные хитрости // Воен. вестн.— 1921.— № 4.— С. 12—14.
Павлов П. А. Выводы из опыта борьбы с Махно сводной дивизии курсантов в ноябре — декабре 1920 г. и в январе 1921 г. // Армия и революция.— 1921.— № 2/3.— С. 97—110.
Павлов П. Особенности тактики Махно // Воен. знание.— 1921.— № 8.
Перекоп: Сб. воспоминаний.— М.; Л., 1941.— 259 с.
Перекоп и Чонгар: Сб. ст. и материалов.— М., 1933.— 79 с.
Полярный Л. Червоное казачество в революции // Пролетар. мысль.— 1923.— № 2.— С. 43—53.
Премыслер И. М. Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) // Военист. журн.— 1940.— № 9.— С. 34—44.
15-я Сивашская дивизия.— Николаев, 1925.— 222 с.
Равич-Черкасский М. Махно и махновщина.— Екатеринослав, 1920.— 20 с.

Ракитов Г. Письма о махновцах.— Екатеринослав, 1920.— 23 с.
Раковский Г. Конец белых // Деникин—Юденич—Врангель.— М., 1927.— С. 420—469
Раковский Х. Г. Борьба за освобождение деревни.— Харьков, 1920.— 59 с.
Раковский Х. Г. Красная армия и борьба с бандитизмом: Докл. на Харьк. губерн. парт. конф. 15 февр. 1921 г.— Харьков, 1921.— 29 с.
Раковский Х. Г. П'ять років Української Ряданської влади // Червон. шлях.— 1923.— № 4/5.— С. 88—106.
Раковский Х. Г. Борьба с атаманщиной // Коммунист: орган ЦК КП(б)У.— Харьков, 1920.— № 2.— С 8—9
Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини, черв.-груд. 1920 // Літопис революції.— 1931.— № 4.— С. 124—132.
Руденко П На Украине. Повстанчество и анархическое движение.— Буэнос-Айрес, 1922.— 30 с.
Руднев В. Махновщина.— Х., 1928.— 103 с.
Рыбаков М. Махновские операции в 1920 г. // Красная Армия.— 1922.— № 12.— С. 11—27
Рыбаков М Действия летучего корпуса тов. Нестеровича // Сб. тр. Воен.-науч. о-ва при Воен. Акад.— 1923.— № 4.— С. 104—134.
Село Я. Бандити «соціалісти»-махновці.— Синельникове, 1920.— 8 с.
Семанов С. Н. Махновщина и ее крах // Вопр. истории.— 1966.— № 9.— С. 37—60.
Сергеев П. Операции против Махно с 26 июня по 6 июля 1921 г. // Армия и революция.— 1922.— № 1.— С. 56—64.
Сергеев П. Полтавская операция против Махно // Война и революция.— 1927.— № 9.— С. 122—134.
Слащев Я. Материалы по истории гражданской войны в России // Воен. вест.— 1922.— № 9—13.
Смилга И. Военные очерки.— М., 1923.— 119 с.
Сталин И. Из речи по военному вопросу на VIII съезде РКП(б), 21 марта 1919 г. // Соч.— Т. 4.— С. 249—250.
Сталин И. Письмо В. И. Ленину с Южного фронта, 15 окт. 1919 г. // Там же.— С. 275—277.
Сталин И. Выступление на IV конференции КП (б)У, 17—23 марта 1920 г. // Там же.— С. 294—304.
Суханов А Заднепровье // Летопись революции.— 1923.— № 4.— С. 103—120.
Сухогорская Н. Воспоминание о махновщине // Кандальный звон: Ист.-револ. сб.— Одесса, 1927.— № 6.— С. 37—63.
Тепер И. (Гордеев). Махно. От «единого анархизма» к стопам румынского короля.— Киев, 1924.— 121 с.
Тесленко Н. Бой за Екатеринослав в 1918 г. // Летопись революции.— 1926.— № 6.
Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921—1923).— Л., 1964.— Ч. 1.— 311 с.
Троцкий Л. Обращение к крестьянству // Известия.— Екатеринослав, 1919.— 3 апр.
Троцкий Л. Восстание в тылу // В пути: Изв. поезда наркомвоен Троцкого.— 1919.— 12 мая.
Троцкий Л. Украинские уроки // Коммунист: орган ЦК КП(б)У.— 1919.— 20 мая.
Троицкий Л. Махновщина // В пути: Изв. поезда наркомвоен Троцкого.— 1919.— 2 июня
Троцкий Л. Кто предал Полтаву // Там же.— 1919.— 3 авг.
Троцкий Л. Махно и другие // Там же.— 1919.— 4 авг.
Троцкий Л. Полковник Миронов // Там же.— 1919.— 13 сент.

Троцкий Л. Терроризм и коммунизм.— Пг., 1920.
Троцкий Л. Как вооружалась революция. В 4 т.— М., 1924.— Т. 2, кн. 1/2.
Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций.— М., 1990.— 331 с.
Тухачевский М. Борьба с контрреволюционными восстаниями // Война и революция.— 1926.— № 7—9.
Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр. У 3 т.— К., 1967—1970.
Фрунзе М. В. Избранные произведения.— М., 1957.— Т. 1.— 471 с.
Худайкулов М. Большевики в борьбе с анархизмом в первые годы Советской власти.— Ташкент, 1974.— 150 с.
Червоное казачество. 5 лет, 1918—1923 // Сборник материалов по истории червоного казачества.— Харьков, 1923.— 310 с. (6) с иллюстр.
Черномордик С. (П. Ларионов). Махно и махновщина (Анархисты за работой).— М., 1933.— 56 с.
Шлихтер А. Город и село в продовольственном вопросе.— Харьков, 1920.— 24 с.
Шліхтер О. Г. Боротьба за хліб на Україні // Вибр. твори.— К., 1959.— С. 574—628.
Щепетильників В. О. Революційне минуле Старобільщини.— Старобільськ, 1927.— 51 с.
Шимановский. 24 воздухоотряд и махновщина. (Воспоминания) // Воздухоплавание.— 1924.— № 1.— С. 32—33.
Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом. 3-е изд.— Харьков, 1921.— 62 с.
Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма.— Харьков, 1921.— 32 с.
Эйдеман Р. П. Пятая годовщина одного урока (замечания к статье тов. Эсбаха) // Война и революция.— 1926.— № 12.— С 32—39.
Эйдеман Р. Махно // Армия и революция.— 1923.— № 1/2.— С. 27—28.
Экспедиция Л. Б. Каменева для продвижения продгрузов к Москве в 1919 г. // Пролет. революция.— 1925.— № 6.— С. 116—154.
Эсбах Е. Последние дни махновщины на Украине // Война и революция.— 1926.— № 12.— С. 40—50.
Яковлев Я. (Эпштейн). Махновщина и анархизм: к итогам махновщины // Красная новь.— 1921.— № 2.— С. 243—257.
Яковлев Я. Русский анархизм в великой русской революции.— Харьков, 1921.—87 с.
Яцко А. Борьба с бандитами Махно в Гуляйпольском районе в 1920 г. // Сб. тр. Воен.-науч. о-ва при курсах комсостава РККА.— 1922.— № 2.
The anarchists in the Russian revolution / Ed. by Paul Avrich.— London, 1973.— 179 с.
Wojna Romuald. Nestor Makhno: anarchizm czynu // Z pola walki.— Warsawa, 1970.— N 2 (50).— S. 45—70.
Malet M. Nestor Makhno in the Russian civil war.— London, 1982.— 232 p.
Menzies M. Makhno.— Paris, 1972.
Palij M. The anarchism of Nestor Makhno. 1918—1921: An aspect of the Ukr. revolution.— Seattle, London, 1976.— 428 с.
Skirda A. Les cosaques de la liberté: Nestor Makhno, le cosaque de l'anarchie et la querra civile russe, 1917—1921.— Paris, 1985.— 475 p.

II. Документальні публікації

Бюллетень V Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1920.— 18—30 нояб. (Вып. 1—7).

Відчит 5-го Всеукраїнського з'їзду робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 25 лют.— 3 берез., 1921 р.— Х., 1921.— 170+16 с.

Внутренние войска Советской республики: Документы и материалы, 1917—1922 гг.— М., 1972.— 709 с.

Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г.: Протоколы.— М., 1961.— 315 с.

Второе Всеукраинское продовольственное совещание. Стенограмма.— Харьков, 1920.— 108 с.

Гражданская война на Екатеринославщине (февр. 1918—1920 гг.): Документы и материалы.— Днепропетровск, 1968.— 358 с.

Гражданская война на Украине 1918—1920: Сб. документов и материалов. В 3 т. 4 кн.— Киев, 1967.

Девятый съезд РКП(б). Март — апрель 1920 г.: Протоколы.— М., 1960.— 650 с.

Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г.: Стенограф. отчет.— М., 1963.— 915 с.

Директивы главного командования Красной Армии (1917—1920): Сб. документов.— М., 1969.— 883 с.

Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.): Сб. документов. В 4 т.— М., 1971—1978.

За власть Советов: Сб. документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Сов. власти на территории Запорож. обл. в 1917—1920 гг.— Запорожье, 1957.— 280 с.

Інструкція для партійних гуртків на селі.— К., 1920.— 8 с.

Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Хрестоматія. Вип. 2. 1917—1920 рр.— Х., 1934.— 691 с.

Из боевой деятельности тов. Тимошенко в годы гражданской войны в СССР // Красный арх.— 1941.— № 1.— С. 54—102.

Из истории гражданской войны в СССР. Сб. документов и материалов: В 3 т.— М., 1961.— Т. 2.— 895 с.

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898—1970). В 14 т.— К., 1979.— Т. 2: 1917—1924.— 522 с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2 т.— К., 1976.— Т. 1: 1918—1941.— 1007 с.

Коммунисты среди партизан: (отчет Екатеринослав. губкома зафронтбюро ЦК КП(б)У) // Летопись революции.— 1925.— № 4.— С. 89—98.

Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом на Украине.— Б. м.,— (1920).— 8 с.

Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов).— М., 1936.— 208 с.

Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы, документы / Автор вступительной стать и составитель В. Ф. Верстюк.— Киев, 1991.— 191 с.

На защите революции: Из истории Всеукр. Чрезв. комис. 1917—1922 гг.: Сб. документов и материалов.— Киев, 1971.— 391 с.

Народное хозяйство Украины в 1921 г.— Харьков, 1921.— 884 с.

О борьбе с бандитизмом: Ко всем парт. орг. Украины // Изв. ЦК КП(б)У.— 1921.— № 1.— С. 22.

Об анархистах. Циркулярное письмо ЦК РКП(б) // Вестн. агитации и пропаганды.— 1921.— № 11/12.— С. 6—8.

Отчет о втором совещании представителей губземотделов Украины, 17—21 мая с. г. в Киеве.— Киев, 1919.

Отчет Центрального комитета КП(б)У с 1 апреля по 1 ноября к V Всеукраинской партконференции.— Харьков, 1920.

Протоколы заседания съезда фронтовиков, советов и подотделов, состоявшегося 12 февраля 1919 г. в с. Гуляй-Поле.— Гуляй-Поле, 1919.— 32 с.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919): Зб. документів і матеріалів.— К., 1962.— 764 с.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Зб. документів і матеріалів.— К., 1957.— 1081 с.

Резолюция первого съезда конфедерации анархистских организаций Украины «Набат», состоявшейся в Елисаветграде 2—7 апр. 1919 г.

Резолюції і тези, ухвалені Першою Всеукраїнською нарадою про роботу на селі з 11 до 18 серпня 1920 р.— Х., 1920.— 31 с.

Сборник № 1 инструкций и положений по партийному и советскому строительству на Украине.— Харьков, 1920.— 125 с.

Сборник отчетов Народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнаркоме УССР и Центральных учреждений Украины.— Харьков, 1921.— 20 отчетов.

Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. документов. В 3 т.— 1917—1936.— М., 1960.— Т. 2.— 615 с.

М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны: Сб. документов.— М., 1941.— 470 с.

The Trotsky papers, 1917—1922.— Paris, 1964—1974, 2 v.

III. Архіви та архівні фонди

Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

ф. 17 — Центральний Комітет РКП(б)

Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР

ф. 130 — Рада Народних Комісарів РСФСР

ф. 393 — Народний Комісаріат внутрішніх справ

ф. 5556 — Військово-продовольче бюро

Центральний державний архів Радянської Армії

ф. 10 — Вища військова інспекція

ф. 101 — Управління арміями Південного фронту

ф. 102 — Управління арміями Південно-західного фронту

ф. 103 — Управління арміями Українського фронту

ф. 198 — Управління 13-ї армії

ф. 199 — Управління 14-ї армії

ф. 17 530 — Штаб військ ВНУС України

ф. 25 880 — Управління Київського військового округу

ф. 25 900 — Управління Харківського військового округу

ф. 39720 — Штаб головнокомандуючого збройними силами на півдні Росії

ф. 39660 — Штаб командуючого військами Новоросійського краю

Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України

ф. 1 — Центральний Комітет КП(б)У

ф. 5 — Комісія по історії громадянської війни

ф. 17 — Істпарт.

Центральний державний архів Жовтневої революції вищих органів державної влади і органів державного управління України.

ф. 1 — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ф. 2 — Рада Народних Комісарів УРСР

ф. 5 — Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР

ф. 6 — Управління міліції НКВС УРСР

ф. 257 — Всеукраїнський Центральний Комітет незаможних селян

ф. 340 — Народний комісаріат продовольчих справ УРСР

ф. 2579 — Рада Робітничо-селянської оборони УРСР

ф. 3204 — Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР

Державний архів Донецької області

ф. 1145 — Губернське управління робітничо-селянської міліції

ф. 1146 — Губернський виконком Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

ф. 1183 — Губернський військовий комісаріат

ф. 1203 — Маріупольський повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Державний архів Запорізької області

ф. 27 — Запорізький повітовий виконком Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

ф. 208 — Гуляйпільський повітовий ревком.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аверін В. 85, 127
Азаров В. 206
Аладжалов 135, 243, 249
Алейніков 112
Алий Я. (Суходольський) 79, 143, 257
Альберт Вільямс 31
Альмендінгер В. 176
Ангуладзе 177
Андрющенко 15
Антонов, есер 298, 307, 315
Антонов-Овсієнко В. О. 5, 8, 14, 31, 50—52, 61—63, 69, 70, 73, 81, 82, 84—89, 91, 93, 97, 99, 103, 114, 141, 142, 144
Антонов-Саратовський В. П. 244, 247, 250, 257
Анулов Ф. 8, 168
Аралов С. І. 74
Арбат З. 185
Артем (Ф. Сергєєв) 117, 118
Арцибашев 17
Аршинов П. (Марін) 9, 21, 23, 27, 148—152, 154, 160, 174, 175, 178, 192, 226, 290, 295, 342
Аусcем В. 63, 70, 72

Бабій Є. 194
Барбович 273, 279
Барон 127, 257, 263, 291
Бела Кун 268, 269, 270
Беленкович О. 26
Бердяєв М. 345
Бібіков 200
Білаш В. 9, 54, 58, 59, 64, 65, 68, 86, 108, 110, 111, 113, 128, 153, 156, 175, 178, 179, 181, 187, 188, 194, 198, 200, 207, 211, 223, 230, 251, 252, 254, 256, 263—265, 268, 269, 273, 275, 286, 291, 299, 303, 313, 334, 336, 341—343
Біленький 324
Влакитний 179
Бляхін 247, 248
Блюхер 298
Бойко О. Д. 234
Бондаренко 114, 268, 325
Бондарець 113, 230, 254
Борисенко 15
Боровий 28
Брова 253, 311
Бронзов К. 246
Бубнов А. 101, 153, 214
Буданов 187, 253, 254, 266, 291
Будьонний С. 167, 195, 199, 294, 324
Бурбига 112
Бутовецький 179, 254, 307
Бухарін М. 28, 123

Вардін (Мгеладзе) 195
Василевський 202
Василевський-Чайковський 254
Васильєв 78
Васильєв Б. 261
Вацетіс Й. 52, 61, 69, 74, 76, 81, 97
Ващенко 179
Вдовиченко Т. 54, 66, 113, 181, 182, 187, 192, 230, 231, 293, 296
Вельт 323
Винниченко В. 10
Віцентьєв 180
Владимиров 245
Волинець 151
Волін С. (Ейхенбаум) 79, 127, 156, 175, 187, 190, 208, 291
Волковинський В. 206, 310
Володін 260
Воробйов 253
Ворошилов К. 92, 102, 107—109, 111—113, 144—146, 149, 150, 195
Врангель П. 9, 243, 258—267, 269, 271—274, 277, 279, 290, 292, 296, 298, 301, 303

Гавриленко П. 187, 275, 279, 293
Гай 270
Гайда 344
Гамарник Я. 89, 281, 311
Гейман 198
Генін 218
Герасименко К. 7, 22, 39
Гербель С. 12
Германович 338
Гесіна Є. І. 40
Глаголєв В. 62, 76, 116
Глоба 344
Голик 261
Голіаф 163
Голіков Л. 228, 230, 231
Голубенко 211
Гончар (Батрак) 133
Гончаренко 54
Горев 53, 54
Горілик 37
Горобець 54
Готман Лія 291
Григор'єв М. 68, 74, 75, 84, 89, 94—96, 109, 142—144, 146, 151, 153—156, 159—163, 175, 353
Григор'єв П. 336, 337
Гриневич 15
Гуревич З. 4
Гусар 39
Гусєв 268
Гутман М. 23, 196, 197, 201

Давид 163
Данилов В. 187, 229
Денікін А. І. 9, 83, 111, 115, 132, 145, 167—169, 171, 172, 175, 182—186, 198, 199, 202, 213, 215—217, 220, 221, 223, 246, 258, 261
Дерменжі 64—66, 187, 229

Джон Рід 31
Дзержинський Ф. Е. 248, 311
Дибенко П. 31, 63, 67, 68, 70, 72, 74, 75, 77, 82, 85—88, 91, 99, 102, 111, 112, 131, 149, 150
«Диявол» 210, 211
Добролюбов 112
Долженко 230
Дорош 187
Друзь 325
Дутов 32

Ейдеман Р. 8, 250, 826—328, 330, 331, 334—336, 340
Ейхгорн 18

Євдокимов Є. 311
Єгор'єв В. 146
Єгоров О. 199, 227
Єгоров П. 27
Єгоров 102
Єлисеєв Ф. 198, 199
Єрмаков 259
Єрман 257
Єфімов М. 8, 251, 299

Живодер 254
Жлоба 263

Забудько 162, 273
Зайцев Ф. 52, 59
Замота 344
Затонський В. 8, 37, 129, 130, 138, 140, 168, 169, 206, 213, 214, 232, 261, 311, 325
Захаров 205
Зелений 133, 138—140, 151, 185
Зеленський 229
Зіньов'єв Г. 28, 108, 282
Зінченко 291
Зіньковський Л. (Льова Задов) 221, 313, 343
Зуб Ф. 324
Зубков 66
Зуйченко Н. 23—25, 28, 254

Іванов, голова волосної варти 40
Іванов, підпільник-більшовик 206
Іванов, отаман 342
Іванюк 331, 336, 342, 343
Іщенко 274

Какурін М. 250
Калашников 114, 152, 168, 187, 202, 218, 254
Каледін 32
Каленик 253, 311, 312
Калиберда 179
Калиниченко М. 37
Калінін 196
Каменєв Л. 61, 92, 95, 96, 108, 109, 270
Каменєв С. 146, 297, 309
Каменєв, отаман 268, 342
Камков Б. 28
Карабут 254
Караченцев 20
Карелін 34
Каретников П. 39
Каретников С. 39, 47, 49, 67, 160, 161, 211, 254, 264, 265, 273, 279, 293
Карлсон 245, 246
Катерина II 346
Качинський В. 341
Квірінг Е. 107
Керенський О. 26
Кін П. 281
Кіров С. 5
Клейн 151, 190, 256, 266
Клерфман 275, 291
Клешня Я. 18
Княгницький 168
Кожевников Н. 69, 70
Кожин Х. 155, 181, 274, 313, 328, 329, 334, 341, 343
Колесник 161, 162
Колісниченко 291
Колос Г. 8, 53, 54, 59, 60
Колчак 111
Коляда 65, 66, 312
Кон Ф. 311
Конівець (Гришута) 205, 206, 207
Коновалов Г. 172
Кордт 15
Корнілов Л. Г. 25, 32
Коробка 112
Короленко В. 3
Коростильов 229
Косіор С. 153, 235, 244, 245, 250, 311, 335
Костін 112
Костяєв Ф. 62
Котовський Г. 304, 305, 326
Коцур 185
Коцюра 179, 200, 254
Кочевий О. 261
Кочергін 148, 152
Крамаренко 151
Красиков 54
Красковський 54
Красний М. 262
Краснов 26
Кривошеєв 149
Кропив'янський М. 17
Кропоткін П. 27
Круссер О. 103, 112, 113
Кубанін М. 5, 40, 71, 249
Кузьменко Г. А. 156, 157, 158, 228, 230, 231, 254, 266
Курган Р. 194, 204
Куриленко В. 54, 65, 66, 77, 115, 230, 254, 264, 268, 312—314, 334, 338, 341, 343
Кусенко 291
Кутепов 183, 276
Куц А. 110

Лантухов 222
Лаціс М. 125, 126
Лашкевич 196, 224
Лащенко 186, 190
Лебідь Д. 8, 56, 57, 311
Левензон Ф. 209—211, 218, 221
Левченко 254
Леглер 269
Ленін В. 7, 29—33, 35, 50, 81, 82, 93, 97, 103, 108, 115, 120, 123, 134, 135, 139, 141, 146, 166, 213—215, 233, 235, 238, 241, 267, 269, 273, 279, 280, 288, 289 295, 296, 298, 299, 301, 309, 310, 316—319, 347, 350
Лепетченко 161
Лепеченко 225
Логвиненко 189
Лук'янов 191
Луначарський А. 8
Лютий С. 39, 46

Мазуров 222
Май-Маєвський 64, 66, 82
Максименко 53, 54, 60
Мамонтов 199
Мануїльський Д. 213, 214, 244, 311

Манцев В. 237, 265
Манько 40
Марапулець 266
Мармузов 257
Мартинов, командир продзагону 247
Мартинов, чекіст 287, 288, 289
Марченко О. 39, 40, 42, 43, 47, 54, 65, 202
Маслаков 311
Матросенко 254
Матяж 181, 200
Махно Г. 175
Махно І. Р. 19
Махно Н. І. 3—7, 9, 10, 19—29, 35—49, 52—54, 56—60, 63—80, 82—99, 101—104, 107, 108, 110, 112—115, 131, 132, 136, 143, 145, 148—153, 155—164, 167—174, 176, 178, 179—187, 190—212, 215, 216, 218—223, 226—231, 237, 246, 248—254, 256, 267, 259—267, 269—272, 274, 275, 278, 281—287, 289, 291—293, 296—301, 303—315, 323, 324, 326, 328—339, 341—344, 354, 355
Махно О. 37
Махно С. 196
Махно Я. М. 19
Межлаук В. 92, 96, 102, 111, 149
Мелецко Ф. 152, 153
Мещеряков В. 121, 123, 139, 141
Миргородський, лів. есер 53, 54
Миргородський, поміщик 40
Миронов П. 116, 164, 166, 167, 279, 280
Миронов, отаман 230
Мирошевський В. 205
Мирський, отаман-анархіст 179
Мирський, чекіст 287
Михайлов 259
Михальов-Павленко 78, 112
Мілюков П. 347
Мілютін В. 122
Мінін С. 195
Мірбах 35
Міркін Е. 105, 106
Міхно К. 44
Молчанов 254
Морозов 187, 202
Морозов, генерал 274
Москалевський 253, 273, 312
Мрачний М. 291
Муравйов 146
Мустафа Кемаль 289

Назаренко 162
Назаров 264
Недашковський 168
Нестерович В. 281, 306—308
Никифорова М. 24—26, 43, 44, 78, 90, 92, 110, 111
Ніколаєв 146
Нікольський М. 110
Новиков І. 65
Новицький С. 203, 206
Носовський 15

Оболенський В. 259, 260
Огарков 253
Огородников 151
Озеров 75, 108, 112
Онищенко, начальник бойової дільниці 66
Онищенко, комбриг 70
Орджонікідзе С. 213, 215
Орловський 133

Павловський 187, 312
Панасов 222
Пархоменко О. 304
Пархоменко, отаман 342
Пастернак Б. 3
Паталаха 66, 114
Паустовський К. 17
Пахомов 328
Передерій Й. 37
Петлюра С. 70, 155, 172, 175, 176, 332
Петренко П. (Платонов) 54, 84, 114, 187, 196, 250, 251, 268, 273, 314, 334, 343
Петро І 346
Петров 89
Петровський Г. 153, 154, 250, 311
Подвойський М. 83, 89, 93, 149
Покус 102, 103
Полонський 203—208, 215
Полунін 112
Пономаренко 65
Попов 254, 264, 265, 268, 270, 291
Пославський Є. 122
Правда, батько 54, 65
Преображенський Є. 123
Примаков В. 304
Прочан 261
Пузанов 228
П'ятаков Г. 92, 113, 137

Равич-Черкаський М. 8, 261
Раковський Х. 7, 80, 81, 83, 88, 89, 102, 129, 144, 149, 153, 214, 216, 240—242, 245, 250, 261, 264, 281, 282, 302, 311, 321, 324, 325, 327, 332
Ревішин 198, 199
Резников 40
Рибаков М. 8, 308, 309
Роваза 114
Рощин 28
Рубан 254
Руднєв В. 8, 40
Рябонов 179

Савонов 275, 291, 324, 328, 331
Савченко 260
Самокиш 59
Самсонов 261
Сапожников 351
Свердлов Я. 28, 29
Село Я. 261
Семенов М. 148
Семенюта, селянин 39
Семенюта, терорист 20
Семеняка В. 137
Сергєєв П. 8
Середа 291
Серьогін 187
Скачко А. 45, 68, 70, 72, 74, 75, 84—89, 93, 96, 98, 99, 101, 103, 104
Скирда 179, 254
Склянський Е. 298, 309
Склярів 176
Скоропадський П. 11, 18, 49, 50, 116
Скрипник М. 27, 311
Слащов Я. 9, 171—176, 179, 180, 189, 200—202, 205
Смілга І. 167
Соколовський 133
Сокольников 88
Сотников 52
Спиридонова М. 28
Сталін Й. 61, 218
Стогов 260
Стрельцов, лів. есер 124
Струк 139
Ступаков М. 85, 86
Сухогорська Н. 41, 157, 158, 181, 227

Табаков С. 113
Гарановський 313, 334, 343
Таратута О. 21, 289
Тахтамишев 77, 114
Тепер І. (Гордєєв) 8, 21, 78, 92, 208, 257, 263—265, 286
Терезов 224
Тесленко П. 58
Тихенко 54
Тищенко 84
Тіна, телефоністка 156
Ткаченко П. 206
Толстой Л. 28, 166
Тригуб П. М. 234
Трифонов 106
Троцький Л. Д. 4, 5, 7, 28, 3:, 61, 97—100, 104, 107—109, 112, 113, 115, 145—147, 152, 153, 162, 167, 192, 208, 212, 215, 216, 225, 242, 259, 267, 351
Троян 153, 154, 161
Тухачевський М. 325, 326
Тютюник Ю. 175

Уборевич І. 218, 219, 271, 272, 274, 276
Уралов М. 202, 230
Урицький С. 150, 151

Федько 148, 169
Фомін 268
Фрунзе М. 8, 267, 269, 271—276, 278—281, 284, 285, 288, 289—298, 300, 306—308, 310, 311, 327—331, 334, 335, 337, 338

Харечко Т. 163
Херсонський 53, 54
Хмара 261, 343
Хмельницький В. 346
Хохотва 186, 202, 254, 264, 266, 291
Хрестовий 179, 254, 307

Чалий 161, 253, 261, 273
Чебиряк 40
Чикваная Є. 102, 113
Чорний Ворон 342
Чорнокнижний 130, 132
Чубар В. 311
Чубенко О. 9, 20, 36, 39, 40, 42, 43, 48, 49, 52, 54, 59, 67, 68, 78, 89, 95, 110, 111, 155, 159, 160, 161, 175, 187
Чучко 78

Шатілов 259
Шелонін 124
Шепель І. Я. 37
Шепель С. 37
Шіллінг 171, 172
Шкеленко 172
Шкуро 61, 83, 84, 86, 97, 99, 104, 105, 107, 131, 145, 189, 195, 199
Шліхтер О. Г. 119, 120
Шмітман 225
Шпота 186
Штольценберг 14
Шуба 179, 307

Щетиніи 180
Щорс М. 212
Щусь Ф. 41, 44—47, 49, 59, 132, 156, 162, 181, 187, 328, 329, 334, 343

Якір Й. 169, 170, 211, 218, 219
Яковлев Я. (Епштейн) 8, 89, 213, 248, 250 268, 283, 284, 293
Яценко 260—262, 273
Яшин 264

ЗМІСТ

Передмова 4

ЧАСТИНА ПЕРША

Німецький окупаційний режим.— Зародження повстанства.— Нестор Махно: штрихи до біографії.— Біля витоків «воєнного комунізму».— Від терористичної групи до повстанського загону.— Взяття Гуляйполя.— Будь нашим «батьком».— Перший рейд.— Бої з окупантами.— Навколо Катеринослава 10

ЧАСТИНА ДРУГА

Створення Українського фронту.— Об'єднання повстанських сил.— 3-тя Задніпровська бригада.— Взяття Маріуполя.— Світова революція кличе на захід.— Квітневі бої з Шкуром.— Зародження конфлікту.— В. Антонов-Овсієнко і Л. Каменєв у Гуляйполі.— Травневі бої з Шкуром.— Л. Троцький і проголошення махновців поза законом : 60

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

«Воєнний комунізм» і «диктатура пролетаріату» на Україні.— Незадоволення селянства: з'їзди у Гуляйполі.— Повстанський рух.— «Куркуль» — соціальна категорія чи політичний жупел? — Гасло «комуни» і Українська радянська армія.— Криза літа 1919 р.— «Матінка» Галина.— Вбивство отамана Григор'єва.— Комкор Миронов.— Станція Помічна 115

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Відступ до Умані.— Союз з петлюрівцями.— Бій під Перегонівкою.— Від Умані до Маріуполя: розгром денікінського тилу.— Революційна повстанська армія України (махновців).— Місто під владою повстанців.— Вільний радянський лад.— Бої з корпусом Слащова 169

ЧАСТИНА П'ЯТА

Чи варто сподіватись на союз? — VIII конференція РКП(б).— Голова РВРР продовжує боротьбу з повстанством.— Зустріч у Олександрівську.— Потрібен прецедент.— Знову поза законом.— Ставка на каральну політику: червоні частини у махновському районі.— Нова редакція «воєнного комунізму».— Відновлення повстанської армії: літні рейди 1920 р. 201

ЧАСТИНА ШОСТА

Наступ Врангеля.— Білі: пошуки шляхів до союзу з селянством.— Махновці: проблема перспектив.— Новий союз з Радянською владою.— Повстанська армія у боях за Північну Таврію.— Через Сиваш у Крим 256

ЧАСТИНА СЬОМА

Махновщина в оцінках V конференції КП(б)У.— Настрої у повстанському таборі.— Підготовчий наказ Фрунзе.— Оточення Гуляйполя.— Доля Кримської групи.— «Андріївський конфуз».— Рейд на Правобережжя.— «Летючий» корпус Нестеровича.— Бої у Гуляйпільському районі.— Розпуск повстанської армії.— Від «воєнного комунізму» до нової економічної політики: труднощі перехідного періоду.— Останній виклик.— Нова тактика Фрунзе.— Голодне літо 1921 р.— Злам у настроях селянства.— Через Україну до румунського кордону.— Кінець махновщини 279

Післямова 343

Список використаної літератури та основних джерел 354

Іменний покажчик 363

Научное издание

ВЕРСТЮК Владислав Федорович

Махновщина:
селянський повстанський
рух на Україні
(1918—1921)

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Оформлення художника *І. В. Козія*. Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічний редактор *Т. С. Березяк*. Коректори *С. Б. Ноткіна, Т. В. Пантелеймонова, Н. О. Луцька*

ИБ № 11 429

Здано до набору 04.06.91. Підп. до друку 21.08.91. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 19,32. Ум. фарбо-відб. 19,32. Обл.-вид. арк. 22,63. Тираж 5000 пр. Зам. 3124. Ціна ~~5 крб. 80 к.~~ 9-80

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057 Київ, вул. Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.